Illyés Gyula

PETŐFI SÁNDOR

Ez a könyv nem azonos azzal, amelyet Petőfiről esztendőkkel ezelőtt írtam. Csaknem egyharmaddal nagyobb annál. Mégsem egyszerűen a bővített kiadása annak. Külön története van ennek a könyvnek is.

Az eredeti könyv magyarok olvasmányául készült, közölni valója a magyarok ismereteihez igazodott. Sor kerülvén a francia nyelvű kiadásra, a párizsi Gallimard cég lektorátusa, amelynek élén akkor a bátorító emlékű Albert Camus állt, azt kérte, hogy az ő olvasótáboruk előtt kevéssé vagy egyáltalában nem ismert nevekről, eseményekről magyarázó betoldásokat készítsek. Lap alatti jegyzetekként csatoljuk ezeket a megfelelő helyhez.

Ehhez semmi kedvem nem volt. Ilyen utólagos hozzáfűzésekkel voltak telezsúfolva a könyv más nyelvű kiadásai - az olasz, a szerb, a bolgár, a horvát, a szlovén (hogy nemzeti büszkélkedésünknek adjak én is valami tápot) -, s ezt elég idegenkedve néztem. Az ilyen lap alatti utólagos közlendők - tudósi tolvajnyelven lábjegyzetek - voltaképpen zavaró lépésvétések, főleg ha gyakran jelentkeznek, abban a harmonikus együtthaladásban, amely olvasó és író között minden valamirevaló műben kialakul.

Néhány levélváltás után a tudósi módszer helyett a szépírói mellett döntöttünk. Ez - előzékenyebben az olvasó, szigorúbban az író irányában - azt kívánja, hogy a cselekmény a maga helyén mindig érthető legyen, vagyis az előzményeket s a szereplőket már előzően bemutassuk.

Ki is volt Kossuth és Széchenyi, mi volt köztük az ellentét, miben ítélhető el Görgey - mindezt persze egy-két sorban így sem lehetett előadni. Biztatást kaptam, írjak olyan bőven, ahogy csak jónak látom. A könyv nem mindennapi sorozatban, nem mindennapi cégér alatt volt megjelenendő. Elkapott a lehetőség, hogy milyen helyről, milyen közönségnek beszélhet egy magyar végre egy sor szép magyar vállalkozásról, s csaknem kötelességnek - nem is a mi nemzetünk, hanem a többi nemzet iránti kötelességemnek - éreztem, hogy dióhéjban még a magyarok történetét is elmondjam, hisz a külföldi olvasó azt sem ismeri; anélkül pedig Petőfi nagyságának épp legszebb oldalát nem fogja soha megérteni. Módot kaptam, hogy Petőfi prózai írásaiból s a kortársak rávonatkozó följegyzéseiből - mivel ezek könnyebben fordíthatók, mint a vers - szinte tetszésem szerint meríthessek. Akkoriban jelentek meg éppen összegyűjtve ezek az egykori visszaemlékezések. A kötetet kritikával, de ezeknek a közismert kortársi esemény-rögzítéseknek jó részét okulással olvastam újra, s adtam belőlük így nem egyet tovább, friss olvasmányul a franciáknak.

A könyv megjelent; nem engem illet csak ismertetést is nyújtani róla. Izgalommal lapoztam. Nemcsak azért, mert fölhatalmazást adtam a kitűnő képességű fordítóknak, hogy a kapott anyaggal a francia közönség kívánalma szerint gazdálkodjanak. Így - idegen nyelven olvasva - maga a történet is izgalommal töltött el. Alig van tanulságosabb, mint egy ilyenfajta sugártörésben kapott tükörkép magunkról, mégpedig úgy, hogy idegenek szeme s bírálata előtt.

Azt hamar megszokjuk, hogy szülővárosunk vagy szülőfalunk lakóiról fülünk hallatára úgy beszéljenek: „ezek a pestiek"; „ezek az ozoraiak", de mindvégig megfeszül bennünk a figyelem, amíg valahol „azokat a magyarokat" halljuk emlegetni.

Egyrészt ezért éreztem érdemesnek, ha csak egyszeri kísérletül is, közrebocsátani annak a franciák számára készült könyvnek eredeti anyagát.

A másik ok, hogy tán egyek a magyarok sem ismerik sokkal jobban a saját történetüket, mint ahogy annak ismeretét azok a franciák igényelték. Azaz sose lehet elég véleményt meghallgatni, ha arról van szó, hogy magunkat híven megismerjük.

1962

A nagy költők nem váratlanul szólalnak meg, nem derült égből, mint az isteni kinyilatkoztatások. A népek életében messze visszamenőleg meg lehet állapítani, mikor estek vajúdásba, hogy megszüljék a rendkívüli fiút. A nemzet, a nagy család előre készülődik az eseményre.

Előre kioktatja a dajkákat, akik az újszülöttet ápolni fogják, szájába adják az anyanyelv szavait. Megtisztítja a szavakat is. Aztán tanítókat nevel, akik a fiút irányítani fogják. Iskolakönyvekről éppúgy gondoskodik, mint a nagybácsik ajándékairól és dorgálásáról. Jóbarátokat és vetélytársakat szemel ki, akik majd védik és ösztökélik. Az egész ország egy izgalom.

Mert nem bizonyos, hagy a csecsemő megszületik. S ha megszületik is, nem bizonyos, hogy felserdül. Hányszor fordult úgy a magyar nép sorsa, hogy sanyarúságából már csak egy próféta vezethette volna ki. S az jelentkezett is. De hányszor nem jelentkezett. A nép új út előtt állt, szomjasan a szóra és a jelre. És hasztalan várakozott. Akinek a történelem a nagy szerepre hangot és elmét adott, nem tűnt fel. Talán ötéves korában megfojtotta a torokgyík. Vagy nem tudott kivergődni a sötét mélységből, amelyben e nép milliói éltek, s halála napjáig tehénpásztor maradt, s nyugtalansága legfeljebb szegénylegénynek sodorta. Teste megszületett, de szelleme nem jöhetett napvilágra, mert mégsem gondoltak vele, mert a nemzet rossz anya volt.

Ilyen izgalomban élt a nemzeti újjászületés hajnalán is Magyarország.

Az izgalom, a láz oka, mint mindig, most is az: meg tud-e újulni ez az ország? A népek újkori nagy versenyében megállja-e helyét? Lesz-e egyáltalában magyarság, a nagy múlt után a jövő nem a halált tartogatja-e az ő számára? Hisz voltaképpen csak most kezd magához térni a csaknem négyszáz esztendős rettentő erőfeszítés után, amellyel az Európára rontó törököt föltartotta, végül szinte a saját testén, a földön hemperegve vele, de még ott is úgy szorítva, hogy tovább ne eressze, bármibe kerüljön is. Abba került, hogy az ország háromnegyedén, a legvirágzóbb részen a városoknak s falvaknak csak a fundamentuma maradt meg, a termőföldek mocsárrá változtak, a lakosság kilenctizede elpusztult. S most erre a maradékra is új, igazán váratlan veszély vár. Ki akarják gyökerét is vágni a népek gyümölcsöséből.

Csak azért, mert - most kezd kiderülni - nemcsak fajtára nézve olyan, amelynek az ismert világrészekben nincs rokona, hanem nyelvet is olyat beszél, amelyből rajta kívül más egy betűt sem ért, „még a németek sem", írja egy fölháborodott német. A régi szép mondást, hogy Magyarország a kereszténység pajzsa, már csak a magyarok ismételgetik, szájszögletükben öngúnnyal, s afféleképp bólogatva, ami azt jelenti: megérte!

Vannak, akik már nem tudnak hinni. Az óra, amikor e könyv története megindul, szinte kínálkozik egy szimultán körültekintésre, olyanfajtára, amilyennel az irodalmi életrajzok kezdődni szoktak, s amelyre ebben az esetben sem ez az első vállalkozás. Szilveszter estje van, ilyenkor mindenki megtalálható, mindenki mond vagy följegyez valamit, aminek nyoma marad. Az ország legnagyobb költője - így kell elképzelnünk - békétlenül jár-kél niklai kúriájában. Negyvenkét éves. Jó gazda, bizonyára megcsinálta már az ó-év számadásait: a birtokkal nincs baj. De annál reménytelenebb a másik ügy, az igazi, amelyre életét feltette: a magyarság sorsa. Ha megkérdeznék, Berzsenyi Dániel keserű választ adna. A nemesség, amelyet ő oly sokáig a magyarsággal azonosított, puhány, megromlott, méltatlan elődeihez. S a nép, amelytől a nyugati nemzetek legjobbjai annyit várnak: mi a magyar nép, a jobbágyság? Tudatlan, hanyag, elmaradott, a földmíveléshez sem ért… ő ismeri ezt a népet, közelről figyelheti. Az mentené meg a süllyedő hazát? Berzsenyi - folytassuk a kínálkozó játékot a képzelettel - elhízott testéből hatalmas sóhajt bocsátva szomorúan legyint.

A huszonkét esztendős Vörösmarty ezt az estét egypár járással arrébb, a Tolna megyei Görbőn, Csehfalvay alispán kastélyában töltötte. Ó reménykedik… Ha a szilveszteri vidám társaságból kérdéseivel valaki sarokba szorítaná, kiderülne, hogy csak önmagában. Novemberben hagyta el Börzsönyt, Görbő az első állomás Pest felé… Nagy terveket forgat, nagy feladatra készülődik. Fölrázni a nemzetet, amely az ő szemében, a szegény urasági ispánfiú szemében, már nemcsak a birtokos nemességet jelenti. Fölrázni - mire? Öntudatra, tettekre végre! Milyen tettekre? Majd elválik - az már talán nem is az ő gondja. Mint mindenki, akit igazi nagy törekvések fűtenek, magát ő is csak előkészítőnek tekinti; csak a közvetlen tennivalót látja. Épp ezért reménykedik. Ha ő elvégzi a maga feladatát, a többire, a későbbire is akad majd ember.

A harminckét éves Széchenyi ezen a napon a lótenyésztésről ír naplójába néhány mondatot. A főurakat kellene valami ürüggyel megmozdítani, megszervezni - ő ezzel foglalkozik. És a huszonegy éves Kossuth? És mind a fiatal emberek, akik készülődtek - pontosan maguk sem tudták, mire? Mit gondoltak, amikor összekoccintották a szilveszteri poharat, s amikor a bor forró sugallatára mindenki nagyobbat gondol a saját sorsánál? „Itt az idő, hogy valaki hangot, testet adjon a sokféle akaratnak" - ilyesmit gondolhattak. Nem valószínű, hogy magukra vagy csak magukra gondoltak. Az ifjúság önzetlen.

És mit gondolhatott Metternich, akit az öregek is, a fiatalok is csaknem kivétel nélkül röviden Európa sátánjának tartottak? Mindnyájuknál többet tud: ostoba politikus, de ravasz diplomata. Hűvös és tárgyilagos, szinte kirí ebből a fellengző seregszemléből. Tételezzük fed, hogy a kép egysége kedvéért, ebben az órában is azon gondolkozott, hogyan fojtsa meg Magyarországot. Tisztán látja a jövőt. Tudja, hogy a nemzetieskedés, amely Európa után a Monarchiát is elöntötte, első tünete csak a szabadság nevű nyavalyának. Tudja, mi következik ezután, ismeri a francia történelmet. A „megújhodás" legjobban a magyarokat gyötri. Mi lesz, ha onnan terjed tovább, ha a magyarok az új eszme csillogtatásával maguk köré gyűjtik a többi kis nemzetet? Akkor vége az osztrák hegemóniának, vége a Dinasztiának is.

És mit gondolt népének jóságos atyja, a harmincéves ötödik Ferdinánd, aki akkor ugyan még csak trónörökös, de - hiteles, írásos orvosi jelentések beszélnek róla - máris kész agyalágyult?

„Ki lesz ennek a szegény gyereknek a támasza?" - ezt egy öreg parasztasszony s egy még öregebb parasztember gondolhatta Szalontán, egy nyomorúságos vályogviskóban. Az ágy végében csenevész, ötéves fiúcska feküdt, ugyancsak azzal a sorssal, hogy nagy költő legyen, de mindvégig olyan betegesen érzékeny, mint most, Arany Jánoska korában. Amire embersorba jut, amikor a férfi csak a szülei vagy a jóbarát szavára hallgat, ők, a szülők, már a föld alatt lesznek. Akad-e majd olyan barátja, aki úgy szól hozzá, mintha édestestvére volna?

„Mi történik velünk?" - gondolták szerte az ország minden részén, ezer meg ezer parasztviskóban azok, akik virrasztva várták az új esztendőt. Külön-külön mindnyájan csak egy évre, az akkor kezdődő évre gondoltak, de a sok külön gond együttvéve tízmillió esztendei kínt jelentett.

Künt harangoztak, megkezdődött az új év, az 1823-as. Mint a függöny szétválásakor a gongütés: ez indítja meg előttünk is a cselekményt.

Egy kis alföldi faluban, Kiskőrösön egy parasztházban, amely semmiben sem különbözött az ország ezer meg ezer parasztházától, egy kicsi, feketehajú asszony fölkiált, vajúdik. Szlovákul jajong. Napközben rendesen magyarul beszél, de az ima és a sírás gyermekkora szavait szakítja föl benne.

Férje a konyhából hallgatja. Az öntudatlan szavak, amelyeket az aggodalom és a tehetetlenség lök a nyelvre, magyarul szűrődtek ki fogai közül.

Végre bentről gyermeksírás hangzott, a csecsemők nemzetközi panasza az éles levegő, a hideg, az élet miatt, amiatt, hogy világra születtek. Fiú született, e könyv hőse. Anyja későbbi szavai szerint ökölnyi csöppség volt. Szalvétába kötötték; megmérték egy piaci fölakasztható mérlegen; igen könnyűnek találták. Aztán gyorsan megfürösztötték, mégpedig úgy, hogy a langyos vízbe némi spirituszt öntöttek, az egyik komaasszony szerint ez megerősíti a gyönge csecsemőt abban, hogy megmaradjon. Piros, ráncos arcú kis emberke volt, semmivel sem különb, mint ilyenkor akármilyen más csecsemő. Ő volt, akire vártak, akit a történelem kiszemelt. Mi lesz belőle? Bár tudjuk, izgatottan kísérhetjük végig még egyszer sorsát. Boldog vagyok, hogy írhatok róla.

1.

A megpróbált Nemzet gyors, lélegzetelállító ütemben oktatja a fiút. Óriási feladat vár reá: bevezetni a kisemmizett milliókat, a népet a nemzet közösségébe és az elmaradt, illetve fejlődésében erőszakosan visszavetett nemzetet a világ népeinek közösségébe. S mindezt egyesegyedül a szó erejével. Meg kell ismernie tehát a népet, aztán a nemzetet. Annak a jövendő boldog honnak, amely felé irányt fog mutatni, a néptestvériség ígéretföldjének csak álomképét szabad ismernie. Csak a tündérit, a plátóit, hogy lelkesülni tudjon, sőt életét tudja majd áldozni érte. Mert ha a valóságos képét ismerné meg, tán visszatorpanna a feleúton. És meg kell tanulnia az istenek nyelvét.

Nincs a magyar költészetnek még egy alakja, aki elé a sors oly gazdagon elébe tárta mindazt, mire költőnek szüksége van, mint ő elébe. Magánéletének, már gyermekkorának minden fordulata egy-egy lecke, amelynek mint költő látja majd hasznát. Vagy épp e fordulatok tették költővé? Eljátszhatnánk a szavakkal, de azt, hogy melyik az a pillanat, mikor ezer meg ezer közösséges halandó közül egyvalaki hirtelen költő lesz - ezt a nagy kérdést úgysem oldanánk meg. És azt sem, hogy mi okozta ezt a csodálatos átváltozást. Nem is lényeges. A költő, akiről beszélünk, száz és száz milliók közül választatott ki erre a sorsra, s talán már anyja méhében. S az események, amelyek megtörténtek vele, azért rendkívüliek, mert vele történtek. Ha akarom, törvényszerűnek és szükségesnek nevezhetem őket - ha akarom, káprázatosnak és csodálatosnak, s emberfeletti szándék ujjmutatását fedezhetem fel bennük.

Azon a földrajzi helyen s abban a korszakban a nemzeteknek különös céljuk van a költőikkel. Ő maga, érett költőként, később, pontosan huszonnégy év múlva így fogalmazza majd meg:

Pusztában bujdosunk, mint hajdan
Népével Mózes bujdosott,
S követte, melyet isten külde
Vezérül, a lángoszlopot.
Ujabb időkben isten ilyen
Lángoszlopoknak rendelé
A költőket, hogy ők vezessék
A népet Kánaán felé.

De hát ki is, mi is az a nemzet, amely elé isten a századnak kétségtelenül egyik legnagyobb lángoszlopát rendelte? Ki vezette addig? Honnan jött?

Abban az esztendőben, amikor a nép elébe szánt lángoszlop-lélek világra jő, a magyar nép eredetét a köztudatban tökéletes homály födi. A tudósok hol a sumérok leszármazottjainak tartják - való, hogy a ránk maradt néhány sumér szó zöme meglepően otthonos a magyar fülnek -, hol a baszkokkal vagy a japánokkal rokonítják -, való, hogy a baszk is, a japán is éppoly *agglutináló*, a ragokat és határozókat éppúgy a szógyökre gyűjtő nyelv, akár a magyar. A parasztság a dicső Attila király népének vallja magát, ezt vallották különben már a középkortól fogva az írástudók is mindaddig, míg nyugati kartársaik értésükre nem adták, hogy Attila ugyan nyilván nagy király volt, de dicsőségét nyugaton másképp értelmezik; ahogy ott a hun harcosokat sem olyan szép arcvonású és jellemű sudár daliáknak látják, mint azok a magyar nép és a magyar költők képzeletében élnek.

A magyar nép rejtelmes eredetének tudományos kiderítése e könyv hősének diákkorában kezd, így is mondhatjuk, komoly lelki szükséglet lenni a nemzet életében; egész nemzedéket befolyásol: ezért kell bővebben szólni róla; megtette különös hatását e könyv hősére is. Az eredetvizsgálat teljesen még ma sem fejeződött be. Az eddigi eredmény rövidre fogva az, hogy

mint az angolok és franciák, mint általában az életképes, jó nemzetek, a magyarok is két nép összeházasodásának köszönhetik szívós, egységes egyéniségüket. Csakhogy az ő galljaik és frankjaik térben és időben jóval távolabb koccantak, majd szövetkeztek össze.

Kínai évkönyvekből tudjuk, élt időszámításunk előtti s utáni négy-öt évszázadban a Nagy Falon kívüli füves térségeken egy lovas-harcos, jó államszervezetű nép, melyet a kínaiak a maguk szavával ting-lingnek, azaz mókusprémesnek hívtak, vagy azért, mert tagjai ilyen prémet viseltek, vagy azért, mert azzal jártak kereskedni a Sárkány Fiaihoz. Saját nyelvén ez a nép magát *ogurnak* nevezte, ez volt különben az ős-hunok neve is. Műveltségét az arra járt arabok tanúsítják, s az, hogy vallása egy elég magas világkép, a zend hiedelem elemeit tükrözte.

Füves térségen nincs mókus; ahhoz erdő kell. Ázsia és Európa északibb erdős vidékét akkor is finn népek lakták, szinte minden államszervezet nélkül; az erdőben nem kell király és katona, védelmezőül ott vannak a fák. Ezektől a csöndes finnektől szerezhették a mókust azok a gyorslovú ogurok. Ezekkel ismerkedtek össze elég szorosan, mert amikor egyszer csak fölkerekedtek, s minden lovukkal förgetegként nyugat felé zúdultak, ezeknek a finneknek egy nagy törzsét is magukkal vitték arra a különös lovasútra, amely csak jó ötszáz év múlva ért véget - micsoda élmények, tapasztalatok s kalandok után -, a Dunának a Kárpátok és Alpok közti térségében. A két nép nemcsak vérét, de nyelvét is összevegyítette, az előbbit az ogurok, az utóbbit a finnek javára. Az első volt az apa, a másik az anya, a késői leszármazók ilyenformán képzelték el őket, az egyik szálas, fekete, a másik alacsony, szőkés. Zarathusztra vallását a Kalevala hőseinek vallásával társították. A házastársi hűség kedves jeleképp még nevüket is összevegyítették. A finn törzs nyelvén az embert *mansi*nak, az ogur törzs nyelvén *eri*nek mondták. Ebből lett a *manseri*, vagyis magyari, vagyis *magyar*, ahogy az európai nyelvekben ogur, ungur, ungár, hungarus, hongrois néven ismertté lett nép magát otthon ma is nevezi.

Kiskőrös lakossága a kisded megszületése idején nagy többségében szlovák. A török háborúk és a nemzeti fölkelések dúlta országban az idegen királyi udvar, ahova teheti, nem-magyar nemzetiségeket telepít, hogy a fegyver és a bilincs ereje után ezzel törje meg ezeket a pusztulásukba oly nehezen belenyugvó magyarokat. A szorgalmas és szegény szlovákok alig száz éve kerültek a községbe; a falu náluk is szegényebb mészárosa, a kisded apja pedig pontosan egy éve.

A lutheránus templomban, ahol a kisdedet megkeresztelik - sietve, még születése napján, mert oly gyöngécskének látszik, hogy a bába egy napnyi életet sem jósol neki - szlovákul zümmög a zsoltár. Jórészt ezen az édes, hegyipatak csörgésű nyelven adják tovább a jámbor asszonyságok is a híreket az újszülöttről - szerencsére hétről hétre erősödik. De nem sokáig babusgathatják. Huszonkét hónapos korában el kell tőle válniok. A csecsemő szülei otthagyják Kiskőröst, Félegyházára költöznek.

A módos, színmagyar parasztvárosba, amelynek lakosai büszkén emlegetik származásukat. Magyarok? Nemcsak színmagyarok, hanem ráadásul kunok ők, amin valami olyasmit értenek, hogy a magyaroknál is magyarabbak. Sőt még a kunok közül is kiválnak: jászokkal vegyült kiskunok, ami kétségtelenül csak a föld legelső népét jelentheti. Szabadok, lovon járnak, s akkora határuk van, mint egy birodalom. Az őshazát, a dicső Attila királyt ők még többet emlegették. Méltán, ők tiszta ogurok, az új hazába jó háromszáz éves késéssel jöttek be, merészek, villogószeműek, feketék, s hun rokonság ide vagy oda, igen szépek, s ezt ők is tudják. Legyen boldog és érezze megtisztelve magát, akit maguk közé fogadnak, aki tanyát verhet itt, a világ közepén.

A gyermek ezen a földön áll meg először a lábán, ezen teszi az első lépést, itt ejti ki az első értelmes, emberi szót. Neki van igaza, amikor később, dacolva az okmányok bamba adataival, a köznapi, lélektelen igazsággal, ezt a várost vallja szülőföldjének, s tiltakozásul egy szűk látókörű pánszlávizmus mohósága ellen, megtagadja a szlovák Kiskőröst a magyar - azazhogy kun! - Félegyháza kedvéért. Akkoriban, igen helyesen, nemzetet oly szabadon lehetett választani, mint szerelmest. Ő, akinek hivatása, hogy a valóságot alakítsa, ő ne szállhatna szembe a valósággal? Helyesebben a látszat-valósággal? A lélek köti őt és nem a sár, még csak a vér sem. Lelke itt született meg, és magyarnak született!

Azáltal, hogy az első szavakat ezen a nyelven mondja. A drága Hrúz Mária, a kedves hajdani kis cselédlány, aki a kinti kurjongató világban csöndesen meghúzza magát, s csak akkor beszél, ha kérdezik, mosolyogva s óvatosan adja fia szájába a magyar szavakat. A gyermek kicsi agyában a farkcsóváló, bundás állat képét az a különös hangösszetétel idézi föl, hogy „kutya”; érzékszervei a „kenyér” szó hallatára készülődnek az evésre. De - Aranytól tudjuk - a kis Hrúz Mária nem mindig ejtette tisztán a magyar szót. Minek köszönheti a magyar nyelv, hogy magának hódította a tizenkilencedik század legköltőibb szellemét?

Fazekas Gergely bácsinak, aki sípot faragott neki, Tőri Józsi bácsinak, aki néha maga mellé vette az ülésdeszkára, a szomszéd Vica meg Mari néniknek, akik markába nyomtak egy-egy almát; Varga Benedek bácsinak, aki szellemét először megdicsérte. Jegyezzük föl a „gyerekszáj” történetkét, amellyel a kisfiú az első nyilvános tetszést aratta. Vargáéknál ült nagy társaságban, bóbiskolt: amikor a látogatóba jött katolikus papok elmentek, hirtelen ezt mondta: „Ezek a papok! Mindenkinek asszonyt adnak, maguknak egyet sem hagynak.” A sorokban ütem lüktet, rím csendül. Ez tehát fejéből az első versvillanás. Hatéves volt.

Nyurga, vézna fiú. Arca fakóbarna: akár a kunoké, haja koromfekete, szeme éjsötét, mindezt anyjától örökölte. De a kis Hrúz Mária szeme álmodozó, messzetekintő volt - a fiúé pedig állandóan mintha lázban égne. Csillogását az apa szemétől kapta.

Petrovics István, feleségével ellentétben, bőbeszédű, eleven s nyakas ember. Negyven év múlva egy hálás kun ezt írja a tiszteletbeli szülővárosból: „Még ma is sokan emlegetik az alacsony termetű, köpcös, pirospozsgás mészárost, kinek kitűnő lovai és bikafogó kutyái voltak; ma is emlékeznek a magas termetű, szikár, gyönge alkotású nőre… s a barnás bőrű kisfiúra, ki a szomszédokat összejárván, egy helyen vajas kenyeret, más helyen pedig piros almát nyomtak kezébe”. A mészáros család egyelőre szegény. A családapa, annak ellenére, hogy beszármazott, jól érzi magát. Noha neve szláv, külsejében és természetében semmi abból, ahogy a szlávokat általában elképzelik. A színmagyar Kartalon született s nevelkedett, nagyon is rátarti magyarnak. Csak magyarul beszélt jól, s szinte még erre is büszke volt. A kutatás később kiderítette, hogy ha kedve tartja, dicsekedhetett volna azzal is: ősei magyar nemesek voltak. Nem rí ki Attila fiai közül. Könnyen fölmérgesedik, s ilyenkor a keze is könnyen lódul. Nem ment-e rögtön ölre, amikor egyszer tót származéknak nevezték?

Ilyen a fiú is - fürge és indulatos, de kitöréseit legtöbbször mintha még idejében hallgatásra parancsolná egy belső hang - a hajdani alázatos kis szolgáló természetének hangja. De a lefojtott indulat nem enyészik el, a dacot nyakasság táplálja.

Egész nap ugrándozik, kiabál, fecseg, és boldog, ha környezetét megnevettetheti. Vidám arccal ül a családi asztalhoz, és vidáman forgatná ott is a nyelvét, de Petrovics Istvánnak szigorú elvei vannak, nem szereti, ha jelenlétében tücsköt-bogarat összebeszélnek. A nagyok között a gyermeknek hallgatás a neve. A fiú elkomorodik a leintésre, öt-hat figyelmeztetés elég neki, hogy hosszú esztendőkig összevont szemöldökkel, némán üljön atyja társaságában; oly könnyen a szívére vesz mindent!

A játékban ügyes és merész, inas lábai gyorsan viszik karcsú, vékony termetét; a versenyfutásban mindenkit megelőz. Hosszú karjával mindenkinél messzebb hajítja a labdát. Egész addig, amíg a gyerekcsapatból valaki gúnyolni nem kezdi, hogy balkézzel dob - balogsuta! Ettől fogva nem dob. A többiek énekelnek. Boldogan ereszti ő is hangját a gyerekhangok közé. Idétlen rikácsolás szakad ki a torkán. A többiek abbahagyják a dalt, és gúnyosan néznek rá. Félrevitte a szólamot, mert hallása sincs. Ettől fogva nem énekel.

Beszélni is egyre kevesebbet beszél. Mi okozta, hogy ilyen apróságtól, aminek más oda sem legyint, ő mindinkább elszótlanul? Vagy volt nagyobb oka is? Első iskolás korában már felhős arccal jár örök sértődöttségében, mint egy száműzött. Gyermek- és kamaszindulatait nem „éli ki"; azok tehát benne maradnak. Ezért kell foglalkoznunk velük.

„A gyermek szelíd magaviseletű, de kissé nyakas, önfejű, minden nagyobb vétség nélkül magábavonuló, közlekedni egy tanulótársával sem szerető volt. Mikor a játék idején a többiek játszottak, ő magát az iskola egy kőlábához vonva, minden vágy nélkül nézte társai vígságát, és felszólításomra: »eredj, Sándor, játsszál te is«, »nem szeretek«-kel válaszolt. Ilyen volt az atyai háznál is, kerülte a szomszéd- és utcagyerekeket." Ezt egyik tanítója jegyezte fel róla.

A kovácsműhelyek előtt álldogál. Szívja a pörkölődő lópaták és a tűzhely izzó szenének csípős szagát, nézi az üllőről röpködő szikrákat, a kalapácsoló, szurtos kovácslegényeket - kovács szeretne lenni.

Ezt az egyik szomszéd jegyezte meg róla. Vasat hajlítana tehát, és tüzet szítana. A lélektan az ilyen hajlandóságú lelkekről azt jegyzi meg, hogy ezek voltaképpen nem tűzre, hanem hitre szomjasak; életkedvük hol hamu alatt alszik, hol - hirtelen kitörve - magas lánggal lobog, akkor legmagasabban, ha másokért - magukon kívül - éghetnek. De azért persze játszott ő is, ha nem is úgy, mint a többi. Egyik játszópajtása azt jegyezte meg róla, miben lelte örömét. Rávette egyik kis barátnőjét, Endre Juliannát, hogy hozza el hazulról testvérnénjének, Modolnak a piros kendőjét. A kendő kopott, agyonhasznált volt, a kis Julianna elhozta. Kicsi is volt a kendő, de ahhoz még mindig elég, hogy egy csapat kisgyerek feje fölött hatalmas zászló legyen belőle. Az egykori játszótárs annak alapján mondja jómódúnak a Petrovics-portát, hogy azon könnyen akadt egy ilyenfajta zászlóhoz illő nyél. Maga a mészáros sárga zubbonyos, micisapkás, mezétlábas fia szerkesztette össze a zászlót, amelynek színe ott persze nem a forradalmat idézte, hanem csak a tüzet, a kovácsokét s Prométheuszét. Az így elkészített zászlót aztán kis megalkotója „kezében magasra emelte, a vezér büszke öntudatával, s az egész vegyes társaság ujjongva, hangos lármával járta be vezére után az egész térséget, s a fiatal vezér apja maga is mosolyogva nézte ezt a lelkesen lármázó csöpp népséget" a mészárszék ajtajából vagy városszerte ismert öt bikafogó szelindekje közül.

Vagyis azért mégsem olyan zord, ő sem. Kezd büszke lenni erre az idősebbik fiára. A nagy emberekre való emlékezéseket semmivel sem szabad több bizalommal fogadni, mint a nagy tűzvészekre vagy csatákra valókat. A mészárosék egykori legénye hagyta ránk azt az adatot, hogy az öreg Petrovics el-elhallgattatta az asztalnál csacsogó-szellemeskedő kisfiát. De ő hagyta ránk ezt a kis képet is, az első adatot a fiú színészi tehetségéről: „Egyszer augusztus 19-én, 1827-ben az öreg Petrovics névnapjának előestéjén a négyéves kis Sándor köszöntő-verset mondott apja tiszteletére. Akkor nagyon elérzékenyült az öreg!" - a harminchat éves apa, akit, mint általában az irodalmi apákat az irodalomtörténet, eddig még rejtelmes okból erőnek erejével gyermekgyilkosnak szeretne ábrázolni.

Petrovics István, mint korában minden apa, szigorú a gyermekeihez, de az átlagon jóval felül szereti őket. Urat akar faragni belőlük, mindkettőt taníttatni akarja. Annyi kísérlet és vállalkozás után helyzete végre jobbra fordul. Valóban jómódba jut, sőt ennél is többe. Nem

sok időre. De annyira mégis, hogy a két fiú közül az egyik, az idősebb, kiemelkedhetik a paraszti sorból, és ízelítőt kaphat a magas tudományokból. A sors szeme azon van.

Kiskőrös szlovák szegénységéből kiszakadt Petrovicsékat a magyar föld terített asztalhoz ülteti. A mészáros - illetve árendátor - 1826 és 1830 között összesen 5210 forinton a szabad-szállási határ különböző részein kertet, szőlőt és egy olyan „redemptus tanyaföldet" vesz, amelyen kút, szérű, istálló és ház is van. A városi mészárszék bérletéhez 85 hold kaszáló és 25 hold szántó is tartozik. A bérlő a város ferencszállási csordájában 120 ökröt tarthatott s annyi juhot meg bárányt, amennyire épp szüksége volt. Petrovics István hálás a magyar földnek, amelyen megvethette végre lábát; öntudatosodni kezd.

A hatodféléves fiú szép ruhában, a tehetős szülők gyermekeinek önbizalmával ül be az iskolapadba előbb Félegyházán, azután - mivel apja az ottani iskola színvonalával nincs meg-elégedve - Kecskeméten, majd Szabadszálláson, amikor a család Félegyházáról odaköltözik. Itt már latinul is tanul. De az apának ez sem elég jó. Válogat az iskolákban, az egész Alföldön nem talál megfelelőt. Végre fiát a Dunán is túl, a Tolna megyei Sárszentlőrincre küldi; az ottani evangélikus deák iskolának - schola latiná-nak - jó híre van. A dolog egy kicsit sokba kerül; a fiúnak csak a kvártélya és kosztja havi 12 forintot emészt. De hát van mód rá.

A szíves fogadásban és kedvezésben Szabadszállás még Félegyházán is túltesz. A mészárszék itt is jól ereszt. A családfő az eddigi szerzeményeket egyre gyarapítja újabb és újabb kertekkel, szőlőkkel, szántókkal, sőt egy szárazmalommal, hozzávaló molnárházzal. Holott csak az árendáért harmadfélezer forintot kell fizetnie. A hajdani székálló legény már nem is tehetős, nyugodtan vagyonosnak mondható. Nem elégszik meg egy bérlettel; vállalkozó, nagybérlő lesz. Kiveszi az ercsi mészárszéket is, csak ennek évi bevétele 15 000 forint, 5000 forinttal hozzájárul egy major vételéhez. A fiú a későbbi népi fi, a gazdagok oldaláról ismerkedik meg az élettel, falusi, sőt kisvárosi viszonylatban a legelőkelőbbekkel érzi magát egy sorban. Kávét iszik, 1828-ban, Kiskunfélegyházán! De ha már annyi mellékesnek látszó adatot fölsoroltunk, ne hagyjuk ki azt sem, amely ezzel kapcsolatban fönnmaradt. Orlay nagyapától tudjuk, hogy Petrovicsné „panaszolta, milyen különös ízlése van fiának, a kávét cukor nélkül, keserűen issza, s azt a jóslatot kockáztatta (a jövendő nagy ember anyja), hogy majd az élete is oly keserű lesz, mint a kávéja".

2.

A Sárszentlőrincre tóduló diákok a falu tősgyökeres magyar jobbágyainak házában laknak, legtöbbjük egy szobában a családdal. A mészáros fia a jegyzőnél lakik. A ház a falu legszebb háza volt, száz év múlva is, amikor én fölkerestem, utoljára, mint szülőfalum legnagyobb nevezetességét. Az L alakú épület hosszabb szára gyümölcsfák és virágágyak mentén húzódik a kert felé. Az oszlopos tornáctól szőlőhegyekre látni, a tolnai táj, a Völgység, feledhetetlen édességgel hullámzó, a Provence legszebb tájait idéző halmaira és lankáira. A kis diák az épületnek a gyönyörű, széles főutcára eső rövidebb szárában padlós, tágas, háromablakos szobában lakik, harmadmagával, csupa úrifiúval. Legjobb barátja, iskolai padszomszédja is nemes úrfi, Sass István, a közeli Borjád földesurának gyermeke. Ő is úrifiúnak számít, méghozzá a kényeztetettek közül valónak. Hazulról bőven ellátják mindennel, egyre-másra kapja a csomagokat pompás gyümölccsel, süteménnyel; anyja évközben többször is megláto-gatja. Minden évszakban más ruhát hord. Mindenütt szívesen látják. Elmegy a borjádi nemesi kúriába, és Sass néni, a nagyasszony nem győzi becézni. Sárszentlőrincen utána fordulnak az utcán. „Mintha ma is látnám - írja később Sass, a mindvégig hű és rajongó jóbarát - kék sza-tengló, testhez álló öltönyét, mely vasárnaponként irigylésre méltóan simult karcsú derekára; s

oly szépen kiemelé a vállnak s csípőnek arányosan kiterjedő méreteit, hogy emlékezetemben még tarka, lapos gombjai is kitörölhetetlenné váltak. Ezen díszben sétált föl, fényesen csiszolt lábbeliben az Isten házába.”

Miért fontos mindez? Mert ez volt az első mennyország, amelyből ki kellett buknia. S talán nemcsak az első, de a legszebb is. Nem a szokványos „gondtalan ifjúság”, hanem az ő életében valóban az egyedüli, visszahozhatatlan s oly rövid boldog gyermekkor, amelyet már tizenhárom év múlva egy versében ötször ismétel, s ötféle változatban sirat majd, nagyon is indokoltan.

Micsoda kapu tárult ki elébe Sárszentlőrincen! Nem vágyódhatott olyanra, amit ott meg nem kapott. Sárszentlőrincen minden volt. Volt jólét, megbecsülés, dicsőség és kitűnés az iskolában, életre-halálra szóló barátság, még szerelem is volt, méghozzá boldog és ráadásul helyben, a háznál, a jegyző úr leánya, a kis Hittig Amália személyében. Szülei körében a fiút mogorvának, magánakvalónak ismerik. Sárszentlőrincen vidám, mozgékony; első nemcsak a tanulásban, de a futásban; ugrásban, sőt dobásban… Még énekel is.

Jelleme már világosan alakul, hiszen már tízéves. A már említett kitűnő Sass fest róla ismét megelevenítő képsorozatot: „Korához aránylag igen komoly volt, de ha társai közé keveredett, vagy egyéb szórakozás alkalmával viszont igen derült, virgonc lett, mint a csík. Mindegyikkel békében élt, senkivel sem civakodott, de később benső barátságot csak kevéssel kötött; főképpen az idősebb társak társaságát kereste, s ha kis termete és kora ellenére is befogadták, bizonyos fensőbbséget érzett, s komolyság látszott rajta, mely kicsiny, vézna termetével s korával egész ellentétben állt. Nagy hajlama s kellő bátorsága volt testi erejét túlhaladó vállalkozásokba bocsátkozni, s így az ugrásnál, birkózásnál mindig szerepelt, amit mi őbenne nagyra becsültünk. Ha labdáztunk, az ő kiütő botja volt a legnagyobb, melyet vállára vetve, mint egy kis Herkules törtetett előre, sietve, hogy a nagyokat elérhesse.”

Azért nem lehetett minta-fiúnak tekinteni, szerencsére. „Mint jó dobó, szenvedéllyel űzte az utcai kóbor ebeket, falusi diákszokásként - rajzolgatja róla tovább a vázlatokat a megvesztegethetetlen Sass -, s nemegyszer ledobta a fáról a verebet. Télen ügyes csúszkálónak bizonyult.”

Erről szólva adja a legjellemzőbb képet. A diákok - korcsolya arrafelé még nem lévén - csúszkálni indultak, egész csapat. Egy félig már olvadó jegű patakhoz értek. A nagyobbak átugorták, s kimondták, hogy a kisebbek közül csak az tarthat velük, aki szintén átugorja ott a patakot, s nem keres kerülőt. „Én mértem a folyót, s látva a szélességét, a jég törékeny hártyáját, állva maradtam.” Nem úgy az a kis nagyotakaró. „Ő az első biztató szóra egy kicsit hátrálva nekifut s ugrik. Puff, bele a közepébe, derékig a leszakadt jég közé, honnan nagy üggyel-bajjal a túlsó partra övig vizesen hatolt ki… És mintha erős küzdelmeire már akkor készült volna, egész estig legkisebb visszatetszés- vagy panasznyilvánítás nélkül viselte átázott ruháit, sőt mitsem törődve a bekövetkezhető káros következményekkel, újra mohón kereste a sikamlós jeget.”

Gimnázium egy alig ezer lelket számláló istenhátamögötti kis jobbágyközségben, milyen lehetett az? Ehhez először azt kellene tudni, kik is voltak ezek a jobbágyok. Vallásukért és magyarnyelvű istentiszteletükért mindent feláldozó, elszánt evangélikusok. Ez a felekezet a magyarok közt igen ritka; a magyarok vagy katolikusok, vagy kálvinisták; ha számra nem is, hatalom dolgában csaknem egyformán erősek lévén, a vallás-üldözések idején úgy-ahogy megvédték magukat egymástól. A magyar töredék evangélikusok vagy rejtőzködtek, vagy futottak. A falu első lakosai alig száz éve szaladtak három-négyszáz kilométernyi távolságból megbúni itt a Balaton és a Duna közti szigetvilágban. Nem lehet meghatottság nélkül elgondolni, hogy *manes*ként hozták magukkal a műveltséget. A gimnázium egész tanári kara

mindössze egy tanár volt, írjuk ide a nevét, Lehr Andrásnak hívták, atyja a később oly szép hírre jutott Lehr Albertnek. „Egymaga egy teremben négy osztályt tanított. Megtanultuk tőle sok egyében kívül a latin nyelv alapjait is...” Alapjait? A beszámoló többet mond. „Egymás közt csakis ezen a nyelven beszélhetének...” Sass később is jó egypárszor közel került a költőhöz, s nemcsak tehetségét bámulta, hanem szellemi fölkészültségét is. Mert az egyebek közt Horatiust is csaknem teljes egészében betéve tudta. „A hatalmas tölgynek itt ez az iskola hintette el csíráját, mert tagadhatatlan, hogy latinsága volt az, mely őt a legnehezebb megpróbáltatások közt sem hagyá el, s klasszikai műveltsége volt az, mely az elhanyatlásból megmenté. Sokat nélkülözött, rongyoskodott, éhezett, fázott, de Horatius nélkül ritkán volt, vagy ha nélkülözte is, az »aequam memento rebus in arduis servare mentem«-féle kedves költeményének elszavalása mindig nyújtott neki annyi vigaszt és erőt, hogy magát fönntarthatá.”

Itt sajátította el - mert a tanári kar erre is sokat adott - gyönyörű betűvetését. S azt, hogy a lúdtollat oly tökéletesen és gyorsan tudta írószerszámmá faragni.

De Petrovics Istvánnak még ez az iskola sem elég jó. A fiúnak nincs alkalma a német szó tanulására! Az apja így elhatározza, hogy fiát a nyári szünet után most már Pestre viszi. Álljunk meg egy pillanatra, mielőtt útnak indulnánk. A fiú négy éve jár iskolába, a négy osztályt öt iskolában, öt különböző városban végezte. Tízéves korára az atyja vagy a sors akaratából annyi helyen megfordul, annyiféle egymástól elütő vidéknek és rétegnek lett belső ismerője, amennyinek abban a korban az aggastyánok sem.

A hatodik iskolában, a pesti evangélikus gimnáziumban sincs hosszú tartózkodása. Pesten nem a legszebb házban lakik, még szépben sem. Rokonoknál, egy lovashajdúnál van szállása. Mennyivel más környezet ez, mint a sárszentlőrinci. Itt nem válik ki többé társai közül sem csinosságával, sem ügyességével - ez az oka annak, hogy szorgalmával sem? Az első félévben a 114 tanuló között a 108-ik helyre szorul hátra. Az apa - gondosságát nem győzi csodálni az ember - erre ebből az iskolából is kiveszi, s a következő évre a pesti piaristákhoz íratja. Ennél jobb iskola aztán már az egész országban nem lehet. Tanárai arról ismertek - de még a titkosrendőrségen is -, hogy „vadmagyarok”. A fiú azonban itt is csak a magyar nyelvben tűnik ki. Nem nagy dicsőség olyan városban, ahol a lakosok nagy része német. Igyekszik tehát arra büszke lenni, hogy ő magyar. De ez sem olyan egyszerű.

A konfirmációra a pesti evangélikus szlovákok lelkésze készíti elő, Kollár János, a cseh és szlovák egység első hirdetője, a lelkes pánszláv költő, a szlovákok Vörösmartyja. Ő tanítja hittanra is. Valószínű, hogy tanítványát Kollár szlováknak számította, vagy legalább azzá akarta tenni. A leckék hatására következtethetünk abból a későbbi jelenetből, amikor esztendők múltán a tanítvány megtagadja vallását s reformátusnak mondja magát. A körülötte állók tudják, hogy evangélikusnak keresztelték, és csodálkozva, talán egy kicsit gúnyosan is várják a magyarázatot. „Nem akarom, hogy csak a vallásom miatt is talán tótnak tartsanak” - mondja ingerülten a hajdani tanítvány, és mereven a kérdezők szemébe néz.

Vallása dolgában is úgy száll szembe a hétköznapi valósággal, akár születése helyének dolgában. Ő akarja alakítani ezt a valóságot s nemcsak előre, hanem - s ez nála már költői rezzenet - visszafelé is.

Komorságát ez a környezet, a város válogatottan előkelő gyermekeinek társasága sem oldja föl. Vagy éppen ez az előkelő társaság teszi még zárkózottabbá? Mért nem elegyedik a korához illő játékokba, miért ölti fel újra a gyermeklélekhez olyannyira nem illő Coriolanus-álarcot? A szerep, amelyet játszik, tudjuk, éppolyan kamaszjáték, akár a longaméta, de már a lélek játéka; keserű örömeire a léleknek van szüksége. Mi hiányzik ennek a léleknek, miért akar más, különb lenni? Miért és kik előtt akar kiválni?

Zsebredugott kézzel egész nap az utcán csavarog, tekintetét a földre szegezve, mint aki valamit elvesztett, vagy ha nem vesztett is el, valamit keres. Nagy szó volna, ha erre a tizenkét éves töprengőre azt mondanánk, hogy önmagát keresi? Azt keresi. Csak a gyermekek, csak a töretlen gyermeki lelkek forgatják fejükben a hősi lehetőségeket, az országrengető feladatokat, a világkápráztató dicsőséget, a bosszút, amelyért ezt a sovány életet egyáltalában élni érdemes. A nagyság első látható járuléka a híresség - híres akar lenni? A híresség vakító fényében még nem tud különbséget tenni a csinált világ és a való világ között, a színpadi hősök és az igazi hősök között. Esténként a „színház körül ólálkodott”. Aki nagy feladatra készül, az, magától értetődik, nem törődhet a közvetlen, csip-csup tennivalókkal. A fiú elhanyagolja az iskolát. Év végén olyan bizonyítványt visz haza, amelyet nem lehet pirulás nélkül a sárszentlőrinci mellé tenni.

Meglehetősen tud már németül s Pesten, a magyarság székvárosában tökéletesen megtanulhatná. De a gondos apa itt meg, ezek után, a környezettől félti! Kifogja hát ebből is, és más helyet keres. Hányadik is már? Mint a tökéletes fehérségre és finomságra szánt szőttes, a lélek egyre újabb és újabb fürdőbe kerül, fölváltva jéghidegbe és égető forróba.

A magyar, méltóan lovas eredetére, hevülékeny nép ugyan, de sok dologban, amiért mások vérre mennek, meglepően türelmes, szinte közömbös. Mint a Reformáció genfi emlékművén oly ékes betűkkel olvasható, a földkerekségen az első türelmi törvényt, vagyis, hogy az ország polgárai olyan vallást gyakorolhatnak, amilyet akarnak, Magyarországon adták ki. A Habsburg-birodalom néprajzi térképe tarka virágú rét. Országrészek vannak, amelyekben csaknem minden falu más nemzetiség. Kellőképp fölhevítve, rettenetesen tudják irtani egymást, ahogy a bécsi udvar archívumaiban olvasható. Az archívumokban egyetlen olyan jelentés sem olvasható, amely arról szólna, hogy a különben nagyon is harcias magyar parasztok valamelyik község vallási vagy nemzeti indulattól vezérelve egy másik falut megtámadt. A magyarok ugyan büszkék eredetükre, a testvértelen voltukra (minden nemzet arra büszke, ami), de ahogy vallási türelmetlenség nincs bennük, a nemzeti türelmetlenségük is oly kicsi, hogy szinte a nemzeti tudat hiányáig ér. Őszinte csodálkozás és valamiféle könyörület önti el őket, ha idegen nyelvet hallanak.

A nemzet politikai újjáéledése a franciákat, olaszokat a nemzeti irodalom kivirágzása után s nem kis részben annak eredményeképpen érte. A nemzeti újjászületés a kis népeket először is egy közös nagy, egy jó meleg anyaölből emelte nem föl, hanem le: a közösen használt latin nyelv és kultúra nagy kötényéből.

Semmi csodálkoznivaló azon, hogy Magyarországon oly összehasonlíthatatlanul széles körű s mélyreható latin kultúra fejlődött ki: a magyar politikusok, tudósok voltak legjobban elszigetelve az anyanyelvbe, azon ők a szomszédban sem válthattak gondolatot. Épp ezért az sem csodálatos, hogy a latin kultúra legtovább Magyarországon maradt meg. Az anyanyelv a népé volt és a költőké. A közügyekkel foglalkozó ifjúság itt még a francia forradalom jakobinus dalait is latinul énekelte, közügy és Cicero nyelve itt úgy összeforrván.

Ráismernek?

Ah, ibit hoc, ibit hoc, ibit hoc,
Aristocratae vobiscum ad laternam!
Ah, ibit hoc, ibit hoc, ibit hoc,
Aristocratae, vos pendibitis!

Ez volt a *Ça ira!* azoknak a magyar köztársaságiaknak ajkán, akiknek gyalázatos lemészárlásával és sereges bebörtönzésével 1796-ban Bécs egyszersmind a magyar nyelvű irodalmat is vissza akarta hőköltetni. E mártír forradalmárok közt igen sok volt az író. Egyetlenegy sem olyan, aki a szabadságérzés tüzét a nemzeti érzés tüzével vegyítette.

Ha nem hallottunk volna a lélek és a társadalmi eszmék mélytörvényeiről, szívesen isteni beavatkozásnak mondanánk, hogy a magyarok jellegzetes érzéseit majd egy olyan ember szólaltatja meg, akinek némi próbák árán kell megvédenie azt, hogy a magyar szellem szülötte. Így tehette oly szenvedéllyel és nyíltsággal, amelyre a magyar líra addig nem ismert példát, lévén érzelmek dolgában csaknem-olyan tartózkodó, akár a kínaiaké.

A latin-burok lefoszlása Európáról a nagy nemzeteket ellustította: magukba gubózva nemcsak arról mondtak le, hogy még egy nyelvvel fárasszák maguk, hanem a világ ismeréséről is. A kis népeket ez a burokszakadás edzeni kezdte: szellemi embereiknek egy segédnyelv helyett kettőt-hármat kellett tanulniok, hogy a világgal érintkezni tudjanak. Így tehát ők azzal érintkeztek is, következésképpen még jobban megismerték, mint azelőtt. Semmi rendkívüli abban, hogy egy mészárosmester a magyar Alföldön arra tör, hogy fiai legalább három nyelven beszéljenek. Semmi meglepő abban, hogy egy tizenhárom éves kis magyar fiú nemcsak hazája, hanem minden említésre méltó ország nagy férfiainak tetteit ismerni akarja.

A tizenhárom éves fiú képében egy kis világfi érkezik Aszódra. Aki sokat látott, sokat élt. A gyakori helyváltoztatás erősebben rögzíti s így szaporítja az emlékeket; az emlékek pedig az élet ismerését siettetik, vagyis az életet. A fiú már nemcsak megyéken haladt át, hanem válságokon is; megpróbáltatásai vannak és csalódásai. „Koraérett." Abban a korban, amidőn társai kanyaróba esnek, ő egy kis enyhe byronizmust kap. Esze felnőtt, de vére még gyermek. Kettős életet él, mint különben ebben az életkorban a legtöbb gyermek.

Vidáman kúszik a legmagasabb fa tetejére; amikor elcsípi a csősz, keményen állja az ütlegeket, de barátait nem árulja el. Szembeszáll a nála erősebb tanulókkal, egyiknek beveri az orrát. Amikor felelnie kell tettéért, színészies szónoklatba kezd: „Még a féreg is, kit lábbal tapodnak, felgörnyed önvédelmére…" Pajtásaival titkos társaságot alakít, amelyben mindenki romantikus álnéven szerepel; az egyiket Rinaldo Rinaldininek hívják - ő Becskerekivel, a gavallér betyárral azonosul, akit egy Vörösmarty-versből ismer. Újra szívesen játszik, szívesen kóborol a határban, kiderül, hogy mégiscsak kitűnő dobó, ha balkezes is. Aztán egyszerre, minden megmagyarázható ok nélkül otthagyja az ugri-bugri társaságot, s ha a többiek utánamennek, hogy visszahívják, sötét arccal, szinte megsértődötten néz rájuk. Felettük állónak érzi magát, s tán restelli is, hogy az imént még közöttük szaladgált. Még nincs tizennégy éves, és már egy *Erklärung der Logik und Metaphysik*et lapoz, majd különböző természettudományi és földrajzi és történelmi könyvet, legtöbbjét németül és latinul. Theophrastus jellemrajzait és Ciceró szónoklatait olvassa, nyilván ezek hatása alatt mutatkozik antik jellemnek, egyelőre csak a csőszök és kofák zsarnokságával és egy közelgő bikával szemben. Franciául tanul. Olvas és ábrándozik. Természetesen arról ábrándozik, amiről olvas: a szerelemről és a hazáról, azaz a szabadsághősökről, akik századokon át oly önfeláldozóan s oly hasztalan próbálták a haza szabadságát kivívni. Példaképet keres. Szerelmének könnyen, az első körülpillantásra talál eleven tárgyat, az ilyesmi nem szokott nehezen menni. Első syntaxista korában egy özvegy papné lányába, Cancriny Emíliába szeret bele, és saját állítása szerint nem reménytelenül. Szerelmes, tehát verseket ír. Mit tud a szerelemről? Veszélyesen sokat, vagyis a valóságnál többet, mint általában a kamaszok. Imádata tárgyától csak epedő viszontpillantásokat kap, de barátjával, Esztergályi Mihállyal olyan könyvet tanulmányoz végig, amelyből a tapasztalt kéjencek is tanulhatnak még valamit: Ovidius *Amorum Libri*jét. A pornográf képeslapok és füzetek híján a serdülő ifjúság akkoriban ebből a könyvből merítette a felvilágosodást, az idegbizsergető izgalmat s a tápot az álmodozásra.

Itt az iskolában is kiválik. Rövidesen ő javítja a német és latin gyakorlatokat, rajzból magánleckéket is ad, havi két garasért. Gyönyörűen ír, kitűnően szaval, csak az énekkel van változatlanul baj, a hang egyre az orrán át jön ki, füle viszont változatlanul nem akarja bebocsátani a finomabb hangokat; noha az atyai áldozatkészségből zongorázni is tanul.

„Magaviseletében rendes, szorgalmában kitűnő tanulónak bizonyult” - mondja róla tanárja, a derék Koren. Az ifjúnak azonban itt is lelkes pánszlávokat sikerült kifognia. Ezek agitációja sincs hatás nélkül. Egyikük tüzes beszéde után az ifjú is úgy tűzre lobban, hogy így kiált fel társai közt, épp egy kukoricatörésen: „A tótok közt egy becsületes ember sincs!” Nem nehéz meglátnunk, hogy ez nem egy népnek szól, hanem egy kényszernek: annak, hogy meg akarták akadályozni, hogy maga válasszon magának népet. Aztán szabályos „nemzetiségi dühbe” esik. Barátai ámulva pillantanak rá.

Noha megszokták már, hogy fölfelé nézzenek rá, s egy kicsit különös lénynek, azaz egyéniségnek tartsák. Becsület-rögeszmében szenved. Természete eléggé változó, de vannak pillanatok, amikor egyszerre kitör, megmakacsolja magát, fejjel rohan a veszélynek, nem lehet vele „értelmesen” beszélni. Jellem alakul benne. Ez külsejére is kiüt: télen-nyáron kihajtott inggallért visel. De nemcsak az időjárással dacol. A második aszódi évben már komoly vitába bocsátkozik tanárával, sőt nemegyszer keményen összetűz vele.

A harmadik évben pedig már életpályáról gondolkozik, de nem úgy, mint általában a korabeli gyermekek; olyan terveket forgat, amelyeket azonnal meg lehet valósítani. Türelmetlen. Hirtelen fölnyúlt, vékony, hosszúnyakú fiú. Görnyedten jár, melle beesett - gondolhatjuk, hogy tüdőbajos volt, s hogy a belsejében lappangó kór sietteti érését, akár a gyümölcsét a féreg? Nyűgnek érzi az iskolát. Nem késlekedhetik tovább a dicsőség megszerzésével.

Tizenöt éves, amikor beállít az épp Aszódon időző vándorszínészek igazgatójához azzal, hogy belép a csapatba. Az igazgató furcsállva hallgatja a civilben is színésziesen, de orrhangon deklamáló fiút, és nyilván az egyenes visszautasítás elkerülése végett iskolai elbocsátó bizonyítványt kér tőle. Más gyermek, ha előbb nem, ezen a ponton megtorpant volna a vállalkozásban. Koraérett! - halála napjáig az lesz. De koraérettsége ellenére is hiszékeny és - erre gondolva kell végigkísérnünk pályáján - döbbentően ártatlan. Rohan az iskolába, s férfiasan ott is előadja, nem tervét, hanem elhatározását. Koren előbb pálcát, aztán tollat ragad.

Lóhalálában kocsizik Aszódra a „keményszívű” apa, hacsak egy kis keménység is van a szívében? Lihegve és vörösen viszi nagy testét az utcán - vajon ő hibás benne, hogy aggodalma nem szerető szavakká alakul, hanem a korszak pedagógiájának utasítása szerint viszketéssé a tenyerében?

Esztendők múlva az áldozat így beszélte el egy barátjának azt, ami ezután történt: „Midőn őt felém *hömpölyögni* láttam (saját kifejezése), elébe siettem, és kezét meg akartam csókolni, de ő hátrább vonván mind a két kezét, nem engedé meg, s így szólt: előbb megkérdem Koren urat, hogy jól viselted-e magad, s miután ennek fölkeresésére elkészült, inte nekem is, hogy kövessem.

Én lehorgasztott fővel haladtam mellette, azon gondolkozva, nem volna-e jó odább állni? - de minthogy szemmel tartott, abbahagytam e szándékomat, és követtem őt.

Koren a történteket híven elmondá apámnak, az pedig méla mogorvasággal hallgatta végig kedves Sándor fiának viselt dolgait.

Lakásomra visszatérve szobámba léptünk, hol apám, anélkül hogy észrevettem volna, becsukta az ajtót. Azután mogorván és szótlanul újra útitáskájához lépett, felnyitá azt, s kivett belőle egy olyanfélét, amivel a marhákat szokták terelni, s kegyetlenül elverte rajtam a port - közbe-közbe felkiáltva: »Hát kell-e Borcsa? Kellenek-e komédiások?«”

Mert szerelmes is volt, végzetesen, de hányszor is már? Némi részt amiatt a Borcsa miatt akart színész lenni.

A lecke végzetes, de egyelőre használ. A fiúban még van annyi gyermeki rész, amely pótolni tudja a férfiasság letörését. A jóakarat csattantotta nyaklevesek, ahogy az már törvényszerű, csak később hatnak, akkor, amidőn az apa is már csak baráti szóval segíthetne fián. Egyelőre a fiú remekül tanul tovább. Év végén oly eredményt mutat fel, különösen magyar nyelvben és verselésben, hogy tanárja rábízza annak a búcsúversnek megírását, amelyet rendesen ő maga szokott elkészíteni az évzáró ünnepélyre.

A verset nemcsak azért kell elolvasnunk, mert ez az első, amely ránk maradt. Amellett, hogy megható irodalomtörténeti adat, önmagában is megható és szép. Egy tizenöt éves fiú írta megadott tárgyra. Bele kellett vennie az eseményt, a tanárt, a végzett anyagot, az ünnepélyre megjelenő Podmaniczky Lajos báró urat, az egyházi iskola felügyelőjét, nemkülönben az ellenőr urakat. Feladatát kitűnően oldotta meg. Mindenki benne van, méghozzá megfelelő helyen; a szerző már itt elárulja, ami később egyik fő erénye lesz: mesterien tud szerkeszteni. S amellett könnyed. A korabeli hexameterek dübörögnek és csikorognak, mint a harci szekerek; az övé egyszerűen ömlik, mint a folyóbeszéd. Ünnepies, de közvetlen is: a „zöld Pindus alatt" hús-vér diákok labdázását és ugrálását látjuk. Döccenőiben és sutaságában is báj van, a nagyok szerszámait forgató fiú kedves erőfeszítése. Ha most teszi valaki elénk, mint egy tizenöt éves fiú alkotását, írójának bizton szép jövőt jósolunk, „ha így folytatja". Bármily korai, kénytelenek vagyunk szerzőjével mint költővel is foglalkozni ettől a pillanattól, hogy föllépett a dobogóra, s előbb egy kicsit izgatottan, de aztán mind nagyobb nyugalommal, szépen, enyhe alföldi tájszólásban elszavalta ezt a verset:

Immár kész koszorúnk, melyet tíz hónapig izzadt
Arccal, gyenge eszünknek gyüjtve diszét, fonogattunk
A zöld Pindus alatt, a nyájas Múzsasereg közt!
Ennyit, nagy tudományu atyák, volt gyüjteni képes
S nem többet iparunk! - Noha édes a múzsai körben
Töltni időt, noha Pallas kertjében gyönyörűebb
Illatozásu virágok kelnek, mint a vadonynak
Puszta helyén, fárasztóbb mégis a pindusi ösvény,
Vonzóbb drága szülőnk s kedves rokonink köre, mintsem
Hogy kis időre szivünk azt kész nem volna kerülni.

Számüzetett Naso, ki tanítál a Helikonra
Törni utat s akadályt meggyőzni, karunk panaszid már
Nem viszi a tanodába, se Nepos hősei éltét,
Ki mutatá híven, mennyit vittek vala véghez
Graecia nagy fiai s Karthágó győztesi, mely jót
S mely rosszat tettek, mi csatákba valának
És hogy haltanak el. Mai ünnep válni megenged
Tőletek s a tanulástól, míg belekezdeni kell majd.

Nagyságos báró, tanodánk kegyes elnöke s atyja!
S ti tisztelt figyelők, ti nagy tudományu atyáink!
Volt türedelmetökért szívünk mint nektek adózzon,
Hogy minket hallgatni nem untatok el, rebegőket?
Gonditokért hálás kebelünk forró köszönetjét
És a csekély szálkú koszorúnkat kegybe vegyétek!
Hosszú éltetöket soha gond, bú, baj ne epessze.
Létünk és tanodánk folyton kegyetöknek örüljön!

Drága tanító úr, ki fáradhatatlan iparral
A tudományokban jártassá tenni akartál
Bennünk', vedd végső együttlétünkben ezen pár
Búcsúszót, mert elválunk sok időre tetőled!
S ti kedves helyek, ahol számt'lanszor mulatoztunk
Vagy nagy körbe' leülve, vagy a labdát veregetve
És kapkodva, vagy ugrándozva, vagy édes örömben
Víg dallokra fakadva, ezentúl csend üli kedvelt
Tájitokat, már-már elhagyni fogunk mi ezennel!

S végre deáktársim, kik nem köz s renyhe erővel
Jártátok velem a tudomány ösvényit: ez óra
Tőletek elválaszt, szétoszlunk mostan; egy erre,
Másik amárra megyen születése helyére; holottan
Hány örömek várják édes szüleinknek ölében!
Majd, amidőn a sors keze minket messzire széleszt
Egymástól, midőn itt nem lelt örömökbe füródve
Lészünk szűlőink hajlékában, midön ekkép
Szólhat már ajkunk: ti komor gondok, nem adunk most
Helyt főnkben néktek, kipihenni fogunk sok
Munkáinknak utána, pihenni, nem tanodával
Gondolkodni! Elég volt tíz hó arra! - O akkor
Még egyszer gondoljunk itten lelt öröminkre,
Gondoljuk, mennyit fáradtunk s izzadozánk itt,
A tudományoknak kimeríthetetlen ösvényén.

S most társim! miután végét már érte a munka,
Amely tíz hóig szűnetlen foly vala köztünk,
Jóisten veletek! Tanodánkat hagyjuk örömmel
És szaporán édes szüleink kebelébe siessünk!

3.

A szaporán édes szülei keblébe siető gazdag fiút otthon a nyomor várja. Egy világ dőlt össze. Petrovics István tönkrement - egy-két hónap leforgása alatt úgy, hogy a készséges pénzkölcsönzőnek egy fillérje sincs, a többszörös háztulajdonos feje fölött tető sem maradt. A házat, tanyát, állatokat elvitte a Duna tavaszi áradása. A család a szomszédokhoz szorult. Az ercsi bérletet egy sikkasztó vitte el, a kölcsönbe adott pénzeket a rokonok és jóbarátok. A törekvő vállalkozó csak szerezni tudta a pénzt, megtartani nem; hiszékeny és segítenikész; lelkében sohasem vált gazdaggá.

A megrázkódtatás a fiút legérzékenyebb korában éri. Aszódról távoztában még a vagyonos gyermekek öntudatával és biztonságával nézi a jövőt… S otthon semmi remény, mert semmi lehetőség, hogy tovább tanulhasson; az apa őt is, akár öccsét, mészárosságra akarja fogni. Ám ő - beoltva már a teljesebb, a szabadabb élet, a nagyratörekvés mérgével - ellenáll a nyomornak. Színészetről szaval; ha másképp nem megy, hát beáll katonának… Megkapta, amit az ember a gazdagságtól kaphat: az érzést, hogy joga és igénye lehet a legmagasabb dolgokhoz. A szegénység iskolájába akkor kerül, amikor az már nem megalázkodásra, beletörődésre, szolgai törtetésre; hanem dacra, harcra, az emberekhez méltó, mert csak elvesztett jogok kivívására

ösztökéli a lelket. És lázadásra. Az uralkodó osztályok legveszedelmesebb ellenségei a rang- és lehetőségvesztettek.

Az apa nemcsak megértést, hanem türelmet is keveset mutat csapongó természetű fia ötletei iránt. A hiszékeny öreg tervezőt idegesítik a fiatal tervező merész vágyai, s mivel ő már csalódott, apai szigorral akarja elfojtani annak önhitt álmodozásait, nem sejtve, hogy az tőle a hiszékenységgel a nyakasságot is örökölte. A család békés egén nap nap után haragos fellegek gyűlnek, hirtelen összetorlódnak, csattognak és villámlanak.

A tandíjat egy évre még sikerül úgy-ahogy összekaparni, a fiú ősszel iskolába mehet, természetesen újra másikba és újra más városba. Ezúttal Selmecre, ahol az aszódi kitűnő bizonyítvány alapján az alumneumba ingyenkosztosnak veszik föl.

A fiú sebzett lélekkel érkezik a Felvidékre, Selmecre. Oly érzékeny, védtelen idegzettel, mintha a jó ruhákkal egy kicsit a bőrét is lehúzták volna. Egy iszákos hajdúnál lakik, közös szobában azzal. Eminensnek indul. De mi ez: a sors tréfája vajon, vagy valóban az egész ország pánszláv agitátorral van tele? Osztályfőnökében ezúttal is türelmetlen szlovák ébredőbe ütközik.

Ezért a már-már végzetes összeütközések voltaképpen az apa jóhiszeműségéből következnek. Abban a korszakban az emberek nemcsak a hazájuknak, hanem a vallásuknak is hű patriótái akarnak lenni. Úgy látszik, Petrovics István nem ismeri a már említett körülményt, hogy Magyarországon a lutheránusok kevés kivétellel vagy németek vagy szlovákok, s európai műveltségű vagy értesültségű embereik természetesen az új európai eszmeáramlat hívei: lelkes nacionalisták. Semmit se sejtve adja újra és újra ilyen tanárok vezette iskolába magyar, illetve kiskun-öntudatú fiát, akinek ez a környezet az, ami a parázsnak a jég. A sok sistergésből utoljára is végzetes föllobbanás lesz.

A fiú kedvenc tantárgya a magyar múlt és a római nagy jellemek története. A magyar történelem professzora, aki egy kukkot sem tud magyarul, Magyarországon! minden év elején gyanakodva szimatol végig az osztályon, keresi a bárányokat a „Tót Irodalmi Kör" számára, amelynek ő az alapítója, elnöke és harcos vezetője. A szabadszállási jövevényen természetesen meg sem akad: neve és vallása után azt magától értetődően sorolja jövendő hívei közé. A hatást már sejthetjük.

A diákoknak csak egy kis töredéke magyar; önképzőkörükbe, a „Nemes Magyar Társaság"-ba mint valami melegedőbe járnak anyanyelvüket ápolni. Ápolni vagy inkább csak gyakorolni, hogy el ne felejtsék. A tüzet az egyre jobban elharapódzó nemzetiségi torzsalkodások szítják. Elképzelhetjük Lichard professzor lelkületét, amidőn ifjú vitézeitől hírül veszi, hogy a szabadszállási jövevény „amazoknál" magát nemcsak magyarnak, hanem igaz kunfinak vallotta, barátai közt pedig arról beszélt, hogy nevét is meg fogja változtatni. Megnézte magának a renegátot.

Hajlunk arra, hogy a „tanári igazságtalanságok" mögött legtöbbször a diák igaztalan vádaskodását lássuk. Lichard tanár úrral kivételt tehetünk, nyugodtan rossz tanárnak, rossz embernek s ráadásul rossz szlovák hazafinak is tarthatjuk. Hamarosan eléri, hogy lángeszű tanítványa megutalja kedvenc tárgyát, a történelmet, az iskolát s egy kicsit az egész életet. S a papokat is? Lichard Isten szolgálatából állott a műveltség és az osztrák titkosrendőrség szolgálatába, hivatásos lelkész és besúgó. Az ő lelkét terheli, hogy a fiatal költő kilép a rendes kerékvágásból; a megpróbáltatások özönét zúdítja rokonszenves kamasz fejére. Kemény szenvedésben - testiben és lelkiben - itt van először igazán része. Ezt ennek a lelkes Lichardnak köszönheti. Azok előtt, akik mentségül ezt elfogadják, Lichardnak egyetlen mentsége lehet, amint az oly sereges későbbieknek: az ostobasága. „Nem sejtette, kivel van dolga."

E penitencia azonban azt jelenti, hogy nem zsenijelöltekkel nyugodtan - vagyis a későbbi megszámoltatás veszélye nélkül - lehetünk igazságtalanok.

Diáktársai szeretik a fiút, természetesen csak a magyarok, mert, hála a térítő buzgalomnak, a fiú iskolán kívül más nyelven, mint magyarul, egy hangot sem ejt ki. A „Tót Irodalmi Kör" ellen a „Nemes Magyar Társaság" küzd, nem sok sikerrel; az év elején 45 tagja van, évközben „fontos okból kilépett 3, fontos ok nélkül 20", tehát több, mint a fele. A fiú, akinek legtöbb ürügye volna rá, bentmarad. A nyelvművelés bizonyára többet jelentett az egyszerű nyelvművelésnél, legalább Lichard szemében. A fiú az önképzőkör dísze; nemcsak élőszóval, hanem verssel is szolgálja a magyar nyelvet; országos mérettel kell mérnünk benyújtott alkotásait.

Az első bozót, amelyen költőnek át kell magát vágnia, hogy saját területére érjen, maga a már meglevő költészet. Nem veszélytelen terület, legtöbben itt tévednek el és rekednek meg - kinek van kellő ösztöne, hogy a már kész ösvény helyett, kellő helyen, még rövidebb átvágást keressen? A kamasz költő gyermeki közvetlenségét, természetes hangját csak egy lépés választja el férfiköltészetének legnagyobb erejétől, az egyszerűségtől. Mégis csak jó kitérővel jut el oda.

A hang nemcsak torkában, hanem lantja húrjain is mutál. Néha nőies vékonysággal száll, mint a korabeli biedermeier költőké, néha Vörösmarty, Berzsenyi baritonján dördül.

Kegyetlen a végzet, nem hagy sok időig örűlni
Minket együttlétünk édeni napjainak.

Aztán:

Esküszegte lyánka! emlékezzél
Arra, amidőn: „Ah meg ne vessél",
Így imádva téged kértelek -

A szerelmes költő, azaz a „hű Múzsafi" előtt „édenek nyílnak", hogy aztán „kietlen, puszta táj" várja „éjszak hófödözte bús ölén". Mialatt a civil életben ugyancsak hétköznapi megpróbáltatások várják.

Színészek érkeznek a városba, a fiú esténként színházba jár. Az irodalomra és művészetre oktató nevelők a művészetnek ilyenfajta tanulását, egy kicsit érthetetlenül, nem helyeslik. Félévkor Lichard, a lelkek ápolója, hittanból és római régiségtanból a fiúnak alig kielégítőt ad, magyar történelemből pedig, magyar történelemből! szekundát. Magaviseletből, vagyis közszereplésből is csupán azért kap a fiú elégségest, mert elégtelent csak kicsapáskor szokás adni. De ez csak eleje a görgetegnek.

Az alumneumi ingyenebédet is elveszti ezzel. A fiú éhezik. Kopottan és rongyosan jár. Kávészínű kabátja tarkójáig ér, pantallója viszont csizmájáig sem. Tudjuk, hogy az ilyenfajta öltözet, mialatt a testet gyöngíti és dideregteti, milyen mértékben keményíti a lelket. A szív a nagyravágyásban éppoly kielégíthetetlen, mint a még több bántalom, megaláztatás és szenvedés utáni vágyban, ha már egyszer szenvedni kell! Gondolja meg százszor a mozdulatot, aki ilyen lélekhez nyúl.

A szabadszállási mészáros nem gondol ilyesmire; indulatára, a szívére hallgat ő is, az aggódóra és feldúltra, amikor a bizonyítvány meg a tanárok és hajdúk kaján árulkodása hozzá érkezik. Valóban azt írta a fiának, hogy leveszi róla a kezét? Vagy ha azt írta is, valóban azt értette rajta? Ennek minden ellentmond. A fiú már akkor sem az a kapkodó, „művészi" természet, aminőnek a költőket ábrázolni szokás. Meggondolt, állhatatos, mert nagy elhatározásokra képes jellem. De ebben a helyzetben egy halvány célzás is elég neki. Az apai dorgálás az

utolsó köteléktől is felszabadítja, hogy sarkára álljon, szabadon szembe forduljon, harcra keljen az élettel, amelyet hivatása megváltoztatni. Az eszköz megválasztásánál még most is melléfog.

Utolsó selmeci estéjén kebelbarátjának, Szeberényinek arról beszél, hogy nagy szerepet érez magában, színészit, vagy költőit, majd elválik. Tizenhat éves.

Pestre szökik télvíz idején, ezt határozza el. Egy krajcárja sincsen.

- És az útiköltség? - kérdik barátai. Vállát vonja. Hirtelen fölmerül benne a kamasz. - Elmegyek a pápista paphoz - mondja -, azt mondom neki, hogy Vácra akarok menni a püspökhöz, mert áttérek katolikusnak. - Állítólag két paphoz is elment, az első egy garast, a második egy tallért adott a lelkéért. A pénzen cukrászsüteményt és likőrt vásárolt. Eladta könyveit, ágyneműjét. A búcsúlakoma után lefeküdt, de éjfél felé fölébredt, azonnyomban felöltözött, és rögtön kilépett a hóviharba, egy fehér vászontarisznyával a nyakában.

Ő, az erkölcs és az emberi méltóság későbbi oly makulátlan és (önmagával szemben) oly irgalmatlan bajnoka most még ezekben a tulajdonságokban is mutál. Kamasz, s van egy mondás, amely szerint minden kamasz bűnözőjelölt. Ez túlzás: minden kamasz válaszúton áll, s jaj annak a társadalomnak, amely nem tudja segíteni kamasz fiait. Ő egyedül van, egyedül küszködik. Érdeme annál nagyobb.

Sose szégyelli megvallani „botlásait"; botlásnak is ártatlanok. Később egy barátjának így beszél ezekről a napokról.

„Selmecről Vácnak tartva ballagtam. Pénzem kevés volt: azt az egypár forintot, amit eladott ágyneműim, ruháim és könyveim árából összecsináltam, pesti tartózkodásomra akartam megtakarítani - betértem tehát egy pár katholikus plébánoshoz, s hogy némi pénzsegélyt csikarjak ki tőlük, azzal ámítottam őket, hogy a váci püspökhöz megyek, s ott a katholikus vallásra akarok áttérni, mert a lutheránusokat gyűlölöm.

Az egyik néhány garassal szúrta ki a szememet, s azt is a szakácsnéjától kérte el: de a másik adott egy ezüst tallért, erősen szívemre kötve a jószándékot."

Február 15-én indult útnak, s gondos életrajzírója, a kitűnő Ferenczi számítása szerint március 3-án vagy 4-én érkezhetett Pestre. Hol hált, hol melegedett, hol és mit evett ez alatt a harmadfél hét alatt? Nem fagyott meg, nem halt éhen, szerencsésen kivágta magát. Egyik helyen ingyen szállást kap, máshol ingyen vacsorát; itt-ott a parasztok felveszik a szekérre. Nyilván már ekkor ért a nép nyelvén, vagy ha eddig még nem értett, most megtanult. A tenger, amelybe bizalommal belevetette magát: az alja nép, az országos szegénység befogadja, és hullámról hullámra adja tovább.

Pesten a Vörös Ökörben, ahol apja is megszállni szokott, van egypár napi hitele, egy-két nap a légvételre, a tájékozódásra. Miből élt attól fogva, hogy innen is kicsöppent, miután apjával a vendéglőben véletlenül összeakadt, de szerencsésen megszökött tőle? Éjszakánként a rákosmezei csűrökben és istállókban húzza meg magát. Napközben is ott csatangol, keserű, egy kicsit kisfaludyas gondok emésztik.

Olyanok, aminők általában a hajléktalan, éhkoppot látó ifjú költőket szokták látogatni - nem tudni, vajon nem azért-e, hogy valamiképp mégse haljanak éhen, ne is gondoljanak az éhségre. A plébánosokat léprecsaló hangnak ez a mutációja:

Rákosnak szomorú mezején járván; magyar, hallod,
Fái között a szél mily keseregve nyögel?
Oh nem szél nyögel ott, ősid félisteni lelke
Sír unokáinak elkorcsosodása fölött!

Végre eléri célját, bejut a Nemzeti Színházhoz. Egyelőre csak statisztának, azaz, mit szépítsük a dolgot, annak sem; előadás alatt a színházlátogató uraságok lovának kantárját tartja, a szünetben sört és kolbászt szállít a színészeknek, majd előadás után lámpát hord előttük, ahogy majd később jelképesen is, a sötét magyar éjszakában. De már Rónai művész-álnév alatt. Néha kulisszát is tologat. Díja itt a csurranó-cseppenő borravalók mellett az, hogy a kor legnagyobb költőjét, Vörösmartyt, és a kor legnagyobb kritikusát, Bajzát a két szemével láthatja. De kezdetnek ez is jó. Előbb-utóbb bizonyára jó színész lesz, ha a szívtelen apa legalább most az egyszer igazolja az irodalomtörténetet.

De nem. Az öreg Petrovics egy rettegésben él Szabadszálláson a pesti tragikus találkozás óta, amióta tudja, hogy fia nincs Selmecen. Az elzülléstől félti a fiút, és nem ok nélkül, abban a környezetben. Amikor egy besorozott, de Pesten mégis kiszuperált huszártól hírt vesz a fiú hollétéről, lóhalálában rohan ezúttal is utána. De fél, hogy hirtelen megjelenésével talán még jobban elvadítja a fiút, s azért a hazulról oly nehezen mozduló anyát is magával viszi. Az omlik a fiú nyakába a színfalak mögött, meghatóbb jelenetet idézve, mint amilyen kint a súgólyuk előtt folyt. A két oldalról is patakzó könnyek meghatják, aztán magukkal sodorják a fiút. Hazamegy.

A tavalyinál is nagyobb szegénységbe. A befejezetlen év után rossz íze van a nyári szünetnek s még rosszabb a jövendőnek. A továbbtanulásra most már végleg semmi remény. Azaz májusban mégis megcsillan valami. A mészárszék egyik tönkretevőjének, a rokon Salkovics Mihálynak bátyját, Pétert, meglepi a lelkifurdalás, a kicsalt ötezer forintok feledtetésére magához veszi a fiút Ostffy-Asszonyfára. Valóban az volt a szándéka, hogy taníttatja? Vagy csak mérnöki tagosító munkájában akarta használni a „kitűnő eszű gyereket”, aki „jól beszél németül, a latin klasszikusokat úgy érti, mint a magyar írókat, csinosan rajzol, írása kitűnő, szép, zongoráz egy keveset, s verseket is csinál”.

Ostffy-Asszonyfán igazi vakációi úri élet folyik. Salkovicséknál a fiú a „legjobb társaságban” forog, a megye legelőkelőbb rétegével érintkezik, kamasz, érzelmeinek s szerelmes verseinek e rétegből választ hősnőt, egy földbirtokos-huszárőrnagy leányát.

Ekkori külsejéről is van elég megbízhatónak látszó leírás, unokatestvére, Orlay Soma tollából: „Midőn kocsink a hosszú udvarra begördült, s az agarak csaholása megérkezésünket jelezte, a számos tagból álló család fogadásunkra a lak elé sereglett, s köztük ott állt egy középmagasságú, szikár, fahéjszín-arcú, sörtekemény barna hajú ifjú; villogó fekete szeme fehérét vércsíkok futották át, dacos kifejezésű, duzzadt ajkai fölött a bajusz csak most serkedezett; hosszú nyaka leeső vállai közül meztelenül nyúlt föl…”

A csaknem egykorú unokatestvérek boldogan merülnek a gazdag udvarház életébe. Még vadászni is járnak. Terveznek, ábrándoznak: a fahéjszín arcú arról, hogy egyszer majd ő maga is kastélyt építtet, amelybe nagylelkűen Orlayt is beveszi. Egy füzetbe összeírja hatvan magyarországi vár nevét, egynéhánynak a történetét is. Mint általában a költők, van annyira a pillanatok embere, hogy ismét feloldódjék, feledje a selmeci nyomort, a pesti kóborlást; újra a napos oldalon érzi magát. Jövőjét biztosítva látja, Salkovicsék segíteni fogják a tanulásban, hisz már csak egy-két éve van hátra, s el is várhatja a segítséget.

Amikor a költők - főképp a tizenhat évesek - hangot adnak a szenvedésnek, akkor alapjában már-már nem olyan nagy a baj, valahogy már viselhető. Ebben a versben így szinte derűt kell látnunk:

> Hasztalanúl vágyasz, vad sors, kínozni. Nem érzem:
> Nincs szivem. A haza s a lányka s barátnak adám.

Ekkor jön az újabb buktató, a híres levéljelenet, a hóhéri döfés egyenest a fiatal szívbe, amilyenre csak egy jóságos nagynéni vetemedhet.

A megtért diák unokatestvéreivel már készül az iskolába, ezúttal a soproniba; már elintézte, hogy mire odaér, Selmecről a bizonyítvány is ott legyen.

A Rózához írt szerelmes versek változtatták meg Salkovics Péter véleményét a fiúról, vagy egyszerűen csak a zsugoriság? Vagy őelőtte is elhangzott egy-két szavalat a nagy szerepről, a dicsőségről? Mindenesetre jellemző, hogy a mérnök nem meri új döntését az ifjú rokonnal szemtől szembe közölni. Elmegy hazulról, s levélben írja meg a feleségének. „Samut és Károlyt - úgymond - küldjétek vissza Sopronba, Sándornak azonban adj egypár forintot; s menjen, ahova tetszik neki, belőle úgysem lesz egyéb komédiásnál.” A közvetlen közlésre azonban a feleségnek sincs bátorsága vagy szemérme. „A jó asszony” finom ösztönnel a levelet a zongorára teríti, amelyen a fiú napjában többször is szokott játszani. A kegyes kíméletnek megvan a hatása. A fiú a „szokottnál is halványabban” áll fel a zongora mellől, és dadogva tántorog ki a paradicsomból. Szeptember 5-én hagyja ott Ostffy-Asszonyfát Károllyal és Samuval, akikből lesz valami, és 6-án már beöltözik a 48-as Gollner-gyalogezred egyenruhájába.

A lépés dacos, de nem meggondolatlan. A hat középiskolát végzett „freivilligből” tiszt is lehet; idegen országokat láthat, mint Kisfaludy - úgy hallja, az ezredet rövidesen Tirolba helyezik át.

4.

A kamasz katona zárkózott és visszavonult. Szabadnapjain meg-meglátogatja barátait, Pákhot és Orlayt, akik a szegény diákszállásokon alig élnek kényelmesebben, mint ő a kaszárnyában, Sass Istvánt, aki a sárszentlőrinci iskola után most Sopronban tanul.

A derék Sass így írja le a viszontlátást: „…Végre nagy vártatval, egy szép verőfényes őszi délután megtörténhetett a találkozás barátunk lakásán. A valóság már az első találkozásunk alkalmával is meghazudtolá a felőle terjesztett kalandos részleteket, s őt előttünk természetes és igen egyszerű vonásokba mutatá be. A szobába léptemkor ugyanis szerényen meghúzódva, festetlen diákládán üldögélve találtam egy fakó arcú, mohodzó bajuszú, vézna kinézésű, egészen igénytelen külsejű katonát, ölében lógatva fehér vállszíjjáról lecsüngő szuronyát. Köszöntésemre katonásan felállt, oldalára húzá fegyverét, s érdes tenyerének szorítása, test-alkatától elütőleg, edzett kezek erejét érezteté velem. Sárga pitykés, zöld hajtókás monturja-nadrágja, csónakszerű bakancsa úgy lotyogott rajta, mintha nem is rászabták volna, egyedül nyakszorítója állt feszesen, felpeckelvén vékony nyakán ülő fejét, melyen a rövidre nyírott s feláll ó sertés haj - mely sötéten dörzsölve akárhányszor szikrázott is - beesett arc, fekete bőrszín, élénk két barna szem, mint régi ismerősök jelentkeztek előttem. Önkéntes közlések áradata nem lévén természete részvétteljes érdeklődésünkre, miután a régebben lefolyt idő eseményein hamarosan átfutott, elbeszélte sikertelen tanulópályáját, Pesten, a színház jelesei közelében eltöltött, szerinte keserű nélkülözésekkel teljes s mégis dicsőséges napjait, apjának őt egy alaptalan feladásra igazolatlanul elítélő elhatározását és kitagadó levelét - anyjának (a legjobb édesanyának) sikertelen közbelépését, végre mindezek után a katonai pályának,

melyen szerinte senkinek terhére nem lesz, önkéntes választását. Mindezt szárazon, részvétre számítás nélkül beszélte el… szánakozásunkat kizáró célzattal, nem az események kényszeréből következőnek tünteté föl végzete ama fordulatát, hogy katonává lett, hanem ellenkezőleg, szabad választásából származónak állítá be azt. Később bekövetkezett bizalmasabb együttlétünkkor azonban számtalanszor bepillantván bánatos lelkébe, többé nem a szabad elhatározások embereként, hanem balvégzete játékának odadobva tekinthetém őt.”

De a gyermek katona csak a régi jóbarátnak nyitja meg szívét. A többiekkel a kamaszok szokásos jókedvű hangján beszél. Eltréfálódik velük - a kicsöppentek, a büszke szívvel szenvedők mintájára elsősorban saját helyzetét nevetteti ki. De felülről, a társadalom és a sors kegyeltjeitől nem tűr több tréfát. Egyszer, jegyzi fel Sass István, „olyan időben talált hozzám jönni, midőn egy elbizakodott úri látogatóm volt; ilyenek társaságában hallgatag, mogorva szokott lenni. Az úrfinak feltűnt e viselete, s tréfát akarván vele űzni, bús magyarkának nevezte. - Tudja ön, kik voltak a bús magyarkák? - kiáltott rá - s ha nem tudja, majd megtanítom én, hogy máskor tudja, kinek ossza e címet!” Az úrfi alig találta meg az ajtót, melyen támadója elől meneküljön.

Valóban a hazafiság tüzelte így fel? Vagy az osztálygőg, a kisemmizettek harapós kedve a felülmaradtak ellen? Az utóbbi: amelynek, mint tudjuk, minden ürügy jó, hogy szenvedtessen és visszavágásra ingereljen.

A katonák párosával alszanak egy ágyban; a sors gondos kézzel a hajdani úrigyerek, a Horatiust- és Schillert-faló közvitéz mellé a század legmocskosabb alakját, egy szutykos cigányt helyez, esztendők múlva fog kiderülni, mi célból. Mindenható úrnak fölébe egy ostoba káplárt állít, aki él is a hatalommal. A híres írástudónak a kaszárnyaudvart kell söpörnie; az őrhelyen majd megveszi az Isten hidege; jó lesz ez is élményanyagnak. Éjszaka olvasni akarja a könyvet, amelyet a líceum könyvtárából kölcsönzött, az egyik baka orozva elfújja a gyertyát; hadd ismerkedjék a tintanyaló a néplélekkel. Amikor pedig az közibük vágja szuronyát, hát ráadásul másnap még őt is közderültségül kurtavasra juttatják, hadd legyen valami fogalma annak a tömeghangulatról is. Amikor pedig egy percnyi pihenésül a kaszárnyaablakba könyököl pipázni: a közös szoba legjámborabb, legszelídebb tagja épp a fölötte levő ablakból veti ki magát, előtte zuhan le az udvar kőkockáira. Ez is az élethez, a leckéhez tartozik. De mindezt elviselteti a remény, hogy végül mégis Tirolba jut. Most már csak azért vágyik oda, hogy talán onnan átszökhet Svájcba „Tell Vilmos és a Szabadság hazájába”!

Az ezredet Grácba vezénylik. Neustadton és Bruckon át szörnyű csónak-bakancsában, vékony katonaköpenyében huszonkét mérföldet talpalt odáig a költő a márciusi lucskos utakon. Látott végre külországot.

Talán Olaszországba mennek? „Ha ez megtörténik - írja Nagy Imrének - némiképp feledem Tyrolt. Azonban még bizonytalan… Mit mondjak önmagamról? Most érzem, mi mélyen süllyedtem, leszállva a tudományok pályájáról, neveletlen, érzéketlen emberek körébe s egy durva zsarnok körme közé.” (Ez a káplár.)

A költészet - igaz a tétel - leszedi a bőrt is arról, aki huzamosabban gyakorolja: tapintsa csak a csupasz idegvég a világot. De igaz, hogy ugyanakkor valóságos csigaházat is izzaszt áldozata köré.

„Csak néha emel ki e pokolból a költészet, a mennyei, a malasztos. Oh, ha ezt keblemben nem hordanám: a kétségbeesés ölne meg! Egy hónapja már, hogy itt vagyok, s még igen keveset írtam; de hogyan is írjak? A káplár, mihelyst írást lát kezemben, lármáz; szitkozódik reám, s dolgot ad…”

Ily környezetben valóban nehezen születhetnek meg a finom jelzők „az életüdv öröm-csíráiról”, a „lángszerelem szép viszonzójáról”, a barna lányról, s ha megszületnek is, furcsállva néznek a papírról a költőre s az is őreájuk. Kevés közük van egymáshoz. De a kínzó környezet végre is lekényszeríti a Múzsát romantikacsinált virányairól a közönséges, hétköznapi földre. Megszületik egy vers, a vesztett éden ködképei helyett egy heverőlócához, egy deszkapriccshez, amelyen az ifjú katona az őrállás szüneteiben gémberedett tagjait kinyújtóztatja. Ez a nagy forduló. A későbbi helyzetdaloknak, a valóság érintésére villamos szikraként kicsapó nagy lírának ez az előfutárja; még Ovidius zengésének ritmusán szalad, de benne van már - s külön szépségét épp ez a kettőssége adja - a magyar valóság énekesének indulata, sőt a „népköltő” kihívó, dacos hangja is.

Égig emeljen bár a játszi szerencse kegyelme,
És legyen első rang rangom az isten után;
S bár csak azért szűljön két India kincset özönnel,
Hogy büszkén ajakam mondani tudja: enyém!
Durva faalkotmány! emléked nem leszen irtva
Szűmből s akkoron is hajlik öledbe fejem;
Hisz te az inségnek mikor éje borongva körűlem
S hervasztott a bú: balzsamos enyhet adál.
Enyhet adál! az ölő vad kínok örömtelen ifja
Leggyönyörűbb álmit kebleden álmodozá.

Olaszország is álom marad.

Az ezredet Horvátországba irányítják. A fiatal katona a kórházi ágyból áll be a sorba. 1840 májusában és júniusában tífuszban feküdt.

Betegen bandukol a sorban. Egyik zsengéje láttatja velünk a vágyva-vágyott „külhon” ország-útján:

Hová, hová az égi úton,
Darusereg;
Azért hagyjátok-e a tájat,
Mert nem meleg?

Vándorlok én is, ámde pályám
Ellenkező:
A szerelem forró honából
Jégsír felé.

Ágynak esik rögtön az első állomáson, Zágrábban; három hónapig ápolják a katonai kórházban „minden követelménynek megfelelően”. Hasztalan. Vért hány, a tífuszt felváltja a „hajlam a tüdőbajokra és szívedények tágulására”. Részt vesz mégis a hadgyakorlaton. Szeptember újra a kórházban találja. Vers ebből az időből nem maradt fenn. A kor legnagyobb fia a sír szélén tántorog, s csak egy ember tud róla, egy hozzá hasonló szökött-diák katona, egyetlen barátja a megpróbáltatásokban, méltó rá, hogy nevét megjegyezzük: Kupis Vilmosnak hívták. Decemberben Rőmer, az ezredorvos aggódva áll meg az ágya előtt. 1841. január 15-én az emberséges, magyarul jól beszélő orvos jelentése szerint „a tényleges rokkantsághoz nagyon közeledik”. Február 23-án fölmentik a szolgálat alól, Sopronba szállítják; azaz gyalogoltatják. - „Treu und redlich gedient” - mondja az obsit, amelyet február 28-án kezébe nyomnak.

Soproni barátai rémülten fogadják a „kiaszottan, elviselt katonaruhában” megjelenő fiút; azt hiszik, megszökött. Nem soká időz közöttük. Mintha az országfutó nagy lendületnek nem tudna megállást parancsolni most sem, amidőn alkalma volna rá; pár nap múlva ismét útra kel.

Pápára gyalogol, a márciusi havas esőben. Itt sem leli helyét. „Érezve szegény sorsát, vissza-vonult, nyers magaviseletű volt” - írja róla Orlay. „Miért jöttél Pápára, mi a célod, miből akarsz megélni?” - kérdezik a pajtások. „Nem tudom, nem tudom” - hangzik mindenre a közönyös, csüggedt válasz. Látogatni kezdi a kollégiumi előadásokat, de egy gúnyos diákhahota, egy sértő tanári tekintet elég, hogy feldúltan, izgalomtól remegve onnan is tovább álljon. Elkezdődik az az állapot, amidőn mint az űzött, a megsebzett vad forog az országban és sorsa ketrecében. Március 18-án indul el Pápáról, most is havas esőben, most is gyalog; 25-én Pozsonyba érkezik. A „rongyosnadrágú, iszonyúan szűk és kiszakadt nyáridolmányú fiatal embert” alig ismerik meg barátai, amidőn a Duna-parton elébük állt.

Pozsonyban tíz napot tölt, azért annyit, mert a betegség leveszi a lábáról, feküdnie kell. Mihelyt a kórházból kieresztik, zihálva, szédelegve, egy krajcár nélkül ismét fölkerekedik. Hova? Barátai egy óra járásnyira elkísérik. Egyiktől elkéri annak kecses kis tőrét. Esztergályi Mihály, még az aszódi boldog időkből való jóbarát, félve nyújtja át a fegyvert; attól fél, hogy a hajdani úrifiú maga ellen fogja fordítani.

Ha a kóborló diák ott az országúton képzelt regény hőse volna, a csapások ilyen halmozása után sorsának irányítója már nemigen tehetne mást vele, mint hogy öngyilkosságba kergesse, vagy fölfalassa a farkasokkal. Több szenvedést az olvasó képzelete már nem bírna el. A diák a képzeletnél is többet bír. Újra és újra talpra áll, még kedélye is felderül, és mértéktelen túlzással tömi szívébe, elméjébe, idegzetébe az élményt. Ne csodálkozzunk, hogy amikor arra kerül a sor, szinte robbanásszerűen ontja mindezt magából, s állandó telítettségben, túlfeszítettségben él.

„Kipróbált két csikaján” Pozsonyból Győrbe megy, onnan Pestre, onnan - mintha csak úgy a szomszédba szaladna át - Selmecre, hogy kikérje a bizonyítványát, onnan Dunavecsére szüleihez. Végre itt pihenhetne, de pár hét múlva - ahogy egy akasztófahumorú levelében Szeberényinek írja - unatkozik! Szüleinek nincs terhére, kocsma, mészárszék körül mindig akad dolog. Valójában attól tart, hogy ha megáll, a földhöz ragasztó nyomor őt is örökre megköti. A sok akart s nem akart helyváltozás után lelke, akár a madár szárnya, minden pillanatban kész a tovarebbenésre. A kiábrándíthatatlan Candide ő, aki azonban minden kalandból okul.

Július elején Pesten van. Aztán megint neki az országnak, mintha minden magyart személyesen akarna ismerni. Ne röstellje az olvasó a fáradságot, vegye elő Magyarország térképét, s ha már az említett helynevek kikeresésével szemét megerőltette, erőltesse meg egy kicsit képzeletét is. Az eddig emlegetett városok száz és száz kilométerre esnek egymástól. A kor körülményei még a térkép szerinti távolságot is megnövelik, mert hisz vasút nincs, a posta-kocsi rettenetesen drága, s esős időben az sem közlekedik, mert ilyenkor a tengelyfogó sárban lovaskocsi legfeljebb csak az egyik faluból a másikba vergődik el, ha elvergődik. Útra kerekedni istenkísértés-számba megy. A fiatal diáknak mégis minden ürügy jó, hogy azonnal útra kerekedjék. Főleg nyáron. Hány falu van a hazában, ahol még nem fordult meg? Pestről Balatonfüredre gyalogol, onnan a Bakonyon át Veszprémbe, onnan le Somogyba, onnan föl Tolnába. Hogyan élt, miből? - kérdezzük megint. Az ürügy most, hogy megfelelő vándor-színész csapatot találjon. Már nemcsak hivatásból akar színész lenni: kenyérkeresetből. Szülei a szegénység lépcsőzetén egyre lejjebb kerülnek. Ha útravalónak adtak is neki valamit, meddig tarthatott az? A vándorló fiú nélkülözik. Élete e szakának ő maga, ifjúsága erejében, csak derűjét írta meg, a keserűségre, a bosszúra és a felelősségrevonásra, amely a férfinak már eszébe jut, nem került sor. Könyöradományokból tartotta fenn magát?

Tarisznyámban, mit hátamon vivék,
Nem mondhatom, hogy nagy volt a teher,
De a nyomor, mint ólom, megnyomott.
Könnyíte rajta a víg könnyelmüség,
Mely útaimban hű társam vala.
Ekkép juték egy nyári délután
Egy kis városba -:

Ozorára, félnapi járásra Szentlőrinctől, Borjádtól, a boldog gyermekkor tündérvölgyétől. Az ozorai nagyvendéglő ivójában színészekre akad, Sepsy Károly „társulatára”. Az ispán úrtól kapott őzcombból és a maradék káposztából összeütött potyaebéd alatt hozzájuk csatlakozik, bizonyára nem olyan vidám jelenetek közben, ahogy maga elbeszélte. Ozorát tisztelte meg első színpadi felléptével; az öreg kocsmát, amelyben a Peleskei Nótáriust idézte az összezsúfolódott parasztok elé (s amelyben, ha szabad közbeszúrnom, én e sorokat írom).

- - - Hősleg működém
Három szerepben; minthogy összesen
A társaságnak csak hat tagja volt. -
Egy ideig csak elvalék velők;
Faluzgatánk jó- s balszerencse közt.

Szilasbalháson, Sárbogárdon, Cecén, Simontornyán, a Mezőföld és Völgység minden falvában, csak Borjádon nem. Miért nem megy be Sassékhoz? Bizonyos, hogy örömmel látnák, az egész nyárra ott tartanák. Nem megy be. Megvan a szedett-vedett társaságban, amely színészi együttesnél inkább képzelhető mozgó-bordélyháznak vagy kolduló-szövetkezetnek. Ott elvégzi még a házról-házra való kunyorálást is; ő hordja ki a „búcsúlapokat”. Szekszárdon egy földbirtokostól, méghozzá híres reakcióstól, mély bókkal vágja zsebre az alamizsna ezüsthúszast. De ha nem koldusként kell mutatkoznia…

A nyár végén otthagyja a színészeket, megpróbálkozik, hogy a maga erejéből diákoskodjék. Ismét Pápára megy.

Pápán is alázatosan házal, hogy tanítványokat és valami másolómunkát kapjon. De azokkal szemben, akikkel nem kell szolgának lennie, épp azért, mert máshol annak kell lennie, kihívó és harapós, mint akinek súlyos visszafizetnivalója van. Tandíjhátralék miatt kiírják a nevét a kollégium fekete táblájára.

- Ugyan miért idézik önt? - kérdezi egy diák, aki vele együtt olvassa a táblát, s akinek, úgy látszik, nincs tapasztalata, hogy pénzért is háborgathatják az embert.

A „baka” rávillantja fekete szemét, szétveti szürke kis köpenyét, amelyben a tábla előtt didereg:

- Azért, mert a köpenyemnek nincs bélése!

A sáros pápai utcán csak a kitaposott csapáson közlekednek a járókelők. A keskeny úton jólöltözött diák állítja meg a költőt.

- Honnan jön? - kérdi az érdeklődve.

- A hátam mögül! - feleli ő nyersen.

- És hova megy hát?

- Az orrom elé - kiáltja már indulatosan -, ha ön kitér az utamból!

Nagy vizsgát kell letennie annak barátságból, jellemből és nem utolsó sorban türelemből, akivel ő összemelegszik. Sötétszürke felhőkergető gallérköpönyegében, fejében az obsitosok

bakasipkájával komoran ül a vidám zajongók közt. Arca: „Rút, de nem közönséges, mogorva, mely búsító, leverő hatást gyakorol a nézőre, de nem gyűlöletes, nem visszataszító” - írja róla Kozma Sándor, aki letette a jellem vizsgáját s a barátságét is.

Az ilyen lelkületnek már úgy kell a költészet, a dicsőség, a művészet, akármi; ami által mégis különbnek tudhatja magát, akár a sebesültnek a kötés, a kétségbeesettnek az álom vagy a bor. Ha nem várná a vers, az ábrándozás menedéke, a züllés várná, ha a testi talán nem is, a lelki bizonyosan.

Szerencsére a költemények könnyen születnek. A diákok nem sokat értenek a művészethez, de előttük és a tanárok előtt is, mint akkoriban mindenki előtt, aki műveltnek akarta tudni magát, a biedermeier parancsuralma magas polcra emeli a költészet művelőit. A tagbaszakadt, falusi kamasz vasgyúrók fölött öt-hat széplélek uralkodik. Orlayn és Kozmán kívül egy Lantay Sándor nevű, egy Ács Károly nevű és egy Jókai Móric nevű, aki festőnek készül. A bakának még előttük is tekintélye van. 1842. május 5-én, barátainak mit sem szólva, az ország legelőkelőbb folyóiratába, az *Athenaeum*-ba, amelyet Vörösmarty és Bajza szerkeszt, négy verset küld. „Ha csekély munkácskáim a megjelenésre érdemesek… gyenge erőmet továbbra is ajánlva…” - írja a szerkesztőnek, akinek olimposi tekintélye előtt őt, a kezelhetetlen vadócot is alázat fogja el, a kezdő költők félsze.

A négy vers közül három trocheusban van írva, s Bajzának van egy külön kis elmélete a trocheusok szerepéről a jövő költészetében. A négy közül kettő - a kor divatjának megfelelően - bordal. Május 22-én megjelenik a rövidebb. *A borozó.*

Gondűző borocska mellett
Vígan illan életem;
Gondűző borocska mellett,
Sors, hatalmad nevetem…

Vígan az élet tán csak a csokonaiasan üde vers megjelenése után illanhatott, néhány percre.

A szűk baráti kör a nyomorúságos diáktanyán ünnepséget csap, még innának is egyet, ha történetesen a bortól valamennyien nem viszolyognának. A most már hivatalosan s az ország-világ előtt költővé ütött ifjú az utcán még fensőségesebb, még komorabb arccal jár, ami azonban egyáltalában nem jelenti, hogy szíve is sötét, hogy pesszimizmusába nem vegyül egy meleg sugár, hogy egész világgyűlölete egyik napról a másikra nem fordult emberszeretetre, reménykedésre.

Új szerelem is adódik, mégpedig művésznő iránt. A költő szellemével hódol neki. Kozma - valamennyiőjük közt a legismertebb író - Leveldi álnév alatt a pesti *Regélő* pápai „saját tudósítója”. Lovagiasan kölcsönadja nevét és rovatát, hogy barátja méltón kifejthesse Szathmáriné színművésznő iránt érzett elismerését. Az első kinyomatott vers után az első próza. S mindez alig három hét alatt. Jegyezzük ide ezt a néhány sort már csak művelődési adatként is, milyen volt a színművészet állása Pápán 1842. május havában. A bírálat Scribe *Egy pohár víz*ének előadását méltatja: „Mindenek előtt említést érdemel Szathmáriné; játéka a fondor hercegnő szerepében teljesen kielégítő volt. Szathmárinét méltán üdvözöljük azon kevesek sorában, kiket honunkban a Músa anyaibb karokkal ölelt. Mindazonáltal szavalásában néha némi egyhangúság s ha hevesebb indulatokat akar kifejezni: a szavak elhadarása vehető észre. Szathmáriné Malboroughné, Burgundi Margit s Thisbe szerepében szigorúbb bírálókat is kielégített volna.”

Szegény Szathrnáriné! Thalia papnőjének készült, igaz szívvel a nemes dicsőségre vágyott; a kiemeltetése lehetőségének fényszórója végre ráirányul; nem is egy művészi ág, egy egész nemzet történelmének sugárkévéjébe kerül. S hogy örökíti meg magát? A szerelmes kritikus

nem éri be az írással, élőszóval ki akarja fejezni elragadtatását. Kozma társaságában indul el a színészek szállására, hogy a művésznő előtt tisztelegjen. Orlay így írja le a jelenetet:

„A Griff vendéglő, hol e társaság tagjai szállásoltak, emeletének széles folyosóján először is a szíve ünnepeltjével találkozott, ki meglehetős zilált alsó ruhában épp akkor civakodott egy darab vajas kenyér miatt, egyik színésznő társnéjával. A két tisztelgő restellt a jelenlétök miatt félbe nem szakadt civódás tanúja lenni, s odább mentek, avval a szándékkal, hogy Komáromit keresik fel. De mivel ez meg mélyen bele talált pillantani a kancsóba, s ily állapotban az éppen nála volt Bokor nevű tanulóval, ki később szintén színész lett, vad dulakodásba elegyedett, s Bokor már akkor Komáromi stilétjétől vérzett is, köszönés nélkül vonultak vissza, s fölhagytak a további látogatási kísérlettel. A véletlen úgy akarta, hogy később, midőn hazafelé ballagott, értesült civakodásban talált ideáljának S. bérlővel szőtt viszonyáról is, s leverten lépett be kis szobánkba, még aznap megírta a *Szín és való* költeményét.”

A sajnálatraméltó ebben a történetben nem a csalódott szerelmes, hanem a szegény Szathmáriné. Aki egy szívmegrázkódtatásból aznap verset tud írni, annak attól már rendbe is jön a szíve. A vers voltaképpen csak egy ötlet; de a diákok közt - akiknek azonnal fölolvastatik - sikere van. A mogorva költő boldogan fogadja a gratulációt: olyan állapotban van, amikor a siker voltaképpen gyógyír. Lesz hát alkalom, hogy megmutassa az embereknek, kicsoda ő, lesz alkalmuk és okuk az embereknek is; hogy szeressék, megbecsüljék, maguk közé fogadják. Az alkalom ezúttal sem késett.

Az önképzőkör örömünnepe, neki, a kör díszének is örömünnepe volt. Nem hiába javítgatta, írta újra és újra át a *Lehel*t, a költemény dicséretet nyert.

A versben az a magyaros erő kanyarog s keresi útját, melyet majd Arany szabadít zengővé a hun-dicsőség homéroszi, kalevalai erejű megünneplésére a *Keveházá*ban.

A kürtnek harsogó szava
Még egyszer szálla tétova,
És összeütközének:
Hadúr világduló fia
S a bosszuló Germánia,
Mind harcszomjas legények.

Iszonyterhes lön a csata!
Vérnek patakja árada
Mezők tiport füvében,
És por közé a hadfiak
Sürűn omolva hulltanak,
Mint gabna jégesőben.

Másik versét, a *Szín és való*t Kozma olyan sikerrel szavalta, hogy csak várták, mikor lesz vége a tapsnak. És az ő szavalatai! Az *Ólmos botok*nak olyan hatása volt, hogy a megjelent Esterházy gróf a kitűzött két aranyat elragadtatásában egy harmadikkal megtoldotta.

Az ünnepelt boldogan énekel, tréfál, tervezget a Fromm zsidónál rendezett mulatságon, aztán - mert jókedvét egy nap és egy éjszaka alatt nem tudja kiadni - másnap a somogyi fiúk búcsúlakomáján is. Feledi nyomorát, a múltat, azt, ami vár rá. Másé rajta a ruha, a gyönyörű, zománcgombos, sötétzöld quäkker, a fekete nadrág, a lakkcipő, a fehér cilinder s kesztyű, amelyben a többágú babért aratta, s amelyet Kozma kért kölcsön számára egy „úrfidiáktól”. Elfeledte ezt is, de nem az úrfi. Hajnaltájban a koszorús költő a szegletből mosolyogva nézte a jómódú somogyi fiúkat, akik akkor már a szoba közepén táncra kerekedtek… Ekkor lépett be az öltöny tulajdonosa, s oly hangon követelte vissza a zöld quäkkert és a nadrágot (a kesztyűt

és a fehér cilindert más szolgáltatta), az ünnepeltet oly modorban akarta ott helyben levetkőztetni, hogy csak a diákok csillapító tenyéremelésére juhászodott meg, s volt hajlandó reggelig várni. Az ünnepelt most is a szokásosnál sápadtabban kelt fel, rohant Kozmával haza, s hányta le magáról az idegen díszeket. Kozma vigasztalni próbálja. Hasztalan; „megaláztatásán keservesen zokogva, majdnem kétségbeesve” borul a jó pajtás nyakába, amikor az magához vonja. Hangosan sír; nagyon valószínű, hogy ha már előbb nem: ott, a későbbi főügyész karjai közt kezd kicsírázni szívében az indulat magva, amely véle később kötelet és vasvillát hirdetett egy társadalmi osztály számára.

Melyik az az utolsó kis mozzanat, amely egy folyamatot befejez, melyik az a pillanat, amelytől fogva új állapot kezdődik? A kísérletezések korának vége, a fiatal költő csodálatosan, szinte az egyik napról a másikra kész költő. Ez a tavasz érlelte meg vagy ez a szomorú éjszaka? Amit eddig írt, eldobta; amit ezentúl ír, beveszi versei gyűjteményébe. Ekkor eszmélt ő is rá, hogy nincs más út, mint a költészet?

Pápáról Orlayval Komáromba megy Jókaiékhoz, onnan hajón Pestre, onnan haza Dunavecsére. Ismét gyalog. De ezt a gyaloglást már nem kell fájlalnunk, nagy eredménye van. Egy vers, az első nagy vers, amelyet a költő majd összegyűjtött verseinek is első lapjára helyez. Költészetének ez a nyitánya, ez az első tág lélegzetvétel az újvilágból, a népi és magyar levegőből. A költeménynek pontosan csak a fele remek. Az első szakasz mesteri vonalvezetéssel foglal négy sorba egy tájat, egy helyzetet, egy lelkületet; mint a megcsóvált karikás a durranást, vágja ki az igazi, a nem ujjon számlálható, nagy ritmust:

Arany kalásszal ékes rónaság,
Melynek fölötte lenge délibáb
Enyelegve űz tündérjátékokat,
Ismersz-e még? oh ismerd meg fiad!

Rég volt, igaz, midőn e jegenyék
Árnyékain utószor pihenék,
Fejem fölött mig őszi légen át
Vándor darúid V betűje szállt…

A második szakasz az igényes, a merész és újító műköltőt mutatja be.

Tizenkilenc éves.

5.

Amikor a pápai diák verse napvilágot lát, a költészetnek még, igen helyesen, nincsenek többre vagy kevesebbre becsült műfajai. A románcot, amely egy félszázad múlva az irodalomból a kabaréba szorul, a gúnydalt, az epigramma polgáriasult fiát, amelyből a bökvers és végül a napilapok hírrovatának tölteléke lesz, a negyvenes évek szerkesztői és olvasói semmivel sem tartják alacsonyabb rendű poézisnek, mint a hőskölteményt vagy a népdalt, amely pedig már akkor is jórészt csak dalszöveg. A fiatal ember előtt, aki a költészetre szánta el magát, gazdag és változatos terület fekszik. Az utolsó pillanatban érkezett, de még mindig jókor, hogy egy kis gyakorlattal akár naponta megírjon egy verset, a legőszintébb költői igénnyel. Az ipari termelés példájára a munkamegosztás csak egypár év múlva köszönt be. A költő, akár a század tudós-típusa, a polihisztor, mindenbe belevághat. Dúskálhat az anyagban, nyugodtan nekiülhet akármilyen témának, az első pár szakasz talán döcög, de a harmadikban, vagy a negyedikben ha írója valóban költő - elkerülhetetlenül kivillan egy remek fordulat vagy kép, a

költői tehetség tüze, amely aztán nemegyszer az egész verset magával ragadja. Ez a mesterség amúgy is hangulat, ihlet, szóval szerencse dolga.

Volt valaha költő, aki azzal a bizonyossággal húzta maga elé a papirost, hogy most pedig zseniálisat alkot? Sehol sem olyan nehéz a kezdet, mint itt!

A kezdő irodalomnak ez a szabadsága éltető, érlelő napsugár a kezdő tehetségnek. Nem kényszerül túlságos erőpróbára - fokonként pontosan csak annyira amennyit izmosodó ereje elbír. Lehet fiatal, könnyelmű, már gyermekfővel egyéniség. Van módja, tulajdonképpen csak neki van módja fejlődésre; igáz, hogy minél magasabbra tör, annál inkább a maga erejére kell támaszkodnia, s ami kezdetben lépcseje volt, a közönség alacsony színvonala, idővel majd az lesz a legnagyobb gát előtte, amelyen; ha nem rendkívüli szellem, menthetetlenül elbukik. De gondoljunk már most az árnyoldallal? A tizenkilencedik század költői, seregestül a líceumok egyenruhájában gyalogolnak fel az Olimpusra; a század első felének költészete világszerte a pelyhesállú fiataloké; majdnem a csodagyermekeké. (A következő századnak, amelyben az ifjúságról háború, béke idején majd annyi szó esik, alig lesz fiatalkori költészete. A dalnokok mind a későbbi és későbbi évükben mondják el nagy mondanivalójukat, mintha a korszak, amely akkor még ifjú volt, ezáltal is jelezné, hogy öregszik, okosul, higgad, végét érzi, s nemsokára csak az aggastyánok által tudja lelkületét kifejezni, a sír szélén.)

A Pestről Dunavecsére gyalogló költő a szavakkal teremthető művészethez még a színészetet is odaszámítja, a kiejtett szó művészetét. A gazdag összevisszaság nem zavarja meg. Képességét és lassan lelkületét jó ideig azon a tárgyon fejezi ki, amelyet az idő és alkalom épp elébe sodor. A képesség a költészetben, akár a szerelemben, előbb jelentkezik, s csak azután kerül sor megfelelő Múzsa kiválasztására; a Múzsát itt egyszerűbben mondanivalónak nevezhetjük.

Nincs ok nélkül, hogy a beküldött négy vers körül a jól tájékozott fiatal kritikus Bajza épp *A borozó*t tartotta közlésre érdemesnek. Jó félszázada Közép-Európa-szerte a közönség a sírversek és bordalok között osztja meg a tetszését. A hidegnek és melegnek ebben a különös, de érthető cserélgetésében most újra a bordalok vannak fölül. A szenvelgő nőies uralmat a kurjongató férfias váltja fel. Legtöbb helyen ez azt jelenti: az emelkedettebbet az alacsonyabb. A holdvilágos temető hangulata után, annak fordított macskajajaképp, egész Európa enyhe részegséget színlel, s csintalan dalokat dúdol.

A fiatal költőnek mintha valóban egyre menne. Mintha most még valóban nem az volna fontos neki, hogy mit ír, hanem csak az, hogy ír. Aki érzi erejét, az azt is érzi, hogy azt minden formába bele tudja csomagolni. Bordal kell, népdal, vidámság? Van az is.

Az egészséges, jókedvű erjedést nem lehet visszafojtani még olyan regulázásokkal sem, aminőkben neki része volt. Az igazi koplalás és megaláztatás csak ezután jön, de örül, ha megfeledkezhet róla. Félreteszi a sérelmeket, nem sejtve, hogy azok a pihentetés alatt csak növekedni fognak, s mihelyt alkalom nyílik, óriásokként jelentkeznek. Segíti ebben színjátszó, gazdag alaptermészete is, amely a dühnek s derűnek különös keveréke. Már aszódi, selmeci és soproni barátai furcsállva figyelik meg rajta, hogy ha valami csapás érte, első pillanatban, de valóban csak egy pillanatra, a kétségbeesésig oda volt, hogy a következőkben saját maga gúnyolódjék rajta. Hogy mindenkit megelőzzön? Hogy más ne gúnyolódhassék, vagy sajnálkozhassék rajta? A lélek ilyen hajlékony vagy ilyen könyörtelenül gőgös?

Eszközeit próbálja.

Amit a kezdő újságíró az első tollbemártás után a maga utcai múzsája súgására azonnal papirosra vet, azt a kezdő költőknek csak rendkívüli erővel sikerül lantjukból kipendíteni: a korszerűt. A kezdő költők ugyanis mindig fölhangolt lantot kapnak és fognak kézbe: de az előttük való kor hallása szerint fölhangoltat. A költészet a legősibb művészet. Azt terheli

legtöbb hagyomány. Ott a legmerészebb új is csak a hagyomány jóvoltából az. És sehol sem lesz az újítás oly zsarnok, sehol sem akar oly örökéletű lenni. Bármily különös, így van; semmiből sem nehezebb jó verset írni, mint ami már az inasok és kocsislegények száján van, de még legfeljebb csak fütyülve tudják, szöveg nélkül.

Ritkán volt korszak, amely művészeitől akkora fokú hazugságot kívánt, mint az 1848-as forradalmakat megelőző. A romantika óriási lázadása és csatavesztése után az édesség és bájosság rémuralma ez, amelyben kaloda és börtön helyett a szenvelgő holdrabámulásra, a női hajfürtök csőszerű göndörödésre, a csészét tartó kéz kisujja finom ágaskodásra van ítélve. A fiatalok szűzi mosolyra, a nyomorgó tömegek néptáncra és uraik iránti önzetlen hűségre. A Rajnától keletre biedermeiernek hívják a tiszta szív és a domborodó pocak e stílusát, amely annyi harmonikus vonalú bútort és annyi földúlt lelkű lángelme emlékét hagyta hátra. A polgári megelégedettség, a gondosan óvott látszat korszaka ez, a titkolt erényeké s az éppúgy titkolt nemi betegségeké. E levegőben mindennek szelídnek, puhának; halknak kell lennie, akár a divatos zeneeszköznek, a hárfának. A szellemet az ilyesmi korlátozza annyira, mint egy inkvizíció.

Tudnivaló, hogy a divat vastörvényei keletkezési helyüktől ezer mérföld távolságban hatnak legádázabban. A párizsi női kalapok vagy londoni férfinadrágok legtökéletesebb, mintegy plátói példányai Buenos-Aires és Konstantinápoly lóversenypályáin és operaházában láthatók. A biedermeier boldogság is legkönyörtelenebbül a városi művelődés *limes*ein diktálja törvényeit. Ha a fiatal költő Párizsban él, ott is aggódva nézhetnénk sorsát: lesz ereje kitörni a vasgyűrűből? Mert gondoljunk csak vissza: hányan törtek ki ebből az akkori Európa lángelméi közül?

Dunavecsén a szülőház szomorúbb, mint eddig bárhol: „Szívem szorult - írja Orlay - a két tisztes öreget oly szűkölködő állapotban látni, amiben találtuk. Egyes bútordarabok és még meglevő ruhaneműek boldogabb múltjukról tanúskodtak, s arcuk is, melyen a rossz viszonyok szülte mély fájdalom nyomai látszottak, részvétre gerjesztő volt. Különösen anyjának szelíd arcán volt az észrevehető, kinek még mosolyában is bizonyos keserű vonás vegyült. A ház, amelyet bérben laktak, alacsony, kisablakú volt, s két szobáját a közbeeső konyha választotta el egymástól. Az utcára nyíló szoba kocsmául szolgált… s csak a hátulsó szoba nyújtott némi pihenést fáradt testöknek. Itt tanyáztunk mindnyájan.”

Csak egy hétig; a diáknak már otthon sincs nyugta. A fiatalok visszafordulnak Pestre, még a kipróbált csikóknál is lassúbb eszközön, egy dereglyén, amely zöldséget és tyúkokat szállít a Dunán, s amelyet nem is lófogat, hanem a kötélbe kapaszkodva egy sor meggörnyedt férfi vontat. Ázsiai kép, ha nem is a vitéz volgai lovast idéző. Éjszaka pihen egyet a menet; a dereglye utasai: a kofák, a pesti szolgálatba igyekvő cselédlányok és a kimerült vontatók tüzet raknak a parton. A Pápán még oly összeférhetetlen, gőgös diák egy-kettőre közébük vegyül, s amikor a szolgálólányok dalolni kezdenek, velük fújja a szomorú éneket. Orlay megjegyzi, hogy a fiatal költő az egyik lányt megtanította egy-két saját szerzeményére. Mi sokkal fontosabbnak tartjuk azt, amire azok tanították a fiatal költőt.

A jó költő fülével figyel rájuk… A kor, Európa-szerte, a népiesség kora is. A jövevény társadalmi osztály, a polgárság a magaslat fele útjáról, hova majd fölkerül, még egyszer visszahajol a néphez szellemi útravalóért. Mint a forradalmi harcok alatt szövetségeseket, most ősöket keres a nemesi műveltség hagyományainak ellensúlyozására és pótlására. A néphez mindenkinek köze van, hiszen valamelyik őse minden embernek földmívelő volt… A nyugati polgároknak még a nagyapjuk, sőt apjuk is az volt; amikor elvenni lehet valamit, akkor nem

tagadják meg a származást. A polgári irodalom Angliában éppúgy népies visszaemlékezéssel kezdődik, akár Németországban, Finnországban vagy Bulgáriában.

S akár nálunk. A magyar irodalom útját már Csokonai és Fazekas erre kanyarította, s nemcsak külsőségekben, hanem úgynevezett világszemléletben is. Batsányi élete mutatja, mi vágta el ezt az utat: igen, a Habsburgok börtöne, Kufstein. De most mintha ismét hajnal virradna. Előre érezve a szellem megújhodását, írók légiója igyekszik behatolni a népdal elbűvölő erejének titkaiba. Az érthetetlenül ellenáll nekik. Miért? Csak a dal lelkét tanulmányozzák, nem a népét, amelyet mellesleg „tanulmányozással" úgysem lehet megismerni, s főleg nem elsajátítani. Munkásságuk majd úgy ömlik, úgy vész el a fiatal költő művében, mint az ezernyi patak a Dunában. Nevet és irányt a nagy mozgalomnak ő ad, aki a forrástól indult.

Ő nem a népdal külső formáját tanulta el a fűzbokrok közt és azokban az esztendőkben. Nem mímelte a népieskedést, mint elődei. Ott a bográcstűz mellett, de később is, valahányszor verset, akár népdalt, akár másfajtát írt, arra az addig sose tapasztalt merészségre ragadtatta magát, hogy úgy írt, mintha ő is egy lett volna a népből, egy a millió hangból, amelyeken át- és átrepdesve a nép annyi éneke végül tökéletes remekké válik. Olyan közvetlenséggel és bátorsággal énekelt, mint ott vacsora után akármelyik vontató legény. Ami addig elképzelhetetlen volt, azt ő megvalósította; a vontató legény s közte csak annyi volt a különbség, hogy a legény hajót vontatott, a szántás vagy az állatnevelés ezer csínja-bínját értette, ő pedig könyveket forgatott, és a prozódia titkait böngészte. Elképzelhető ma már, hogy ennek ellenére mindketten egyformán a nép fiának tudják magukat, s a különbséget valóban csak annak vegyék, ami: pusztán mesterségbeli, szakmai különbségnek? Költészetén kívül is ezer bizonyítékunk van arra, hogy ő úgy érzett. Ez volt egyik titka.

A nép észjárását utánozza, nem a sorkezdő természeti képpel, a darabossággal vagy kerekdedséggel, a népdal jellegzetes fogásaival, amelyek közül mellesleg minden kor mást tart jellegzetesnek. Mikor pályatársai közt már műköltőnek, akár poeta doctusnak is a legkülönb, akkor is nyugodtan, minden elhatározás nélkül üti meg a népdal szólamát, és sohasem fog félre. Magyar ritmusban éppúgy beszél, mint hexameterben. Nem „száll le a néphez". Lelke a népbe fészkelte be magát; merészsége az volt, hogy tudta: azt a réteget akkor sem kell elhagynia, ha a legmagasabbra akar emelkedni.

Orlay nem jegyezte fel a dalokat, melyekre a fiatal költő a cselédlányokat megtanította. Maga a költő addig írt népdalaiból egyet sem vett fel versei közé. Első népdalszerű versét, amely ránk maradt, Mezőberényben, Orlayéknál írta; Pesten át a fiatalok oda vették útjukat, miután a kamasz költő a pesti gettó egyik ócskás üzletében - ahogy a festő-szemű Orlay jól megjegyezte - „egy sötétzöld, sárga gombos frakkot, mely neki nagyon tetszett, és egy magas tetejű fehér kalapot vásárolt, s abba felöltözve egész gavallér alakot nyert". Tehát már mint egy zöld frakk kétségbevonhatatlan tulajdonosa és egy fehér cilinder megalázhatatlan viselője írta Berényben, a csizmadia nagybácsi házában ezeket a paraszt-ritmusra lejtő sorokat:

Járnak, kelnek sokan zöld erdőben;
Vagyon a nap éppen lemenőben.
Rózsákat fest utósó sugára
Dombtetőkre, lombok sudarára.

Ez még nem népdal, torokköszörülés a próba előtt. Kísérletezés közben jutott erre a hangra? Aranybányára lelt. A bányászás vezette el saját kincseihez is.

Fura ellentét: a legkollektívabb műfaj: a népdal mindig a legegyénibb érzéseket ábrázolja. A legegyénibb helyzeteket is. A műköltő gyakran elrejtőzik verse mögé, a népdal hőse szinte tapinthatóan előttünk mozog, első személyben beszél, és a legsajátosabb örömével vagy panaszával áll elő, amely azért lesz - helyes módon - általános, mert mindenki panasza lehet.

Az okos költőnek ez az első eltanulnivalója a népdaltól. Ezt tanulta el Burns, az angol iskola, ezt Goethe és Heine, ezt tanulta el a fiatal magyar költő is. A lírai realizmust a népköltészet őrizte s adta ajándékul az irodalomnak. Ösztönösen ebből merített már Csokonai is.

A régiek közül Gvadányit és őt olvasgatja legszívesebben a fiatal költő. Mezőberényből visszajövet útbaejti Debrecent csak azért, hogy elzarándokoljon Vitéz sírjához. Egy kicsit regényes volna új útra fordulását e sírtól számítani. A század elején a magyar irodalom előtt két út volt, az egyik Széphalmon, a másik Debrecenen át vezetett a jövő és a dicsőség felé. Az írók zöme, mint tudjuk, a széphalmit választotta; ezen indult meg Kisfaludy, Vörösmarty, ezt követte egy ideig a fiatal költő is. Bizonyára véletlen, hogy épp Debrecenben vágott át erről az útról a debrecenire, amely a lelkes füvészek óta elgyepesedett, el is gyomosodott, de amely így is a magyar tájak felé mutatott. A Csokonai módjára kóborló diák Debrecentől fogva lett, nem népdalköltő: a nép költője.

Hortobágyi kocsmárosné, angyalom!

már az első állomáson így üti meg a hangot az „esküszegte lyánka!” s a hasonló megszólítások helyett. A vers azon melegében a nép ajkára kerül. Egy-két év múlva Erdélyi János mit sem sejtve veszi be híres népköltési gyűjteményébe. Holott méltán gyanakodhatott volna: a vers ugyan népdalnak is tökéletes, de biztos fölépítésével, fordulóival műköltészetnek is az. Ilyen két oldalról alátámasztott a *Mi haszna, hogy a csoroszlya* kezdetű is, amelynek annyi más verssel egyetemben csak annyi köze van Heinéhez, hogy Heine is írhatott volna ilyeneket, ha magyarnak születik. Ezt már Pápán írta, ahova Dunavecséről gyalogolt tovább.

Lehiggadtan, komoly tanulási szándékkal tért vissza a kollégiumba: ügyvéd lesz, vagy tanár… útközben ilyesmin gondolkodik, hogy minél előbb szülei segítségére lehessen. Hazulról nem fogadhat el semmit… Tavalyról van egy-két tanítványa, majd leckeadásból tartja fenn magát. A tanítványokat egy jómódú jogász az utolsó pillanatban elhalássza előle. Kapkod fűhöz-fához, képtelen fölkapaszkodni a magas régiókba, kenyeret találni. Ami ezideig alig történt meg vele: most kitör. „Engem rettenetesen üldöz a sors - írja Szeberényinek. - Egy borzasztó mélység előtt állok, melyet átlépnem kell, s e lépéssel talán két szívet (szülőimét) repesztek meg. S mégsem tehetek máskép. Látd barátom! színésszé kell lennem, kell, nincs semmi menedék; szülőim nem segíthetnek, s Pápán nincs semmi alkalmam, mellyel a nyomorú filléreket életem tengésére megszerezhetném.”

A legmagasabb cél, mintegy vigasztalóul, mindig akkor jelenik meg, amikor a legmélyebben van. „Lássuk - írja kicsit ünnepélyesen, mintha nem egy másik nyomorgó diáknak, hanem máris az utókornak beszélne -, mit ád a végzet. Mondjam-e, hogy nemcsak a mindennapi kenyér keresése célom (mert úgy kocsissá vagy béressé lennék, s bizonyosabb kenyeret eendném); hanem hogy magasabbra törekszem, s a célt szemem elől soha elveszteni nem fogom. Művész és költő! barátom, mint hevülök. De már rég meg van mondva, hogy én középszerű ember nem leszek: aut Caesar aut nihil…” De ez még mindig a keserűség szava; nem olyan bizonyos a sikerben. „Ne nevess ki, barátom, ha bolondokat beszélek” - teszi hozzá, aztán mint még egy-két évig mindig, amikor erre kerül sor, szinte alázatosan véleményt kér verseiről. Érzi, hogy sorsa azokra tétetett?

Aztán, már akkor a gyors elhatározások embere, rögtön a levél befejezése után „fölvettem sipkámat, s merre sildje esett, arra indultam”. Ezúttal a novemberi sárban Fehérvárra indult, ahol úgy tudta, színészek időznek. Veszprémen át gyalogol oda, útközben még kitapasztalta a Bakonyt is. A népies rekvizítumok kelléktárában nem népies verset ír.

Éj leng alá a mély vadonra,
S az út majd jobb-, majd balra tér;
Lépteim bolyongva tévedeznek -
Ki lesz előttem hű vezér?

A menny ivén ugyan fölöttem
Ragyognak égő csillagok,
De vajh talál-e célra pályám,
Ha lángjaiknak hinni fog?

Fehérváron sok üggyel-bajjal, a szintén kunsági Szuper ajánlatára, végre komolyabb húsz-huszonöttagú színésztársulatba kerül, de két hét múlva már kétségbeesett levélben kéri pápai barátait, ne hagyják elveszni, adjanak össze számára tíz pengőforintot… A tagokat a jövedelem s a végzett munka szerint díjazzák. Föllépett ugyan Bayard háromfelvonásos darabjában, a *Párizsi naplopó*-ban mint II. inas; szerepének teljes szövegét ideírhatjuk, a súgópéldány szerencsésen megmaradt. Első mondata ez volt: „De, mikor mondom neki, hogy nem szabad bejönni!” A második pedig: „Ha-ha-ha!”

Pillanatok választanak el, hogy az a - magunk se tudjuk minek nevezzük - energia, amely szinte függetlenül alakul a nélkülözések mélypontjára jutott vándorszínész sovány szervezetében, ömölni kezd majd annak a pontosan még kevésbé meghatározható, ha akarom szellemi, ha akarom testi teremtménynek a szervezetébe, amelyet általában nemzetnek, ez esetben magyar nemzetnek nevezünk, s úgy betölti, úgy felvillanyozza, mint egy boldog lakoma. Annál is jobban. Mint egy titkos hatású úrvacsora? Még igazi emberáldozattal?

Ma már bizonyos, hogy a nehezen meghatározható teremtmény, a nemzet, ezután az erő-átömlesztés után más lett; több lett, mint amilyen nélküle lett volna. Indokolt hát, hogy ismét szemügyre vegyük néhány pillanatra magát az átvevő teremtményt, s lássuk, milyen állapotba került, amióta mint ilyet magára hagytuk, vagyis amióta leköltözött végleges hazájába, a dicső Attila egykori birodalmának szívébe, amelyhez való jogát már magunk sem tudjuk, tréfásan vagy komolyan emlegettük, azaz emlegessük-e. Aszerint válogathatjuk ugyanis, ahogy a tudósok erőfeszítéseinek sikertelenségét tisztelettel vagy szánalommal nézzük.

6.

Sorsának egyik legnagyobb eseménye a magyarságot közvetlen a beköltözés előtt érte, még a Kárpátok keleti oldalán. A nép fegyveresei épp távol harcoltak, megtörténhetik, hogy ezúttal is Ciprus szigetén - lóháton -, a keresztény Bizánc zsoldosaiként a szaracénok ellen, amikor egy velük csaknem rokon nép, a besenyők megrohanták a védtelen táborhelyet, földúlták; az asszonyokat, az öregeket, a gyermekeket legyilkolták, vagy magukkal vitték. Azt jelenti ez, hogy a honfoglaló magyarok egytől-egyig özvegy férfiak és árva kamaszok voltak? Valami ellentmond a kútfők állításának. Eszerint ugyanis a magyarok az új hazában szereztek feleséget, az itt legyőzött különféle indogermán törzsek lányai s asszonyai közül. De ennek is ellentmond valami. Mert eszerint meg a következő nemzedéknek már az itt lakott népek nyelvét kellett volna beszélnie, hisz egyén és nép az anyanyelvét Egyaránt az anyától s nem az apától veszi át. Van persze erre is legendás magyarázat: az ország lakóinak zöme már Attila uralma óta magyar nyelvű volt, a Krimhildával ült véres nász s a rettenetes testvérharc után nem minden hun ügetett vissza Keletre a Hadak útján, ahogy a magyar mondák a tejutat nevezik.

Akárhogy volt is, az eddigi kettős vérkeveredés kibővült egy harmadik elemmel. Ez a harmadik elem, az itt talált indogermán anyák vére ugyancsak versenyre kelt az előbbi két elemmel. A magyarokat már első nyugati megfigyelőik arculatra kifogástalan európainak látják. Ők maguk ugyan még ezer év múlva is kedvtelve kutatták magukon a japános szemvágást, a lófark-fekete hajat. De ez merő előkelősködés. Oly szép hun-mongol fej; mint például Verlaine-é vagy Ungarettié, már elég ritka köztük. Kétségtelen ősisége csak a nyelvnek maradt meg.

A népek történetével úgy vagyunk, mint a drámákkal: a lényeg akkor jön ki, ha egy mondatban kell elmondanunk. E keleti származású, de nyugativá vált nép története azoknak a rettenetes csapásoknak a sorozata, amelyeket Kelettől kell elszenvednie, Nyugat helyzet- vagy hivatásadta védelmében. A szinte századonként megismétlődő elbukásaival s talpraállásaival, a töméntelen vérrel hűségéért vagy árulásáért fizetett? - drámája máig sincs megírva. E drámának a vége a legváratlanabb s legmegdöbbentőbb. Amikor bevégezte a barbárok ellen vállalt harcot, akkor döfték le, hátulról; nyugatról.

A fiatal színész-költő, akinek volt érzéke a tragédiák szerkezete iránt, újra és újra ennek az élményébe rezdült bele. Ez tette előbb ádáz magyarpártivá, aztán szabadságpártivá, végül republikánus forradalmárrá. Ezt a döfést ugyanis a házasodással a magyar trónra jutott, de a szenvedő nemzettől mindig távol állt Habsburg-dinasztia adta a magyarság hátába.

A töröktől megtisztult országot a Bécsben székelő s teljesen német Habsburgok annyira a saját tulajdonuknak tekintették, hogy a magyar népet - noha a területeket csak királyaiként birtokolták - szinte számba se vették, s őszintén fölháborodtak, minden „intézkedést” jogosnak véltek, valahányszor a maradék nép önálló akarat jelét adta.

A másfélszázados török-elleni szabadságharcnál is keservesebb volt a félévszázados Habsburg-ellenes szabadságharc. Ennek ugyanis nem maradtak védvárai és „végei”. A történelmi vezetőréteg, a főúri osztály előtt csak e választás volt: börtön Bécsben vagy palota Bécsben. Áldhatta sorsát, aki hősi szabadságharcáért s igazi nyugatosságáért XIV. Lajostól kapott hacsak egy Hotel de Transsylvanie-t is. Magyarországot ettől fogva a világ már csak a térképírók jóvoltából emlegeti. Helységei közül, fővárosát sem véve ki, egy kis fölvidéki falu neve merült föl, a bor-értők között, Tokajé. Amerika fölfedezése idején Magyarországnak annyi a lakossága, mint Angliáé, utolsó nemzeti királya - Hunyadi Mátyás - Bécsben székel. Aztán… aki magyar erre gondol, homlokához nyúl, hogy letörölje a kétségbeesés ráncait. Isten még nem sújtott népet úgy, mint ezt.

Az ország úgy-ahogy csak a század elején tért ismét magához, hála Napóleon katonai láng-elméjűségének. Nyugat-, sőt Északkelet-Európa csaknem minden országának falusi fiatalságát elvonta a mezőgazdasági munkától, s arra rendelte, hogy a netán mégis bevetett földeiket kölcsönösen letiporják; a kevés termést fölprédálják. A búza ára oly gyönyörűen emelkedett, mint a pacsirta. Napóleon erre elrendelte a kontinentális zárlatot. A búza ára most már a sas magaslatait járta, Magyarországon is, ahol erre az eddiginél tízszeresebb gyorsasággal száradtak ki a mocsarak, szántódtak meg a földek, támadtak föl romjaikból a falvak; rajzolódtak vissza az utak, épültek a kastélyok. Magyarország kívül esett a háborún. A búzából egy bizonyos magyar mértékegység, a pozsonyi mérő 1790-ben 30 garas; 1800-ban már 45 garas; 1806-ban 143; 1814-ben pedig 158 garas. A főurak egyre több földet foglalnak le művelésre, sőt foglalnak el, ha kell a parasztoktól és a kisnemesektől. A búza ára 1816-ban 514 garas. Ekkor jön a katasztrófa, a legnagyobb, ami a Bécs oldalán Napóleon ellen harcoló főurakat érhette. Napóleont leverik, s kitör az infláció. A búza ára 1818-ban ismét 148 garas, aztán házomlásszerűen 120, 100, 90, 75, 60…! Az annyi reménnyel elkezdett beruházások megannyi kétségbeesést fakasztó adóssággá válnak. S a vámpolitika, az ősi országra

vonatkozóan is, Bécs kezében van! S a bécsi zsidó bankárok, miután herceg Grassalkovichra 800 000 forintot, Hadik grófra 1 500 000 forintot, Festetich grófra 3 500 000 forintot fizettek rá, nem hiteleznek többé, egy mágnás szavára sem! Vége a kívülmaradás boldog esztendeinek, amelyek tartóssága egy Svájcra s Svédországra aranykort hozott. Az ország, bár a civilizáció jóval magasabb fokán, ismét nyomorog. Főleg a nép.

Éspedig azért, mert - ahogy Keleten a pompakedvelő, helyesebben a pompakedvelők-vezette országokban törvényszerű - minden teher annyira a népre háríttatik, hogy még az egyszer már elért, de fenyegetett nívó megvédésének, illetve fönntartásának terhe is. A főurak mindent megtesznek saját nívójuk megmentésére. A kontinentális zár eltűnése elvitte ugyan a franciák búzavásárlását, de meghozta, azaz káprázatosan megnövekedve visszahozta az angolok gyapjú-vásárlását. Most annak, az ára emelkedik, most tehát a birkalegelők terjednek, a búzaföldek rovására. Az ország népesedésének irama nem áll meg, de a termelésé nagyon is. Egész országrészek - így például a Balaton és Duna közti Kánaán - maradnak vagy lesznek „puszták”, amelyeken csak annyi ember él, amennyi az ezres birkanyájak őrzésére és külföldre hajtására szükséges. A főurak ezt csaknem olyan közönnyel nézik, mint régen a budai basák nézték a rabcsapatok elhajtásával kiürült országot. A főurak nagy része most már idegen vagy idegen nyelvű. Nem valószínű, hogy ez különösebb tényező volt nemzet-szikkasztó pénzsóvárgásukban. Ezt az elég sajátságos nemzeti tudatot a falu szellemi vezetői - főleg a protestáns vallásúak - és a kisnemesek tartják életben s fejlesztik, továbbá az újra megtelt városok polgárai, szinte függetlenül attól, hogy magyar nyelvűek-e, vagy sem. A *hungarus* e korban nem azonos a magyarral, de semmivel sem jelent kevesebbet.

A nép, amely a nyelvet őrzi és fejleszti, úgy sarjad elő a földből, mint a tőből kidöntött gyümölcsfa gyökérhajtásai: fattyú-vadon, új ojtásra várva. Gyümölcsfát említettünk. Oklevelek maradtak fenn: az ország nyugati része a középkorban Európa-szerte híres óriás gyümölcsöskert volt: a Rajnán túlig hordták innen az ojtványokat és csemetefákat. Történetünk idején Berzsenyi, aki e vidéknek nemcsak nagy költője, de nagy ismerője is; azt panaszolja: magyar jobbágyai a trágyázást, a házi munkákat is alig ismerik. Beosztásuk kezdetleges, takarékoskodásuk rossz. Az Alföldön nemcsak gyümölcsöt és zöldséget nem esznek, de káposztát, répát, tököt sem. Hús és kenyér - ameddig van, azután az éhínség. Igaz, fizetnivalója s robotja több, mint azelőtt. Az állami, megyei adminisztráció növekszik, ez is pusztán az ő vállán van. A bánásmód vele? Magyarországon a török betöréséig nem volt botozás. Most? Ez a közigazgatás alfája. A hivatalnokok és parancsolók a paraszt szóra ezt asszociálják: ütni. Egy külföldi marhakereskedő jegyezte föl: az Eszterházy-birtokon megnézték a gulyát; búcsúzásul a gulyások levették a süveget, a gazdatiszt pedig nádpálcájával az egyik öreg kopasz fejére suhintott.

Hogy egy ország milyen állapotban van, azt pontosan olyan módon kell vele tudatni, ahogy egy másik ország állapotáról értesíteni szokás: írással, szónoklással. A sajátunk megismerése még nehezebben megy. A megszokás vakít, a hiúság süketít; a sértő figyelmeztetés az egyénnek is agyára nyomja a vért, hát még egy közösségnek.

A magyarság, mióta írott története van, ezekben az évtizedekben kapta legkérlelhetetlenebb fölvilágosítóját. Úgy rázta, főleg sértegetéseivel, mint ahogy csak az tud, aki előzőleg maga is halálosan megsértődött, s szinte megkönnyebbülésül adja tovább azoknak a sértést, akik miatt kapta. Szó szerint ez történt.

Gróf Széchenyi István oly szerencsésen nevelődött rátarti arisztokratának, hogy családjának még újonjött mivoltát is büszkén vállalta; ősei egy kézen megszámlálható nemzedékekkel előbb még parasztok voltak. Úgy nevelték, hogy jóformán már magyarul sem tudott.

Külföldön, az osztrák és angol előkelő irodalmi hölgyek és szalonok elmés kedvenceként sértődött meg egyszer csak magyar, sőt mondhatni magyar paraszti mivoltában. Eszébe jutott ugyanis, hogyan élnek otthon az ő vérbelijei. A magyar irodalom mindmáig nem tudatosította: Dózsa György beszédei óta nem hangzottak el a parasztság védelmében oly velőforraló szavak, mint aminőket ez a gróf végig-végigröpített az országon. Sajnos, a cselekvésben már nem tudott oly határozott lenni. Ezért csak annyiban róható meg, amennyiben minden író. Mert a látszat ellenére sem politikus volt. Moralista író volt, méghozzá hamisítatlanul az akkori Nyugaté, amelynek nyelvein a hazájáénál mellesleg jobban írt mindvégig, míg ősz fejét át nem lőtte.

Bár a népért való aggodalmát és harcát saját magának azzal magyarázza, hogy nyilván „okvetlen a legősibb hun fajból” származott, mégsem nacionalista. Sőt nem győzi honfitársait ennek a ragályszerűen terjedő koreszmének veszélyeitől óvni. Népe keletiségét azért kutatja és vállalja, csaknem a „fajvédelem” határáig, hogy annál alaposabban nyugativá tehesse, vagyis bevezethesse a művelt népek közösségébe. Érzelmi útnak egyenes, de ő eszmeileg is ezt tette meg. Byrontól jutott Chateaubriand-hoz, Chateaubriand-tól kora neo-katolicizmusához, a bécsi redemptorista szentnek, Hofbauer Kelemennek híveihez; ezek Novalis és Schlegel Frigyes eszmevízióitól támogatva alakítgattak egy különös fejlődés-, helyesebben kifejlesztéselméletet. Az ember és a világ dolga, s egyben az üdvösség útja, hogy a Teremtőtől kapott lehetőségeket kibontsa és érvényre juttassa. Ez a tennivalójuk a nemzeteknek is.

Eszerint tehát „a magyar népnek sincs csekélyebb hivatása, mint képviselni - Európában egyedüli heterogén sarjadék - ázsiai bölcsejében rejtező, eddigelé sehol ki nem fejlett, sehol érettségre nem virult sajátságait, sajátságit egy törzsök fajnak, amely jóllehet mindent maga előtt ledöntő dagályként már több ízben gyászba borítá földgolyónk legkiképzettebb részeit, s fel-felbőszüléseiben mint Isten ostora mindenütt vérrel járt, bizonyosan annyi különöst s erejénél fogva bizonyosan annyi jót és nemest rejt magában, mint az emberi nemnek akármely lelkes, erős családja…”

Meg kell jegyeznünk, hogy amiként a magyar krónikaírók és költők, majd rézmetszők - ellentétben nyugati kartársaik elfogultságával - a hunokat mindig szép termetű, szép arcú, sőt szép bajuszú daliáknak ábrázolták, akként Attilát magát, noha egy kicsit indulatos, de bölcs és jóságos fejedelemnek festették, aki mélységesen fogékony az etikai és esztétikai értékek iránt. Nem adott-e pardont az akkori Párizsnak egy kedves, bár előtte teljesen ismeretlen Genovéva nevű szűz első szavára, Rómának pedig egy rokonszenves aggastyán kérésére, s nem neki köszönhető-e Velence létrejötte? Széchenyi, mint későbbi nagy ellenfele, Kossuth is, hódító külsejű (és temperamentumú) férfi volt, s azzal, hogy hun származéknak vallotta magát, akaratlanul is a romantikus múltszépítők sorába lépett. Valójában - elméleteivel és tetteivel - csak a jövőt szolgálta. A múltról, melyet külföldi mintára egyre többen nálunk is ragyogóra festenek, ő arról is a sértett ember szigorával tud beszélni; mintha tudata mélyéből paraszt ősei sérelmei szólnának.

Nagy jelszava, hogy „a magyar nem volt, hanem lesz”, azt jelenti: a nemzet a keret, amelyben meg kell valósítani, ami emberileg „igazán nagy, nemes és szép”. A nemzet az iskola, amelyben az egyénnek „jóra, derékre, erényesre kifejlenie” lehetséges és szükséges. Maga a nyelv nem szolgál egyebet, mint ezt a keresztény, illetve humanista perfectionizmust. Széchenyi, noha ezzel a gondolattal hódította meg élete nagy szerelmét, az akkori magyarok közül csak kevesekre volt igazán hatással.

Hatást inkább közvetve ért el, tételei magyarázataival. Dicséri a magyar nyelvet, mert abban „férfiúi erő van, s mondhatni, tán egy nyelvben sincs annyi, s ha van, legalább nincs több”. De miért dicséri? Mert „ezen ereje nyelvünknek - melynek törzsökös eredetét Ázsia négy vizei

közé állítani korántsem oly balgatagság, mint azt sokan gondolják - tartá fenn eddig létünket". Láttuk, hogy nemzeti létünket ő milyen virtusok elkészítésére tartja alkalmas erénynek, egyáltalán nem nacionalista erények szánára. De a tudós német Herderrel szemben, aki a magyar nyelv közeli kipusztulását jósolta, ez az érv mégis a nemzetiek kezében lett fegyver.

Ez történt többi javaslatával is, melyeket a nemzet - a keret - megerősítésére tett. A nemesség kiváltságainak eltörlése, a jobbágyok fölszabadítása, amely mellett oly elszántan s oly sokszor lépett harcba, csak első pillanatban nemzeti, mert valójában emberi, illetve égi cél.

Az ország fiataljai - köztük a fiatal költő is - mindebből első leckéül csak azt veszik tudomásul, hogy van egy végzet-sújtotta, idegen zsarnokság nyomorgatta országban egy dicső eredetű, gyönyörű nyelvű nép, amelynek öregjei fejére nádpálcával csap az önkény. A fiatal költő élete során csak egyszer kerül a messze tekintő gróf elé. Türelmetlenségében mélységesen megsérti. Rossz magyarnak tartja, annak alapján, amit attól tanult. A gróf pedig, már a költő halála után, egyszer, amidőn a kétségbeesés átmenetileg elméjét is megzavarta, azt írta le róla: az én fiam volt, én ejtettem teherbe az anyját, elcsábítottam; a nemzettel azonosította.

7.

Az ország legelső folyóiratának nincs szerkesztőségi helyisége. A kéziratok előbb Bajzáék asztalán hányódnak a háziasszony kézimunkái és kávésfindzsái között, aztán egy ablakmélyedés deszkáján, ahol szalmaszéken kuporogva egy dohányvágó alkalmatosság mellett a nemzet ünnepelt, nagy költője, az agglegény Vörösmarty írja színházi bírálatait, vérfagyasztó drámáit és egyre ritkábban verseit. Az *Athenaeum*nak csak háromszáz előfizetője van, de annyi is éppen elég egy nemzet szellemiségének irányításához. A mezőgazdasági föllendülés megindított bizonyos városi életet is, de a városok lakóinak zöme - a fővárosé is - német. Nemcsak annak következtében, hogy a török kiűzése után a Habsburg-ház tudatosan el akarta németesíteni az országot, s beléjük s köréjük mérföldnyi körben idegeneket telepített. A külfölddel folyó kereskedelem, a külföldről jövő ipar is idegeneket hoz. A magyar szellem emberei gyanúsak és szegények saját fővárosukban. A két szerkesztő, akik kabátzsebbe gyömöszölik, úgy hordják egymáshoz a beküldött remekműveket, mindenkit számon tartanak. Szemük megakadt már az új néven, amelyet hol Pápáról, hol valahonnan az Alföldről érkező versek alatt olvasnak. Az új név mögött Vörösmarty valami idősebb költőt gyanít, a költemények kiforrottak, eredetiek; ellentétben a kor divatjával, semmi szenvelgés bennük. Meglepődik, amidőn 1842 karácsonyán személyesen is megismerkedik szerzőjükkel. Egy csomó verssel állított az be hozzá, álnéven mutatkozott be, s csak a szerkesztő kedvező véleménye után leplezte le magát. Vörösmartynak tetszett a fiú tartózkodó szerénysége és komolysága. Az új nemzedéket ő nem úgy fogadja, mint ahogy őt fogadták annak idején az öregek, kannibál költészetnek nevezve például *A két szomszédvár*t…

Egypár hónapja új fordulóban van maga is. Mint aki egy vállalt nagy feladatot elvégzett, s most azt teheti megint, amit akar: a nemzeti ódák, a hű lovagok s epedő lánykák történetei a hexameterek nehéz érccsörgése után egy időre most gazdag skálájának egyik könnyebb szólamát elevenítik föl, a *Becskereki*ét, a *Petiké*t. Szerelmes verseket ír; végre a saját nevében. Októberben Fáyék fóti szüretére a megígért alkalmi vers helyett egy remekmű szökik ki ujjai közül oly közvetlenül, könnyedén, hogy szinte észre sem veszi. A vers egykettőre bejárja az országot, a visszhang a költőt is meglepi. Bizonyára nem gondol arra, hogy megint korszakalkotót írt, éppolyan fontosat, akár a *Zalán* vagy a *Szózat.* Megint *összefogta a múlt próbálkozásait, úgy, hogy egyben a jövőnek is példát adott.*

Fölfelé megy borban a gyöngy;
Jól teszi;
Tőle senki e jogát el
Nem veszi.

A *Fóti dal* tizenhét versszakában tíz elmúlt és tíz következő év hangulata, gondja, témája van: a szerelem és a honfibú keserveit feledtető bor dicsérete csakúgy, mint a hazáért nagyon sivítók megleckéztetése, a készülődés a nagy tettekre, az optimista hazaszeretet, az a büszke, vidám szembenézés a jövővel, amelyet a szavaknál is jobban a vers rávágó, magyarosan lüktető trocheusai érzékeltetnek. Hogy egy versben milyen csoda rejtőzhet, azt a költő is csak a hatásból látja.

Hejh galambom, szőke bimbóm,
Mit nevetsz?
Áldjon meg a három Isten,
Ha szeretsz.

A híres versben a nagy titok: a gondolatok szabad tánca.

Borban a bú, mint a gyermek,
Aluszik.
Magyar ember már busúlt sok
Századig.

Könnyű ötletek kapnak el és pörgetnek meg súlyos, komoly mondandókat; árny és fény keveredik a versben, anélkül hogy az egész zűrzavarba fúlna; a vers tarkaságával is lépésről lépésre emelkedik, az ember csak a végén látja, hogy nem összevissza kerengő párok, hanem egy mesteri táncjáték szemtanúja volt.

Országszerte utánozzák. A népies ízlés, a lázadás a retorika ellen már régóta erjed. A Kisfaludy-társaság 41-ben pályadíjat tűzött ki arra, hogy „Mit értünk nemzetiség és népiesség alatt a költészetben? S különösen a magyar költészetre mennyi s mily befolyást gyakorlott a nemzeti s népi elem?" (Müller Godofréd nyerte el.) A hölgyek magyaros ruhát kezdenek viselni, a novellákban ostor és betyárkurjongatás pattog. A lappangó áramlatnak a *Fóti dal* az első, magas bástyára tűzött lobogója.

Vörösmarty viszolyog az epigonoktól. Nemcsak jó költő, jó műértő is. Az ifjú látogatóban, aki az új esztendőben Kecskemétről küldözgeti verseit, hamar meglátja, hogy az nem utánoz, a lényegét találja el a dolognak. Biztatja, szép jövőt jósol neki.

Nem sokat kell biztatni, ír az, amikor csak módja van rá. A *Fóti dal* lenyűgöző hatásától persze ő sem szabadul. Egymás után három versét ő is felköszöntésnek írja; állva, pohárral a kezében képzeli a dikciójukat, akár a példakép ott a fóti présházban. De a *Disznótorban* címűnek mégis egyéni, valóban disznótori hangulata van, a *Pálnapkor* téli ablakot láttat, kívül a jégvirágokkal, belül a forró levegő cseppjeivel! A *Dínomdánom*, akár a *Fóti dal*, szakaszról szakaszra fonja, váltogatja a gondolatot; versmértéke is csak abban különbözik amazétól, hogy a két négytagú ütem után az utolsó háromtagú nincs külön sorba írva. Fordulatai és képei azonban jellegzetesen egy húszéves elme szülöttei. Vörösmarty, bár mosolyogva olvassa, ilyesmit sose írt volna le:

A búbánat gonosz vendég, rossz madár,
A kebelbe életet, vért lopni jár.
A búbánat szívet rágó ürgefi;
Borral lehet, borral kell kiönteni.

Sem ilyet:

> Egy gömböc legyen a
> Magas ég,
> És mi a gömböcben
> Töltelék!

Bajzának is tetszik a fiú. Modorában nincs semmi önhittség, hányavetiség, titánkodás, amely tudjuk, a középszer s a tehetségtelenség legbiztosabb ismérve. A fiatal költő érzi, hogy a versírás nem gyerekjáték. Mint az igazi nagyok, alázatos az alkotás előtt, finnyásan vigyáz arra, hogy silány dolog ne kerüljön ki a keze alól; várja, sőt kéri a tanácsot, a mű fontos neki, a cél, nem a maga személye. Ki ismer e sorokban a későbbi életrajzok duhaj, vadzseni alakjára: „Három versem közől, melyek még ki nem jöttek, kérem a »Könnyeim« s »Újság« címűt örökre kihagyni az Ath-ból: nagy ellenszenvem támadt irántok. Nem tudom mit ér az »Első szerep« című, de örülnék, ha méltó volna a megjelenésre, mert első följéptemre emlékeztet. Egyébiránt Tekintetes úr ítéletére bízom." Híres dacosságát és hajthatatlanságát másutt fogja megmutatni.

Bajza bólogatva olvassa a leveleket; a levelek - a válaszok vagy annak hatása alatt, hogy a bennük kért kívánság mindig teljesült? - egyre bizalmasabbak, egyre többet árulnak el a fiatal költő magánéletéből. A fehérvári társulat törvényszerűen futja pályáját, a tagok összekapnak; egy részük kivál, s Kecskemétre kocsizik.

Egyik színésztársa, Némethy György visszaemlékezésében később meglepően jó képet fest a karavánról:

„Nyolc szekéren mentünk: legelöl az igazgató és családja, kényelmes ülésű hintóban, utána a primadonna körülrakva ágypárnákkal, nehogy náthásan kelljen kecskeméti hódításait megkezdenie…" A fiatalok és a személyzet a málhás szekerekre halmozott ládák tetején kuporgott az éles januári szélben. A fiatal költő a bakon, a kocsis mellett szorongott." Némethy így folytatja: „Sándor, bár alantabb ült, mégis lenézett bennünket, mert neki köpenyege is volt! De milyen? Uram Isten! oly rövid kerek gallér, mely derekán alul egy hüvelyknyit sem takart el: s midőn sárga, fényes gombú, akkor divatos sötétkék kvekkerjét alávette, nemcsak két szárnya, hanem a derekára illesztett gombok is kikandikáltak a köpeny alól.

A Duna szele ugyancsak átjárta libabőrös arcunkat, azért a komp melletti csárdában melegített paprikás bort ittunk, mely fölhevített s végre földerített. Sok pocsolyán kellett átvergődnünk: a lovak a vizet, sarat jó magasra fölverték, úgyhogy Sándor tetőtől talpig sárral volt befecskendezve, s arca is szeplősnek tűnt fel a sárfoltok miatt. Mint jó kenyeres pajtások, felajánlottuk neki döcögős magaslatunkat, de megvetette. Ismerve makacs jellemét, nem háborgattuk, s míg ő bakamódra ilyen-amolyan-adta teremtettével adta vissza a természetnek azt a sok reá szórt sarat, addig mi ketten a kakasülőn harsogva visítottuk a Rákóczi-induló dallamát. *A peleskei nótárius*ból vett szöveggel."

A menet átkelve a Dunán ott haladt el Dunavecse közelében, de a fiú - a híres gyalogló - nem ugrik be a szülei házhoz, egy félórára sem. Mikor megpillantja apja csárdája felé az utat: „örömében" - mint Szuper írja - előbb dalolni kezd, majd eszeveszett káromkodásba fog, hogy a babonás színészek a feldűléstől félnek: fel is dűlnek.

Kecskeméten annyiban járnak jobb napok, hogy a tél hirtelen megenyhül, s annak, aki másodmagával alszik egy ágyban, alig kell fűtenie. A társulat különben itt is a rendes irányba fejlődik, a költő azonban a legnagyobb viszály és versengés közepette sem tud jellemének megfelelő szerepet kifogni. Hamletet akarja játszani és Coriolánt, főleg Coriolánt, az illik

őhozzá. Otthon egész délutánokon azt szavalja, nekihevülten járva föl-alá az egyablakos kis parasztszobában, az egyetlen ágy előtt.

Valami öröm mégis érte a városban. Jókai, az egykori pápai diáktárs itt jogászkodik. Az ifjúkor csodás kapcsolatteremtő képességének is csodája, hogy ez a két, egymásak tűz-víz jellem, a szőke, tejszelíd úrfiú, a későbbi nagy regényíró, aki a valóság helyett is álmot lát, és a fekete, robbanékony országfutó, aki a költészet oltáraira is a valóságot fogja tenni, barátságba került egymással, ha csak átmenetileg is. Valószínű, hogy itt, egy falu-városban összezárva (de rendületlenül a magukét mondva) forrtak, illetve tapadtak egymáshoz. A szőke így írja le a feketét:

„Egy esős, késő őszi napon betoppan hozzám valaki. Az ismeretes gallér-köpeny hátulról látva is elárulta volna…

Aztán elmondá, hogy ő most színész az itt működő Szabó-féle színtársulatnál - harminc váltó forint »proporcióra«.

Ami annyit tesz, hogy ha van a kasszában nagyon-nagyon sok forint, akkor jut neki belőle harmincszor egy forint, ha pedig nincs a kasszában semmi, akkor jut neki harmincszor semmi.

Öltözete, amiben meglátogatott, nem volt valami fényes. A gallér-köpeny képviselte a telet: egy szürke vitorlavászon kabát pedig a nyarat. Úgyhogy én meg voltam szeppenve, mikor háziasszonyomnak, a szép, nemes magyar arcú Gyenesnének bemutatva barátomat, az meghítta őt másnap ebédre. Aggódtam, hogy talán nem is lesz elég díszes öltözete ily megjelenéshez. Kellemetesen csalódtam. Másnap egész gavallérnak öltözve állt be hozzám. Csinos violaszín frakk volt rajta, sárga gombokkal, melyek mindegyikén más alakú állatfej pompázott. Ez volt az egyetlen és utolsó frakk a világon, mely testét érintette, ebben festettem le őt miniatűr-képben olajba. Sokat adnék most azért a képért, ha valaki elém hozná. Ő elvitte magával Debrecenbe.

És azután vacsora fölött kiderült, hogy olyan társaságban, ahol hölgyek is vannak, nemcsak elmés, de ügyes mulattató, a nyers, kevély modor, melyet férfiak irányában gyakorol, egészen lefoszlik róla, s kitűnik alóla egy udvarias, derült kedélyű, meleg szívű ifjú, aki egyszerre meg tudja magát szerettetni mindenkivel.

Ilyennek persze nagyon kevesen ismerték, verseiből, a külvilág előtti megjelenéséből nem tűnik ki ez alak, de én, aki láttam őt nők körében saját anyámnál, az ő saját anyjánál, barátai nejeinél, mindenütt a leggyengédebb modort észleltem nála, figyelmes, barátságos volt, egy kérésre engedett, elszavalta verseit, ha kívánták.

…Ábrándja volt a színpad, s Shakespeare volt az ideálja. De se hangja, sem alakja nem volt színpadra való.

Halvány, szikár arca letörölhetetlen dac kifejezését hordta magán mindig, semmi más árnyalat fölvételére nem volt képes, rendbeszedhetetlen, sűrű haja felállt az ég felé; orra római szabású volt, de kissé hegyes; szemei bátrak és szögezők, homloka nyílt, ajkai szépek; csak mikor nevetett - és nevetése olyan volt, mint egy kínzotté, még a hangja is hozzá - olyankor tűnt ki egy a sorbul kiálló hegyes fog felülről, mely valami démoni kifejezést adott arcának; mikor megbosszantottam valamivel, ezzel a hegyes foggal szokta fejemet megszúrni. Kecskeméti színész korában jöttek ki legelső költeményei a szépirodalmi lapokban. Akkor tizennyolc éves volt ő is, én is. A nap minden üres idejét együtt töltöttük, s építettük fellegváraikat. Én egy verses drámát írtam az akadémiai nagy jutalomra, ő azt barátságbul lemásolta. *A zsidó fiú*, első művem, keze írásával jött be az Akadémiához. Talán most is megvan valahol …”

Társai, a csapnivaló ripacsok szerint rossz színész volt. Valószínűen úgy, mint Arany, aki a színpadon magyar akcentussal merészelt beszélni. Valóban rossz színész volt? Az *Ólmos botok*kal, amelyet saját kedve szerint adhatott elő, itt is nagy sikert ért el. De lám, Jókai szerint is, aki Kecskeméten naponta - s nyilván estente is - együtt van vele, „nagy tehetsége volt a színészethez". Állítólag beleesett abba, hogy orrán át engedte ki a hangot. De így is kitűnően szavalt, s saját verseit is nagyszerűen adta elő, ami költőnél nem kis dolog. „Amellett alakító tehetséggel is bírt, kitűnően tudott parodizálni." Jó ízlése mellett szól, hogy kora színész-fogásait, a szemforgató pátoszt, az epedő nyavalygást, a kulisszahasogató bömbölést megvetette. Az igaz, hogy hallása igen rossz volt, a botfülűség határán, de hát nem is énekkel akart művészetet művelni. (Jókai jegyezte föl róla: „Egyetlenegy dalt hallottam tőle énekelni, a *Marseillaise*t, azt is csak félig, azt is rosszul.") Nyilván a színpadon is azt akarta megvalósítani, amit a költészetben: a keresetlenséget, az egyszerű kifejezést. Szerencse, hogy nem valósíthatta meg, hogy a kényszerűség is a másik területre tolta. Jutalomjátékán Lear király bohócát oly kitűnően játszotta, hogy előadás után a király, Dézsi Zsigmond, össze-csókolta érte. Anyagi jutalma tíz forint. Annyira sem elég, hogy „adósságomat kifizethettem volna belőle".

Némi pénz szerzése végett megpróbálkozik azzal, hogy a színlapkihordó szokásos búcsúlapja helyett egy füzetkét tervez; saját versein kívül Jókai egy novelláját tartalmazná. A cenzor azonban, egy kecskeméti piarista pap, felháborodva dobja vissza rögtön az első költeményt: „Mit? Hogy az ég egy gömböc és mi benne a töltelék?" Megvan a véleménye a fiatal költőről. Annak is a cenzorról és a papokról, immár a katolikusokról is.

Mi üldözte el Kecskemétről? A nyomor, amely mint tudjuk, magát csalfán mindig helyi jelenségnek tünteti föl, vagy a színészek közt mindenütt egyformán dúló ármány? Vagy a hálótárs Némethy föltevését kell elfogadnunk, aki szerint a Pestre szerződött Mimi de Caux kedvéért hagyta ott Kecskemétet, az egyetlen kedvéért, akit a színésznők között meg-meglátogatott? Késéssel érkezik Pestre, nemcsak azért, mert kocsira és útravalóra pénze most sincsen: gyaloglás közben erőt vesz rajta a betegség, napokig hentereg valami útszéli csárda vagy jobbágyház szalmazsúpján. Ki ápolta? Mivel tudta elérni, hogy egy fillér fizetség nélkül is akadt, aki most is elgondozta őt, a kezelhetetlent? Pesten Vörösmarty néhány forintot ad neki, szemérmesen borítékba zárva, ahogy már az érzékenylelkű költőket díjazni szokás. Pozsonyba készül, de közben még lerándul Pápára.

Itt ismét Orlay fogadja, ezúttal is meglepődve.

„Most is élénken emlékezetemben van az az ámulat, melybe véletlen megjelenésével éppen nálam levő néhány barátaimat ejtette. Különben is fakó ruhája az út porától el volt lepve, s oldalt kidűlt csizmáján kapcája kandikált ki, batyuját könnyen bírta, mert abban vajmi kevés volt. De azért derült arccal borult nyakunkba, összevissza csókolt, s oly vidoran tréfált megütközésünk fölött, mintha abban semmi rendkívüli nem lett volna, hogy ő oly véletlen, mondhatnám a kéményen át pottyant közénk. Mi a viszontlátás örömére egy üveg bort hozattunk, ami kevés jutott abból egyre, azt vele összekoccintva kiürítettük…

Én másodmagammal laktam egy szűk szobában, s még egy harmadiknak sehogy se tudtunk abban helyet csinálni, miért is Domanovszky Endre, ki Puzdor Gyula tanítványával tágas, szép szobát bírt, osztotta meg vele lakását. Ágy híjában egy kis sárga gyapjas bundámat használta, melyet a padlóra terített; s melyhez Domanovszky egy párnát adott. De bár iskolába nem járt, annak könyvtárát ugyancsak használta, s Domanovszky panaszolta nekem, hogy gyakran reggeli három-négy óráig is égeti a gyertyát, s ha őt arra inti, hogy ne rontsa a szemét, ő viszont restséggel vádolta. Az önképző társulat üléseiben gyakran részt vett. Domanovszky

lakása Bocsor tanáréval egy házban volt, s ennek lelkes neje férjének használt ruháival látta el.”

Miért ment ismét Pápára, ha már kísérletet sem tesz az iskolával? Meglehet, csak azért a pár darab viseltes ruháért, amellyel Bocsorék jószívűen megajándékozták. Hát azok miért szerették meg? A cipő, sajnos, egy kicsit nagy, akkora, hogy majdnem beleülhetne. Ezekben a bohóci lábbelikben klappog fel Pozsonyba, ahova a nemzet színe-java gyülekezik az őfensége által hirdetett országgyűlésre.

Természetesen nem az országgyűlés csábítja, nem is a „pezsgő” szellemi élet. Meglepő, hogy ő, aki később a nemzet legkisebb ügyét is a saját halaszthatatlan, személyes dolgának, sőt becsületét érintő kérdésnek tekinti, mily kevés érdeklődést mutat a diéta viharos ülései, a nagy nekibuzdulások és még nagyobb halogatások iránt. Keveset? Semmit. Holott ott van a központban, a híreket legközvetlenebb forrásból merítheti. Színésznek nem vették fel, „így nem maradt hátra, mint írás által biztosítani itt maradhatásomat - írja akaratlan szatírával a jólelkű Bajzának -, egész nap írom a Záborszky által szerkesztett országgyűlési tudósításokat.” Tudjuk, gyönyörű kézírása volt, s balogsuta lévén, balkezével is oly könnyen írt, akár a jobbal, fölhasználhatta hát istenadta tehetségét. De a munka csak másoló munka; a toll szegény kulihada a Zsidó-utca egy nyomorúságos szobájában diktálásra rója a betűket, a rotációs gépet helyettesíti, ívenként 25 garasért. Otthon is lehet dolgozni, már akinek van otthona. Az állástalan színésznek nincs. Amikor később Pozsony városa emléktáblájával akarja megjelölni a költő lakását, a lelkiismeretes utánjárás kideríti, hogy ilyen tulajdonképpen nem volt; Pozsonyban a költő tartózkodott ugyan, de nem lakott. Éjszakára a ligetben keresett nyugvó-helyet, ha kellő időben nem tudta valamelyik istállóba vagy nyomortanyára bekunyerálni magát. Nem csodálhatjuk, hogy nemigen figyel arra, amit ír, azaz csak leír: Eötvös, Szalay László lelkes szónoklataira, a konzervatívok bölcs szószátyárkodására. A honatyák dermesztő-en megfontoltak, ha újításról van szó. Jobbágyfelszabadítás? Sokan bizonyára még Dessewffy Emil körültekintő javaslatát is elhamarkodottnak tartják, ki a jobbágyság megszüntetésére pontosan hetvenkét esztendőt lát szükségesnek, amely szerint ez az intézmény „békésen” épp 1914-re tűnt volna le. Mit szólhat ilyesmikre egy fiatal költő, aki ismeri a nép helyzetét? Az ellenzéket, a centralistákat elfojtották? A magyar nyelvet végre (1843-ban!) sikerült a felforgatóknak a közügyek hivatalos nyelvévé tenni? Mint a nép, amellyel öntudatlanul már azonosult, nyilván az egészet az urak dolgának tartja, csalafintaságnak vagy kártyakeverésnek, amelybe a szegény ember csak akkor avatkozhat, ha előzően az asztalt már rájuk borította. Más gondja van neki… „a fizetés oly nyomorú - írja tovább Bajzának, aki előtt mindjobban megnyitja szívét -, hogy elég megszereznem mindennapi kenyeremet. S amellett szemem, mellem gyengül; s e száraz foglalkozásnál a múzsa is kerül… így, amint vagyok, lehetetlen, koldus vagyok.”

Nem lehetett kis dolog ezt a szót papírra vetnie: nem szokott ilyeneket csak úgy leírni. „Meg fog a Tekintetes Úr bocsátani, hogy sorsom panaszlásával untatom; de nekem senkim sincs a világon, senkim, aki előtt bizalommal nyithatnám meg keblemet.”

De szerencsére még ennél is van nagyobb gondja: „Itt küldök ismét néhány verset, azon kérelmem újításával: hogy velők a legnagyobb szigorral bánni méltóztassék; ha csak egy van is köztök jó, vagy egy sincs! Nyugtasson legalább az: hogy rossz munkával nem léptem a világ elé. Tekintetes Úr tanácsát, miszerint a népdalokat is mértékben írjam; követtem a *Távolból*lal; aligha sikerrel.”

Mint tudjuk, nagy sikerrel. A jámbor szerkesztő szeszélyével megalkuszik, képességével nem tud megalkudni. A lírai élmény az idegen keretben is igazi vers lesz. Nem népdal, még a kor

felfogása szerint sem, amely nemcsak a kétkezi embereknek írt, hanem az azokról szóló, egyszerűen minden nem-nemes környezetről szóló verset jellemzően népdalnak nevez. A költemény első és utolsó két szakasza külön műfajt teremt, nem külső alakjával: az érzések mesteri adagolásával (amelyet csak a középső négy szakasz zavar). A kor szívnyögető orkánjában magát a szívet szólaltatja meg úgy, hogy az embernek utána nem kell meghatódottságát szégyenlenie.

Kis lak áll a nagy Duna mentében…

A vers egy kegyes hazugság előkészítése, majd megdicsőítése.

Mondjátok, hogy könnyeit ne öntse,
Mert fiának kedvez a szerencse - -

A következő vers az útonállók, lókötők és egyéb helyváltoztató tolvajok iránt fejez ki őszinte rokonszenvet. Hosszú sort indít meg. Eötvös, aki épp ebben az esztendőben faragja *A falu jegyzőjé*ben Viola alakját, a betyárt még csak megérti; sajnálja, de - könnyekkel a szemében - elpusztítja. A pozsonyi liget ágyrajárója úgy állítja szembe a zsandárokkal, úgy kíván neki minden jót, hogy közben eszébe sem jut, hogy bűnt pártol. A csodálatos az, hogy ez a közönségnek sem jut az eszébe (csak egy óvatos kritikusnak, Salamonnak; meg is rója érte).

A 40-es években a betyár még eleven alak; a szabadságszeretet jelmezeit a népszínmű, épp a pozsonyi hídlakó nyomán, még nem aggatta rá; most még egyszerűen csak rabol és lovat köt el, a szegényekhez is csak körülbelül annyi a köze, mint a mai páncélszekrényfúróknak: körükből származik, a szerzett pénzt közöttük költi el, könnyen és a bűnözők nemzetközi s örök szokása szerint, elég gavallér módra. A tisztes kereskedő, aki pénztárcájára és dobogó szívére tett kézzel érkezik a vidéki városból, némi értelmetlenséggel nézi a szegénylegények életéről ábrándozó leányát a divatlapok nagy árkusai felett. Hiába, ez az irodalom! A nép szellemétől megérintett irodalom, az elnyomottakétól, akik a maguk egyszerűbb módján ítélkeznek még a bűnről, a törvényről, annak megszegőiről és védelmezőiről.

Az ember a szegénylegény lelkületét nem a Bakony, hanem saját lelke rengetegében ismeri meg. Az ifjú költő az első betyárdalt, amelyet majd annyi követ, a német polgárok sárgára meszelt házai közt ténferegve írja:

Ki vagyok én? nem mondom meg;
Ha megmondom: rám ismernek.
Pedig ha rám ismernének,
Legalább is felkötnének.

Nincs a fokos a kezemben,
Hogyha kéne verekednem;
Nyerges lovam messze legel,
Nem t'ok futni, ha futni kell…

Mintha a vers nem is betyárdalnak indulna. Nincsen zsáner- vagy helyzetdal, amelynek hangulata valami titkos szálon ne kapcsolódnék a költő lelkéhez; de mintha ennek a versnek első szakasza nagyon is annak a lakástalan pozsonyi ifjúnak vívódását hirdetné. A hirtelen elevenséggel és szépséggel kiugró „nyerges lovam messze legel" mintha csak azért szökne elő, hogy a költővel oly területre száguldjon, ahol az teljes szabadsággal beszélhet; a pányva nem a lóról, hanem a szívről oldódik le. Ezt a titkos rezzenetet valamilyen formában a későbbi népdalokban is felfedezhetjük, ha nemcsak a vers tárgyát, hanem az indulatot is figyeljük. A lélektan már „véletlenül" kiejtett szót sem ismer, nem hogy mondatot vagy egész alkotást.

A vers fele úton merőben a képzelt világ irányába kanyarodik, bár az előbbi következtetés merészsége után már azt is fölvethetjük, van-e egyáltalában képzelt világ? A lélek tükrében nem találjuk-e meg mindig a vaskos, való földet, azt, amelynek a képzelt táj, cselekmény vagy indulat valóban csak égi mása? Az előbbi vers az utolsó szakaszaival lebben fel ebbe a régióba. A közvetlenül utána íródott felülről, a „népdal” világából ereszkedik le. Mintha csak felelet volna az elsőre, vagy annak folytatása.

Viszontagság az életem.
Ezer bajba keveredem,
Hogyha leányszemem volna,
Egypár kendőt telesírna.

Eh, a sírás nem kenyerem!
Kinek tetszik, pityeregjen.
Én egy nagyot káromkodom,
Úgy csillapul a haragom.

A vers talál. A szenvedés nem töri meg a költőt; mihelyt a nyomor posványából csak állig kiemelkedik, a száj azonnal kemény dacba zárul, a tekintet kihívóan s gúnnyal villan fölfelé, ahonnan az átkok dőlnek. Még csak tizenkét verse látott nyomdafestéket, de szegény Garayt ártatlan túlbuzgósága miatt - mert két versét nem álnéven közölte - már szószegőnek nevezi egy nyilatkozatában, amelyet Bajzáék nem is késlekednek kiadni a versenytárs lapszerkesztő ellen.

De tizenkét vers is már ismertté teszi az ember nevét, legalábbis a többi fiatal költő előtt. Amikor a pesti hajót váró előkelő tömegben a vele csaknem egyidős Lisznyainak bemutatkozik, az palóc rikkantásokkal, kitörő örömmel öleli keblére hatalmas alkotásai miatt. Ő, Lisznyai, szabadítja meg végre a pápai szörnyű csónakoktól, az ifjú költők, a közös célúak vagyonközösségével egész ruhatárát fölajánlván a meghatott pályatársnak. Inget nem cseréltetnie, adnia kell, mert azt a fiatal óriás már hetek óta nem visel. Ő siet bemutatni, egy kicsit hivalkodva, mint aki valami drága ékszert lelt, a pozsonyi szellemi világnak; változó sikerrel.

Az ifjú költő gyanakodva tekint szét a szalonokban. Nem a faragatlan vidékiek esetlenségével, ahogy barátai gondolják: a száműzöttek gőgjével. Különös, hogy ő, az éhenkórász, szinte várja és sürgeti, hogy kidobják? A gyerekkor szépítő emléke megszépíti az elvesztett gazdagságot is. A hajdani polgárian jómódú fiút nem vezethetik oly magas helyre, ahol ne az jusson eszébe: ehhez is joga van, ezt is elvették tőle… Aki mindent elvesztett - a lehetőséget -, az a király trónját is bitorlásnak érzi. Ha a tükröket nem is, az előkelő szalon hangmodorát gorombán megtöri.

- Örülök, hogy szerencsém van - mondja bemutatkozáskor Pompéry, a divatos beszélygyártó.

- Hogy ily szegény ördöghöz van szerencséje?

Érezzük, hogy Pompérynek most mondania kellene valamit, egypár vidám pajtási szót, engesztelőt, egy egész társadalmi réteg mentségére. Egy kis nevetés, egy baráti hátbavágás is elég volna. Pompéry nem szól. Ezzel is végeztünk egy életre.

Kuthy, az arszlán, az arisztokraták kebel- és kártyabarátja elejt egypár leereszkedő, udvarias mondatot, már olyant, amilyenre az ember a kartársakkal, az ágrólszakadtakkal is kényszerül. A vendég vár egy kicsit, s amikor a társalgás nyilvánvalóan más irányba fordul, morog valami köszönésfélét, és már kint is van. Ennek az embernek sem lépi át a küszöbét.

Vahot és Vachott, a két Kossuth-rajongó testvér és a többi s vele szintén egy fészekalja ellenzéki ifjú már látja, amit a költő még csak műösztönével sejt: a politikai és költői törekvések rokonságát. Ők, a demokrácia nemes előőrsei, épp emiatt szorítják karjukba a költőt, ami miatt a mágnások fullajtárjai eltaszították; a nép képviselőjét látják benne. - Jó úton haladsz! - mondja lelkesülten Sándor, az idősebbik testvér, s nem győzi dicsérni a verseket, azt a tizenkettőt, amely már megjelent; s azokat, amelyeket - boldogan, hogy végre érdeklődik irántuk valaki - kéziratban mutat meg a szerző.

Segít anyagi helyzetén is ez a drusza Sándor. Titokban gyűjtést indít részére. Az ívet Pestre is magával viszi; harminc pengő forint az eredmény. A költő nyugodtan elfogadhatja, az adakozók közt ott van Vörösmarty, Vörösmartyné… ilyenektől az adomány kitüntetésszámba megy; olyan, mintha pályadíjként kapta volna az ember. Nemcsak pénzt, a pestiek munkát is szereznek, fordítást Nagy Ignác regényvállalkozásánál. Hát végre mégis dereng?

Rengeteg embernek bemutatják. Mivel az mind írónak készül, úgy illenék, azokat mi is bemutassuk. Ez, sajnos, képtelenség. Az ember elámul azon a rettenetes pazarláson, amit a természet a virágporral s a spermákkal végez, amíg egy bibét vagy petét megtermékenyít. Ehhez hasonlóan szórja az emberi sorsokat még az akkori Pesten, illetve Pozsonyban is, míg előállítja azt az egy-két művészszellemet, amely életképességet és föladatot kap. A többi? Külön-külön mind tanulságos tragédia (mint minden sikertelen akarat), de együtt a feledésnek csaknem ugyanabba a hátterébe szorulnak a szerephez jutottak mögött, akár a korabeli levélkihordók, bármily készségesek is a maguk történelem-adta esemény-kiközvetítésükben.

A pozsonyi pályatársak, az ifjú színészek és írók még az igazgatót is ráveszik, hogy léptesse fel a népszerű költőt, az ifjúság tódulni fog a színházba. Az igazgató hajlik az okos szóra, szerephez, végre egy valamire való szerephez juttatja a fiút! Közben, sajnos; „...egy úrfi szintén vágyott mint műkedvelő ugyanazt a szerepet lejátszani, s ennek fellépésétől több hasznot remélvén…” jól sejtjük, a műértő igazgató elvette a költőtől a szerepet. Népszerű volt az, de egy műkedvelő úrfinál mégsem népszerűbb. Ezzel az emlékkel készülődött Pestre. A lecke, amelyet nemzetismeretből kapott, még nem fejeződik be.

A pozsonyi néhány hét mégis hatalmas lépcső a pályán. A kezdőből, a kísérletezőből itt lesz „pályatárs”, azaz kartárs. A kor nyelvén szólva az inas most szabadul legénnyé. A céhnek még nem tagja, de a mesterségben már benn van. Itt kerül először „irodalmi világ”-ba; olyanba, amelyben fesztelenül mozgathatja tagjait, azaz amelyben egyéniségét kialakíthatja.

Kétségtelenül nagy tisztesség őszhajú költőfejedelmek és író-főpapok társaságában ülni. A fiatal írókat a megtiszteltetésnek inkább csak ténye, mintsem ideje tölti el örömmel. Idejüket a maguk kortársai közt töltik örömmel. Hátha még olyasmiről értesül tőlük, mint amiről a pozsonyi ifjak értesítették újonnan megismert társukat.

Lélegzetelállító dologról értesítették már magatartásukkal is. Arról, hogy országosan ismert költő. Költőről szólva ez az „országos” azt jelenti, hogy az ország minden olyan embere, aki irodalmi lapot s abban elsősorban verset olvas. Hogy hány ilyen lehetett akkor Magyarországon? Ez azért fontos, mert ilyen esetben (ilyen társaságban) a többi ember úgysem számít.

A rendkívül meglepő mindezek után az, hogy az újonjött - mint hamarosan kiderül - a sors e szép kapunyitását nem arra használja föl, hogy minél előbb teljes jogú író legyen.

8.

A pesti fordítói munka érdekessége az; hogy az egyik regény, Bernard *Negyvenéves hölgy*ének címét a cenzor finom kímélettel *Koros hölgy*re változtatta, továbbá, hogy a munkáért a költő összesen ötszáz váltóforintot kapott; előlegül azonnal kétszázat.

Kétszáz váltóforint ugyan csak nyolcvan pengő, de tíz pengőért emberséges hónapos szobát kapni; egy ebéd harminc krajcár, két garasért az ember elülhet a kávéházban, szóval nyolcvan pengővel is a zsebében az országfutó megállhat egy pillanatra, vehet egy nagy lélegzetet a szabad levegőből. Képzeljük el az első estét, amikor megmosdva, testén tiszta fehérneművel lefekszik a saját külön szobájában a frissen húzott ágyba, a saját külön ágyába. A szoba két ablaka a Múzeumra nyílik. A szobában karosszék van, asztal, rajta a lefordítandó könyv, amely hónapokra biztosítja ezt a nyugalmat. Talán örökre, hisz Nagy Ignác más fordítást is ígért! És különben is, az egész város tele van jóakaratú emberrel. Vörösmarty, a legnagyobb költő, a fiatal költő szerint tehát a világon a legnagyobb ember, akinek csak a megpillantása is szívdobogtató élmény, Vörösmarty a szemébe mondta, hogy sokat vár tőle, és szívesen segíti, amiben csak segítheti… ha akarja, beszerzi a Nemzeti Színházhoz! Bajza, az atyai Bajza, minden versét azonnal elolvassa, hosszan elbeszélget róluk, tanácsokat ad. És itt vannak a jópajtások, a régiek, Orlay, Sass Pista és a pesti újak, Lauka Gusztáv, Pálffy Albert, akik szintén írónak készülnek, s így szintén máris tisztelettel néznek rá, elhallgatnak, ha beszélni kezd; az ő szemükben ő a tekintély és természetesen a legnagyobb költő. Kis kör, más talán még pontnak is kicsinynek tartja, de egy fiatal lélek ennyit is archimedesi pontnak érez. Bajzáék felé tanítvány, de ezek előtt ő az irányadó. Ezek tudják, hogy neki „saját hangja” van, új irányt vág az irodalomba. Szinte már felelősséget érez, hogy a várakozásnak megfeleljen. Kitűnő pajtás, de ugyanakkor türelmetlen és sértődékeny; uralkodik barátain. Már nem kell hangsúlyoznunk, miért kell a többé-kevésbé jómódú fiúk közt neki eszméivel s konok magatartásával kiválnia.

Kora délelőtt már a kávéházban ül, a Pilvaxban. Van lakása, de itt a biliárdgolyók csattogásának zajában, a hűvös terem füst- és kávéillatában otthonosabb. Az emberek közelsége kell neki? Dolgozik. A költő mestersége éppolyan, akár a zenészé; első a tehetség, igaz, de gyakorolni is kell. Van persze ihlet is, de a költői tüzet sokszor ki lehet csiholni úgy is, ahogy a kovával és acéllal tüzet csihol az ember; ha az első ütésre nem is, a harmadik-negyedikre kipattan a szikra. Semmi különös, hogy ebben a környezetben szöknek papírra a híres sorok:

> Befordúltam a konyhára,
> Rágyujtottam a pipára…

Helyzetdalokat ír. A helyzetdal, persze csak a hozzánemértők szemében jelent helyszínen rögtönzött verset. Valójában a helyzet pontos megelevenítését jelenti. A jókedvű kötődéssel magát kiigazító és a kiigazításokkal fokról-fokra emelkedő játékos kis versnek külön bájt ad, hogy a tüzet rakó kislánytól a lehető legtávolabb: egy márványasztalon, egy kávéscsésze szomszédságában pillantotta meg a napvilágot. A négy ízes kortyként ható négy eleven szakasz nem véletlennek köszönhette létét; szigorú műgondnak. Gyakorlattal és képességei fejlődésével a költő később eléri, hogy sokszor azon melegében is tökéletes formába tudja önteni azt, ami hat reá, most még - a többi egykorú vers mutatja - alaposan megdolgozza az anyagot. A legegyszerűbb, a legtermészetesebben ömlő vers tanúskodik a legnagyobb tudatosságról és erőfeszítésről. Szobrászok tudják, hogy az úgynevezett „könnyű” anyagból lehet legnehezebben remeket formálni.

> Nem vagyok én gyökeres fa, virágzó,
> Hanem vagyok letörött ág, fonnyadó -

Aki ezt írta, oly tudatosan látja a nép dalteremtő ösztönértek törvényeit, mint a tudósok száz év múlva.

A költő szép kézírásával ott sötétlik a papíron a népdal; talán ugyanannak a papírdarabnak túloldalára saját lelkének „modernül” bonyolult érzéseit önti versbe. Alkotásai egymást világítják, egymás mellett érthetjük őket igazán. Vannak költők, akiknek útját csak a sikerült versek jelzik; a lírai közvetlenség a fiatal költő minden sorát már kezdettől fogva az oeuvre-be rendeli. Barátaival esténként az ifjú színházba megy, s ahogy az már illik, rajong egy színésznőért, az Opháliát játszó Hivatal Anikóért. Ír hozzá természetesen szerelmes verset is, de milyen szerelmes verset? A színésznő férjes asszony, az ünnepelt, daliás Lendvay felesége - első nagy szenvedélyét, ártatlanságát, amelyre a fiatal költők s általában a fiatal emberek oly sokat adnak, már másnak áldozta. Hunyjunk szemet rá, már csak a vers kedvéért is? A fiatal költő nem alkuszik. Vállalja érzéseit, s pontosan azt fejezve ki, ami benne él, megírja az addigi magyar irodalom legkörmönfontabb képzeletű, legigényesebb szerelmes versét.

Én Alkotóm! mindenható vagy:
Hozd vissza a pillanatot,
Midőn e hölgy a szerelemnek
Első tüzére gyúladott;

Midőn ajkán a vallomásnak
Első, szent hangja reszkete,
S ott én legyek, kit csókra hí föl
Édes kedves tekintete!

Ez különben első szerelmes verse, amelyet már maga is versnek tartott, s bevett gyűjteményébe. Már ebben, mint a többiekben is, csak őróla, a költőről van igen helyesen szó, a hölgynek csak annyi szerep jut itt, amennyi a költőhöz, illetve annak pillanatnyi érzelmeihez fűzi. A lírai hév túlárad. A lánykák, akiket a többi költő oly alázatosan festeget, annyi hízelgő jelzővel halmoz el, az ő költeményeiben szinte csak ürügyül szolgálnak, hogy a költő minél többet beszélhessen önmagáról. Első nagy bizonyítéka a lírai hitelnek. Mert mi másról is beszélhet az, akinek az érzelmek hű megelevenítése a gondja? A nyúlfarknyi első szerelmes versből megtudjuk, hogy a költő húszéves, megtudjuk kételyét abban, hogy van-e mennyország, megtudjuk, hogy ebből a kétes üdvösségből egy századot adna a hölgyéért, két tömör sorban bemutatja:

A szép remények tündérföldét,
Mit lelkem a jövőben lát;

a hölgyről nem tudunk még semmit. A költő okos önzéssel csak a megbízható anyagot veszi számba. Nem dicsérhetjük eléggé ösztönét.

A kávéház és a színház között kevés idő marad a fordításra, a kenyérkeresetre. A pénz, a sok pénz is, Pesten veszélyesen fogy. Kilencszáz oldalt lefordítani, még szabadon is, kemény feladat. A fiatal költő semmitől sem irtózik annyira, mint amit a költők állítólagos tulajdonságának tartanak: a bohémségtől.

Ígéretét kínos pontossággal szereti megtartani. Hogy nyugodtan dolgozhassék, kiköltözik Gödöllőre. A munkát három hét alatt elvégzi. Ismét pénzhez jut, Nagy Ignác a megígért díjat még száz forint ráadással megtoldja.

A költő annyira nem bohém, hogy a kapott pénzt azonnal befekteti. Fekete nadrágot, frakkot, atillát vásárol, aztán álszakállt, parókát, két trikót, festéket, mindent, ami egy rendes színésznek kell. Könyveket; továbbá egy erős új ládát. És útrakél.

A fordításból ugyan meg lehetne valahogy élni, de csak élni lehetne, polgárian; „dolgozni” nem. Egész gödöllői tartózkodása alatt mindössze két verset írt, nem is valami kitűnőt, az egyiket a tűz helyett csak az anapestusok lökik szakaszról szakaszra. A színészet tán több alkalmat és időt ad arra, hogy magával foglalkozzék, s tisztázza képességeit. Mindezt megkapja azáltal, hogy a színészetből megint kicsöppen.

Szerénysége és önbírálata megakadályozza, hogy fölhasználva Vörösmarty segítségét, a pesti színpadra lépjen. Debrecenbe megy Komlósy társaságához. Szükséges elmondani, hogyan fogadták? Nem jutott Erdélybe, ahogy tervezte. Egy kisebb együtteshez csatlakozva, Diószegre rándul, onnan Székelyhídra. Itt a betegség megint leveri a lábáról, váltólázban didereg, újra valamelyik kocsma ivójában. Eladja a frakkot, az atillát; még a testén levő öltönyt is valami olcsóbb nyári „ruhafélére” cseréli ki. Amikor november végén visszavánszorog Debrecenbe, a kapu alatt a késő éjjel hazatérő Pákh alig ismeri fel a fehérnadrágos; vacogó alakban a pesti jóbarátot.

- Hozzád jöttem, barátom, hogyha meghalok, legyen, aki eltemessen.

Nem túloz. A meglepett Pákh átöleli a fiút; úgy lesoványodott az, hogy Pákh félkaron bevihetné a szobába. Lakást szerez neki, egy nyomorúságos viskóban. Fűtőanyagot, sajnos, nem tud szerezni. A költőnek, ha ki akar tekinteni az ablakon, körömmel kell lekaparnia a jégvirágot. A kilátás épp a város akasztófájára nyílik.

Mi történt voltaképpen vele? Erről véletlenül saját tollából van megható dokumentumunk, az a levél, amelyet már Debrecenből írt Bajzához, s amelynek keltezése ez: november 28-n, 1843.

„Szíves engedelménél fogva bátorkodom röviden lerajzolni körülményeimet, s noha ezek alkalmasint feketébbek halvány tintámnál: mindazonáltal örömmel írom le, áthatottan azon édes sejtéstől, hogy talán nincs Tekintetes Úr minden részvét nélkül sorsom iránt. Legyen szabad ezt remélnem, legyek oly szerencsés, hogy e remény valósuljon; mert elhagyott pályámon a Tekintetes Úrnak irántam mutatott - s általam aligha megérdemlett - szívessége, leereszkedése ösztönzőm egy magasabb cél felé, igen, vezércsillagom, büszkeségem.

Elhagyva Pestet Debrecenbe jövék, innen ismét tovább utazandó Erdély felé: De több színészismerősöm unszolásából Komlósyhoz menék, kinek társasága akkor itt működött, s ki, mint mondá, télre Kolozsvárra menend. Komlósy meglehetősen fogada, így egy hetet tölték Debrecenben, már mintegy tagja a társaságnak. Ekkor ismét magához szólíta Komlósy, velem körülményesebben értekezendő. De már ekkor nagy meglepetésemre más nótát fútt, s többek között azt is kijelenté, hogy Kolozsvárott énekelnem is kellend az operákban. Ez különösen nem tetszett nekem, s amint tőle távoztam, egy kis társaság igazgatójával találkoztam. Ez hítt magához, s jó szerepeket, jó fizetést ígért. Ennél fogva - de leginkább azért, mert pénzem már elfogyott, s tovább nem utazhattam - hozzá állék. Diószegre menénk - egy Bihar megyei mezővárosba -, s itt játszánk néhány hétig. Kaptam egypár meglehetős szerepet, például Tornyayt a Tisztújításban, Warningot a 30 éves kártyásban, stb. és 50 ft proporcióba tétettem. Innen Székelyhídra menénk, s itt mintegy 3 hétig játszánk. E hónap 24-én felbomlott társaságunk, mivel mi Nagy-Károly- és Szatmárba akaránk menni, s az igazgató erre nem állott. Ennél fogva nem volt mást tennem, mint Debrecenbe jőnöm vissza, s nem csupán azon okból, mert társaságunk szétoszlott, de leginkább mert beteg vagyok, s betegségem napról napra terhesül.”

Véletlenül Debrecenben történt nem is oly rég Csokonaiék irányválasztása a nép felé; Debrecenben, ebben a nyomorúságos szobában történik a megvalósítás is. Kemény a debreceni megpróbáltatás, de már csak olyan, mintha a sors csak azért ejtette volna ily mélyre a költőt, hogy lendületet véve, annál magasabbra hajíthassa. Ez az utolsó állomás, az utolsó kapu a diadal előtt.

A betegség szerencsére nem tart sokáig, nehezén a költő még Székelyhídon átesett. Rövidesen fölkelhet az ágyból, bár oly gyönge, hogy állni is alig tud. Nyilvánvaló, hogy jó ideig semmibe sem kezdhet. „Annyira el vagyok gyengülve - írja még mindig Bajzának -, hogy erőm visszanyerése bizonyosan bele kerűl két-három hónapba. Egész csontváz vagyok. Így tengek ínséges állapotban, s itt kell a telet Debrecenben töltenem. Azon szemtelenségre valék kénytelen vetemedni, hogy Nagy Ignác Úrtól pénzt kérjek kölcsön. Mint szégyenlem, s mégsem tehetek máskép!… Vachott Sándornak igen szerettem volna írni, de tán nem is érdekelné levelem. Vannak még, kiket annyira tisztelek, kiket szeretnék kérni, hogy néha-néha emlékezzenek rám, de hiszen én oly csekély vagyok, s ezt tenni nem merem…” Háziasszonya, özvegy Fogasné, a színházi jegyszedő emlékszik reá a hitelbe nyújtott tányér levesekkel és Pákh, aki ha már a kemencébe nem tud gyújtanivalót hozni, legalább a pipába hoz, hogy a költőnek legyen mivel fölmelegíteni meggémberedett ujjait. És egypár debreceni diák, könyveket hordanak a gyengeségtől támolygó költőnek.

A kényszerű pihenés, a szegények egyetlen szabadsága nyújt módot neki, hogy számot vessen magával. A két út közül, amelyek évek óta egyformán kísértik, az egyikre, a színészetre azért sem léphet, mert hisz lépni sem igen tud. Marad a másik. Ami ruhája csak van, magára ölti, aztán a szalmazsákon odakuporog a hideg tűzhelyhez, ezt használja íróasztalul. Három hónapig csak a költészetnek él, de erőpróbára neki ennyi is elegendő. Mintegy célzászló gyanánt fölszegzi a falra Vörösmarty arcképét és Victor Hugóét, mert közben mellesleg a franciában is tökéletesíteni akarja magát.

A versekben csak erejét mutatja meg, nem lelkületét. Közvetlenül még alig szól sorsáról, s amit mégis elmond, az is inkább ürügy az írásra. Mint a magát gyakorló tornász, minden kezeügyébe eső súlyt fölemel, s szinte csak ereje próbálására mestermutatványokat végez velük. Pákh, a jóbarát, aki a lábadozás ideje alatt is gondját viseli, egyszer akaratlanul megbántja. Megbántja? Visszaigényli a költő kalapjáról azt a nemzetiszínű szalagot, amelyet az önkényesen vett el az ő asztaláról. Pillanatnyi összekapás az egész, Pákh méltán elhűl, amidőn másnap a költő elébe teszi a hozzá intézett *Végszó*-t:

Isten veled, te elpártolt barát,
Veszett ebként ki szívem megmarád…

„Nem a legelső rajtam már e seb” - mondja a második szakasz; a harmadik már arról beszél, hogy „dúsgazdag bánya a tapasztalás”, a negyedik a reményt szólítja meg „remény, remény, mért vagy te szép virág?” - szóval a vers egy egész érzelem-világmindenséget bekalandoz, ki ne látná, hogy e vágtatásban szegény Pákh csak paripául szolgál? Elsősorban maga Pákh látja. A költő, igaz, túlérzékeny, de legyen csak a versben az. A veszett ebként maró barát vállára üt a szerzőnek, gratulál a költeményhez, ő maga teszi postára az *Életképek* számára. Szent a barátság újra. A versről bizonyára már csak úgy esik szó, hogy ez jobb-e vagy a múlt heti, a *Síkos a hó, szalad a szán* című, esetleg az, amelyik úgy kezdődik, hogy *A virágnak megtiltani nem lehet* vagy a *Temetésre szól az ének.* (Ez a legjobb.)

Mért nem visznek engemet ki,
Legalább nem sírna senki.

Mert itt is főleg népdalokat ír. A sorok közt legtöbbször juhászlegények szólalnak meg, egyik hevertében, a másik ballagtában a nyáj után, ajkán a furulyával, amelyet kedvese sírján nőtt fűzről metszett. Vagy ez is csak egy módja annak, hogy a költő magáról beszéljen, olyasfajta, mint amikor a szimbolisták maguk helyett részeg hajókat, szfinxeket és ragadozó madarakat beszéltetnek?

Versben valósítja meg, amitől a színpad elütötte: szerepeket játszik? Kétségtelen, minden versében van valami a deszkára kiugró színész közvetlenségéből, biztonságából. A vers emelt

hangon kezdődik, és döccenő nélkül, bár nagy kanyargásokkal úgy ömlik, mint a vízfolyás. De mindezt már a dikció elvégzi s a láttató, az élet színeivel csillogó, természetes nyelv; mintha eleven szájról hallanánk. A fiatal költő nem szerepet ír; talán lelkét öltözteti jelmezbe, vagyis „költői" álmait írja meg; amelyek a költészet terén semmiben sem különböznek a valóságtól. A jelenetről, amelyben a legény az útszélről nézi kedvese lakodalmi menetét, Arany talán balladát ír; ő az első sorban azonosul a legénnyel. Színészi tulajdonság? Épp annyira költői is. Voltak költők, akik lelküket tölgyfának vagy spanyol trónörökösnőnek öltöztették; az övék a paraszt, aki keserűen muzsikáltatja magát.

Vagy virágait öntöző kislány, vagy egy felhő. Képzeletének féktelen csapongásával maga is tisztában van. Képtelen megállni egy hasonlaton; túlságosan gazdag, túlságosan türelmetlen ahhoz. Nem cizellálja, nem részletezi képeit, mint a nyugodt kedélyű vagy óvatos költők: egyiket a másik után dobálja, hisz annyi van belőle. Egy-két vonás mindegyik, de mégsem vázlatok. A költő mindegyikhez hozzá tud tenni valamit, egy találó jelzőt, egy félmondatnyi kiigazítást, amely azokat feledhetetlenné teszi. Egy vers költőiségét rendesen ilyen kis toldalékok adják. Ez a vers még a diószegi kirándulás előttről való:

Mindent elkövettem,
Amit lehetett,
Jó remény fejében,
Hogy majd megszeret.

Féktelen, szilaj volt
Lelkem, mint a tűz,
Melyet a szél meggyúlt
Háztetőkön űz.

A tűz a lélekre magában is elég volna annak, aki csak versel. Költőivé, láthatóvá azáltal válik, hogy - talán csak sortöltésül, vagy a rím kedvéért - a háztetőkön lobog. De mi mindent lehetne végeztetni vele, ha már egyszer ott van! A fiatal költő nem használja ki az alkalmat, siet tovább:

És lettem szelíd láng,
Min melegszenek
Őszi estén békés
Pásztoremberek.

Őszi esték… a sorok tán nehézkesek. Arany majd nagyobb lángra lobbantja ezt a villanást. Ő nem ér rá.

Voltam mélybe omló
Bérci zuhatag…

Aztán méla csermely, aztán sziklahomok, majd berek, csalogányokkal. Micsoda lélekvándorlás egyetlen versben, amely a végén nem is csattan valami nagyot, a nagy bevezetés odatorkoll, hogy a költő most már lerázza a szerelem bilincseit. Próbálta valaki őelőtte ezt a szökdelést? Nem volt költő, akinek lelkületéhez úgy illett. Későbbi verseinek is mindvégig ez lesz egyik legsajátosabb vonása.

Mondják, a színpadon lámpaláza volt (mint minden kezdőnek); a versben egy tétova hang, egy felesleges gesztus nélkül végez el bármi bonyolult feladatot; a nyilvánosság egy félmellékmondat hangvezetésében sem hökkenti meg. Fesztelenül jár föl-alá előttünk; verseit - ahogy a népdaloktól tanulta - mesterien szerkeszti meg, de a legerősebben megkötötteket is úgy mondja el, mintha rögtönözne. A *Szeget szeggel* című, amelyet még Pozsony felé való vándorlásában írt, s amely később Egressynek leghatásosabb száma lesz, egy parasztfiú

felkiáltásával kezdődik, „jaj, a hátam, jaj, a hátam odavan!” és külsőre nem egyéb összevissza fogadkozásnál, a szerkezet alakítja olyan eleven zsánerképpé, mintha valóban egy színdarabból volna kiszakítva. A helyükön levő, erős szavak teszik feleslegessé, hogy az előadó jelmezt öltsön. A Debrecenben kelt *Ivás közben* című megszerkesztett összefüggéstelenségeivel valóban egy részegséget játszó színészt idéz; azért, mert az meg, ha jól játszik, egy igazi részeget idéz, egy kicsit még mindig fóti hangulatban.

Hányadik már a pohár? … Csak
Ötödik?
Teremt’úgyse! becsülettel
Működik.
Máskor megfe-felelek kétannyinak:
S lábaim most már öttől is inganak.

A költő Debrecenben mintegy húsz verset írt; egy van köztük, amelyet egyelőre nehezen tudnánk hová tenni.

Deresre húzzák a gazembert,
Bűnét botokkal róni le;
Lopott, rabolt, és tudj’ az ördög,
Még mit nem mívele.

De ő kiált ellenszegűlve:
„Hozzám ne nyúljatok!
Nemes vagyok… nincs nemesembert
Botozni jogotok.”

Hallottad e szót, meggyalázott
Ősének szelleme?
Most már őt húzni nem deresre,
Akasztófára kellene!

A hang egy kicsit érdes. Azért idézzük, hogy később majd jobban emlékezhessünk, minek volt első, távoli fénycikázása.

A költő vásárol egypár ív zöldes, vastag, magyar gyártmányú papírt, füzetté hajtogatja. Szép gyöngybetűivel belemásolja a húsz új verset. Előveszi a régebbieket is, át- meg átnézi őket, vagy hatvanat azok közül is beír a füzetbe. Aztán beállít Pákh-hoz. Útrakész megint.

- Van bennem föltétlen bizalmad? - kérdi. Pákh ismeri már az emberét. - Van, van - feleli. - De olyan nagy, hogy kételkedni se tudj abban, amit mondok? - Hogyne - erősítgeti Pákh.

A költő kötelezvényt írat vele 150 váltóforintról, melyet ő, Pákh 45 nap alatt fizet meg Fogasné asszonynak, ha addig azt a költő ki nem fizetné. Pákhnak majdnem félévi fizetéséről van szó - hat hét alatt honnan szerez ez az országfutó akkora összeget? A veszett eb egy kérdő pillantás nélkül kanyarítja nevét a papírra. Ennyire ismeri az emberét? Ennyire megismertette ő a költővel magát és velünk is. Búcsúzáskor még készpénzt is ad neki, hat ezüst húszast, ennyit sikerült valami rokonától vagy földijétől szereznie. A debreceni fiúk egy kopott vászontarisznyával lepik meg, egy nyakig érő ólmos juhászbottal és azzal, hogy midőn a város végén kilép közülük, eléneklik a távozó után *A szerelem, a szerelem…* című dalt, Kovács József kollégiumi hallgató úr zenéje szerint; aki különben a szerzemény előadásában maga is részt vesz. A költő meglepetve hátrafordul, aztán végérvényesén nekivág a jövőnek, nem Tisza-Füred felé a rendes pesti úton, hanem a Tisza áradása miatt Tokaj felé. „Egyes egyedűl mentem itt a Hegyalján; egy lélekkel, egy élő lénnyel nem találkoztam. Minden ember födelet

keresett, mert iszonyú idő volt. A süvöltő szél havas esőt szórt reám. Éppen a szemközt jött. Arcomon megfagytak a könnyek, melyeket a zivatar hidege és a nyomorúság fakasztott" - írja később erről; csak azért idézzük, mert ez az egyetlen hely, ahol hajdani utazási módjáról némi képet nyújt. Minden reménye a versekben van. „…gondolám: ha eladhatom, jó, ha el nem adhatom, az is jó… mert akkor vagy éhenhalok, vagy megfagyok, s vége lesz minden szenvedésnek."

A versekhez még útközben rögtönöz négyet. Egyet Tokajban; természetesen bordal, amely - tekintetbe véve, milyen állapotban érkezhetett a híres hegyek alá - bordalai személyes részének megítélésében általában is alapul szolgálhat:

De már nem tudom, mit csináljak,
Meginnám borát az országnak.
S mentül több az, amit megiszom,
Annál iszonyúbban szomjazom.

Mért nem tesz az Isten most csodát?
Változtatná borrá a Tiszát,
Hadd lehetnék én meg a Duna:
Hogy a Tisza belém omlana!

Kettőt pedig a derék Tárkányinál Egerben; ezek - Eger, bikavér - természetesen ugyancsak borról, vidámságról szólnak. Illetve a vidámságot ábrázolják, idáig érezhető elevenséggel:

Kedvemnek ha magja volna:
Elvetném a hó felett,
S ha kikelne: rózsaerdő
Koszorúzná a telet.
S hogyha földobnám az égre
Szívemet,
Melegítné a világot
Nap helyett! -

Prózában a költő némileg mást vall: „…egész életem sanyarúságait végiggondoltam, amint a Hegyalján jöttem. Oh, az én életem dúsgazdag volt sanyarúságban… Hat esztendeig voltam istentül, embertül elhagyott földönfutó; hat esztendeig volt két sötét árnyékom: a nyomor és a lelki fájdalom… és mikor? ifjúságom kezdetében, az élet legszebb szakában, amely csupán az örömöknek van teremtve…"

Miskolcon írja a negyedik verset.

Keresztuton állok,
Merre tartsak?
Ez kelet felé visz,
Az nyugatnak.

Akármerre megyek,
Mindegy nekem,
Mindenütt szomorú
Az életem.

Mért nem tudom, hol vár
A halál rám?
Hogy egyenesen azt
Választhatnám!

Huszonkét éves.

9.

A hatodfél éves fojtó, sűrített megalázás után hatodfél éves zsúfolt győzelem következik, mintha az első korszak valami egyiptomi ára volna a következő másodiknak: a költő még hátralevő esztendeinek… A diadal persze egyes-egyedül a nyilvánosság meghódítását jelenti. A szenvedések nem ritkulnak, de a költő már egy ország színe előtt viseli őket. Enyhíti a fájdalmat? Kezdetben igen. Később erősíti… Volt valaha magyar művész, aki ilyen és ennyi szenvedés, embertelen próba után érkezett el pályája kezdetéhez? Olyan sem volt, aki az egyszer megkezdett pályán oly tüneményes gyorsasággal haladt volna előre, mint ő. Alig másfél évre rá, hogy Debrecenből koldustarisznyával a nyakában útrakelt, fáklyás menetek vonulnak elébe, arcképét kapkodják, verset írnak hozzá; őt, a csavargót egy vármegye tiszteletbeli táblabírává választja, mindezt irodalmi működése elismeréséül. Még le se rázta a nyomor fertőjének cseppjeit, amelyből kilépett, máris a legnépszerűbb költő. Sőt népszerűségét sokban ezeknek a nyomoknak köszönheti. A ruhájára freccsent sokféle országúti sár a költészet fényében drágakőként ragyog. A költő nagysága, hogy lélekben mindvégig az marad, ami az országúton volt. Ahogy a csapszékek posványában nem, úgy a szalonok posványában sem süllyed el. Mihelyt milliókhoz szólhat, egyéni sérelmeit a milliók sérelmévé váltja át. A lélek felszabadulásának, az üdvözülésnek ez az egyetlen erkölcsös módja azonban a földön nem békét jelent, hanem harcot. Mihelyt ez a szándék a költőn világosan kiütközik, a béke és a költészet élvezői éppúgy kiutasítják, mint amikor a rongyai miatt.

Nézzük meg még egyszer itt a magasba iramodás előtt, ezúttal is a jóhiszemű hajdani iskolatárs, az akkor már Pesten medikuskodó Sass tekintetén át.

„Az 1844-ik évnek kora tavaszán, locs-pocs időben, amint íróasztalomnál tanulással elfoglalva ülök, hallom, hogy a szobámba vezető sikátoron át kemény katonás léptekkel közeledik valaki, s csakhamar oly erőteljes kopogtatással és ajtókitárással nyit be, hogy első meglepetésemben valamely hivatlan tolakodóra kellett annyival is inkább gondolnom, mert hetyke belépéséhez legkevéssé illő külsejével, fakóra elnyűtt posztógallérban, szokatlan hosszú, majd állig érő lesimított somfabottal, amint köszönés nélkül felém tartott, majd karját kézfogásra kinyújtva, félig elzüllött állapotban, halvány alakjával előttem szótlan megállt, s merően rám nézett, - oly zavarba jövék, hogy benne bárkit inkább, mint boldog obsitos kora óta nem látott, ma már pedig a költő hírében álló gyermekkori barátomat gyanítottam.

Meglepetésemben nem tudva, ily föllépővel szemben mitévő legyek, mindaddig merőn s szótlanul állék előtte, míg látszólag belső megindulással magát meg nem nevezé, s melegen karjai közé nem szorított.

A viszontlátás öröme, fűszerezve azon kedves hírrel, hogy Debrecenből jövet Pákhtól is izenetet hoz, csakhamar mindkettőnket kellemes hangulatba ringatott. Ennek meglett aztán az a kívánt következése, hogy első megütközésem elkerülé figyelmét. Holott hirtelen robbanó létére, ha észrevesz valamit, megteszi, hogy mint jött, szótlan távozik, s tán haraggal fordul el tőlem.

A viszontlátás örömén s több apró-cseprő kérdezősködéseken túlesve, utazása céljának megbeszéléséhez egész komolysággal fogott hozzá. - Mindenekelőtt viseltes s a Mátra szele által itt-ott megszaggatott köntösét téve le, annak belső zsebéből egy irattekercset vett elő, s mielőtt asztalomra letenné, elmondá, hogy ezek részben kiadatlan költeményei, melyeket összegyűjtve kiadás, illetve Vörösmarty és Bajzánál leendő bemutatás s véleményüknek kikérése végett hozott el magával, és sok hányódás után a szavukban leendő megnyugvás

céljából utazott ide. Belső megindulással kiejtett szavai erős meggyőződését árulták el. E csomagban voltak Pönögei Kis Pál néven összes költeményei, sajátkezűleg szépen leírva, egyes lapok szélvonalakkal ellátva, külső táblája ékes betűkkel címezve. A negyedrétűleg összevarrt s hüvelykvastagságú füzetnek a zöldes fakó színű s érdes papirosa szűk anyagi körülményt látszott elárulni. Tudvalevőleg már kezdő író létére egyes költeményei különféle álnév alatt jelentek meg, s tán színészi hajlamainál fogva utolsó költőneve felvételéig szerette is azt változtatni. Így most is még eddig nem használt név alá rejtőzött, melynek eredetére alföldön jártamban jutottam, s amely szerint azt Fülöpszállás elavult nevétől (Pönöge) származottnak vélem…

Elhelyezkedvén nálam, elbeszélte utolsó találkozásunk óta viszontagsággal teli életét, szüleivel újabb összeütközését, s főképp kérlelhetetlen atyja keserű kifakadásait, hogy semmiben sincs megállapodása, földönfutóként színészcsapatokkal barangolja be az országot, komoly életirányt nem követ, s mélyebb megindulással folytatá, hogy édesanyja mily sokat szenved e kettős harc közben, melyet atyjával kell miatta elviselnie, hogy mégis titokban szeretetének jeleivel elhalmozhassa. Megemlékezett sanyarúan átélt teléről, mindenkitől elhagyott állapotáról, melynek ridegségét tovább tűrni képtelen lévén, eljött, hogy tisztázza dolgait, s evégett a két főtekintély: Vörösmarty és Bajza nézetét költészete iránya, tárgya, alakja s általán jelentősége és értéke felől meghallgassa, s kedvező fogadtatás esetén pártolásra is felhívja, hogy céltalan hányódásainak valaha vége szakadjon. - Reményének támaszaként egri fogadtatására s költeményeinek hatására a legélénkebben hivatkozott. Sötét gondolatainak ez volt világító pontja. Amennyire ellenálló és edzett volt ugyanis testileg, annyira a hatások és ellenhatások pillanatnyi befolyása alatt állt lelkileg. Gyönge fűszálként minden enyhe fuvallatra megrezdült.

El kell mondanom a helyzet jelzésére, hogy szegénynek elrongyoltsága főképp felső öltözetének egy részén oly fokú vala, miszerint azt sajátommal kellett kicserélni. Nagyon megviselte azt a sok ülés téli munkája közben. Nyakkendőt is változtatott szép csokorra megkötve. Még akkor a nyakkendőt nem küszöbölé ki különcsége.

A külső tisztességnek lehetőleg eleget tevén, füzetét hóna alá véve s gallérjába burkolózva indult kitűzött útjára, azon ígérettel, hogy fogadtatása eredményét azonnal közölni fogja. Látogatásakor nem kérdezém lakását, s így arról nem szólhatok. Valószínű, hogy régi ismerősöknél vagy rokonoknál húzódott meg, mert ismeretséget még akkor Pesten korabeliekkel nemigen köthetett.”

Ez volt a külseje. De a jó szemű Sass a lélekbe is belát. Arról is kitűnő látleletet készít:

„Köztudomású ugyanis, hogy változó s időnként igen ingerlékeny és minden oldaláról sebezhető kedélyénél fogva a vele való békés együttélés igen bajos volt, valamint ezen hangulatát kiismerni, reá számítani s benne megbízni még bajosabb. Miért is a jó egyetértésnek egyetlen módja a következetes alkalmazkodásban, vagyis szeszélyei elől való ügyes kitérésben rejlett. Ki ehhez értett, békében élhetett vele, különben haragtartás, kibékülés egymást követték. Főképp írótársaival sokat zsörtölődött, s összeütközés nélkül valakivel tartós barátságban lenni alig tudott. De ki volna, ki ezért ellene vádaskodnék, s tán jellemét összeférhetetlenséggel bélyegezné, midőn lényének jobb fele sokkal szebb és nemesebb tulajdonokkal ékeskedett, hogysem gyöngéi azt elhomályosították volna? S másrészt, ha igazságosak akarunk lenni, kérdem, lehet-e csodálni, ha visszatetsző viselkedésűnek, szögletes modorúnak s alkalmazkodásra általában képtelennek mutatkozott? Lehet-e kárhoztatni, ha viszontagságos életének sokféle bajában a legjobb szándékú kitérést vagy közeledést is balul fogta fel s ítélte meg, midőn teljes világéletében sem testi, sem lelki nyugalma nem volt? - Vagy tán egy örökös zaklatottságban élő embertől követelhetjük-e, hogy alkalmazkodó, figyelmes, megelőző,

tanácsra hajló s azt követő legyen, midőn erre nemcsak alkalma s ideje hiányzik, hanem az a kedélyállapotával sem egyez össze?

Jellemzésére vonatkozó eme kitérés igazolására szolgáljon, hogy most is télvíz idején félig betegen, elsanyarodva, üres erszénnyel, ruhátlanul kel útra, s a nagy áradások miatt kerülőkön érkezik Pestre, holott, ha kikeletig vár, legalább nem kockáztatja különben is megtört egészségét. Azonban mit neki időviszontagságok, nyugalom, otthon, egészség: »ha vágyainak sólyomszárnya támad«, viharral, vésszel dacolva viteti magát feltartóztathatatlanul.

Egy nélkülözések közt töltött tél után kínosan búcsúzott el Debrecentől, hátrahagyva kiegyenlítetlen számláját, keserű csalódást és sok egyéb búsító emléket, s lehet mondani kecsegtető reményének csak roncsaival indult el a költőkirály Vörösmartyhoz, hogy egyedül hozzá fellebbezhető szellemi ügye kiegyenlítést, kétkedő és igazolást áhítozó lelke megnyugvást találjon. Élete legválságosabb útja állt előtte, s a költőbabér dicsőségeért a következésekben is gazdagabb, mint egy későbbi útja szerelmi boldogságáért. Nem hiányzott ugyan költői méltatását illetőleg jeles és mély belátású emberektől eredő jóakaratú bírálat, kedvező vélemény, sőt elragadó magasztalás sem. Mindezt, mint reá nézve hízelgő elismerést, hálásan fogadá, de kielégíteni, megnyugtatni ez nem bírta. Lelke eligazodását egyedül Vörösmartytól várta. E helyzetet még tűrhetetlenebbé, lehet mondani kínossá tevé, hogy általán ismert és kezdő írókorától fogva mutatkozó nagyralátása is mintha oszladozni kezdene, s így kijózanodás helyett önbizalmában rendült volna meg. Ily összekuszált körülmények hatása után lehet-e csodálni, ha lényének összetartó ereje minden ízében bomladozni látszott?

De mondhatná valaki, hogy nem a költői hírnév és dicsőség álomlátásai, hanem a szükség és nyomor által megtört ember, elveszítve hajthatatlanságát, keres megszorult helyzetéből szabadulást, és kéri a tekintély segélyét. Alig hiszem, hogy jelleméből vagy élete bármely mozzanatából ezt alaposan bebizonyítani bárki is képes volna. Rövidre nyúlt életében százszor inkább tűrt és szenvedett, hogysem egyszer sodrából kitért vagy magát megadta volna, ez nála lehetetlenséggel volt határos. Énjének átlátszó tisztaságát semmi belső vagy külső befolyás el nem homályosíthatá… Sőt még betegsége sem törte meg egészen. Tudtommal háromszor volt beteg. Egyszer katonakorában, akkor is orvos kényszeríté, hogy kórházba jelentkezzék szabadulása végett. Majd Pesten nőtlenségében, midőn Friebeisz-féle lakásán a Hatvani utcában bezárkózva egyre dolgozott, s végén Debrecenben, versei leszámolásával s rendezésével foglalkozva. Mily munkát és önmegtagadást kívánt pedig ez fűtetlen szobában, étlen-szomjan, habár költeményeit mind betűről betűre tudta is, képzelni lehet."

Amidőn Pestre, a regényes „élet vagy halál" lelkülettel, az utolsó tétjét játszó kártyás konokságával visszatér - egy ideig még veszít, kiadókkal ül szemben. A verseket Geibel éppúgy nem tartja értéknek, azaz üzletnek, akár Heckenast, Altenburger, Landerer, Hartleben vagy a magyar irodalom többi tényleges irányítója. A költő valóban az utolsó szalmaszál után kap, amikor - megint csak - Vörösmartyhoz fordul. A pénzzel szemben azonban a hon legnagyobb szelleme is tehetetlen. De vajon megadja ezért magát, vajon a *Zalán* is nem az üzlet megkerülésével, 88 vidéki előfizető jóvoltából jelenhetett-e meg? (Mint Berzsenyi versei is, mint azóta is legtöbb magyar költő műve.) Vörösmarty egy asztaltársasághoz fordul, a Nemzeti Körhöz. A versek a Lamacs-söröző vendégei között kézről kézre járnak, Vörösmartynak itt is latba kell vetnie tekintélyét, hogy a kör előfizetést hirdessen, illetve a költségekért jótálljon. A többség ellenzi a tervet, még a „népiesek", Vahot Imre és sógora, Erdélyi is, aki „íródajka lenni nem akar". Végre feláll egy szabómester, s egy Széchenyi gesztusával felajánl 60 forintot, és egy Tóth Gáspár gesztusával abból 30 forintot rögtön le is tesz a társaság asztalára a söröskorsók közé. A magyar kiadócéh múltjában, sajnos, nincsenek aranylapok. A sorsdöntő

első kötet megjelenésének dicsősége e jámbor polgáré. 1844. március 27-én egy szabómester hősi példájára nyílnak meg a jövendő kapui és az erszények. Neki köszönhető, hogy a kétségbeesetten szurkoló költőnek még az este 75 pengőforint üti a markát. Épp jókor ahhoz, hogy a még jobban szurkoló Pákhot kellő időben, az utolsó napon kihúzza a csávából. A kör persze megbírálja a kiadandó verseket, tizenötöt közülük kihagyásra ítél. A költő mosolyogva hajt fejet, humoros versben búcsúztatja a halálraítélt bordalokat, csak a *Hírös város az aafődön Kecskemét* című mellett száll síkra - miért fontos neki épp ez? A tájszólással is irányát akarja hangsúlyozni. Vagy még mindig a lélek adja a titkos hangsúlyt?

Nincs énnéköm mestörségöm, nem is kő,
Van azé jó keresetöm, jobb se kő,
Vót is, van is, lössz is, hiszöm istenöm,
Míg utast lát a pusztába két szömöm.

Vörösmarty még egy költőt sem pártfogolt ilyen állhatatos, a Nemzeti Kör még egy verskötet megjelenését sem vállalta (előfizetésre híván fel az ország valamennyi egyesületét) - a rendkívüli eseménynek hamar híre megy. Az irodalmi közvélemény, amely akár ma, akkor sem több néhány kávéházi asztalnál, izgatottan tárgyalja a rendkívüli eseményt. A régi jóbarátok boldogan és a hírterjesztők kérkedésével-tódításával adják tovább, amit az ismeretlenről tudnak. Megindulnak a találgatások és pletykák, amelyeket, tekintettel kit öveznek, bátran nevezhetünk legendáknak. Kíváncsi pillantások fogadják a fiatal költőt, amikor belép a Pilvaxba, ezúttal Várady Antal ruhájával testén.

A szerencse nem jár egymagában; a Nemzeti Körnél aratott sikernek a híre is új sikert hoz. A népdalgyűjtő Erdélyi János, a *Regélő* tulajdonosa, kiveszi a lap szerkesztését a megfontolt Garay kezéből, és engedve az idők szavának, sógorára, az ugrifüles Vahot Imrére bízza.

Vannak, akik a népiességben, a demokráciában, az idők szavában már az üzletet is szimatolják. Vahot a Körben a versek kiadása ellen szavaz, de amikor a fiatal írók közt megfelelő segédszerkesztőt keres, olyat, aki a tekintélytartás végett nála is fiatalabb legyen - a hírek hatása alatt választása az ifjú költőre esik. Főleg amikor azt Vörösmarty neki is figyelmébe ajánlja.

Vahot csak két évvel idősebb a költőnél, de már rég „beérkezett". Rossz színdarabjai vagy még inkább rokonsága, ismeretsége és szolgálatkészsége révén. Nem a vele egyívású írókkal érintkezik, hanem az idősebbek körül sürög-forog; ha az asztal végén is, de estéről estére Vörösmarty társaságában ül, ott képviseli az új nemzedék szellemét, mindig pontosan úgy, hogy az asztalfőn ülők el legyenek ragadtatva. Szilaj és tanulékony, egyszerre parlagi és városi; van benne lendület, bár az mindig a lehető legokosabb irányba lendül. Lelkesül az irodalomért, majd abból él, tekintve, hogy írni nem tud. Előfutárja a későbbi tökéletes újságírónak és újságkiadónak. Emlékirataiban úgy hazudik, mintha könyvből olvasná, s nem könyvnek írná. (E téren csak sógornője, Vachott Sándorné, született Csapó Mária múlja felül.) Lelkülete a fiatal költőhöz hasonló viszonyában előbb a hálát váró „kenyéradóé", majd a mozicsillag vállalkozójáé, csak elvétve a kerítőé és a beugratóé. A költővel nem tegeződik össze, amikor szerződéssel kínálja. „Munkájáért (a lap tördeléséért, korrigálásáért, a naponkénti felszaladásokért Budára, a nyomdába) adok önnek szállást, jó magyaros tápot és havi tizenöt váltóforint fizetést." Vagyis annyit, mint egy cselédnek. A „szállás" Vahoték mindkét lakásán cselédszobát jelent. A havi tizenöt váltóforint hat pengőforint, de a költő verseivel is kereshet hozzá. Darabonként 2 váltóforintot, azaz nyolcvan krajcárt. A költő kötélnek áll - mi egyebet tehetne? Kosztja, kvártélya, akármilyen is, de lesz, a lábát megvetheti, a többi a jövő dolga; a nyolcvan krajcárért író költőket a Múzsa nem szokta cserbenhagyni. Ez fűti, ez teszi vidámmá, amikor húsvétkor lemegy szüleihez Dunavecsére,

hogy egy kicsit összeszedje magát; a szerződés csak július 1-én lép érvénybe. Költőnek kell lennie, már csak azért is, hogy megéljen.

Kibékül szüleivel. Az összebékülés néhány percéről a falu vénei közt még száz év múlva is legendatöredéket tudott összeszedni egy újságíró, úgy megragadja az egyszerű szíveket az, ha egy nagy ember hű marad: nagysága magasából is kézcsókra hajlik le alacsony sorsú szüleihez. A fiatal költő először csak kísérletül ment le a faluba (ezúttal is persze gyalog), s nem is mert rögtön szülei házába beállítani. Vörösmarty küszöbét már nyugodtan átlépte, de itt még nagyon is az az elcsavargott fiú volt, aki annak a kornak és annak a társadalmi rétegnek a szokása szerint huszonegyéves fővel is kihúzhat egy-két apai pofont; ez pedig, hogy mindent kimondjunk - egy mészárosmester kezétől duplán is meggondolkoztató dolog. Az új költészet nagy ígérete így előbb a falu rektorát, Szücs Jánost kereste meg. Szücs János későbbi levele alapján Jókai így adja tovább a költő magyarázó szavait:

- Jöhettem volna fogadott kocsival is egészen a szülőim lakásáig. Nem vagyok már rongyos csavargó. De most még sok nép jár a piacon, ahol az apám székállása van. Az öreg nehéz szívvel van irántam, nem szeretném, ha a nép előtt kemény szavakkal illetne. Engedje meg, hogy estig itt maradjak, s akkor menjek haza, amikor már senki sem lát.

A rektor leültette jövevényét, azt mondva neki, hogy sürgős dologban ki kell mennie valahova, s addig is, hogy ne unja magát, kezébe adta Szent Dávid zsoltárát, amit hajdanában a diákok írtak össze, furcsa adomákból és pajkos versekből.

Az a „valahova” pedig, ahova a rektornak olyan sürgős mennivalója volt, a költő szüleinek lakháza volt. Azzal a pia fraussal lépett be a jó öreg korcsmároshoz, hogy ő kérdezősködött tőle, nem érkezett-e még haza a Sándor fia? de szeretné látni azt a derék ifjút.

Nagyot bámult erre a jó öreg:

- Hát olyan derék legény volna az én Sándor fiam, hogy még rektor uram is érdemesnek tartja tudakozódni utána? Héj, talán még be is vehetné maga mellé preceptornak, ha arra való volna.

Erre aztán Szücs János elmondta az öregnek, amit a szíve nyelvére adott:

- A kegyelmetek fia most is tanító már; de az egész nemzet tanítója, akire kicsinyek és nagyok egyaránt hallgatnak; boldogok a szülök, akik ilyen dicső fiút adnak a hazának.

Ezzel aztán az öregnél elkészítve a kedvező hangulatot, visszament a rektor lakására.

Estefelé aztán együtt ment el vendégével az öregekhez.

Az ifjú Antaeus nem a földből merít új erőt: egy mellényzsebben hordható kis francia könyvből. Itt ismerkedik meg alaposan Béranger-val. Már eredetiben tudja olvasni.

Kitűnő mestertől tanulni nem nagy művészet; a jó elme az, amely a közepes lecke révén is emelkedik. Béranger nem oly rossz példakép, amilyennek főleg magyar rajongója mellé állítva nálunk tartják. Ez a hála amiért, ha véletlenül is, a kis zsebkönyvön át egy-két szava volt a költőhöz? Arról persze, hogyan lesz jó költő az ember, egy szót sem tudott mondani az ifjúnak, az már megismerkedésük pillanatában összehasonlíthatatlanul nagyobb volt a mesternél. Béranger is a néptől tanult, költői iskolába ő a külvárosi bistrókba járt, amelyekben akkor még a polgárság egy asztalnál ivott a munkásokkal… Ez az iskola annyiban népies, hogy ez is nevén nevezi a dolgokat. Béranger versei közül a fiatal költő először a bordalokat élvezi. Mi van még a kis kötetben? A régi jó királyok kigúnyolása úgy, hogy azt az eleven királyok is magukra vehetik. Szembenállás a hatalommal, a népjogok dicsőítése. Van még benne vaskos kültelki humor, egy sereg cocu história, ínyenc elmélkedés, ez is vaskosan, hogy az ember

szinte a böfögést is hallja; rengeteg mindenről van benne szó, még a kopaszságról is. Az ifjú előbb tapogatódzik, aztán megindul arra, amerre ízlése viszi, ahová magától is eljutott volna. A kis kötet érdeme csak az, hogy megmutatja, mi minden elfér a költészetben. És megerősíti a költőt, hogy eddig is helyes úton járt, hogy jó az, amit csinált.

Népdalai jó részét eddig álnéven adta ki. Nem akarta vállalni őket, gondolta, hátha más irányba tér, s restelkedni fog miattuk? A népet egy ideig még ő is úgy látja, mint elődei, akik minden jóakaratuk ellenére is felülről nézték, s a nép jellegzetes alakjainak azt vették, akin mosolyogni vagy szánakozni lehetett, akit az utcán láttak, lehetőleg rongyosan vagy részegen.

De a fordulat ezen a téren is egy-kettőre bekövetkezik. Ahogy a szokvány juhászok és betyárok egy-egy találó pillanat megvilágításában egyéniségek lesznek, úgy tisztul, magától értetődően, a költő arca, úgy domborodik ki az ő egyénisége is. Az egyszerűség, ami eddig hajlam volt, egyszerre kiállás lesz, majdnem azt mondtuk: program.

Dunavecsén írja meg az albumköltészet, mintegy a maga mögött hagyott múlt mesterdarabját, a *Füstbement terv*-et:

Egész uton - hazafelé -
Azon gondolkodám -
- - - - - - - - - - - - - -
S én csüggtem ajkán… szótlanúl…
Mint a gyümölcs a fán.

Nem a leghíresebb, de a kor első forradalmi nagy verse is itt, Dunavecsén kelt. Egy irány diadalra jutása után nehezen lehet megállapítani, mi is volt abban fölforgató, mert hisz éppen a mi ízlésünket fordította más irányba. A negyvenes évek ítészei és költérei méltán elhűlhettek, amikor a *Regélő* májusi számában szemük elé került:

Borozgatánk apámmal;
Ivott a jó öreg,
S a kedvemért ez egyszer -
Az Isten áldja meg!

Az ember szinte hallja Mnemosyne lányainak, a Polyhymniák és Kalliopék szárnycsattogásait, amint e hangokra visítva kirebbennek a szentelt berekből.

Soká nem voltam otthon,
Oly rég nem láta már,
Úgy megvénült azóta -
Hja, az idő lejár.

Hát így is lehet versben beszélni? Hja? S mi közünk ahhoz, hogy a versíró apja mészáros, és hogy mit gondol azzal az együgyű fejével a színművészetről? De mi közünk egyáltalában a költő életének ezekhez a legszemélyesebb és olyan jelentéktelen eseményeihez? - kérdezhették a szalon-líra finom lelkei. Ez az ember a népet már nem beszélteti; ő maga beszél úgy, mint a nép! Vállalja és láthatóan büszke, hogy vállalhatja. Ez a költő már maga a nép! Hogy jön a csizma az asztalra? - tehették volna hozzá, ha ilyen népies kifejezést gondolatban is ki mertek volna ejteni. A költő csak akkor keljen dalra, ha az isteni révület környékezi - s elképzelhető, hogy isteni révület ilyeneket diktáljon? A költő, mint általában a felsőbb izék szolgái, ne mutatkozzék lenge magyarban, lealacsonyítja magát, mesterségét és urát kompromittálja, ha kiadja legszemélyesebb titkait. Vállán palástot, talpa alatt szószéket érezzen, ha megszólal stb. - ez volt a kor felfogása a költő hivatásáról. Nagy gondolatokat zengjen, érzelmei közül pedig csak olyanokat, amelyeket „mi” - igényesb olvasói is - átérezhetünk. - Hja - a szakasz kézlegyintő, vállrándító utolsó sora a csodálkozóknak is szól.

Továbbá elszavaltam
Egy bordalom neki;
S nagyon, nagyon örültem,
Hogy megnevetteti.

A fesztelen, a folyóbeszédbe való *továbbá* - melyhez hasonlót ez a költő később is oly gyakran s oly természetesen szúr majd legmagasabban szárnyaló mondataiba - úgy tüntet ott a szakasz élén, hogy méltán támadhat az a gondolatunk, a költő nagyon is tudatosan, kihívásul, mintegy harci lobogóképpen tűzte oda. Az egész vers olyan, hogy prózában is csak épp így lehetett volna elmondani. Ezért kitűnő. A mondanivalón a vers nem ruha. Azt az élményt az emberi kifejezés minden módja közt csak így lehetett elmondani - ez az érzésünk s ezzel a jó vers legbiztosabb ismérvét mondtuk ki, a legnagyobb elismerést adtuk a költőnek. Egy korszak akkor záródik az irodalomban - mint minden téren -, akkor jön el a változás, akár a felforgatás ideje, amikor a forma megráncosodik, elkérgesedik az eleven, a korszerű tartalmon. Formát kell váltani; versben ez persze nem a szemmel láthatót, nem a versformát jelenti - nem ilyen könnyű a játék -, hanem a lírai magatartásét, az árnyékolásét, hangvezetését, egyszóval mind-azt, ami a költőt költővé teszi. A veszély - a meglevő társadalom számára -, hogy aki a néppel azonosul, az előbb-utóbb a nép gondolatait mondja. Sőt gondolatokat ad a népnek. Ezt a veszélyt az emberek még egy versformán is megszimatolják.

A szülői otthon most is olyan, amilyennek Orlay leírta. Az ivó mellett csak egy szűk kis szoba van. A költő mellét fájlalja, köhög; egy módos parasztcsaládhoz, Nagy Pálékhoz megy lakni; azok már eddig is sok szívességet tettek a kocsmároséknak. Szép festett szobája van náluk, ott kedvére pihenhet és dolgozhat. Szeme, mint a hódítóé, vizslat; amire tekintete esik, az a versbe kerül. A dívány, amelyen hever, az ablaküvegen a hold. A házigazdájának kedves kis süldőlánya van - melyik házigazdájának lányát nem tette ő halhatatlanná? Az lesz Zsuzsika is, és külön a pohár, melyet a költő asztalára helyez. Vers lesz a csónakázásból, a köhögésből. Úgy jár a faluban, mint a mezőben a lány, aki „virágot lépik". *Az Ebéd után* anyaga egy lehelet, a hibátlan szerkezetbe fúva abból is eleven remek lesz. A költő valósággal kibányássza a vidéket, s még nyersanyagot is visz magával. Most már gyűjti is az élményt.

Közben Pestre is gondol. Ahogy legjobb népdalait Pesten írja, a városi közönségnek szánt negédes hangot vidéken üti meg. Megírja - szinte Béranger margójára - a *Magány*-t (arról, hogy vidékre a városi hitelezői elől szökött), s a Béranger-szerűen refrainre forgó *Gazdál-kodási nézeteim*-et (arról, hogy okos ember csak azért szerez pénzt, hogy rögtön elmulassa), azaz két oly verset, amelynek pontosan annyi köze a valósághoz, akár a hegyaljai szörnyű nagy szomjnak. S bár ehhez hasonló verset jó egypárat írt, s a népszerűség első hullámait ezeknek köszönheti, fejlődését nem itt kell keresnünk. Nyelvezete, amely a népdal sugárzására olyan tiszta s egyszerű lett, elkerülve az egyszerűség balján leselkedő bőbeszédűséget, a jó irányba, a tömörség felé hajlik. Öntudatlanul, vagy tudatosan - ki tudná most már ezt megállapítani - nemcsak dalaiba, de minden versébe átveszi, költői nyelvezetébe illeszti a népdal hasonlatképző fogását, a *mint*-tel, a kötőszókkal való példázgatás helyett a merészen bevágó azonosítást. Igénytelen szemelvényen bemutatva, az „Árvalányhaj a süvegem bokrétája - Árva leány a szerelmem violája" módjára már katonabarátját is így állítja elénk:

Te a pusztaságban
Árnyékos fa voltál,
Új erőt szereztem
Enyhe sátorodnál.

Nem reked meg, nem kis csoda, gazdagságában sem. A hódítót nem asszimilálja a meghódított vidék. Függetlenül lépett a népdal területére, és - bár megrakodva - függetlenül megy tova.

Ma már észre sem vesszük, hogy az irodalomba ő ültette át a nép nyelvét; utána már nemcsak a közvetlen forrásból, de könyvből is meg lehetett tanulni az eleven magyar beszédet.

10.

Az irodalom komoly közlönye, az *Athenaeum*, 44 tavaszán az érdeklődés hiánya miatt megszűnt. A közönségnek nem kell az irodalom? Kell, csak más formában; ahogy ma mondanánk, más tálalásban. Az *Athenaeum*ban az irodalmi szellem túlságosan tömény volt. A megmaradt és az új lapok azt fölhígítják. A halhatatlan műveket politikai hírekkel, színházi, társalgási pletykákkal és főleg divatképekkel körítve nyújtják át az olvasóknak. Szóval modern lapot nyújtanak. Versenyeznek, kölcsönösen a sárga földig lecsepülik egymás irányát és dolgozótársait; a közönségnek ez is tetszik. Az öregek szerint az irodalom elposványosodik; de mint a posvány, mint az elrekesztett folyóvíz, egyre nagyobb területet hódít meg. Egyre több iránynak ad hangot.

Hogy felülről kezdjük, a 43-ban alakult *Honderű*, mint nyakoncsavart neve is mutatja, a választékos finom lelkületet, az arisztokrata társaságok éteri ízlését és vaskos érdekeit védi. Az újévi számot a szerkesztő Petrichevich Horváth Lázár mint fakadozó bimbót ajánlja a honleányok „bársonypuha, hófehér" kezébe. „Ápoljátok tündéries íróasztalotok örökzöld repkényei között, s ha kedves lesz a bimbó, engedjétek bájvirággá fakadozni gyönyörű szemeitek édes sugarában s honszerelmes leheletetek drága kéjlegében."

A kéjgáznak erre a sipító áramlására a népiesség felé tájékozódó *Regélő*, teljes és szintén jellemző nevén a *Regélő Pesti Divatlap*, egyszerűen öklendezni kezd. Bár az ő hangja sem sokkal különbözik a *Honderű*étől. A lapokat inkább csak a szándék választja el egymástól, az, hogy merrefelé keresik az utat. A bécsi és párizsi politika és szoknyaszabás új alakulásairól egy kicsit urambátyámosan regélő *Pesti Divatlap*ot Vahot Imre is a „művelt nemzeti középrend" szolgálatába állítja. A középrend középosztályt jelent, a nemzeti azt, hogy nem okvetlenül nemes, a művelt pedig, hogy fiainak abban a pillanatban, amikor az életbe belépnek, tulajdonuk már alig van más, mint amit az iskolában megszereztek. Vagyis azt a nagyrészt nemes-származású osztályt jelenti, amelyről épp a származás miatt még haladó szellemű történészeink sem merték állítani, hogy a múlt század derekán nálunk azt a szerepet játszotta, amit nyugaton a bourgeoisie. Csatái előestéjén van ez az osztály, kisemmizőjével és fejlődésének akadályával, a nagybirtokos főnemességgel már nyíltan szemben áll, s véleménye csak abban oszlik meg, hogy lefelé, az alsó néprétegekben meddig nyúlhat szövetségesért.

A harmadik lap, az *Életképek*, csak jó akar lenni. Szerkesztője, a soproni burger-ivadék, Frankenburg Adolf, akárcsak az a réteg, amelyből származik: várakozó állásponton van; a meginduló szellemi, majd harctéri csaták közepette szinte percnyi pontossággal ahhoz a félhez hajlik, akinek ügye jobban áll; csak a „minőségre" ad; a java íróktól vesz kéziratot, s azzal szab irányt, hogy a legjobban fizeti őket. A lapok hetenként vagy hetenként kétszer-háromszor jelennek meg. A fiatal írók kezdetben mindegyikbe dolgoznak. Vahot eszmél rá először, mit jelent egy lapnak, ha az olvasók egy írót megszeretnek. Megsejti, hogy lehet a népszerűséget anyagiakra átváltani. A tapasztalat oktatja ki.

A napi sajtó ebben a korban őszinte tisztelettel nézi az irodalmat: az újságírók még nem érzik teljesen külön mesterségnek a magukét: afféle írójelöltek, akikből - azt hiszik - végül író lesz. A politikusok a költőktől tanulják a mondatszerkesztést. Teljes hatással működik már Kossuth

hatalmas vállalkozása, a *Pesti Hírlap*; vezércikkei ma dörgő szónoklatoknak érződnek, de akkor, napról napra úgy szálltak szét az országban, mint egy népgyűlési teremben. Ebben a 44-es esztendőben a lap szerkesztősége Szalay László kezébe s a centralisták irányítása alá került, de a közönség ebből a kürtből a nyugodtabb mondatokat is jerikói erejűnek hallja. Mindenki újat vár, s mivel a politika és irodalom összefolyik, nyilván az lesz az igazi új, amely mindkét területnek mond valamit. A politika demokratizálódik, egyre többször használja ezt a szót: nép. S az irodalom?

Már közel a nap, amikor a Dunavecséről visszatért költő csak arra ébred föl - mint Gyulai mondja -, hogy Magyarország legnépszerűbb költője… „esténként dalai mellett alszik el, melyeket az utcákon énekelnek”. A népdalait.

Példás pontossággal végzi a szerkesztőségi munkát. Kéziratot olvas és javít, fordítja a lapba való novellákat, feldolgozza a beérkezett és kiollózott híreket. Egyszerre a társadalmi élet közepére kerül, noha csak legközelebbi barátaival érintkezik. A szerkesztőségi szellem költészetére is visszahat. Esténként szűk szobájában föl-alá járva a versírást is szinte napi munkának veszi. Földolgozza a még hazulról hozott anyagot, aztán azt, amit Pesten kap, illetve, amit a rengeteg élmény közül a közönség vár tőle.

Az első hang megütése szerencsés volt: magáról beszélhet. Ír két episztola-remeket: a Kerényi Frigyeshez és az István öccséhez szólót.

Mondjátok-e, ha estebéd után
Beszélgetéstek meghitt és vidám,
Mondjátok-e az est óráinál:
Hát a mi Sándorunk most mit csinál?

Július végén már mint országos érdeklődésre méltó eseményt tudatja, hogy legalábbis átmenetileg, lemondva a színészetről és a kalandokról, szerkesztősegéd lett. A nevezetes s itt egy kicsit jelképszerű pénzdarabot tenyeréből föl-fölhajítva s elkapva egyik este megírja a *Pusztán születtem…* vagy a *Megy a juhász szamáron* kezdetű verseket, másnap a *Színházban*, a *Színbírálat* címűeket. Egyik nap népfi, a másik nap zsúrfiú. Ha nem ismernénk eléggé, aggódhatnánk érte, hova fog ezen az úton jutni. Elvesztette kitűnő tájékozódó ösztönét? Játssza a hányivetit, kigúnyolja előbb a vidékieket, aztán a pestieket, ezeket is, azokat is elég közepesen, nyilván egy-egy ötlet kedvéért. Szerencsére az egésznek őszre jóformán vége is van, művei közt ezek a versek az uborkaszezont jelzik. Amit legjobban az utánuk következő költemények érzékeltetnek, a magyar irodalom nagy eseményei.

A fiatal segédszerkesztő előtt immár igazán nyitva az irodalom - méghozzá az igazi, a magas! - végtelen, mert hisz a halhatatlanságig terjedő területe, s alatta a nevezetes ló is fényesen, egészségesen, száguldásra-készen váltja lábait, s ő - még most is kísérletet tesz, hogy leszállva a Pegazusról más útra vágjon, hátat fordítson ennek az ígéret-földjének. Rendkívüli akarat-ereje megvilágosításául mondjuk csak el szívbeli vágyának utolsó kitörését, amely szerencsére most sem sikerült.

Mint segédszerkesztőnek napi ingyen belépője van a színházba. Végre összeismerkedhet kora nagy színészeivel! A legnagyobbal, színészi eszményképével, Egressyvel meg éppenséggel testi-lelki jóbarátságba lép. Gondolhatni, mire használja.

Egressy nem azért olvasott és magolt be életében annyi szövegkönyvet, hogy ha teheti, ne dramatizáljon meg egy-egy jelenetet még emlékirataiban is. Jutalomjátékra készült, 1844 októberében. A jutalomjáték azt jelenti: a jövedelem a színészé, érdeke hát, hogy olyan darabban lépjen föl, amely megtölti a termet. Segédszerkesztő barátja érdeklődve kérdezte Egressytől, milyen darabot választ. Íme, a dramatizált emlékirat:

Én: A szökött katonát.

Ő: Lehetetlen! Mit játszol benne?

Én: A szabót.

Ő: Lehetetlen! E szerint eldanolod azt is, hogy „Három alma meg egy fél”…?

Én: Természetesen. Danoltam én már operában is.

Ő: Mit gondolsz, hátha ugyanakkor én is föllépnék?

Én: Dicső lenne. Mit játszanál?

Ő: A jegyzőt. Ha sikerül: színész maradok.

Én: Hogyne sikerülne!

A próbák sikerültek is. Jön az előadás. Sándor elejétől végig bátran, kedélyesen játszott és ügyesen mozgott; csupán hangja volt kissé fakó, a sok dohányzástól. Hanem a végjelenetben…

A végjelenetet más tollából vesszük, Zilahy Károlyéból: „mentől tovább játszott, annál nagyobb zavarba jött s végül” mikor a szerelmes párt be kellett mutatnia, azt mondta:

- Ez itt Gergely úrfi, a menyasszony.

A karzaton nevetés hallatszott. Erre kiigazította magát.

- Ez itt Julcsa kisasszony, a vőlegény.

Örökre lemondott a színpadról.

A fiatalemberről egyre több szó esik, s Vahot, az üzletember rajta van, hogy minél több essék. Elébe siet a költő bolondériáinak; a betyáros hangulatok dalnokát a szüreti mulatságok magyar-ruhájába öltözteti, annál is inkább, mert a honi ipar nagy jelszava is a levegőben van. A népdalszerűségbe szédült fiú a gyermekek angyali tetszelgésével hordja a kucsmát, a Csokonai-bekecset, a nyakbavető mentét és kezében a hatalmas csákányt. A pantallós, cilinderes közönség megáll a járdán (mert az eleven színházi kelléktár az úttesten rohan): egy hét múlva már a sváb tejesek is tudják, hogy der ist der Dichter, der Ungar, a *Pesti Divatlap*tól, aki csak részegen tud verselni, sőt attól retteg, hogy bor híján szomjan hal. (Baráti körben a költő néha, a jó hír kedvéért, megpróbálja a bort; sajnos, már a második pohártól fölfordul a gyomra. A „jó magyaros táp” helyett olajban sült csigát szeret vacsorázni, mert az a legolcsóbb étel.) A *Pesti Divatlap* révén ez a nem kis veszéllyel járó népszerűség országos lesz.

A lírai közvetlenség még szokatlan; nem csoda, hogy az olvasók, bár helyesen élvezik, még rosszul értelmezik az új szavakat. Mint a kezdő olvasók általában, „igazit” akarnak olvasni. Ahol a versek nem mondják ki határozottan, hogy másvalakiről van bennük szó, ott a közönség a helyzetdalok hőséül a fiatal költőt teszi meg. Hogy is ne? Itt egy vers arról beszél, hogy mi minden esett meg a szerzővel katonakorában, vándorszínészi csavargásai alatt; mellette a másik pedig arról ad képet, hogy a költemény első személyben beszélő hőse, borosflaskót lóbálva mint járja utcahosszat a csárdást. Ki nem keverné össze a kettőt?… Néha még ma is bizonytalanok vagyunk egy-egy percre:

Mondom, ne ingerkedjetek velem!
Nem ismeritek a természetem.
Ha föltámad haragom szélvésze,
Nem marad el fejek beverése.

Az utolsó szakasz sejteti, hogy a költő talán mégsem a maga nevében beszélt - noha ő is beszélhetett volna így.

A rokonszenv mindig az embernek szól, a szeretet mindig intimitásokra szomjazik; előbb-utóbb minden nagy ember a széles rétegekben magánélete kis mozzanatai által lesz igazán ismert, és nem nagy tettei által. A versek igazolni látszanak a kalandokról és dorbézolásokról keringő rémhíreket a beavatottak előtt is. Az üdvözlő versek a zöldhajtókás, sárgapitykés közlegényt köszöntik, s kivétel nélkül gargantuai vedelésre invitálják. Mindez nemcsak a költői hírnév bevált éltetője; éltetője lehet az ihletnek is, és ez a veszélyes benne. A költőt ez az alkalom sem csábítja el. Őszre sutba vágja az álnépies kacabajkát. De a sallangokat csak a maga testéről tépheti le ily gyorsan, költői alakzatát, amely róla az olvasók képzeletében él, nem cserélheti ki egyik napról a másikra, azok ragaszkodnak a bálványhoz. A költő egész életén át inni fogja annak a levét, amit ezekben a hónapokban kifőzött, vagy kifőztek neki. Hogy úgy mondjuk, ettől fog néha berúgni.

Vahot a gazdag termésből kiválogatja azt, amit a saját, illetve a közönség ízlésének legmegfelelőbbnek tart. Amelyben a költő hitelezői elől menekül (a valóságban minden adósságát kínos pontossággal kifizeti) amelyben úgy akar költőileg „végigrohanni az életúton”, hogy éjjelét-nappalát tivornyákkal tölti. A hatás nem marad el. A lap példányszáma rövidesen megkétszereződik; ami irodalmi folyóirattal azóta is ritkán esett meg: a *Pesti Divatlap*nak háromezer előfizetője van!

De a hatás más téren is folytatódik. A versenytárs szerkesztők féltékenyen nézik a *Divatlap* emelkedését; nem az az eredmény bosszantja őket, ami a költő személyének, hanem az, amely Vahot zsebének szól. A példátlan sikert nem minden ok nélkül, csakis az aránytalan hírverésnek tulajdonítják. Tudják, hogy Vahot kezében tartja a drága madarat, annak tollát kezdik hát tépdesni. A sajtó legerősebb fegyverét, a conspiration du silence-t, az agyonhallgatást még nem ismerik, s így támadásukkal is az ellenfelet szolgálják. Vahot örül a lármának; a madarat nemcsak éneklésre biztatja, hanem vágásra is, persze csak a kalitka rácsain keresztül.

A támadások akkor jönnek, amikor a költő tulajdonképpen már elhagyta azt a hangot, amelyért gáncsolják. Mikor az első pillanatok ingadozása után a közszereplés szittyói között már kitapogatja a biztos, jó talajt, és megindult a neki való irányban. Szellemi és költői fejlődésében éppolyan nyugtalanul cserélgeti a területeket, éppolyan káprázatos gyorsasággal cikázik és halad előre, akár nemrég az országutakon. Néha-néha, mintegy emlékezésül megüti a régi szólamokat, de zsánerképei és helyzetdalai is mélyülnek és finomulnak; a költőt nem állítja meg a siker, igényeit műveivel szemben saját maga fokozza. Szerelmes versei még jó ideig híjával vannak az egyéni mély élménynek, s valójában alig különböznek a helyzetdaloktól. De a gazdag forgatagba váratlanul jobbról is, balról is friss szín vetődik, egy-egy merőben új érzelemvilág első fénye. Augusztus elején a nagy versek szerencsés rázendítésével megjelenik a *Honfidal*:

Tied vagyok, tied, hazám!
E szív, e lélek;
Kit szeretnék, ha tégedet
Nem szeretnélek?

Szentegyház keblem belseje,
Oltára képed…

az ujjongó vallomás után meghökkentő fordulat, amely majd később csaknem minden hazafias versében előtűnik:

Te állj, s ha kell: a templomot
Eldöntöm érted;

S az összeroskadó kebel
Végső imája:
Áldás a honra, istenem
Áldása rája! -

Mire magyarázzuk ezt a vissza-visszatérő halálvágyat, a baljóslatú játékot a szavakkal? Hagyjuk a váteszi jóserőt; jósolt ő arról is, hogy unokái körében ül majd. Érzelmeinek paroxizmusán ezzel jelzi a kifejezhetetlent? Vagy a lélek ősi halálösztöne ez a megválthatatlan előtt? Ahol az új lélektan helyénvalónak találná: a szerelmi versekben alig fordul elő. Mire akart a hazával, a közösséggel szemben életének odadobása árán igényt váltani?

Titkon kisérem lépteid,
S mindegyre híven;
Nem, mint az árny az útazót,
Csak jó időben.

De mint az árnyék nő, midőn
Az est közelget:
Nő búm, ha sötétedni kezd,
Hazám, fölötted.

A vers itt még nem fejezi be a mondanivalót, utolsó szakaszaiban a kor hagyományos hazafi hangulatába kanyarodik; eredeti sodrát későbbi művekben villantja meg.

Ezzel a verssel, a mártíromság vágyával csaknem egy időben születik meg az élet boldog átérzésének tiszta költeménye, az eddig írt versek közt a legnagyobb. *Az alföld*, amelynek túláradó világszeretete még a sírt is az élet szolgálatába állítja (mert különösképpen azért ez is a halál gondolatával végződik). A vers, a költői festés perspektívakezelésének, a szűkítésnek, tágításnak mesterműve.

Méneseknek nyargaló futása
Zúg a szélben, körmeik dobognak,
S a csikósok kurjantása hallik
S pattogása hangos ostoroknak.

Idejárnak szomszéd nádasokból
A vadlúdak esti szürkületben,
És ijedve kelnek légi útra,
Hogyha a nád a széltől meglebben:

A költő egycsapásra messze maga mögött hagyta Burnsöt, Byront, Lenaut, mindazokat, akiktől a kicsit túlságosan tanári oknyomozás szerint e téren is tanulhatott. A költemény, amelyben szinte egyetlen eredeti hasonlat vagy fordulat sincs, a nagyon is közepes rímeken haladó költemény a himnusz lendületével ragadja föl s tárja elénk a kutat, a gulyát, a homoki gazt, a vércsét, a valóság legigénytelenebb jelenségeit. Csodálatossá és oly látomásosan érzékelhetővé a világ és az ember létezése fölött érzett betelhetetlen öröm teszi, amely az egyszerű tárgyakat és mozdulatokat megnevező szavak mögött izzik, lecsavarva, de épp azért mindvégig egyforma erővel. A sár és a nap, a legmagasabb és legalacsonyabb tünemény keveredése. Leíró vers? Lírának éppoly hatalmas. Az első szakaszok sorait kilökő, hajlítgató

friss lélegzetvétel ott áramlik valamennyi sor között, s csak akkor csendesül, amikor már a költő és az olvasó tüdővel nem bírja tovább. A magyar irodalom legnagyobb verse, ha magyaron couleur locale-t értünk? Azokhoz tartozik, amelyek közt ragyogásuk miatt nem tud különbséget tenni a szem.

11.

A költő formában van, akkor is remeket alkot - *Az alföld* hetében írta az *Ezrével terem a fán a meggy* címűt is -, amikor szinte csak félszemmel figyel oda. (A Múzsák örök tréfája, hogy a legtöbb költői szépséget is azoknak diktálják, akiknek valami szépségen, sőt „művészeten kívüli” gondjuk van. Nem az esztétika, hanem az élet gyermekeit szeretik még ők is.)

Egy irodalmi nemzedék elsősorban a hanghordozásával üt el az előzőtől, vagyis a külsőséggel, hogy ne modort mondjunk. Akár a divatban, amit tavaly hordtak, az idén az már csak azért sem jó, mert tavaly hordták. Az ébredező népieseknek még nincs saját szókincsük, de a „fentebb stílt”, a németes Kazinczy-féle tsinosítás torz hajtásait, a zörgő papírvirág-szavakat már alig állhatják. Széphalom irtóhadjárata után Debrecen szelleme most tér magához. A finom németes cikornyákról most derül ki, hogy fojtogatnak, mi mindent fojtottak meg eddig is. A szegény író akkor is szörnyű nyelvficam-sorozat gyártására kényszerül, amikor véletlenül van valami gondolata.

Az irodalmi nyelvnek ez ellen az aranka-burjánzása ellen a *Pesti Divatlap* még *Regélő* korában fölemelte szavát. Garay után most Vahot is síkra száll; paródiát ír, teletűzdelve a legragyogóbb bájvirágokkal és kéjlegekkel. Arra biztatja szerkesztő-segédjét is. De meghökken, amikor az pár nap múlva elébe teszi a kész művet.

A paródia túlságosan jól sikerült, nemcsak a *Honderű*-ék vehetik magukra, hanem, isten ments, talán Vörösmartyék is. Vahot nem is adja ki; a költő Geibelnek kótyavetyéli el 40 pengőért (amelyet rögtön szüleinek küld el).

A helység kalapácsa nem egy stíldivattal fordul szembe, hanem egy egész irodalmi korszakkal. Gúnyolni a tehetségtelen utánzókat gúnyolja, de belső magatartása azok ellen szól, akik a magyar múltban csak a főrangúaknak nyújtanak babért és eposzt, a népnek soha. (Jellemző, hogy a magyar eposzragyürkőzés elején is - a *Béka-egérharc* - és végén is egy-egy paródia áll, és ezek a legmagyarabbak, ezek fejeznek ki legtöbbet a lélekből is és a valóságból is. (*A helység kalapácsá*ban az a szép, hogy vitéz Csepü Palkó, a tiszteletes két pej csikajának jókedvű abrakolója természetesebben, magához illőbben viseli Árpád kacagányát, az epitheton ornansok varrottasát, mint az, akinek válláról ráadták. A rövid, kis népi eposz elsősorban nem azáltal hat, hogy paródia, hanem azáltal, ami eredeti, népies góbéság, bumfordiság, Lúdas Matyiság, paraszti nyakatekertség benne. Tájleírása, valóságláttatása (Regényes domb tetejében / A helység nyúgati részén / Honnan faluszerte / Legjobban látni sarat, port / Környékezve csalántól / S a növények több ily ritka nemétől / Áll a díszes kocsma…) a korabeli nagy oroszok, egy Gogol csúfondáros, éles tekintetét idézik már itten. Alakjainak kancsal humora, ravaszdi észjárása engem már akkor harsogó jókedvre bírt, amikor még egy fél igazi eposzt sem olvastam.

Eljő az irígység
Letépni babéraimat… de hiába!
Nem fogja elérni;
Magasan függendnek azok,
Mint Zöld Marci.

Vörösmarty sokkal nagyobb jellem, hogysem megsértődjék. De azért elragadtatva sem volt. A bírálat a kis remekművet azóta is fenntartással kezeli. Nem ismerte fel, hogy a humor köntösébe öltöztetve abban is az van, ami *Az alföld*ben: a legalacsonyabbnak a legmagasabbra való emelése. *A helység kalapácsa* két héttel megelőzte a *Versek* megjelenését. A költőnek annyi haszna volt belőle, hogy annak ürügyén verték el rajta először alaposabban a port.

De akkor már újabb művön dolgozott. November derekán Vahotnak feltűnik, hogy lakója, szokása ellenére, honn maradt „estvénként, s jól befűtötte kis szobáját, pongyolára levetkőzött, rá-rágyújtott hosszú szárú pipájára, s egész füstfelhőt csinált maga körül, s olykor egyet kortyantva a hevítő piros borból, nyugtalanul járt fel s alá; mint egy oroszlán a szűk kalitban”. A szoba leírása találó: lépcsőházi nyomorúságos zugoly az, nap, levegő sohasem hatol be, egyetlen ablakát a lépcső eltakarja; csak forogni lehet benne.

„Csak néhány est és éjfél kellett ahhoz” (pontosan hat nap és hat éjszaka), hogy a maga-képzelte magyar eposzt, a *Kukorica Jancsi*t Vörösmartyéknak felolvassa. Az elragadtatás általános. A népi, tündéri hősköltemény akkor még a mai alakjának körülbelül felénél fejeződött be, hihetőleg ott, ahol Jancsi a francia udvarból hazaérkezik. Az elragadtatott kézszorongatások hatása alatt a fiatal költő hozzácsapja a műhöz, ami a tárgyról még lelkében motoszkál; a földi megpróbáltatások után hősét, mintegy ráadásképpen fölröpíti a mesék megpróbáltatásai közé; a földi ábrázolása után az érem másik felére kivési a népi álomország képét, s anélkül tán, hogy maga is tudná, mit csinál, megalkotja a magyar népies költészet legegységesebb, legtisztábban csengő aranypénzét. December 8-án a *Pesti Divatlap* már a *János Vitéz*, a hallgatók-tanácsolta cím alatt emlékezik meg a szerző „legújabb nagy költeményéről”. Ezt már megveszi Vahot; száz forintot ad érte (amit a költő azonmód szintén szüleinek ad tovább).

A *János Vitéz*nek elsősorban a talán véletlenszülte szárnyalás adja a nagy alkotások hatalmas látókörét. Diadalmas lendület viszi fokozatosan emelkedő körökben a talajszint magyar valóságából annak égi másába, amely ugyancsak magyar. Első eset, hogy műköltészetben az óriások rojtos gatyát viselnek. A költőre tán hatott valamit Garay Háryja, de János vitéz a lódítás zökkenője nélkül, sima siklósuhanással úszik át a tündérek országába. Segíti ebben a magától értetődően folyó, egyszerű népi verselés, amely valóban olyan, mintha egyvégtében, egyetlen javítás nélkül írta volna a költő. Semmi látható erőfeszítés vagy szándék, a költő még a döccenőkkel is a folyóbeszédet idézi:

Nem hazudok, de volt akkora kapuja,
Hogy, hogy … biz’ én nem is tudom, hogy mekkora.
Csakhogy nagy volt biz’ az, képzelni is lehet;
Az óriás király kicsit nem építtet.

Egyszerű nyelv, amely mégis tele van realisztikus részében a tárgyi és lelki ábrázolásnak mindazzal az apró mesterművével, amelyet majd Aranynál bámulhatunk; éteri részében pedig a népmesék szabad képzeletével, üde merészségével. A lelenc Kukorica Jancsi éppúgy szimbólum, akár a mesékben a legkisebb gyermek; a társadalom legmostohább rétege harcol és győz általa a földi és földöntúli gonosz hatalmakkal szemben.

Bizonyos, hogy van a fiatal költőnek köszönni valója a nemrég akaratlanul pellengérre állított Vörösmarty iránt is. A *Tündérvölgy* Argirusa Jancsink előtt vágta az ösvényt. Azt vágta Csongor is, ugyancsak a hű szerelem védelme alatt úgy, ahogy a népmese megteremtette. Miért Jancsié mégis a pálma? Épp azért, mert nem átvétel, hanem közvetlen népteremtmény. Ezért győzi le majd Miklóst is.

Nem írtak hozzá annyi boncolgató magyarázatot, mint Toldihoz - a glosszák nélkül is megérthetjük, mert azon nyomban megérezzük mély áramát s felületének csillogásjátékát. Ez a

legtöményebb, leghódítóbb magyar mű. Nemcsak a betyárok alföldiek benne, hanem a francia király is, a tengerek, a hegyek, a csillagok is. Ez az a mű, amelyben valóban az isten is János. Miért sikerül ez? Nem utolsósorban azért, mert a világmindenségnek ezt a békés magyarosítását egy valóban európai méretű, sőt világméretű művész végzi. Mennyi mindent kap mesteri kézzel össze egypár sorban! Amikor Jancsi elbúcsúzik Iluskától:

Ráborúlt, ölelte, de képpel elfordult:
Ne lássa a leány, hogy könnye kicsordult.

A jelenet leírása különben példaképe, hova emelhető a népköltészet, hogy tud ez a műköltő nemcsak a nép nyelvén, de képzeletén is:

„Most hát, szép Iluskám, most hát, édes rózsám!
Az isten áldjon meg, gondolj néha reám.
Ha látsz száraz kórót szélvésztől kergetve,
Bujdosó szeretőd jusson majd eszedbe”.

„Most hát, Jancsi lelkem, eredj, ha menned kell!
A jóisten legyen minden lépéseddel.
Ha látsz tört virágot útközépre vetve,
Hervadó szeretőd jusson majd eszedbe”.

De ért a lélekbúvárok nyelvén, a legmodernebbekén is. A fejezet végén Jancsi, akár Toldi, útnak indul.

Ballagott, ballagott a halk éjszakában,
Csak nehéz subája suhogott nyakában;
Ő ugyan subáját gondolta nehéznek,
Pedig a szive volt oly nehéz szegénynek.

Végül lepihen, elalszik, álmában Iluskát öleli. De

Mikor a kisleányt csókolni akarta,
Hatalmas mennydörgés álmát elzavarta.

A mennydörgést az álombeli tehetetlenség érzése hozza be a versbe, ha már ott van, a költő könnyű kézzel a valóságban is felhasználja. Annyira övé a világ, hogy bárhova indul is, a cél felé halad. Ez a fejezet például akár ki is maradhatott volna. Nem cselekményével: ízeivel, színeivel kapcsolódik a műhöz. Egy kanyarításra készült rajzaival, amelyek feledhetetlenné teszik egy-egy arc, egy-egy táj rezzenetét. Íme az említett francia király:

Aki egyet ivott, azután köhhentett,
S végre ily szavakkal törte meg a csendet.

Vagy a meginduló eső:

Végtére megnyílt a felhők csatornája,
S a tó vize sűrű buborékot hánya.

A *János Vitéz* valóban olyan, mintha a fonóban hallanánk? Valóban olyan - mint ahogy a fonóban is elhangzott -, de mintha egy népmese utolsó, legfinomabbra csiszolt alakját hallanánk, nem egy parasztlegény, hanem egy tudatos nagy költő végső simításaival, aki műösztönével nemzedékek munkáját végezte el. A költő otthonosan komázva kacsint hallgatói szemébe, népies közvetlenségét a legizgalmasabb jeleneteknél sem veszti el. A műeposzok hőseinek szörnyű fogadkozásai és lándzsarázása után az ő vitézei így ütköznek össze:

Hej csinálom-adta! meleg egy nap volt ez,
Heggyé emelkedett már a török holttest.
De a basa még él mennykő nagy hasával,
S Kukorica Jancsit célozza vasával.

Hogy máskor szinte csak beszúrásképp ugyanazon a paraszti nyelven a maga legegyénibb képzeletvilágának mutassa meg erejét, például a tengerről beszélvén (sose látott tengert):

Zokogott a tenger hánykodó hulláma
A zugó fergeteg korbácsolására.

és leheletkönnyű finomságát:

Nem mozdult a tenger, de fickándoztanak
Sima hátán néha apró tarka halak,
S ha napsugár érte pikkelyes testöket,
Tündöklő gyémántnak fényeként reszketett.

„Ha Toldi Miklós a magyar Heraklesz - vélte egy későbbi magyar költő, Kosztolányi -, akkor János Vitéz, a leleményes, a horgaseszű, a magyar Odysseus, Nausikaája pedig Iluska.” János Vitéz az üdvözült parasztság.

Amikor a fiatal költő 1844 Szilveszter éjén visszanézett az elmúlt esztendőre - minden Szilveszterkor visszanézett s versbe öntötte számadását -, meg lehetett elégedve az eredménnyel. Nemcsak a külső sikerrel; nincs még egy költő, akiről újságban, társaságban annyi szó esnék, mint róla; két megjelent kötete után minden percben nyomdába tudna adni még kettőt - de meg lehetett elégedve tehetsége fejlődésével is. Kitűnő műértő, maga is látja, hogy minden téren fejlődik, a zsánerképekben csakúgy tökélyre vitte, akár a népdalban. A *Pinty úrfi* éppoly hibátlan kis egész, akár *A tintásüveg*, a *Csokonai*, a *Pál mester* vagy a *Legenda* (amelyet, sajnos, nem lehet kiadni).

A fiatal költő a nyugodt félév alatt olyan mennyiségben ontotta a verset, mint kívüle még egyetlen magyar költő sem, s már alig van közte selejtes. Nem mozdul ki Pestről, de a szél, a történelem vagy az utca szele nem sodorhat olyan magvat, amelyből ő szinte pillanatok leforgása alatt nem varázsol virágot. Más a telhetetlen bűvészinas módjára elvesztené fejét ettől a hatalomtól. Ő, miközben szabad folyást enged a belőle kitörő áramnak, föl is méri azt; útját egyengeti, nemcsak a váratlan pénzzel: tehetségével is gazdálkodik. Művelt és elmés; minden pillanatban kész az álláspontja, de a humora is; ha kell vaskosan, ha kell a sorok közt bujkáltatva, csak a hozzáértők számára. Ír, ír, magát is kiszolgáltatja; kigúnyolja azt is, amit legtöbbre tart: költői hivatását, a szent ihletet. Ír ültében, fektében, akkor is, amidőn az utcán lohol. Unalmas hangulattalan az este?

Véghetetlen kínom közepett
Mit tehetnék ekkor egyebet?
A tintába mártom tollamat,
Vagyis: megpendítem lantomat,
S kong belőle oly szeráfi dal,
Hogy ki hallja, rögtön szörnyethal.
Én azonban folytatom dalom,
Míg az álom és az únalom
Egymással fölöttem hajbakap,
S csakugyan az első markosabb. -
Másképp mulnak éjeim bezeg,
Majd ha feleségre szert teszek.

Szóval még érzékiségét sem rejti, egy szemernyi álszemérem sincs benne. Ártatlan, kedves, rokonszenves fiú, akit igazán csak szeretni lehet, még a bogaraiért is. Lelkülete percenként derül és borul, mint az áprilisi ég, mint az ifjúság. Hol vannak a múlt megpróbáltatásai? Még mindig a jövő áll előtte. Szomjas kedélyével úgy halad a napokon át, mint a hódító a seregével. Örömre, bánatra egyaránt kielégíthetetlen, akár a kamaszok. Költészetének van területe, amelyben mások felülmúlták; abban, hogy az ifjúság költője, a fiatal lelkület leghívebb kifejezője, abban mindezideig a világirodalom egyetlen költője sem múlta felül. A zsenialitás ily gyors megérésére csak a zenészeknél találunk példát. Tettvágya, ismételjük, amely nemrég ámokfutásszerű csavargásra hajszolta, most helyhez kötve, a versek szökdeltetésében, az érzelmek űzésében tombolja ki magát.

Az újesztendő első hetében Vachott Sándor kis sógorlánya, a formás, tizenöt éves Csapó Etelka hirtelen szívéhez kap, fölsikolt és összeesik. Meghalt. A költő akkor lép be a házba, amikor Vachotték még fel sem ocsúdtak a váratlan csapásból. A kis halott szép arca napokig sem veszti el üde színét, a család és vele a költő percenként várják, hogy a kislány magához tér, s csak akkor merik eltemetni, amikor a város legjobb orvosai is megerősítik, hogy valóban meghalt. A temetés után egy hétre a *Pesti Divatlap*ban *Cipruslombok Etelke sírjáról* címmel négy sirató vers jelenik meg a költő tollából, ezzel a lábjegyzettel: „Mutatvány ily című, egy kötetre menendő költeményeimből.” Így lesz a kagyló belsejébe került homokszemből gyöngy. Rögtön egy maroknyi.

Irodalmunk haszontalan nagy kérdéseihez tartozik, hogy szerelmes volt-e valóban Etelkébe a költő, s hogy érzéseiben mennyi a valóság és a szenvelgés. Nem tetteti magát: érzései őszinték. De nem a szerelem érzései azok, hanem az elfojtott szerelemvágyé. Ezek éppúgy kiforgathatják az embert, akár az előbbiek. Az Etelkéhez való viszonyának kicsi a magva.

Tudod, ha hozzátok menék,
Te mindig úgy futottál;
De más szobából titkosan
Rám gyakran pillantottál.

S öröm volt, látnom téged ott
Félig nyílt ajtó mellett,
Mikéntha láttam volna az
Egészen megnyilt mennyet.

Ha távozám: az ablakból
Tekintettél utánam;
Vélted, hogy észre nem veszem?
Oh, én mindent jól láttam.

Ennyi az egész anyag, az egész siratni való. Etelke, a halott Etelke az első szép leány, akihez a nők körében kamaszosan félszeg költő szabadon közeledhet, akinek élőszóval kiöntheti mindazt, amit még egy leánynak sem mondott. Mint mindig, most is természetesen a kimondás a fontos. Ki tudná eldönteni, hogy a szegény költők mire ügyelnek jobban ilyen percekben, a gyászra-e vagy a versre? A fiatal költő gondosan faragja a képeket, az ötletekben éles szemmel meglátja a versanyagot, rendületlenül szerkeszt, a fájdalom nem borítja el műösztönét. Éjjelent kigyalogol a váci úti temetőbe, lesoványodik, barátai komolyan aggódnak érte, van aki még a kérdést is megkockáztatja, miért búsong annyira az után a leány után, hisz alig ismerte? Hasztalan a vigasztalás. Most is saját magáról beszél, nem Etelkéről. Ő, csak ő tudja, mit kell kiönteni szívéből.

A *Cipruslombok*at nem a divatos sírköltészet sarjasztotta. A fiatal szív fájdalma, hogy íme senkije sincsen. Enyhítheti a fájdalmat, hogy sose is volt valakije? Csak a remény enyhítheti. A harmincnégy vers közt a heinésen kikerekített és helyzetfestő verseken kívül azok a legszebbek, amelyekben a költő már vigasztalódik. Magamagát vigasztalja.

A bú, mely most sötét felhők villámtüze,
Lesz nyájas hold sugára,
Mely tündökölni száll szelíd emlékezetem
Morajtalan tavára.

A bú volt az egyetlen kincs, amelyet a szerelemből örökölt.

Etelkéhez való viszonyának rejtelmeit tisztán látja a költő, s elvégzi a bírálók munkáját is:

S e kincset híven őrzi szívem
(Mert a szív üresen nem állhat,
Kell, hogy legyen mindig lakója,
Akár öröm, akár búbánat;)

E kincset el nem tékozolnám
A föld minden gyönyöreért sem,
Minden darabja dallá olvad
Lelkemnek titkos műhelyében.

Amikor az utolsó darabka is dallá olvad, a költő a jól végzett munka érzésével akasztja szögre a keservek lantját. A honleányok kara könnytől csöpögő arccal szánja a szegény költőt, de az már lép tovább. A nagy élmény, helyesen: a nemesebb anyaggal, az érzelmek megjelenítésével való munka örökre elfordítja a felületestől, a nyegle szerepjátszástól, az arszlánoktól, akiknek déli sétafikálását keresetlenül most már baromvásárnak nevezi.

Torkig van Pesttel, az irodalmi élettel, ahol most húzzák rá a vizeslepedőt a póriasság miatt, most, amikor megmutatta, hogy az emelkedett hangnak is mestere; belelát Vahot kártyáiba is. Új nagy élmény, élete legnagyobb élménye közeledik felé: a magyarsághoz való viszonyának átérzése, amelyet ő azonnal közösségérzéssé, mai nyelven szólva szociális felelősségérzéssé tágít. A költő társadalmi állásfoglalása már megvan - azzal szinte születik az ember -, de az élmény csak lassan szivárog át a költészetbe. A műösztön szűrőjén át a költő kezdetben csak a legsürgetőbbeket, a legérdekesebbeket ereszti be, - vagy csak a más anyagú, gazdag termés nem engedi látni eléggé ennek az élménynek jeleit? Holott legtöbbje kimutathatóan már attól a pillanattól fogva megvan, hogy a költő a Pilvaxban törzsvendégből hangadó lesz. Attól a pillanattól fogva, hogy szavára figyelni kezd a pesti kávéházakban és Pesten kívül is az új nemzedék, amely már 45-ben fel volt készülve a 48-as eseményekre.

12.

A merengő juhászlegények jóvoltából, Magyarország 1802-ben 125 000 métermázsa gyapjút szállít külföldre; 1825-ben 170 000 métermázsát, 1844-ben pedig már 261 000-et. Ez is egyik útja a fejlődésnek. A diéták reformkora tele van csodálatos eseménnyel és jellemmel - csak növekszik bámulatunk, ha a talajt és piedesztált megvilágítjuk, amelyen e rendkívüli jellemek álltak. Búzából, árpából 1840-ben kivittünk 2 327 469 métermázsát; öt év múlva, 1845-ben ennek már több mint a kétszeresét, pontosan 4 497 557 métermázsát. A vételárat természetesen jórészt a nagybirtokosok kapják, akik igyekeznek is birtokaikat „arrondírozni”, azaz még nagyobbá tenni. 1805-től 1847-ig 25 000 telkes jobbágy szorul ki a földjéről, nemes pedig alig száz év leforgása alatt csak az egy Moson vármegyében, ahogy Felsőbükki Nagy Pál pana-

szolja, közel háromszáz. A század első felében a tőkések és - ahogy a statisztikus Galgóczy ártatlan nyelvmagyarosításával mondja - az ingyenélők száma 18 580 „darab”. A sehonnai cselédeké másfélszázezerrel nő.

A társadalmi kép némileg megváltozik. Hatni kezdenek Széchenyi igéi. Közeleg a jobbágyfelszabadítás korszaka, történetírásunk legdicsőbb, de történelmünk legrejtelmesebb eseménye, amidőn - amire a földön még nem volt példa - egy uralkodó osztály önként lemond kiváltságairól. Amidőn főrangúaink a haza ügyéért majdnem oly lelkesült igéket kiáltottak, mint a *vitam et sanguinem* idején, ezúttal is csak később mormolván utána, a jó fülűek számára, a *sed avenam non*-t. 1840-től 1845-ig zabkivitelünk is duplájára ugrott.

A fejlődés, a diadalmas kapitalizmusé, Magyarországon is pontosan ugyanazokban az ütemekben történik, akár Nyugat polgáriasodó államaiban. Az egyedüli változat az, hogy nem az ipar, hanem a mezőgazdaság területén. De mi lényeges különbség van abban, ha a már akkor annyit kárhoztatott tőke a városi gyárak és pénzszekrények helyett földbirtokban összpontosul, és hajtja uralom alá az egész országot? Csak az ellentéteket teszi kirívóbbá. A kommencióból élő juhászbojtár a szamárháton is éppolyan proletár, akár a lyoni takácslegény a szövőszék mellett. A felrobbantott céhekből „szabad polgárrá” kényszeredett iparosnak csak emlékei mások, mint a kúriájából városba sodródott nemesé: jövője és társadalmi szerepe alig más.

A nemzet most is pontosan elhatárolható osztályokra oszlik; a viták s majd a forradalom lobogásánál az elválasztó mezsgyék legcsavarosabb kanyara is megvilágosodik. Vannak pillanatok, amidőn egy-egy közös érdek minden réteget egyesít, a határok elmosódnak s a nemzet valóban, mint egyetlen férfi, mozdul egy-egy jól megütött hangra. „Magyarország Ausztria Indiája!” - kiáltja a milliomos Sina, amikor a vámegység miatt kénytelen elvesztegetni rengeteg gyapjúját, amelyért két országgal odább kétszer annyit kapna, s dohogása egy ideig pontosan oda céloz, ahova Kossuth közjogi mennydörgése vagy később Rózsa Sándor karikása. A nemzeti önállóság kivívása éppoly kedves azoknak, akik a honi iparosodást akarják fellendíteni, mint azoknak, akik a honi nyelvet. A közös érdekek fokozatos szétválása jelzi a reformmozgalmak útját, majd a szabadságharcét, amelyben már az érdektelen hősiesség, az örök jobb ügy érdeke is szerepet kap.

Ha látni nem látják is mindig jól, a helyzetet azok érzik legjobban, s a legnagyobb lendítő erőt azok hordják, akiknek helyzete a legzavarosabb, akik a nagy megoszlásban tulajdonképpen már sehova sem tartoznak, akik hitük szerint tehát még mindenhova tartozhatnak. A szellem emberei, akik a múltból, mintegy végkielégítésül, csak műveltséget kaptak, s akik azt remélik, hogy ezzel meghódíthatják a jövendőt. A fejlődés meg a sors szerencsés rendezése következtében ők egyúttal a magyarság bajnokai is, a nemzeti gondolat és a nép harcosai.

A honszeretet magas légkörében nevelkednek. Mit jelent ez a honszeretet? A fiatal költő kortársai, fölgyújtva Vörösmarty szavaitól, alig várják, hogy kardot ránthassanak Árpád földjének fölszabadításáért. Lángolnak az ősi dicsőség felújításáért azok is, akik alig vagy egyáltalában nem beszélnek magyarul. Ezek éjt nappal egybetéve tanulják, törik ezt a különös ázsiai nyelvet, amelynek pedig egy fellengős német közeli végét jósolja. Egy Christmann nevű fiatal cipszer, aki nem mindennapi költői tehetségével anyanyelvén, a németen talán vihetné valamire, megtagadja Goethe igéit; felveszi a Kerényi nevet, megkísérli a lehetetlent, egy könyvekből elsajátított nyelven kezd dalolni; életével fizet a kísérletért. Lenau a magyar pusztát vallja hazájául, egy zsidó eredetű német író, Karl Beck, Jankóról, *der ungarische Rosshirt*-ről zeng gyönyörű verses történeteket. Liszt Ferenc Párizsban derekán magyar díszkarddal ül le a zongora elé. A Bánátból, a határvidékről érkező német és szerb diákok Pesten megrázkódnak, s egy pillanat alatt törhetetlen szittyákká alakulnak.

A maroknyi magyarság nemcsak a szabadságharc alatt, már évtizedekkel az előtt, valóban mint lángoszlop világít, mint mágnes rántja magához a körülötte élő népek fiait; minél értékesebbek, műveltebbek azok, annál biztosabban. Magyarnak lenni tán sose volt oly dicsőség, mint azokban az esztendőkben. Honnan a varázslat?

A legnagyobb csábító erőt a szellem sugározza a nemzet arcába. A dunai népek közt a magyar a legműveltebb. Ausztria gyarmatnak tekinti az országot, iparterményeinek versenyével elsorvasztja a felvidéki iparvárosokat; de a mezőgazdaság fejlesztésével, az eladásra termelt százezer métermázsányi búza és gyapjú vándoroltatásával megpezsdíti az Alföld és a Dunántúl életét, s a társadalmi fejlődést épp a legmagyarabb vidékeken gyorsítja meg. A sátortáborszerű magyar városok megduzzadnak, a németek magyarosodni kezdenek; Pest és Debrecen vásárai vetekednek Nyizsnyij-Novgorodéval. A magyarság egyszerre három-négy oldalán is mozdulni kezd. A nyugati pénzzel elsőnek fogadja be a nyugati eszméket, amelyek alapos megértésére, sőt továbbfejlesztésére a főúri és nemesi műveltség szétszivárgása már régtől előkészítette. Különös, mindmáig eléggé számba nem vett erők kezdenek működni. A magyar nemzet a népvándorlás legutolsó hullámaként érkezett Európába. Szomszédai közt tehát származásra ő a legkeletibb; ugyanakkor, mint mondtuk, errefelé ő Nyugat-Európa legélőbb tagja. Mert meddig terjed Európa? Ameddig a sajátságos eszméi, vagyis a civilizációja. Hogy egy nemzet Európához tartozik-e vagy nem, s mióta tartozik oda, azt ilyesféle kérdések döntik el: részt vettél a keresztesháborúban? A reformációban? Voltak jakobinusaid?

A magyar falusi nép még ma is hitetlenkedő ámulattal fogadná a fölvilágosítást, hogy a világon együttvéve nincs annyi kálvinista, mint az ő soraiban. A magyar parasztok képzelme szerint ugyanis lényegében két nagy vallás van a földön, a katolikusok és a helvét hitvallású reformátusok. Hosszú volna elsorolni, miért választotta Magyarország magyar nyelvű lakosságának a csaknem fele épp Kálvin Jánosnak, ennek az aszkétaszerű sovány és zseniálisan ok-kereső (soványságával Savonarolára, ok-kereső zsenialitásával Descartes-ra emlékeztető) vallásújítónak hittételeit. Kitartani jórészt azért tartottak ki mellette, mert a katolikus Habsburgok szeme ettől borult legtöbbször vérbe. A következmény fontosabb lett az oknál. Az autochton lakosság nem-nemes része, főleg a síkvidéki, a török háborúk alatt és után a fizikai létet tekintve, a hajdani ázsiainál is rosszabb körülmények közt él, de temetésein s keresztelőin s vasárnapi gyülekezeteiben Clément Marot Dávid zsoltárait énekli, irodalmi értékű magyar fordításban, Béza zenéjére. De papjai századokon át Hollandiában és Svájcban nevelődnek, s az utrechti, amszterdami s genfi polgárházak drága bútorzatú ebédlőinek, mondhatnánk szalonjainak vitáit és hangulatát viszik fejükben, midőn visszatérnek - saját elhatározásukból, tehát hősként - az elvadult pusztaságokra, ahol nem kis részben épp az elvadultság és a pusztaság - a hozzáférhetetlenség - teszi lehetővé a vallásszabadságot s azt, ami ebből később fakadt: a gondolatszabadságot.

Ez magyarázza, hogy a XIX. század kezdetén a magyarság népi része is alapjában érti a korszak nagy gondolatait. A nemzet erjedni kezd minden rétegében, s természetesen kezd új egységet, új közösséget teremteni. A környező többi néptől abban különbözik, hogy számára nem a nemzeti lét fölfedezése a nagy élmény, hisz idestova ezer éve, hogy az ország független keresztény királyság lett, hanem annak fölfedezése, hogy a nép szabad lehet; vagyis az, ami a nyugati nemzeteknek az élménye. A betűk emberei s a politikus-hajlamúak természetesen itt is a nemzeti szabadságért lelkesülnek, de valahányszor ők a néphez közelednek, hatalmas figyelmeztetést kapnak. A magyar alsó tömegek, bár rendületlenül emlegetik az ősi nagy királyt, nyomát sem mutatják a nemzeti türelmetlenségnek, nem nacionalisták. Attila fiai lélekben ismét Nyugaton járnak; Kálvin János és alvezérei jóvoltából. Természetesen még azok is, akiket a katolikus egyetemeken és kolostorokban a kálvinizmus leküzdésére látnak el a mindenkori legtökéletesebb szellemi fegyverekkel.

A nemzet egyszerre elmaradott és előrehaladott, a húrok megfeszülnek és gyönyörű dallamokat játszanak a franciaországi szellőkre. A jobbak Ausztriában már nemcsak a közjogi elnyomót látják, hanem a gyarmatos kiszipolyozót is. A nemzeti nagy elv francia járulékait: a szabadságot, a függetlenséget sehol sem értették meg úgy, mint itt. Előbb tegyük gazdaggá a magyart s csak azután szabaddá, vagy megfordítva - a vitában mindkét tábor a lényeget látja. A nagybirtokosok, akik földjeiken piaci árut termelnek, arról ábrándoznak, hogy a kastély mellé gyárakat építenek, s azokban majd még értékesebb árut állítanak elő. Ennek első feltétele persze a munka, illetve a jobbágyság felszabadítása. Gazdag és színes zűrzavar, a szellemi emelkedés legbiztosabb jele. A nemzetiségek fejlődő ifjúsága, ha egy arasznyira kiemelkedett a régi, hűbéres eszmeáramlatból, menthetetlenül a magyarság bűvkörébe jutott. Az új irodalom, a polgári romantizmus fölfedezi regényességünket. A Kárpátok kohójában a magyarság érce csurgatja a legnemesebb anyagot.

Ebből a fajtából kerül ki legtöbb ember, aki szabadon gondolkodhat, akit már a legkevesebb kötelék nyűgöz. Enciklopédistáink csaknem kivétel nélkül nemes származásúak, de a nemességhez annyi közük sincs, mint a francia események polgár-származék előkészítőinek. Veszteni valójuk még mecénások révén sincs.

Az országban minden huszadik ember nemes, de jóízű hahota lett volna a válasz, ha Pilvax ifjú uraitól valaki megkérdezi, hogy hány felszabadítandó jobbágyuk van. Már a nagyapjuknak sem volt, egy fia sem. Társadalmi helyzetüket nézve nagy többségük szabályszerű polgári vagy népi ivadék, a későbben hozzájuk csatlakozók is azok. Tompa apja csizmadia, Jókaié és a Vachottaké ügyvéd, Kerényié kereskedő, Vajdáé erdész, Aranyé földmíves, Pákhé pap, Vas Gerebené kasznár. Ilyen képet mutat az előttük járó nemzedék is. Nagyrészt uradalmi alkalmazottak fiai, mint Vörösmarty és Kuthy; alföldi iparosoké, mint Katona és Császár; föld egy holdnyi sincs a láthatáron. A magyar író lelkileg szabad, minden gondja a közé, a hazáé és a népek hazájáé: Európáé. A Pilvax levegője ugyanaz, akár azé a Palais-Royal-beli kávéházé, amelyben Diderot, majd Marat, majd Béranger és Louis Blanc körmölt. Sőt rosszabb, ha a rosszon ezúttal mi is azt értjük: forradalmasítóbb. A Pilvax nemesei két pad közt vannak: az idült feudalizmus már, a fejletlen honi kapitalizmus még nem tudja méltó kenyérhez juttatni őket. Mindkettőt szolgálhatnák, ami azt jelenti: a jobb esélyűt fogják szolgálni, mint egykor Desmoulins.

A példákat nem véletlenül vesszük ily kitartóan. Párizsból. A főrangúak anglománok, a Pilvax polgári-nemesi törzsgárdája lelkes franciabarát; az ideált, mondanunk sem kell, mindkét csoport a lehető legjobban, érdekeinek legmegfelelőbben választotta. Az angol és francia eszméket a hívek jó része németül olvassa, de a forró nyugati gondolatok úgy hatolnak át a német jégen, hogy abból jóformán egy cseppnyit sem olvasztanak fel, csak szavakat hoznak magukkal, de ezek tartalma is francia vagy angol. A magyar irodalmi szellem idegesen rázta le még emlékeit is annak, amidőn egyetlen egyszer, egy gyenge pillanatában, Kazinczyék szorgoskodása idején német befolyás alá került. A szorító német öv a sváb és zsidó művelt rétegek által hasztalan próbálta átszivárogtatni lelkületét. A tudomány, a politika, a közoktatás időről időre teleszívta magát a germán nedvekkel, az irodalom csodálatos kényességgel mindig visszautasította, s átnyúlva a fekete erdők gyűrűje felett, a legnyugatibb vidékekkel tartott közösséget. Ösztönös tartózkodás a túl közelitől vagy valóban szellemi alkatrokonság? A jellegzetes és híres francia világosság és mindaz, ami ebből következik, tudjuk, a francia nevelés évszázados latin hagyományának, Plinius stilisztikai szabályainak következménye. Ilyen hévvel csak nálunk tanítottak még latint s így világosság-szemléletet. A 40-es évek nemzedéke, akár egykor Batsányi, Párizsra veti tekintetét, s az ottani haladás gyorsaságától elkápráztatva nézi a hazai viszonyokat, s analógiákat keres. A Pilvax-fiatalság benne van a kor áramlataiban, lelkesen követeli az idők új eszméit, de véleménye a megoldásokat illetően

csakhamar elválik a hazai vezetőkétől, s elhanyagolva a különbséget, ami mégis fennáll Pest és Párizs között, a nyugati példák hatása alatt keresi a kibontakozás útját. A költészet megelőzi a politikát. A népiesség új árama nyugaton Angliában indult meg. A „tavi-iskola” célja megvalósult: Wordsworth, Coleridge bevitték a paraszti nyelvet az irodalomba. Byron a beszélt nyelvvel hódít. A beszélt nyelv s hogy úgy mondjuk: a beszélt, az addig „köznapi” tárgy és érzelem csillogtatja a legtöbb értéket Lermontov, Mickiewicz, Lamartine, a legnagyobb tekintélyek versében. Dickens, Hugo a szegényeket emeli angyalokká. A versért rajongó fiatalok tekintetét világszerte a költészet a pásztoridillek kunyhói után a valódi kunyhók felé irányítja. Nagyobb következménnyel, mint gondolnánk.

A kor hazafias lírájában a 40-es évek közepén a régi dicsőséget reálisabb hang váltja fel.

Mai füllel hallgatva a hang szinte túlságosan reális, majdnem az üzleti propagandáé. Mai költő aligha merítene ihletet szövő-fonóiparunk fejlődéséből vagy a kiviteli engedélyek intézéséből. A 40-es évek költői, igen helyesen, ezt is közügynek tekintik. Az önálló vámterületet és önálló ipart követelő közgazdászok szemére vetik a főrangúaknak, hogy jövedelmüket külföldön költik el, s itthon is külföldi árukat vásárolnak. A költők átveszik a hangot: az üzleti haszon sajnálatos elmaradásából fakadó panasz éterien zeng a Múzsák ajkán. „Fürtidben tengervészes éj” - Vörösmarty ilyen magasan kezdi a kifogást, hogy hölgyeink nem pártolják azt, ami hazai.

Ébredj nagy álmaidból,
Ébredj, Árpád fia!
Fölkelt a nap: hazádnak
Föl kell virulnia!

Bajza ilyen harsona-hangot bocsát az Iparvédegylet dicsőítésére, amelyet Kossuth azért alakít, hogy magyar ember csak magyar kelméből készült ruhát viseljen. Névnapi estéken az eladdig Hunyadi Mátyás emlékére ivó hazafiak lelkesülten egyszerre a majdan itthon gyártandó cérnára és fűrészre ürítik poharaikat (amely sajna egyelőre szintén az átkos Ausztriából való). Nem volt még nép, amely így fölhevült az új istennő, az ifjú Tőke csábmosolyaitól.

A fiatal költő, a Pilvax-beliek vezére lantján is ez a szólam cseréli fel a hagyományos borközi honfigondot:

Nemzetünk, e nagy folyó, mely
Mindig száz felé szakadt,
Egyesítse innepénél
A különvált ágakat.

Millió és millió száj
És egyetlen hang legyen,
Mely kiáltsa lelkesedve
A magasztos innepen:

„Elfogadjuk, bármi durva,
Amit a hon méhe szűl;
Bármi lágy és bármi pompás,
Semmit, semmit e kivűl!”

Amikor a két Zichy leánytestvér, Antónia és Karolina, az egyik Batthyány, a másik Károlyi György felesége a mozgalom élére áll, s az ifjúság ezért fáklyás zenével tiszteli meg őket, ő, a nép fia, megfeledkezve arisztokrata-ellenszenvéről, lég szeretne lenni a hölgyek ajkainál, hogy szózatukat napvilágként szétvihesse minden magyarhoz, „kit éj környékez honfibú miatt”.

Mert az önálló ipar megteremtése, mint a tőke minden vállalkozása, természetesen most is a közjó, azaz a nép érdekében történik… A honfiak bizonyosak benne, hogy a király, aki Ausztriában a polgárságot segíti, szívvel-lélekkel a szent ügy mellett van. Az országot elöntik a király-himnuszok, kivont kardok helyett ódák röppennek szegény V. Ferdinándhoz, abban a reményben, hogy az önálló vámterületet engedélyezni fogja. A kardalból kezdetben a későbbi republikánus sem maradt ki:

S a király, a honnak atyja,
Mint valóban jó atyánk,
Karjait kiterjesztendi,
És az áldást mondja ránk.

A hon atyja, sajnos, a költői sugallatok helyett inkább az osztrák tőkeérdekeltségek sugallatainak enged, az arisztokrata hölgyek közül is édes-kevesen öltik színházi belépőül az előírt babos kartonruhát. A Pilvaxban, a legfőbb franciás, Pálffy Albert lenéző mosollyal pillant föl a párizsi lapokból, a nagy forradalmárok emlékirataiból. Nem ilyen hangon kell az arisztokratákkal szót váltani, s főleg a királyokkal nem!

- Ti fekélyek a hazának testén - alig pár hónap múlva a fiatal költő is már így buzdítja a „külföld magyarjait”:

És ti rablók! amit orvosságra
Izzad kínnal e haza:
Elhordjátok idegen bálványtok,
A külföld oltárira.

E hazán, mely porban esd kenyérért,
Nem esik meg szívetek;
Míg ő vért sír, poharaitokba
Kint ti a bort töltitek.

Amiként ti e szegény hazából
Magatok száműzitek:
Vesse úgy ki csontotokat a sír
S a mennyország lelketek!

A kávéházban szegény Ferdinándról sem úgy folyik a szó, mint a szalonokban. A költő előbb csak jóakaratú vállveregetéssel foglalkozik a királlyal. Amikor ezt a verset a cenzúra nem engedélyezi, hirtelen, a derült ég mennydörgésével csattan el a híres költemény:

Tudjuk, hogy játék kell a gyermekeknek;
Midőn a népek gyermekek valának,
Magoknak cifra ragyogó játékszert,
Bibor karszéket, s koronát csináltak.
S rányomták ezt egy fajankó fejére,
S felülteték e fajankót a székre.

S itt a királyság, ezek a királyok,
S ők, ahol ülnek, ahol fejök szédül,
Azt gondolják a kábitó magasban,
Hogy uralkodnak isten kegyelmébül.
Csalatkozásban éltek, jó királyok,
Nem uraink, csak bábjaink valátok.

De nagykorú lett a világ, s a férfi
Nem gondol többé gyermekjátékával.
Le hát a biborszékekről, királyok,
És fejetekről le a koronával!
Ha nem teszitek azt le fejetekrül,
Leütjük, s majd a fej is vele gördül.

Igy lesz s nem máskép. A bárd, mely Lajosnak
Párizs piacán lecsapott nyakára,
Első villáma volt a zivatarnak,
Mely rátok készül, s kitör nemsokára;
Igen, maholnap meglesz érkezése,
Nem én vagyok már első mennydörgése!

Egy rengeteg lesz a föld kereksége,
S e rengetegben vadak a királyok…

A versnek hatalmas lélegzetvétele van, csak az utolsó szakasz bicsaklik félre, egy huszonkét éves fiú kamaszos képzeletvilágába. Természetesen ez a vers sem láthat napvilágot, de a költő asztalfiókjában is jól jelzi a fordulatot.

Az ország most kerül Kossuth körmondatainak igézete alá; de a pilvaxbeliek túl vannak már Kossuthon is. És mennyire túl vannak az uralkodóház iránt feltétlen hűséget mutató, óvatos Széchenyin! A „legnagyobb magyar” macskazenét kap, az utcán felesége társaságában sárral dobálják meg, amiért hivatalos megbízást vállalt… A megújhodást hirdető nagy nemzedéket eléri az előfutárok elkerülhetetlen, ősi tragédiája: a nekilendült új nemzedék lefelé néz azokra is, akiknek szárnyait köszönheti. A centralisták állandóan a külföld példáját idézték? A Pilvax-beliek nem állnak meg a nyugodt polgáriasodás példaképeinél. Voltaire nemzé Rousseau-t: Rousseau nemzé Mirabeau-t: Mirabeau nemzé Dantont és annak atyjafiait…

A huszonkét éves költő érdeklődve emeli fel fejét, hogy lássa, hol állnak az ő csikósainak és szegénylegényeinek testvérei a külföld irodalmában és - való életében; kezdetnek Saint-Juste-öt olvassa, a *Forradalom Szellemé*t, a *Francia forradalmi idők legszebb szónoklatainak gyűjteményé*t. *Az* ifjúkori bántalmaknak és megaláztatásoknak most leli meg magyarázatát és orvosságát. Egy társadalmi rend áldozatának látja magát, amitől már csak egy lépés, hogy egy másik rend képviselője és bajnoka legyen. Ösztönös népiessége szellemi, sőt politikai tartalommal telik meg. Íme, itt a mód, hogyan kell meghálálni a falat kenyeret, a korty italt, a jó szót és az ápolást, amelyben az útmenti jobbágyházak és csárdák népei részesítették.

A forradalom első igéi kamaszos tréfálkozások közepette hangzanak el. A fiatal költő nemcsak annak köszönheti a Pilvaxban a vezérséget, hogy a fiatalok közt ő a legismertebb költő. A maga körében ötletes, diákos humorú fiú. Nem bírja a nagyképű vitatkozásokat, barátait szívesen beugratja, de temperamentumának saját maga is gyakran beugrik. „Mennyiért tolnád végig ezt a targoncát?” - kérdi egyszer Pálffytól a Váci utcán, délben, az arszlánok felvonulási idején. „Ingyen, ha te beleülsz.” A költő már bent is ült - „told hát!” Fogadásból, ilyen hangulatban kéri meg egy dúsgazdag bankár leányát, akivel azelőtt még csak szót sem váltott. Már nem kívül: felette érzi magát a társadalomnak és minden előítéletnek. Csoda, hogy barátai, a jómódban nevelkedett fiúk közt ő, az egykori kiutasított, a „természet vadvirága”, eredetiségével, egyéni elveivel akar hatni? Annyit volt szolgasorban, hogy a szolgaságnak, a hízelgésnek csak a gondolatára is fölberzenkedik. Amilyen megértő és megbocsátó mindvégig lefelé, olyan kíméletlen és harcra kész már a kezdettől fogva fölfelé. „Öleltél már olyan nőt, akinek nem adtál pénzt?” - csipkelődik egyszer vele Kuthy, „Hát te öleltél már olyat, akitől nem

kaptál pénzt?" - vág vissza ő rögtön, a társaság megdöbbenésére. Hogy úgy mondjuk: magánéletében is népies. Életével hitelesíti költészetét.

Erre ösztökéli a kritika is. Nem akarunk általánosabb érvényű igazságot levonni abból, hogy első támadói a főrangúak uszályhordozóiból kerülnek ki, de a jelenség mindenesetre elgondolkoztató. A népies költő működése ellen leghevesebben nem egy társadalom művészi ízlése, hanem nagyon is kivilágló érdeke zúdul fel. A népiesség igazi tartalmát ez a réteg finom idegzetével előbb felismeri, mint maga a nép.

Mit ugattok, mit haraptok
Engemet, hitvány ebek!
Torkotokba, hogy megfúltok,
Oly kemény koncot vetek…

Ez az indult már több, mint irodalmi. De irodalmi kifejezést kap.

13.

Nem föltétlenül szükséges, hogy a művész egyben nagy jellem is legyen. A teremtő elme e különös szabadsága sajnos még a nagy moralistákra is áll. Franciaországon kívül (ahol minden megesik) s Villon korán túl is megtörtént, hogy jelentős költőt közjogi bűnért kivégeztek, így nálunk is, Liszti Lászlót, a XVII. században, pénzhamisításért és méregkeverésért.

De nem is tilos, még aszerint az esztétikai elv szerint sem, hogy a művészet értéke pusztán a kifejezés (és nem a kifejezett) sikerültségén mérhető. A „téma" a hipokriták örök kánaánföldje. A hipokritáknak viszont az irodalomban az a furcsa bőrkisugárzásuk van, hogy ahol egy közülök csak látogatóként megjelenik, oda igazi író esztendőkig nem teheti be a lábát. Iszonyú föladat: író legtöbb esetben csak moralista kézikönyvektől függetlenül, sőt azokkal ellentétben hirdethet sikeresen morált. Ezt megvalósítani a legbonyolultabb művészi teljesítmény, evvel művészi fogásait, mesterségbeli titkait kilesni az igazán kockázatos vállalkozás: a tudat oly mélységéig, a látszólagos ellentmondások oly egygyökerűségéhez kellene lehatolni. Mert, hogy csak egyet mondjunk, hatásában ki a francia líra legnagyobb moralistája? Éppen Villon! Ám az is csak - negatíve, de - elképzelhető másként?

Ez a magyar költő, aki huszonhatévesen az elveiért, vagy még inkább: a saját magához való következetességért már meg is halt, nem utolsó érdekességül azt hagyta hátra, hogy elképzelhető moralista lírikus pozitíve is.

Elképzelhető, hogy egy nagy költő mint jellem is rendkívülien nagy. Sőt elképzelhető, hogy egy költő nemcsak műveivel nagy nevelő, hanem közvetlenül személyével is.

Ez a fiatal költő ezt valósította meg. Igaz, rettenetes áron: huszonhat éves korában már átjárta testét a lándzsa. „Szerencséjére?" - szólhatna közbe a mindentudó cinizmus, azt jelezve: a próbák summájától, mellyel a férfikor s az öregség vár, megszökött. Nem, ez az ember azután is állta volna a próbát, haláláig. Tudatosan ezt az utat választotta, vagy ha úgy akarjuk: ezt a témakört. Mondhatni, erre nevelte, majd - hogy mi is cinikusak legyünk - erre specializálta magát.

Igaz, volt némi „szerencséje" is hozzá. Természete, melyet különben „nehéznek" ítéltek, ebben segítségére volt. Hogy kamaszkora óta mi érett benne, az most huszonkét éves kora körül kezd megmutatkozni, most amikor elmúl körüle a nyomor és már úgy-ahogy feje után mehet. Lelki fejlődésének tán ezek az igazán izgalmas hónapjai, amikor látszólag alig történik vele valami.

Az az egészséges exhibicionizmus már régóta megvolt benne, ami a közvéleménnyel való nyilvános szembenálláshoz szükséges. Nem lehetetlen, hogy ez fordította újra és újra a színészet felé, mert mi más a színész motora, mint exhibicionizmusunk művészetté való átváltása? Láttuk, nem zavarta, ha az utcán megnézték. Öltözködéséről még csak egyik legjobb emberének, Pálffynak véleményét tegyük ide: „Mikor ez a Sándor elénk jön, mindig van rajta valami, hogy az ember vele álmodik.” Másnál, még ilyen gyerekembernél ez a különcködés ízlésünket zavarná. A különcség nála mélyebb különcséget jelentett, mint később kiderült, amikor a magyarkodó öltözködést abbahagyta: amikor ezt a különcséget már nem pörge kalappal, hetyke járással s parasztos odamondogatással fejezte ki.

Volt ebben az időben egy ilyenfajta tette is. Oly üde, oly megmosolyogtatóan kamaszos tett, hogy érdemes bővebben megismernünk. Tettünk már célzást rá.

Volt a városban egy igen gazdag német bankár, aki egyetlen szépséges szőke lányát oly előkelően, oly nagy sorsra nevelte, hogy az később valóban az ország egyik grófi miniszter-elnökének lett a felesége. A jó medikuspajtás Sass ennek a bankárnak a házában lakott. Nyilván Sass mutatta meg egyszer a színházban a fiatal költőnek a szép hajadont, olyanformán, ahogy az ember a festőnek megmutat egy festenivaló tájat: a fiatal költő minden valamirevaló lányról, akin a szeme megakadt, megírta a maga versét. Megírta erről is, anélkül, hogy különbül látta volna, mint ott fönt a páholyában. Néhány nap múlva… De a helyzet és a környezet festésére adjuk át a szót újra a jó Sassnak; csomós mondatán is átüt az öröm fénye; annyi komor sort írt le már nagy barátjáról, hogy évődik, maga is boldog, hogy jót is tudathat.

„…Képzelje magát az olvasó azon időben, amikor Tóth Gáspár derék iparos költőnkre a Peleskei Nótárius-féle öltözetet szabta, s költeményeinek első füzetes kiadása megjelent. Tehát mikor a költő dicsőségének kelő napjánál sütkérezett. Versenyre kelt dalaiban az ég pacsirtáival. Dicső jövőt látott maga előtt. Keserű múltját feledé. Képlegesen szólva: tenyerén hordá az idő. Boldog volt, mint még tán soha. Ez meg is tántorítá, sikerei pedig elkábították. Erre vallott másokétól eltérő öltözete, megjelenése, modora s egész valója. Képzelhető, mennyire feltűnt ama kőcsögkalapos, frakkos és bőnadrágos világban övön alul érő, körül prémes, kizsinórozott sötétzöld színű mentéjében, hasonló mellényével s szűk szabású nadrágjában és csizmájában, selyemzsinóros fekete nyakkendővel, alacsony pörge kalapja mellett lengő kócsagtollával. Bő felöltőjét panyókán vállára terítve, haladt sebes léptekkel, útjában senkit vagy legalább igen keveset látva meg s ismerve föl. Ily állapotban köszöntött be a kora tavasz egyik felmerülő reggelén Pákh Bercihez, ki ez időben K..r..ky ügyvédnél volt alkalmazásban. Ott talált engem is, mindkettőnket felkúszva azon testedző rudak és létrák egyikére, melyek a magas mennyezetű és téres szobát jóformán betöltötték. Letévén panyókáját, ő is közénk helyezkedett a magasba. Napi eseményekre tértünk át. Egyszerre nyílik az ajtó, bekiált egy vidéki, barna, szép menyecske, hátán levő kosarából puha cipót kínálva.”

Már ez a kép is megérte: az a sor diák, közöttük egy zsenivel, akik a „napi eseményeket” csak ott a magas mennyezet alatt tudják megbeszélni. A cipóárus menyecske fogadására a fiatal költő ugrott le, „mint az evet” a létra tetejéről.

A menyecskét a maga módján, a maga huszonkét éves temperamentumával fogadta: öleléssel; ahogy Sass írta „körülnyakalta s dévajkodni kezdett vele”. A menyecske persze szabódott, s közben vidáman nekieresztette a nyelvét. Miket mondhatott? Sass nem találja el a szavakat, amelyekre az ember az emlékezetében is csak alkotó tehetséggel lel rá. Ilyeneket mondhatott: „Majd adok én magának szerelmet! Tudja is maga, mi a szerelem!” S a válasz rá mi lehetett? „Hát ki tudja? Hát mi az a szerelem?” „Aminek az új nóta mondja, amit most nálunk fújnak: Sötét verem!”

„Elképzelhető - mondja most már ismét Sass - a közös bámulat s meglepetés. »Lelkem, hisz én vagyok, aki ezt írta - mondja lelkesedetten a költő - és ha nem hiszi - erre felső öltönye zsebéből kivesz egy összegöngyölt példányt - nézze, itt van nyomtatva az is, amit a jegyző felolvasott, és hogy ezután is gyönyörködjék benne, vegye, megajándékozom vele. Mondja el otthon, kivel beszélt, kitől kapta…«

A nő távozott. A költő lelkesültségtől áradozó szavakban tört ki, hogy íme a nép megérti, dicsőíti. Helyes úton jár, bármit mondjanak. Mi pedig, hogy sajátságos helyzetünkből kibontakozzunk, s elragadtatását némiképp fékezzük, a hírnév dicsőítését pénzkérdésre vivők át. »Lám, neked könnyű - mondám - híres ember létedre megkérhetnéd Kappel Emíliát, így aztán mindenképpen segítve lenne rajtunk. Kijutna ebből is, abból is.« - Még mindig a sajátságos jelenet hatása alatt, megindulással vág vissza: »Hát miért nem? Azt gondolod, nem merem megkérni? Azért is megyek, megkérem.« És úgy lőn. Félig kikelt arccal, felöltőjét magára veszi és lelkesedése szárnyain elindul kérő útjára. Olybá vette, mintha komoly dolog előtt állna. Mi pedig útravalóul kikötöttük, hogy visszajövet széna vagy szalma legyen beköszöntő jelszava. Szót fogadott. Körülbelül egy óra elteltével derült arccal, mosolyogva beállított, s eget rázó hahotánkra ezt válaszolja: »Pajtás, bizony még se széna, se szalma. No de halljátok, hogyan volt…« - Beszélt a bankárral s az - talán átlátván a tréfán - pusztán a szokásos társadalmi formák betartását kívánta, hogy - ha lánya is úgy akarja - végleges választ adjon.”

A jelenet csupa játék, csupa könnyedség, fölkészületlenség, sőt felelőtlenség. - Épp ezért mutatja tökéletesen a lélek működését. Ne azt nézzük, mire vállalkozik ez a lélek (bár ez is figyelemreméltó kamaszos ártatlansága folytán), hanem, hogy miképp tud vállalkozni: milyen lendülettel s természetesen. Így „adja” majd oda magát akkor is, amikor már nem játékról lesz szó.

Vagy a nagy dolgokat is csak kamaszos ártatlansággal, valamiféle magasabb szintű kihívásból lehet végezni, szívbeli játékból? Akkor is, ha az élet rámegy?

Bárhogy történik is, csak az viheti végbe őket, aki minden pillanatban s minden áron azonos tud lenni a jobbik énjével.

„Jobbik énünk” - ez a legleplezőbb szava a modern, a schizofrénia felé haladó gondolkozásnak. Az újkor nagy lírikust csak hasadt lelkűt vagy legjobb esetben kettős lelkűt ismer. Ez természetes. Ki tudja e korban eszményeit és a valóságot *egy* hűséggel követni? A gyermek költőt erre rendeli a sorsa. A sorsa? Egy föladat, melyet ösztönével maga választ, tudatával maga erősít.

De nemcsak természete segíti „szerencsésen”.

Lírája is igazmondásra neveli. Rendkívül erős képzelete oly szavakkal marja, elemzi, szedi szét azt, ami belekerül, akár Shakespeare, de mindig valóságnak kell belekerülnie, hogy működésbe induljon.

Egy népfölkelést nem szükségszerű, hogy római erények alkalmazásával vigyünk diadalra. Az ő plebejus sértettsége azonban olyan népvezéreket választ eszményképül, akik folyton a római erényekre hivatkoztak, azokra esküdtek, azokért éltek-haltak, mind a csatatérig s a vérpadig. Valóban oly feddhetetlen catói jellemek voltak a francia forradalom előkészítői és hősei? A távolság a jellemvonásokat csaknem úgy eltörli, akár az arcvonásokat, hát még olyan távolság, mint Pest és Párizs! A szavak azonban - főleg a szépen zengők, az esküvések - minden távolságot átszárnyalnak, s minél messzebbről, annál szebben érkeznek.

S van még egy elem, amelyet a Sass-festette képen az a friss cipót-áruló, a tenyérbe cipószerű megropogtatást sugalló kedves parasztmenyecske testesít meg. Faluról jön, a rousseau-i faluról

(amely, ne feledjük, nemcsak az idill, hanem az igazság hona is) és betéve tudja a költő versét - talán verseit is! Ez a művelt és tudatos fiú kezdett olyan újítást a magyar költészetben, mint az ugyancsak népbarát Whitman az amerikaiban, mint a szintén néphez húzó Shelley az angolban. Képzeljük el Shelley-t, amint föllépése esztendejében London utcáin járva saját költeményeit hallja dúdolni.

A pesti költő - mint korának hű fia - eszmény módjára bízott és hitt a népben. Az eszmény azonban őneki a legközvetlenebb - engedjünk meg egy mosolygást - a legtapinthatóbb módon köszönte meg ezt a bizodalmat.

A verseiért, az esztétikai remekekért. Ugyanakkor, amidőn az esztétika maga s az egész fentebb világ merőben más fogadtatásban részesíti.

A támadások, amelyek 44 végén még elszórt lődözéshez hasonlítanak, a következő év első felében általános pergőtűzzé egyesülnek. Ilyen koncentrált és heves rohamot eladdig egy magyar írónak sem kellett kiállnia - azután sem, még Adynak sem. Jelentőségük csak annyi, hogy a költőt, azáltal, hogy újabb és újabb állásfoglalásra bírták, sietették fejlődésében.

A bottal különben mint a hajszolt vadnak, csak a nyomát ütik; a költőt, mint mondtuk, olyan korszakért akarják bekeríteni s azért is igazságtalanul; amelyen az már rég túl volt. Elsősorban azt vetik szemére, ami az érdeme: természetes közvetlenségét. Helyesen, de gyalázkodva, s csak azért, hogy üthessenek rajta, azt emelik ki, ami korszakalkotó: lírai realizmusát, egyéniségét, amelynek a könnyű zsánerképek és szerepdalok után épp most következik mélyebb kibontakozása.

„Nem bírt kiemelkedni egyediségéből alanyiságra - tücsköz-bogaraz Nádaskay, a *Honderű* első szerkesztője -, nem sikerült neki érzelmeit általánosítani, idealizálni, s általában, hogy köznyelven szóljak: kelleténél többet foglalkozik magával… én-jét nemcsak hogy elpalástolni nem bírja, nem akarja, de sőt többször egyenesen verse homlokára tűzi, mi módjával, kedélyes modorban megbocsátható ugyan s verselésnek megjárja, de a költészet magasb mérelveit rájuk illeszteni alig lehet.” A költészet magasb mérelveit illeszteni a legendagyártó Sujánszkyra lehet s főleg a jámbor szalonfi Hiadorra, a *Honderű* háziköltőjére, akinek munkái annyival fönnebb állnak a *János Vitéz* szerzőjének művei fölött, „mennyivel egy európai műveltségű költér fönnebb áll oly költőnél, ki saját hona keskeny szellemkörén túl mit sem ismer.” Az *Életképek*ben Dardunas álnév alatt Pompéry, a pozsonyi szalonok virága ereszt ki egypár nyilat némely fiatal költőkről, akik „káromkodnak és olyan szóvirágokkal élnek, melyek bogrács mellett csak elcsúszhatnak, de költői művekben botrányosak.”

Ettől kezdve alig van hét, hogy a költőbe valamelyik lap bele ne döfjön. A folyóiratok irodalmi figyelőjéből a *Hírlapi méh*, *Hírlapi őr*, a *Laprosta* című rovatokból sose marad ki. Horváth Lázár „kis borzas legénykének nevezi, akire ráfogják, hogy nagy ember”. Császár Ferenc kioktatja, hogy: „A nép nem ugyanaz a betyársággal, a nemzet söpredékével”; *A helység kalapácsá*ról az a véleménye, hogy a „csak félig művelt olvasó bosszankodással fogja a könyvet magától eldobni… kár volna több időt vesztegetni ily csízió-féle születlenségre”; a *János Vitéz*ről pedig, hogy „csinos, de untató népmese, melyet a testileg s szellemileg kisdedek nagy örömmel fognak hallani”. A *Cipruslombok*at a „külalak elhanyagolása és correctelensége” bélyegzi. Az ország két részre szakad: azokra, akik a *Megy a juhász szamáron*ból a juhászt sajnálják, s azokra, akik Gregussal, Hiadorral élükön a szamarat, „mely ura fájdalmát már szeméből megértette”. Valamennyi között leghitványabb Szeberényi, a hajdani selmeci iskolatárs vagdalózása, akivel a költő egykor életre-halálra szóló kebelbarátságot fogadott, aki alig féléve még dicsőítő verset írt hozzá, el is küldte a *Divatlap* címére, bizonyára azért, hogy a többi hasonló után ezt is közöljék: Sajnos, még ünneplő

versnek is rossz volt. A lemaradt versenytárs most egy csip-csup vidéki ügyből, a pápai önképzőkör zsebkönyve körül támadt vitából fegyvert kovácsol, hogy bosszút álljon; elsőnek mutatja be, mi van még egy tehetségtelen költőben, ha már maga is ráébredt, hogy nincs tehetsége. Förmedvény-irodalmunk megalapítója lesz. „Leleplez." Cikkeiben a költő neve után mindannyiszor zárójelben odateszi annak eredeti nevét; a csárdabeli hangot úgy kifogásolja, hogy azzal a költő apját is sértse, a vándorszínészt erdei csavargóként emlegeti, végül egyszerűen csak szitkozódik. A költőt szájhősnek, pimasznak, hazugnak nevezi, majd, hogy szellemes is legyen, „szerkesztőhivatali apróbb bútornak". Nagy iskolát teremtett.

A költő előbb elcsodálkozik; az irodalom nagyjai közül senki sem áll melléje; Schedel, a későbbi Toldy két bírálatában amennyi a dicséret, körülbelül annyi a megrovás is. A költő szándékát nem tartja oly nemesnek, mint Kerényiét, a népiességről pedig az a véleménye, hogy „a népet csak szépségeiben kell követni, nem gyöngéiben is". Mindez csak az ellenfelek malmára hajtja a vizet. Garay a *bölcs-tölts* rímeket csámcsogásnak érzi. Hazucha úr azt tanácsolja a kezdő poétának, tizedelje meg a verseit, s öt évig ne írjon semmi prózát. A költő meglepetését ingerültség váltja fel; elköveti azt a hibát, hogy válaszol; megfeledkezve arról, hogy a rágalmat az adott pillanatban csak nagyobb rágalom gyűrheti le, jobbra-balra kioszt egy-két visszavágást, nem olyan keményet, mint amilyent a támadók megérdemelnének, s nem is mindig jó helyre. Egy-két türelmetlen elírással barátai közül is néhányat az ellentáborba kerget. Az őszinteség és szókimondás - mint mindig - akkor fogja el, amikor magának árt vele.

Ám nem ragad bele a csetepatékba; nem árulja el, de nem is tartja azt a frontot, amelyet annyi joggal és meggyőződéssel védelmezhetne; újat épít. A kritikusok helyett az egész emberiség ellen fordul: általánosít, ha nem is úgy, ahogy Nádaskay várná, de ahogy nekilendülésükben a nagy egyéniségek szokták.

Megvetésem és utálatomnak
Hitvány tárgya, ember a neved!
A természet söpredéke vagy te,
S nem király a természet felett.
A teremtés legutolsó napján.
Alkotott az isten tégedet,
Elfáradt már ekkor a munkában,
S így jelessé nem teremthetett.

Azt hiszed, hogy tettben és irásban
Engem aggódásnak férge rág,
És szorongva kérdezem magamban:
Mit fog erre szólni a világ?

Hidd, ha jónak látod; ámde tudd meg:
Én nem függök tőled semmiben,
Amily útat választott magának
Lelkem, rajta egyenest megyen.

És ha tetszik engem fölemelned,
Ám emelj föl, mint bálványodat;
Ha fölültetsz fejed tetejére,
Majd kirúgom szolgafogadat!

A vers goromba (ezáltal hiteles, azaz jó); érdesen fejezi ki azt, ami későbbi alkotásokban nem ily közvetlenül, kézből kézbe, hanem mélyebbről, az újratelítődő szívből jön fel. Akkor is, amidőn nem a haragról lesz szó:

De én nem sírok, nem szivelhetem,
Megfogadám, hogy többé nem sirok.
El, könnyek!… szívem úgyis oly üres,
Megfértek benne, odafolyjatok.

A keresetlen néven-nevezés után ez a vers, az *Elfojtott könnyek* a határkő. A világ helyett a költő most már tudatosan is mind jobban maga felé fordul. Egyelőre még nem komoran, mint a fentebbi sorokból gondolni lehetne. Vidáman, jókedvű kíváncsisággal, bár ezt, inkább kitűnő prózája mutatja, amelyet - kár hogy nem öt évvel előbb kezdett. A versek is derűsek, de át-átsuhannak már rajtuk a közelgő felhők árnyékai.

14.

A belső változást külső életében is változás kíséri. Április elsején otthagyja Vahot lapjánál viselt állását, és felvidéki íróbarátai, Kerényi, Tompa meghívására felvidéki utazásra indul. Leküzdhetetlen szabadságvágyán kívül más oka is van, hogy Vahottól megváljon. Egy szerkesztői megjegyzés fogalmazása közben a *Divatlap*ot véletlenül „lapom”-nak nevezi - a lap következő számában már neve aláírásával ott a helyreigazítás - „a »lapomban« szó hibásan csúszván be, e helyett olv. »e lapban.«” Vahot érzékeny, ha tulajdonról van szó. A költő mégis elköveti a meggondolatlanságot, hogy egyezséget köt vele: költeményeit ezentúl egyedül csak a *Pesti Divatlap*ban közli. A versenytárs lapoknak ezzel tökéletesen kiszolgáltatja magát. Új ürügyet is ad a támadásra: útjáról naplót ír.

A 45-ös útirajzok nem a Felvidéket mutatják be, hanem megint csak a költőt. Civilben, érzelmeinek mintegy pongyolájában. Csapongása a vers medrében fokozza az iramot, a próza gáttalanabb medrében néha félreviszi. A levélforma ősidők óta a stílusújítás első tünete, alkalom a nehézkesség, a dikció lezárására s a közvetlen, szemtől szembe való beszéd megteremtésére. Az írók kivétel nélkül akkor kezdenek el a köznek „levelezni”, amikor az irodalom egy-egy ága korhadóban van. Ezek az élet nedvével teli úti jegyzetek, nyilvánosságnak szánt „meghitt” naplók s levelek az irodalomban mindig azokon a friss sarjakon ütnek ki, a még hajlékony új ágakon, amelyek erőt, irányt és kérget csak később kapnak az időtől.

A Felvidékre induló költő, akinek versei naplóként is megállják helyüket, nem volt rászorulva, hogy a meghittségre ürügyet keressen. A finomra, élesre hegyezett *stílussal* rótt sorokban pontosan szétválaszthatjuk, mi a versanyag, mi a noteszba, a későbbi felhasználásra leírt élmény, és mi az, amit valóban csak a jó barátokkal kellett volna közölni. A „hozzáértők” a bizalmasságot bizalmaskodásnak vették, a gyermeki közvetlenséget kérkedésnek. Mi meghatva olvassuk vallomását (a gömör-rimaszombati út leírása helyett) arról, hogy a *Szökött katoná*ban való bukása ellenére is jó színésznek tartja magát; hogy Aggteleken milyen szépen felsül, amikor nevét nagy betűkkel felkarcolja a sziklára, s azt a kutya sem ismeri; hogy isten nélkül való rossz botanikus, nem ismeri meg, melyik milyen fa; hogy megfürdött a Rima folyóban s majd belefúlt, noha jól tud úszni; hogy micsoda boldogság öntötte el, amikor Rétságon be akart mutatkozni egy fiatalembernek, de az szavába vágott. Ki ne ismerné önt! Egy gömöri faluban, (Veszverésen) a falusiak egy falatot sem tudtak adni neki, „még kenyerök sem volt az istenadtáknak”. „Átaljában mentül inkább közeledtem a Kárpátokhoz, annál nagyobb szolgaságot láttam, s ilyenkor megeresztém képzetem szárnyait és leröpítém lelkemet szülőföldem rónáira, hol az emberméltóság a legalacsonyabb kunyhóban is magasan tartja büszke fejét.” Látja ennek társadalmi okát is, hogy az alföldieknek van mit vásárra vinniök, a felföldieknek meg nincs? Hogy az új korszakban - szörnyűség - az ember önérzetét is pénzen szerzi be?

Prózán úrrá lenni sokkal nehezebb, mint versen; nagy vers húszéves ember tollából is kikerül, nagy próza harmincéveséből is alig: erre a műfajra legalább tíz évvel később érik a lélek. A mondatok eleven, bő, élvezetes ömlése ugyanis még nem jelenti azt, hogy odamennek, ahova mi akarjuk. Ők viszik a lelket, ők ragadják, kötetlenül tetszésük szerint erre, arra, s így nem mindig szerencsésen. Ha a lélek, melyet így kiforgatnak, már eredendően érdekel bennünket, örömmel szemléljük ezt a gáttalan rohanást, a szívnek ezt a szinte szabad képzettársítási kitárulását. Az *Úti jegyzetek* részletei kiragadva - s a mi érdeklődésünk rendjébe foglalva - többet mondanak, mint saját folyamatukban. Ahogy írattak, úgy olvassunk el néhányat kapásból:

„…Mikor még nyomva sem láttam nevemet, csak magamnak firkáltam; mikor még statiszta voltam a pesti nemzeti színháznál s hordtam a színpadra a székeket és pamlagokat, s a színészek parancsára kocsmába szaladtam serért, borért, tormás kolbászért stb.; mikor még strázsáltam vagy főztem a kukoricagombócokat közlegénytársaim számára, s mosogattam a vasedényt oly téli hidegben, hogy a mosogatóruha ujjaimhoz fagyott, s mikor a káplár »menjen kend!«-je lehajtott a havat kihordani a kaszárnyaudvarból: mindenkor már világos sejtéseim voltak arról, mi velem egykor történni fog, s mi meg is történt. Megálmodtam az őrszoba meztelen faágyán, hol - mint de Manx báró - az egyik oldalamat alátettem derékaljnak s a másikkal betakaróztam, megálmodtam itt, hogy nevet szerzek két országban, melyet az egész világ kritikusainak ordító csordája sem lesz képes megsemmisíteni. És álmom teljesül lassanként… nem, sőt hamarabb, gyorsabban mint gondoltam. Amerre csak jártam, öleltek, szerettek… bár gázoltatásomra mindent elkövetnek a kritika hősei. És én csak azt mondom nemzetemnek, mely figyelmére méltatott, hogy figyelme nem lesz eltékozolva!…

…Vannak házak, melyekbe mihelyt belépek, úgy érzek, mintha otthon volnék; vannak ismét, mikben sehogy sem tudom magam otthonosítani. Így vagyok a városokkal is. Eperjes azok egyike, hol az első pillanatban otthon voltam. Tudj'isten, olyan kedves város nekem ez az Eperjes; csinos, szép, zajos, vidám, barátságos tekintetű. Olyan, mint egy életteljes, fiatal menyecske.

Hát még tájéka! Magyarországban nem sok szebb lehet. Kora reggelenként ki-kimentem a város keleti oldalán emelkedő táborhegyre, hol hajdan Caraffa ágyúi ordították e mártírvárosra: rettegj!...

…Egy kis órányira Eperjestől szomorkodik Sáros romja, Rákóczi egykori fészke. Voltam rajta. Dehogy mulasztanám el: valami romot megtekinteni, ha csak szerét ejthetem. Oly jól esik ott színom a dicső lovagkor levegőjét, melyben születnem kellett volna igazság szerint. Én a tollat meglehetősen forgatom, de úgy érzem, nagyobb hivatásom lett volna a kardviselésre, mire fájdalom, későn születtem…

Eperjesről Lőcsére mentem. Kerényi velem utazott. Egész Szepes megye határáig csaknem folyvást emelkedik az út, a hegyek szemlátomást növekednek, a fenyvesek kezdődnek, melyek alant sürűek, fölfelé mindinkább ritkulnak s a tetőt csak néhány éri el… mintha valami katonák volnának, kik várat ostromolnak.

…Egyik lovunk patkója leesett; míg azt fölütötték, folyton meredtek szemeim a Kárpátokra, ez egymásra hányt millió piramisra. De lelkem, mint a gyermek, ki megpillantja, hogy gondviselője nem figyel rá, lelkem elsuhant észrevétlenül messzire, messzire, oda, hol nincsenek hegyek, hol halmok is alig vannak, hol a Duna omlik méltóságosan, mint Vörösmarty hőskölteményei, hol puszták nyulnak el, hosszan, mintha a világ végét keresnék, hol a látkör egy óriáspalota, melynek tetején a napnak gyémántcsillárja s oldalán a délibábok tükrei függenek, mikben kedvtelve szemlélik magokat gulyák és ménesek… ide, ide szállt lelkem a Kárpátokról, az én édes hazámba, a szép alföldre!

Reggel indultunk s délután értünk Lőcsére. Még az nap tovább akartunk utazni, de a város minden lova - még a postamesteré is - szántani volt…

Másnap jókor reggel Késmárkra értünk, a Kárpátok tövéhez, és… esős idő volt…

Délelőtt meglátogattam Kerényivel Hunfalvy Pált, a tanítványaitól általánosan szeretett professort… ezt azért hozom föl, mert oly ritkaság, mint most nálunk a józan és becsületes kritikus. Megnéztük Thököly várát, melynek még legépebb része a kápolna, bár ebben is már hanyatt fordulva hevernek a földön a szentek és angyalok; szegények!…

…másnap reggel korán indultunk; ott feküdt még a Tátra egész pompájában, mint valami alvó szép leány, ki álmában lehányta takaróját, mely bájait leplezte. Gyönyörittasan szemléltem egy darabig… mert aztán fölriadt - tán a kocsizörgésre - s mintegy elszégyenülve burkolta magát köd-paplanába… a Tátra… a szép leány.

…Egy szabóinas kapaszkodott kocsim saraglyájába. Eszembe jutott: - mikor én gyalogoltam így Mohácstól Pozsonig - s még hosszabb utat is -, mily jól esett, ha fölvett mellettem elhaladó szekér, vagyis mily jól esett volna, ha fölvett volna… s fölültetém a gyereket…”

Az *Úti jegyzetek*ből a kor csak azt méltatta, ami a kortársakra vonatkozott. „Hetvenkedés, éretlenség, féktelen szerénytelenség” - írja a *Honderű* s a nemzet koszorúsai, a nagy Badacsonyi és Sujánszky védelmében összefogásra hívja a jobbakat. „Mi az oka, hogy a kegyeletnek ily tapodását összetett kézzel elnézi az egyetemes journalistica?” A journalistica nem hagyja soká összetéve a kezét. Az *Úti jegyzetek* az *Életképek*ben jelentek meg, de még az *Életképek* kritikusa is rakoncátlansággal, öndicsérgetéssel vet gáncsot a munkatársnak, amiért az nem hódol a testületi szellemnek. A kiadó még nem teljhatalmú úr a lapnál.

Április elsején a költő nagy társaslakomán búcsúzott kartársaitól; amikor június végén visszatér, egyszerre élvezheti, amit azok távollétében viszonzásul kifőztek neki. Örömmel sietett vissza a fővárosba, s pár nap múlva ismét odahagyja. Állása, biztos jövedelme nincs; szüleihez megy, ezek most a szalkszentmártoni kocsmát bérlik. Otthon tüneményes gyorsan, alig egy hét leforgása alatt megír egy színdarabot, amelyet aztán a Nemzeti bíráló választmánya ugyancsak tüneményes gyorsan visszautasít. Az egyetemes testületi szellem oly diadalordítással üdvözli az elutasítást, mintha csatát nyert volna; mint akinek nemcsak érzelmi része van a „fickándozó” megszégyenítésében. A költő csak annyi időt tölt Pesten, hogy a visszadobott *Zöld Marci* kéziratát átvegye (s majd haragjában összetépje), aztán ismét hátat fordít a zajnak és a városnak, barátjához, Erdélyi Ferenchez, a gödöllei református paphoz megy; annak semmi köze sincs az irodalomhoz.

Amikor Erdélyi bemutatja a szép, művelt és dúsgazdag Mednyánszky Bertának, a költő a menekülők, a folyóra lelt szomjazók hevületével veti magát az új élménybe, noha már a kezdet kezdetén sejti, hogy abból mást, mint verset nem meríthet.

Oh leányka, ha te nem szeretsz is,
Engedd meg, hogy szerethesselek,
Mert különben köztem s a világ közt
Megszakadnak minden kötelek.

A nagy szenvedélyek nem ilyen mértéktartók, kivált az övéi nem, akit semmi sem sért úgy, mint a megalázás, a visszautasítás. A *Szerelem gyöngyei*vel azért akadt meg a kritika, mert bedőlve a verscímeknek, a szerelmet kereste bennük. Az van ott legkevesebb.

Én szeretlek! bár tudom: mily rém a
Nem viszonzott szerelem baja;
De kit annyi rém gyötör, szivemnek
Könnyü lesz ezt is megszoknia.

Már itt, a ciklus második költeményében, kedvesét nem azzal riasztja a költő, hogy - ha érzelmeit nem viszonozza - közte és a lány közt történik valami tragédia, hanem közte és a világ közt.

A verseknek semmi titkos hátterük, a költő az őszinteség megszállottja, pontosan kimondja nemcsak érzelmeit, hanem gondolatait is. Alig volt lírikus, aki úgy kezére járt a kritikának, mint ő. Mednyánszky Berta, ha nemcsak verseket, de a versekben is tudott olvasni, nemigen lehetett elragadtatva az ilyen soroktól:

Vad, sötét föld keblem birodalma,
Fejedelme gyűlölő harag,
Harcban állok a nagy mindenséggel -
Szeretetre csak képed marad.

A *Szerelem gyöngyei*nek tiszta, világos darabjai az érzések mélyebb régiójából valók. A költő, aki szerepjátszó hajlamát kedvére kiélhette, sőt megelégelhette az *Úti rajzok*ban és a színdarabírásban, most, magára maradva, a lélek mozdulatait figyeli, s ábrázolja a tőle megszokott egyszerűséggel és szókimondással. Van bátorsága a látszólagos legnagyobb ellentmondásra, arra is, amit az olvasók legkevésbé bocsátanak meg: az érzelmek megtagadására. Az Etelkét búcsúztató zokogások a végeken még el sem ültek, amikor maga a költő már hangot vált. Nem az új szerepbe öltözködött színész, hanem a nagy lírikus, a nagy egocentrikus biztonságával.

Szeretnék már szeretni újolag…
Mit ér a kert, ha rózsát nem terem?
Ha szerelemmel nem diszeskedik,
Mit ér az élet, ifjuság nekem?

Lelkem bolyongó, hontalan madár,
Keresve száll: fészkét hol rakja meg?
Hol a leányszív; amely megnyilik
Tanyát ohajtó érzeményinek?

Hát ez elég egyszerű, de a *Pesti Divatlap* hölgyközönsége s mindenki, aki belemélyedt az Etelka-dalokba, megütődve kapja fel a fejét. Máris? Alig egy-két hónapja, hogy elföldeltük szegénykét. Az olvasóban méltán merül föl a vád; de nem a lélekbúvárban.

Sírba tették első szeretőmet.
Búm e síréj holdvilága volt.
Új szerelmem, mint nap, jött ez éjre,
Fölkelt a nap… halványúl a hold.

A lélek s a líra értője elismeréssel nézi a merészséget. A Bertához írt dalok, ha más hangon is, ugyanarról a húrról hangzanak, mint az Etelkéhez írottak, finomabb árnyalatokkal játszva. A szerelemnél is bonyolultabb szerelemvágyat idézik. A Júlia-dalok előfutárai.

Egy költő lelkületét - a legszókimondóbbét is - a versnek abban a részében lehet legkönnyebben rajtakapni, amelynek látszólag legkevesebb, szinte csak magyarázó, csak külső köze van a lényeghez. A hasonlatokban, a legszabadabban választható, tehát a lélek legrejtettebb hajlamait leleplező anyagban: a költői képekben.

Mióta az ifjú költő jó és rossz kedvét nem rakja át zsáneralakokra, hanem magára veszi, képei látható változáson mennek át. Melegebbé, színesebbé, s ugyanakkor, mert a lélek csapongását mégis híven követik, merésszé, oly meglepővé lesznek, akár azokéi, akik a szabad képzettársítást tették a vers legfőbb értékének. Etelke emléke így jelenik meg:

Alvó tenger a mult. Halálod a kőszirt,
Amelyen reményim sajkája kettétört,
Ez a durva kőszirt most már olyan szépen
Áll a látkör végén a kék messzeségben.

Mednyánszky Berta, az új szerelem „kékszemű kökényfa”. Kökényfa a valóságban ugyan nincs, a kökénynek csak sudár lánytermetre egyáltalán nem emlékeztető, terjengős bokra van, de a hasonlat, a rengeteg kék szemmel talán épp azért oly elragadó, azon a helyen, a csillagos, magas ég alatt. A szerelem egyszer rémes szörnyetegekkel tele tenger, amely lemossa a csillagokat, ha a féltés szélvésze belevág… de sokkal elhihetőbb, mert szebb, amikor repkény, alázatosan fölfelé kúszó a templom falán, amely a lányt jelképezi. A költői képek a fékezhetetlen temperamentumú költőt (a póriast, az arrogánst) kora legfinomabb, legválasztékosabb lelkületének mutatják. Amennyire férfias, hetyke és követelődző, annyira nőies is, odaadó, mindent feláldozó. A ciklus legszebb darabja egy marék tiszta költői kép, mozaikjukat a szerkesztő-ösztön teszi egésszé:

Fa leszek, ha fának vagy virága,
Ha harmat vagy: én virág leszek.
Harmat leszek, ha te napsugár vagy…
Csak hogy lényeink egyesüljenek.

A kevés ihlettel épült költemények is egyszerre megvilágosodnak a hasonlatok üvegfestményén beáradó fénytől.

Ajkaimról hallhatják gyakorta
A beszéd megáradt folyamát,
S közbe-közbe tréfa úszik árján,
Mint enyelgő csónakos-család.

A *Szerelem gyöngyei*ben ezek az igazi gyöngyök, ezekben van az igazi mondanivaló is. A versek tárgya a szenvedély; de tónusuk tűnődő.

Oly szelíd, szép őszi délután van!
Itt-ott látni csak kis felleget;
A viharból úgy maradt meg ez, mint
Bús időkből az emlékezet.

A faluknak bádogtornyait a
Nap sugári megaranyozák;
Délibábak távol tengerében
Mint hajók lebegnek a tanyák.

Áttekintek a nagy láthatáron,
Rónaság ez, völgy- és hegytelen.
Szívem is most ily végtelen róna…
Nincs benne más, csak szerelem.

Szívem olyan tele szerelemmel,
Hogy terhétől csaknem elesik.
Ugy vagyok, mint fa, melynek ága
Alig birja dús gyümölcseit.

A költő éppúgy ki van szolgáltatva az ábrázolt érzéseknek, akár mi, akiket a kifejezés tökélетességével megejt. A versek, amelyek közül a legszebbeket távol, a kedvestől sem zavartatva Szalkszentmártonban írja, rá is visszahatnak. Amikor e visszaható láng egészen átmelegíti, újra megjelenik Gödöllőn, s mint a gyors elhatározások embere, megkéri Berta kezét. Kosarat kap. Ilyen bevezető után soha ennél jobb alkalmat egy kis boldogtalan szerelemre. Ehelyett siet vissza Pestre, összerendezi a verseket, utóhangot is ír hozzájuk, nem valami hízelgőt imádata tárgyára:

Nem lehet, hogy én még ne szeressek
És hogy engem ne szeressenek!
Bármily hideg a világ: szívem még
Nem fagyott meg, szívem még meleg.

Aztán megalkuszik Emichhel, a kötet október 20-án már meg is jelenik, példányonként 30 krajcárjával. A dolog végérvényesen be van fejezve. Sokan jellegzetes impresszionista költőnek mondták: csak tükrözi a világot, a perceket. Holott egészséges; csak fiatal; csak - mint mondtuk - bátor és őszinte saját magával is. A költő nem a szerelmet ápolja tovább, hanem azt, amit a *Szerelem gyöngyei* közben meglelt: az emelkedett hang és az elmélyült érzés egybekapcsolását.

A versnek hangja és szerkezete változatlanul egyszerű és átlátszó. Amit a költő kifejez, azon nyomban világosan szemünk előtt áll. Felszínesnek vagy sekélyesnek azok mondhatják, akik - már a mi korunk divata szerint - csak a zavarost vélik mélynek, a pocsolyák zavarosát is, s különös háládatlanságból lebecsülik azt, aminek rögtön az aljára látnak.

15.

Életének eseményei most a versei.

A költői képekkel egyidőben ébredeznek s finomulnak az egy-egy helyzetet s jelenetet festő képek is. *Az alföld* csupa hang, csupa mozgás; a vers középpontjában a költő áll, s a maga temperamentumával, lírájával fűti át a tájat. Következik a kommentálás, a megértés korszaka. A költő és a világ párbeszédében a szerepek fölcserélődnek. A természetfestésből a természet és az élet átérzése lesz. Melyik a nagyobb művészet? Az utóbbi az emberibb, a mélyebb; még azt is mondhatjuk, hogy szociálisabb, mert a természetbe s az életbe a társadalom is beletartozik.

Az átmenetet, az egy lépéssel való okos hátrahúzódást a *Téli világ*, a holland mesterek havas tájképeivel vetekedő kis remekmű mutatja.

A napszámos, napszámosné
Tuskót fűrészel és hasít;
Daróc pólyában gyermekök
A szélvésszel versenyt visít.

Ami eddig sose fordult elő, a hat részre osztott életképsorozatban a költőnek egyetlen személyes megjegyzése sincs. Egyénisége a kitűnő zsánerfigurák közt bujkál, keserűen az őrálló katonában s magát gúnyolva a vándorszínészben. A refrén közvetlen kérdése sem fejez

ki semmi egyénit; nem az érzelem hangsúlyozására, hanem a változó képek egyforma keretéül szolgál.

A hangváltás legjellegzetesebb darabjai a szégyenletes pesti hadjárat első nagy rohamai után keletkeznek. A sors módszere a költővel változatlan: a nyilvánosság rivaldafényében akkor taszítja hirtelen le, amikor az a legmagasabban érzi magát. A letaszítás után majd ismét talpra ugrik, és csak konokabban tör fölfelé, de egyelőre - hányadszor is már? - hullámvölgyben van. Nem a mélységiszony, a költőket ilyenkor fogja el a mélység átérzése. Pest egy éve a dicsőség színtere volt, most a megaláztatás purgatóriuma. Az ország tele van a fiatal költő nevével. S neki a szellemi élet központjában nincs keresete. Betű szerint értjük a szót. Az ország első költője nem élhet Pesten, mert nem tud megélni. Másod- és harmadmagával nyomorúságos udvari szobákban lakik. Mit szépítsük; a nyomorúság űzi vidékre. A testületi szellem kitűnően működik.

Az öregek Szalkszentmártonban is a kocsmát és a mészárszéket bérlik, helyzetük a dunavecseihez viszonyítva még rosszabb. A költő itt már azt a kényelmet sem engedheti meg magának, hogy külön szobát vegyen. A kocsma kis vendégszobájában hál, nappal a kocsma ivójában dolgozik. Itt írja a *Szerelem gyöngyei* utolsó darabjait s közben és utánuk az új világszemlélet első határozott vonású képeit.

Körűlem éj van, fényes éjszaka;
A csillagfényes éjben méla csend,
Oly csend, hogy szinte vélem hallani,
Mit a holdban Szent Dávid lantja zeng.

Az első vers még nagyjából ugyanazt a tájat mutatja be, amit *Az alföld.* De mennyire más oldalról! Mintha annak negatívját, érzelmi ellenpólusát látnánk. A szerkezet diadalmas irány-fordító szólama, a „felröpűlök ekkor gondolatban" helyén „elandalodva szemlélek körűl". A vers, a *Falun*, hangulata a költő felé gyűrűzik. A vers derekán a költő finom átmenettel a jelenségekről magára tereli a szót.

A szomszéd tóból a vadlúdakat
Látom csapatban messzeszállani;
Szivemből is föl- és elszállanak
A nagyravágyás, hír vad álmai.

Ez a táj utolsó sugallata; ennek a hatása alatt beszél magáról a költő most már egész a vers végéig; ez itt is a halált idézi. De nem a „Szép vagy, alföld, legalább nekem szép"! boldog paroxizmusában! Névtelen, szántóvető élet után, „nem tettetésből síró unokák" tegyék majd egy sírba a hitvessel, aki vele aggott el a dologban… A versnek nem kevesebb a tüze, mint *Az alföld*é; csak befelé melegít. Hogy milyen költői erő lehet ilyen „elandalodó" szemléletben, arra a legjobb példa *A jó öreg kocsmáros.*

Falu kocsmájában van az én lakásom;
Csendes kocsma ez, csak néha zajlik éjjel.
Egy jó öregember benne a kocsmáros…

Összekoccan néha jó feleségével…

Mindig későn fekszik, mindig idején kel…

…megfürösztöm arcát szemeim könnyével,
Mert az én atyám e jó öreg kocsmáros.

A versnek semmi cselekménye; egyetlen hasonlat, egyetlen költői kép sincs ebben sem: egyszerű prózai megállapítások sorozata. Nagy verssé a bujkáló, csendes melegség teszi, mely az utolsó előtti sorban lobbantja ki hevét úgy, hogy az olvasó arca is beleizzik. Alig van vers a világirodalomban, amely egy technikai fogást, a pointe-t ily szerencsésen, a mesterkedés minden látszata nélkül röpített a célba. A költő a művészet belső, nagy rugóit működteti.

Fel-felruccan Pestre, s eljövet mindannyiszor új sebet visz haza, a vidékre. Ő a nemzet eleven szelleme, mint a megtestesült fájdalom cikázik az óriási, zsibbadt törzsben. *Az utolsó ember*t az irodalom nem méltányolta eléggé, talán, mert nagyon hirtelen ugrott ki az eddigi, a „felszínes" versek folyamából, nagyon is elüt a költő megszokott modorától. Az égbolt hatalmas shakespeare-i koporsó; a föld fekszik benne. A nap bágyadt sírbolti lámpa, a zaj, amelyet az imént madárkák vagy leányok dalának hittél: a férgek rágcsálása a koporsón. Behunyt, üveges minden szem

- amelyekből oly undorítón
Nézett ki, mint a kéjleányok
A bordélyházak ablakából,
A gőg, irígység, elbizottság,
A megvetés, alázatosság.
Behunyvák a szemek, s hideg már
A szív, e kis pokol, amely száz
Meg száz ördögnek volt tanyája,
Hol a bünök máglyája égett
Kihamvadatlan lángolással.
Hanem már mindeneknek vége.
Alszik már a becsűletorzás,
Barát- s honárulás, s egyéb szörny,
S amely őket nyomban követte,
A lelkiösmeret marása…
De ez nagyon régen halt már meg,
Az újabb kornak nemzedéke
Ismerte ezt csupán hiréből. -

Ez most Pest, ezek az irodalmi jópajtások. A költő híres nyughatatlanságának, csatangolásai új sorozatának ez az egyik s nem utolsó fontosságú oka. A másik az, hogy nyomorúságában örömmel veszi, ha látogatóba: más, szabadabb környezetbe hívják. A nem-szakmabeliek közt érzi legjobban magát. Szeptember harmadik hetében Sassékhoz megy, eddigi élete legboldogabb korszakának színterére, Tolnába, Sárszentlőrinc mellé, Borjádra. Útközben megírja legnépszerűbb dalát, a *Juhászlegény, szegény juhászlegény*t, amelyet a nép majd annyira magáénak tekint, hogy javítgat, toldoz-foldoz rajta.

„Ha ez a pénz volna csak foglaló,
S még százennyi lenne borravaló,
S id'adnák a világot rá'dásnak,
Szeretőmet mégsem adnám másnak!"

A legkényesebb - bár az egyetlen értelmes - módszer, ha a megbírált verset a bíráló azon melegében átírná, a maga ízlése szerint. Ilyennel szolgálhatunk. Nyújt tán némi tanulságot, ha idemásoljuk a nép bírálatát, ezt tán a költő sem utasította volna el. A meglepő tanulság, hogy a nép éppen a népiességet, a túlzást, javította ki a versben:

Ha az a pénz volna csak foglaló
S kétszerannyi rá a borravaló
S a világot adnák ráadásnak,
Szeretőmet mégsem adnám másnak.

Borjádon rögtön; megérkezése után, ahogy Ferenczi a csillagok állásából megállapította, „alkalmi” versei közül a legremekebbet írta meg.

A négyökrös szekér valóban úgy indul, mint egy naplótöredék; az életrajzírók adatai semmit sem rontanak a vers hangulatán. Erzsike, a vers hősnője, az itteni házigazda lányának későbbi tanúságtevése szerint a szekéren a beszélgetés szórul-szóra úgy folyt, ahogy a költő leírta. A család átrándult az alig félórára eső Uzdra, s hazafelé ökrösfogatra telepedett.

A társaságban én is ott valék,
S valék szomszédja épen Erzsikének,
A társaságnak többi tagjai
Beszélgetének s énekelgetének.
Én ábrándoztam s szóltam Erzsikéhez:
„Ne válasszunk magunknak csillagot?”
Az országúton végig a szekérrel
A négy ökör lassacskán ballagott.

Mi az elragadó ebben az igénytelen versben? A szekéren szinte semmi sem történik; a fiatalok közt szövődő érzelem oly finom, oly halvány, hogy alig érzékelhető. Meg is kell ismételni.

„Ne válasszunk magunknak csillagot?”
Szólék én ábrándozva Erzsikéhez,
„A csillag vissza fog vezetni majd
A mult időknek boldog emlékéhez,
Ha elszakaszt a sors egymástul minket.”
S választottunk magunknak csillagot.
Az országúton végig a szekérrel
A négy ökör lassacskán ballagott.

A verset az ellentét teszi feledhetetlenné. Amíg fönt, a versben és a szekéren, a legéteribb érzések vibrálnak, lent a szakaszok végén az ökrök konokan a legvaskosabb magyar valóságban cammognak. A lőcsök mellett tündérek ülnek, olyanok, akik ebben a pillanatban alakultak azzá. A föld és a menny találkozása ez, még megkapóbban, mint a *János Vitéz*-ben, mert a varázslat nem mesében, hanem ott a borjádi országúton történik. *A jó öreg kocsmáros* a pointe, ez a vers a refrén diadala. A költő mindkettőt mástól tanulta, az egyiket Heinétől, a másikat Béranger-től. Mindketten idejöhettek volna hozzá, hogy megtanulják, hogyan kell ezt is, azt is tökéletesíteni, egyéni kinccsé tenni. Hogyan rakódik - akár a faágra, amelyet Stendhal a sóbányába dobott - egy jelentéktelen, a költészet útszélen heverő holmira a költészet legtündöklőbb s legegyénibb képződménye.

A hangulatnak, a belső világnak ez a finom rajza ütközik ki a következő borjádi hangulatú, de már Pesten keletkezett versből is:

Hegyen űlök, búsan nézek le róla,
Mint a boglya tetejéről a gólya.
Lenn a völgyben lassu patak tévedez,
Az én fáradt életemnek képe ez.

A vers szakaszról szakaszra lágyul, s - megfordítva az eddigi sorrendet, amely szerint a költő a vers elején megütött népdalhanghoz fűzi egyéni mondandóit - a végén olvad föl a népdalba; nem tüzébe, hanem nyugalmába. Az utolsó két szakasz olyan, mintha a költő emlékezetből írt volna le egy hajdan hallott kedves éneket: „Szeretném, ha vadfa lennék erdőben…” A vers a mesebeli próbákra indult fiú visszatérése a családba, a népbe.

Emlékei közt jár, a lelke gyűjti már a titkos érintéseket, amelyektől az elveszett gyermekkor visszahódításának legszebb eposza, a *Tündérálom*, majd megszületik… A borjádi présház előtt összetalálkozik a hajdani kis Hittig Amáliával… Az élmény első verse csak bevezetője a későbbi, hatalmas másodiknak.

A kisleányból hajadon,
A kisfiúból ifju lett;
Jött az idő, mely soha meg nem állott,
S miként a szélvész a virágot,
Elvitte boldog gyermekségemet.

Azóta tiszta látköröm
Oly gyakran elsötétedett,
S az éjszakában, mely sírként fedett el,
Csak egy csillag volt: a könny, mellyel
Sirattam boldog gyermekségemet.

Sajnos, a verset megmutatta annak is, akiről írta. Az élet s a költészet - e két egymással versengő valóság - érintkezéséből megszívlelendő tanulságú rövidzárlat lett. A jelek szerint a szöszke múzsa annyi készséget mutatott a költő megvigasztalására, hogy közeledtére az végül is szobájába zárkózott, s mint Sass írja, „oly ügyesen színlelé egész nap a fogfájást, hogy anyám megijedve jajgatásán, alig győzte kamillás-zacskókkal - mindaddig, míg Sándor kényszerhelyzete alól fölszabadulva hahotába tört ki”.

Mintha kamasszá vedlett volna vissza. A pesti utca ujjal mutogatott híressége, a Pilvax kávéház írógyülekezetének nagy tekintélye itt azzal vív ki elismerést, hogy a présház előtti játékok folyamán: „bámulatosan állt tótágast, s hányta a cigánykereket”. Sass, akinek megfigyelésében mindig van valami orvosi, ezt írja még ezúttal róla: „Csontszerkezete edzettségének s férfiasságának jellegét árulta el. Birkózásban legyűrte erősebbnek látszó ellenfelét… Megülte a lovat szőrén, úgy mint nyeregben, s ha fölkapaszkodhatott reá, kantár nélkül elterelte vágtatását.”

Sass néni, a nagyasszony, édes fiának tekinti, a szép nemes kisasszonyok édes kisbátyjuknak. Ez azért érdemel figyelmet, mert ha csak a szegénység s az egyéni sérelem emléke tartaná a nép mellett, most már el-eltávolodhatna a néptől, mert hisz szaporodnak a gyógyító sebkenések, gyűlnek a békítő emlékek is. Nem ez az első udvarház - azt a borjádit még az én gyermekkoromban is „kastélynak” hívta a nép -, ahol otthonosan mozoghat. A kisebbik Sass-fiú, Károly mondja, mosolyogjunk rajta mi is:

„Csak az ottani hangulat jellemzésére hozom fel a következő esetet: Egyszer ebédnél forgácsfánk került az asztalra. Leánytestvéreim azt a csínyt követték el, hogy igazi gyaluforgácsot csempésztek a tészta közé s azt tojásban és zsírban kirántva adták fel, s aztán kacagva lesték, midőn a vendég fiatalemberek a fenyőszilánkot egy darabig hiába rágva, végre titkon a tányér szélére csúsztatták, azt gondolván, hogy a forgács véletlenségből keveredett a fánkba. Ő sem kerülte ki a rászedést, mire anyánk kitörő nevetéssel világosította fel a valóról.”

A simontornyai járás alszolgabírája, nemeskéri Kiss Lajos egyszer beállít a Sass-kúriára, s a derest, mint a népnevelés és közigazgatás leghelyesebb eszközét emlegeti… A per amice kezelt költő felháborodva csapja le a kanalat, s dohogva rohan ki rendes tartózkodási helyére, a méhesbe. A jelenet hatása alatt írta - mert akkor már olyannyira biztos költő, hogy jelenetek hatása alatt is tud jó verset írni - *A magyar nemes*t.

Munkátlanság csak az élet.
Van életem, mert henyélek.
A paraszté a dolog.
- - - - - - - - - - - - - - - -
Nem írok, nem olvasok...
- - - - - - - - - - - - - - - -
Enni, inni jól tudok
- - - - - - - - - - - - - - - -
Van adósságom, de sok…
- - - - - - - - - - - - - - - -
Mennybe visznek angyalok.
Én magyar nemes vagyok!

Mi csipkelődésnek érezzük. Akkor még csípett, égetett - ahogy a későbbi visszavágás bizonyítja.

(Az „ősi ház" és törzsök későbbi sorsáról, amikor a hőst már csakugyan mennybe vitték az angyalok, véletlenül van némi egyéni értesülésem, legyen szabad itt megemlítenem. Gyermekkorom egyik kedves ismerőse e gőgös úr akkor már aggastyán sorban levő unokaöccse volt; a térdnadrágban, micisapkában poroszkáló hosszú, csontos öregúrnak egyetlen családi büszkesége s kincse maradt az, hogy e vers az ő nemzetségére íratott.)

Két hetet töltött Borjádon a költő, ennyi is elég volt neki, hogy a pesti gáncsok után, frissen talpra álljon. A *Szerelem gyöngyei* hősnőjénél ért kudarcból is vers lesz, a *Szerelem átka*, nem nagyon megrázó, a kudarc sem volt az. A lélek megint egy leíró versben vetkezik le előttünk, *A csárda romjai*ban.

Az Alföld itt válik igazán a szabadság honává. A gazdag, zsúfolt leírások helyett a költő mindinkább belső világáról beszél. A vers úgy indul, mint *Az alföld*; a hegyvidéknek, a romantikus képzelet kedvenc kirándulóhelyének már egy kicsit programszerű leszólásával (mert közben annak is védelmezői támadtak). A verslendítő lírai szárnyalás itt is vidám, de most nem a táj, hanem az érzelmek magasába kanyarodik. Egy szinte véletlenül kiejtett szótól a költő megmámorosodik, félrelendül, azaz fölfelé. Legszebb példáját ennek majd a Várady Antalhoz s aztán Arany Jánoshoz intézett levél végén találjuk. *A csárda romjai*ban a szabadság először mint jelző fordul elő.

Itt szeretnék élni a puszták közepin,
Mint Arábiában a szabad beduin.
Puszta, puszta, te vagy a szabadság képe,
És, szabadság, te vagy lelkem istensége!
Szabadság, istenem, még csak azért élek,
Csak azért, hogy egykor érted haljak én meg,
S síromnál, ha érted onthatom véremet,
Meg fogom áldani átkos életemet.
De mi ez?… sír… halál… hova nem vetődtem!

Szinte erőszakkal kell visszaereszkednie a tárgyhoz. De alig tud lent maradni. Ha másképp nem lehet, egy zárjel révén csap fel, egy kedves életkép, a múlt megelevenítése ürügyén futtatja ki érzéseit.

(Szegény Magyarország, szegény édes honom,
Be sokféle bilincs volt már lábaidon!)

A verset a külső és belső világnak, a testnek és léleknek ez a páros, egymással vetekedő ábrázolása teszi mindvégig feszültté és oly elevenné. Nemsokára teljesen a belső világról lesz szó. A külső világ gondoskodik róla; nem a táj, hanem a társadalom.

Október közepén a költő újra Pestre megy, a *Szerelem gyöngyei* után már megint van egy kötetre való anyaga. Pénzre van szüksége, hisz szüleit is segélyeznie kell. Honoráriumot egyedül a *Pesti Divatlap*tól kap, a hajsza minden más folyóiratból kiszorította. Új egyezséget kínál Vahotnak, a költemények eddigi 3-4 forintnyi díja helyett 5-6 forintot kér. Vahot teljesen markában érzi a költőt, kapzsiságát ostobasággal tetézi. „…azt nyilatkoztatja ki, hogy ezentúl nem fog a *Pesti D. lap* minden számába közleni tőlem verset, csak minden másodikban, ennél fogva egy versért ugyan valamivel többet, de általában évnegyedenként kevesebbet kaptam, mint azelőtt. Hanem, azt mondja Vahot, ezután a többi lapokba is írhatok. Merci, monsieur. Mikor már összevesztem a többi szerkesztővel, akkor menjek hozzájok, hogy itt vagyok, uraim, fogadjatok be! s ezt éppen az mondja, aki miatt amazokkal meghasonlottam. De nem szóltam semmit, hanem hallgattam és káromkodtam, mint a mennydörgés, míg elfeledtem a dolgot."

Soká nem feledte el. Az ellenséges gyűrű tökéletes. Pesten nemcsak Vahot tartogatott számára meglepetést. A régi jóakaró Nagy Ignác külön gúnyiratban méltatja s próbálja kiebrudalni „Hadúr virágkertjéből" az ő „tigris költészetét". A Lipcsében kiadott *Magyarkák* című pamflet elvadult talentumnak, szilaj csikónak nevezi. *A Versek* második kötetéről egy hang sincs a sajtóban, a *Szerelem gyöngyei*ről is csak a *Pesti Divatlap* emlékezett meg, még a Vahottal való összekülönbözés előtt. Miért hallgatnak a dicshimnuszok írói, miért nem szólal meg Bajza, Vörösmarty? Pénz már az udvari szoba kifizetésére sem jut.

Percenként jobban-jobban el-
Sötétül láthatárom,
De én életemnek éjjelét
Nem rettegem, sőt várom…
Hisz annál fényesebb a csillag,
Minél sötétb az éjszaka -

írja Jókaihoz intézett versében; őt érzi egyetlen hívének.

De még ebben a hónapos-szobás hideg világban is ilyen vers szárnyal föl:

Lement a nap. De csillagok
Nem jöttenek. Sötét az ég.
Közel s távolban semmi fény nincs,
Csak mécsvilágom s honszerelmem ég.

Jegyezzük meg ünneprontóan, hogy ez a mécsvilág is hitelben égett a hónapos-szobában? A hazáról szóló, nagynyitású versben Kölcsey *Zrínyi dalá*nak mondandója lobban fel; de baljóslatú, füstös fellobbanásban megérezni itt is az egyéni sors részét. A haza is csak alkalom az egyéni szenvedély ábrázolására? A vers kéziratából három szakaszt kihúzott a költő. Azok közül a második épp arra gondoltat, amire *Az alföld* zárószakasza. A haza, az ország ennek az ifjúembernek lelkében már-már rögeszmeszerűen a halált idézi föl:

Meghalni érted, oh hazám,
Habár rettentő kínpadon,
Kétszer, háromszor halni meg bár,
De érted halni: szent óhajtatom!

A hazához menekül a hazafiak elől? A nagy anyához, panasszal, szinte gyermekes halálvággyal? Alig érthetjük; akkor még kevésbé értették.

A kirekesztés ellen a régi jó barátok közül csak egy fiú tiltakozik, az is magánlevélben. A világ világosodik; nemcsak a jóbarátok lepleződnek le, az egész emberiség. A csalódás hatása mindig nagyobb, mint oka. Az első villanásnál a világ új képe álomszerűen dermesztő:

Ott mély árokban egy koldús halott,
Fölkél és rágja a koldúsbotot.
Kemény. Beléje törnek fogai,
Látom szájából a vért omlani.
Itt egy öreg cigány, a deresen,
Ütik, verik kinoskeservesen,
Vernek le róla húsdarabokat;
Fájdalmában, mint a kutya, ugat.
- Itt egy ifjú, ki lenyakaztaték,
Viszi fejét, markolva üstökét,
S szólván: „nem én, de te vagy a zsivány!”
Bedobja azt a bíró ablakán.
Ott akasztófa, rajta csecsemő;
A csecsemőnek anyja odajő,
Megfogja lábát, s húzza, húzza le,
S körültáncolja a bitót vele.
Itt egy leány, két béka űl szemén,
Nyúzott patkány van orrának helyén,
Hosszú férgekből vannak fürtei,
S őt félkígyó-félember öleli. -

A társadalmi rajz nem túlzott, csak zsúfolt. Az emberi közösségről ilyen képzelmei vannak a legnagyobb magyar költőnek, amikor november végén ismét útnak indult Szalkszentmártonba. Épp csak annyi pénze van, hogy mégsem kell gyalog mennie.

16.

Űzött vad újra, s ez annál kínosabb, mert az egész világ szeme láttára hajtják ki Pestről, vissza a vidéki odúba. A szalkszentmártoni tél verstermése a nemes vad egyetlen hosszú mormolása a tüskék és a ketrecrács mögül.

A külső élmény most már, ahogy megérinti a lelket, azonnyomban el is merül benne, mint a tóba ejtett kő, s erejét, súlyát csak a fodrozódó hullámok mutatják. A fájdalmak súlyosak, de nagy hullámot egyik sem vet, talán azért, mert oly sűrűn hullanak, akár a zápor esőcseppjei; a költő egymásután idézi fel őket, hogy minél előbb végezzen velük. Művészettel, egy zsonglőr ügyességével kapja el s mutatja fel őket. Egy nagy fájdalom talán leterítené; a sok az küzdelemre sarkallja. Egyik nap elégikus, a másik nap gúnyolódó, a harmadikon már átkozódik. Túlságosan fiatal ahhoz, hogy kétségbeessék. A mélységből is friss, egészséges hang hallatszik.

A *Felhők*, amelyek közül lelkesültségében majd Nietzsche egy-kettőt megzenésít, nem a világutálat dalai; nem ködöt erjesztenek, hanem villámot. Az adatok szerint a költő Shelley olvasása közben kezdett írásukba, de lényegében - Shelley-től csak azt tanulta, ami benne is már régóta megvolt: a tiltakozást minden emberi hitványság és a hitványságok legnagyobbika, az elnyomatás ellen. Ide irányul az ő híres türelmetlensége és izgágasága… A *Felhők* egy kedves Coriolanus rapszódiái, aki Rómán úgy bosszulja meg magát, hogy - nem ellenségeit - a bűnt irtja ki belőle, az eredendőket is. Jellegzetes fiatalkori lelkiállapot. De a fiatal léleknek ezt a rokonszenves hányódását is egy érett, kész művész szólaltatja meg… A fölháborodást, az aránytalan nagy fogadkozásokat egy kicsit kamaszosnak találjuk? Úgy is kell néznünk azokat, úgy találunk rá igazi ízükre. Gondoljunk saját ifjúságunkra, amikor értettük a mártírokat és Schopenhauert, komolyan vettük a világot, s azzal akartuk megbüntetni, hogy kilépünk belőle.

Szeretném itt hagyni a fényes világot,
Amelyen olyan sok sötét foltot látok.
Szeretnék rengetegbe menni,
Ahol nem lenne senki, senki!
\- - - - - - - - - - - - - - - - - - -
Nézném a nap jöttét s lementét…
Mig végre magam is lemennék.

A fiatal temperamentumokat nem az ifjúsági regények érzelmei hevítik, hanem az emberiség végső, nagy ügyei, az, hogy vajon érdemes-e leélni ezt a rövid életet. Ők tudják a titkot, hogy miképp lehet olyan elvont fogalmakért meghalni, mint a szabadság, jövendő és becsület… A titkot, sajnos, csak érezni tudják; ha ki akarják fejezni, szenvelegnek, tücsköt-bogarat összehordanak, s nem találván a szavakat, rossz közhelyeket ismételnek: az öregek nyelvén dadognak, mint mondani szokás, kiforratlanul. A kiforrás meg, sajnos, legtöbbször azt jelenti, hogy épp azt az erőt forrják ki, ami oly irigylésre méltóan hevítette őket.

Hova lesz a kacaj,
Hova lesz a sohaj,
Ha hangja elenyész?
S hová lesz az ész,
Midőn már nem gondolkodik?
S a szeretet
S a gyűlölet,
Ha a szívből kiköltözik?

A *Felhők*ben kiforrottan is ez a hév buzog.

Emlékezet!
Te összetört hajónk egy deszkaszála
Mit a hullám s a szél viszálya
A tengerpartra vet… - - -

Nem a filozófia a lényeges bennük, bármily meglepő is az néha; nem is az élettapasztalat.

Mögöttem a múlt szép kék erdősége,
Előttem a jövő szép zöld vetése;
Az mindig messze, és mégsem hagy el,
Ezt el nem érem, bár mindig közel.
Ekkép vándorlok az országuton,
Mely puszta, vadon,
Vándorlok csüggedetten
Az örökkétartó jelenben.

A költő ráébred, hogy nem az igazság uralkodik a földön, hogy a jóbarát és a nő megcsalja az embert, hogy a gazdag elnyomja a szegényt… szörnyűség.

Az én szivem egy földalatti lak,
Sötét, sötét!
Az öröm egy-egy fényes sugarat
Csak néha vét
Mélyébe e földalatti háznak.
Ez a fény is csak azért pillant bele,
Hogy lássa a szörnyeket, mik ott tanyáznak,
Mikkel televan, tele!

De ismer tréfát is:

Mely'k a legvígabb temető?
A bú temetője?!… „S ez hol lelhető?"
Azt kérditek úgyebár? -
A bú temetője a boros-asztal,
Közepén a kereszttel, a nagy palackkal,
E mellett sírhalom minden pohár. -
Járjunk e víg temetőbe
Ily szomorú időbe'!

Az ifjúság lelkiállapotáról alig van még olyan hiteles tudósításunk, mint ez a vibráló ötletsorozat, amelynek csúcspontja és összefoglalása *Az őrült.* Az egész ciklus mintha ennek az egy versnek volna előtanulmánya vagy szaggatott folytatása. Hisz *Az őrült*ben sem csak az a megkapó, amit két generáció lúdbőröző háttal élvezett, s amit Egressy oly isteni ripacskodással, szemmeregetésekkel megjátszott.

Ostort fonok, lángostort, napsugarakból;
Megkorbácsolom a világot!
Jajgatnak majd és én kacagok -
- - - - - - - - - - - - - -
Mérget töltöttek azok vizembe;
Akik megitták boromat.

Nem a fékevesztett elme, azaz a zsáneralakba öltöztetett shakespeare-i bolond hat reánk, hanem a szörnyű fintorok mögött jól látható s oly szeretetreméltó ifjú arc rémülete: lássátok, ilyen a világ, meg kell bolondulni tőle, vagy föl kell robbantani az egészet.

Képzeletben, igen helyesen, az utóbbit választja. Dicsértük eddigi elmélyedését, figyelmének a külső jelenségektől a belsők felé fordulását. Most, hogy teljesen elmerülni látszik az utóbbiban, meg kell állnunk, s ha másutt nem is, ezen a téren, a művészet területén, az arany középút elvét kell követnünk. Mert két műben ezt feladja a költő. A *Tigris és hiéna* és *A hóhér kötele* fogyatékossága az, hogy az író teljesen elrugaszkodik a valóságtól, mindkettőben egy-egy közvetlen élményfakasztó érzelmet akar szinte esszenciaállapotban nem is ábrázolni, hanem azon melegében kivetíteni magából. Nem meglepő, hogy mindkettőben a bosszú ez az érelem. Az alakok az életben, azaz a papíron is úgy viselkednek, mint Egressy *Az őrült* szavalása közben. A hatás - a romantikusoké - ezúttal nem tudott lendítő erővé válni, nem lökte saját irányába a költőt. Mentse a drámát is, a regényt is, hogy a költő mindkettőt bámulatos rövid idő alatt és prózában írta, amelynek törvényeit még nem ismerte eléggé. Továbbá - mint maga is elárulta - erős pénzszűkiben. Az ebből való kibontakozás törvényeihez is vajmi keveset értett.

A *Tigris és hiéná*t 1846. január 5-én nyújtotta be a Nemzeti Színházhoz. A drámát mi a költő verseihez mérjük; a Nemzeti bíráló választmánya csak a kor színdarabjaihoz mérte; azok között megállta a helyét. Rögtön elfogadták, márciusra ki is tűzték. A költő január 16-án már ismét Szalkszentmártonban van. A pénzgondok nem csitulnak. Ekkor írja alig egy hónap leforgása alatt a regényt, a valóságtól való elrugaszkodás második darabját, amely éppoly kevéssé sikerült, akár az első. De ekkor írja, a regénnyel egyidőben, a *Tündérálom* című versét is, amely ugyancsak elrugaszkodás a valóságtól, de amely remekművé sikerül. Első hangütésétől kezdve. Itt is öntudatlan gyermekkori kép, gyermekkori panasz a szólam.

Sajkás vagyok vad, hullámos folyón.
Hullámzik a víz; reng a könnyü sajka,
Reng, mint a bölcső, melyet ráncigál
Szilaj kezekkel a haragvó dajka.
Sors, életemnek haragos dajkája...
- -
Elfáradtam már, messze még a part?

A túltengő indulat és érzés, amely a regény és dráma levegőjét oly fojtóvá tette s az alakokat elsorvasztotta, itt, a vers burkában csodálatos emelő erővé válik, a *Tündérálom*, mint egy tündérléghajó lebeg a valóság fölött, s micsoda tájakra nyit kilátást. Irodalmunk legmerészebb költeménye; magyar vers alig szállt az ihlet ily éteri magaslatába.

A valóság itt már csak arra szolgál, hogy a képzelet elröppenjen róla, s majd halkan visszaereszkedjék rá. *A Tündérálom* világát a korlátlan, a teljhatalomra jutott vágy építette fel, egy lángelme erejével s ízlésével. A csillogó, leheletkönnyű világ szemünk előtt épül és emelkedik, egy keleti varázsló hipnotizálására.

A költemény egységes, de bizonyos vagyok benne, hogy nem előre eltervezett. A költő szakaszról szakaszra éli és alakítja; előttünk ábrándozik, s viteti magát a merengés, az ébren-álmodozás vitorláival. Az alap *a Felhők* lelkivilága.

Sem part, sem ösvény nincsen még előttem,
Csak hánykódás, csak örökös habok;
Hánykódom egyre a folyó nagy árján,
Ki sem köthetek, meg sem halhatok.

Ez pontosan a kamaszkor; az első ifjúság képe: Sötétség, a fárasztó, csüggesztő hánykódás, az események és szenvedélyek folyóárján; semmi vigasz, semmi remény, csak örökös, hasztalan küzdelem.

De mily hang ez, mily túlvilági hang,
Mely bévegyűl a habzugás közé?
Tán szellem, égbe szálló a pokolból,
Hol büntetését már átszenvedé?…
Egy hattyu száll fölöttem magasan,
Az zengi ezt az édes éneket -
Oh lassan szállj és hosszan énekelj,
Haldokló hattyúm, szép emlékezet!

A vers itt kanyarodik fel egy mesebeli madár gyönyörű szárnyalásával a tiszta líra shelley-i magaslatába. A költemény elbeszélésbe hajlik, de amit elmond, az is annyira át meg át van szőve tündérhalk lírával, hogy külön figyelmeztetés nélkül is tudjuk: ez a történet sohasem esett meg; az teljesedik benne, amiről a hajdani szerelmes fiú álmodozott, a vágy testesül meg benne s diadalmaskodik a valóságon. Hattyút senki sem hallott énekelni, de a szép legenda

mégis kitörölhetetlenül él, elevenebben a valóság nem egy jelenségénél; természetesnek vennénk, ha egy őszi délután elhúzna felettünk egy daloló hattyú. Így zeng a *Tündérálom* szomorító-vigasztaló lírája is.

Alkonyodék. Arany felhőkön szállott
A nap violaszín hegyek mögé.
A messzeségbe nyúló rónaságot,
E száraz tengert, halvány köd födé.
A szikla, melyen állottunk, piroslott
A végsugártól, miként bíbor párna
A trónon. De hisz trón volt ez; mi rajta
A boldogság ifjú királyi párja.

Valóságként énekli azt, amiről mi eszünkkel tudjuk ugyan, hogy csak vágy, de amit az ének zengése alatt a valóságnál is valóbbnak veszünk. Nem a kis Hittig Amália vagy a csöngei szerelem: Tóth Róza személye elevenedik meg; hanem annál sokkal csodálatosabb: maga az első szerelem. A visszahozhatatlan ifjúság varázsolódik vissza. A külső valóság ábrázolásából a lélek részleteinek ábrázolása felé fejlődő költő útjának legmagasabb pontja ez.

Hirtelen zuhan vissza a köznapi világba. Ahogy a szalkszentmártoni kocsma ivójában letisztázza a két új művet, ismét Pesten terem. A fagyos légkör első pillanatra mintha engedne körötte. A jóbarátok visszaszállingóznak, a lapok is mintha belátnák, hogy egy kicsit túlmentek a mértéken.

A költő azonban nem az az ember, aki szemet huny az emberi aljasság felett, függetlenül attól, hogy az őellene irányul-e vagy sem. A túlérzékeny lélek általában iszonyodik a szennytől. A költő az őt ért sérelmeket tán megbocsátaná, de elveit a megpróbáltatások csak keményebbé tették, s most elvből nem engedhet. A saját mértékével méri az embereket; akit egyszer tisztességtelenségen kapott, az örök életében gyanús őelőtte. A római erények közül nem a virtust, a *vertu*t emelte legmagasabbra a francia forradalom is? S utána a szókimondást, a férfiasságot… Ne feledjük azt sem, hogy protestáns, ami akkor még puritánt jelentett… S ha erkölcsi finnyásságával végül is egyes-egyedül marad? Maradjon, megáll ő egymagában is! A jogos kényesség okozta töméntelen sebet a lélek - ahogy már történni szokott - büszkeséggel gyógyítja.

A *Pesti Divatlap* január 19-i száma érdekes hírt közöl. A költőt „a Kisfaludy Társaság tagjává akarta választani; de miután az magánúton nyilatkoztatá, hogy a megtiszteltetést nem fogadja el - választás alá sem került”. Elképzelhetjük a költő szája körül a keserű fintort, amikor hírét vette a készülő kitüntetésnek, ott a szalkszentmártoni kocsma ivójában. Kitüntetést? Januárban összesen két verse jelenhetett meg; irodalmi működéséért az egész hónapban a közönség vagy a társadalom, hogyha úgy tetszik, a haza, mindössze tíz forinttal jutalmazta. (Februárban ugyancsak tíz forinttal.)

Pedig akkor már, aki irodalomról csak két percig beszél, az, ha szereti, ha nem, kénytelen kiejteni az ő nevét. Őneki egy verseskönyve több példányban elkél, mint a több költőé összevéve. Hartleben ennek hatása alatt veszi meg *A hóhér kötelé*t, amikor a költőt Eötvös beajánlja hozzá.

A regényről a cenzor, az öreg Reseta bácsi mond először véleményt. Törvényes kifogása nincs ellene, de annál több művészi. Igyekszik a költőt a kiadásról lebeszélni, s amikor az gőgjében pironkodva bevallja, hogy elsősorban a pénz miatt kell megjelentetnie, kölcsönképpen fölkínálja neki azt, amit a kiadó fog fizetni, 150 forintot, tízévi törlesztésre. Ilyen cenzorok,

ilyen jellemek gyilkolták akkor az irodalmat… A költő nem fogadja el a megható ajánlatot, a regény megjelenik, s ha a közönség nem is, a kritika kapva kap rajta.

Mit tagadjuk, pénz kell, pénz; az öregek Szalkszentmártonban is eladósodtak, az ottani bérletből is rövidesen ki fogják tenni őket. A költő szigorú elveit az emberi egyenességről nemcsak másokra alkalmazza; kötelességének érzi, hogy bajukban az öregeket ne hagyja magukra. A kötelék, a családi kötelék s a tekintély, az apai tekintély ellen nem ilyen esetben kell lázadozni. Az ő forradalma a férfias egyenességé s nem azé a beteges önzésé, amellyel az előbbit oly gyakran összekeverik.

A regény honoráriuma egyenesen haza vándorol, s régtül megvan ottan már annak a pénznek is a helye, amelyet a dráma fog jövedelmezni. Sajnos, semmit sem jövedelmez.

Valamirevaló tiszteletdíjat a szerzők csak a bérletszünetben játszott darabok után remélhetnek. A magyarság jelentős tömegei csak vásár alkalmával töltik meg Pestet és a színházat; a legkedvezőbb időpont tehát egy darab bemutatására a vásár előtti bérletszünet. Erre volt kitűzve a költő drámája is. Sajnos, időközben Szigligeti benyújtotta *Egy szekrény rejtelmei* című népszínmű-remekét, a vásárra az igazgatóság ezt adta elő, a következő bérletszünetekre pedig, a költő drámáját hétről hétre halogatva, hangversenyeket és jutalomjátékokat szemelt ki. Végre sor került a drámára is, de bérletfolyamatban, szombati napon. A költő sötét kezek munkáját vélte látni a dologban, s a szerencsétlen tragédiát visszavette. „Mert fél a bukástól” - csap föl a jóakaratúak suttogása. A költő nyilatkozattal veri vissza a pletykát. Nincs mit takargatnia: „Lehet, hogy megbuknék művem, ha adnák; de azért vissza nem vettem volna, mert fájdalom, oly körülményekben vagyok, hogy egy pár száz forint jövedelemért eltűrném művem bukását. Méltánytalanságot azonban nem egy párszáz forintért, de egy pár ezerért sem tűrök senki fiától…” Desmoulins köszörüli torkát.

Helyzete, mint minden magyar íróé, aki irodalomból akar megélni, s tollát nem hajlandó áruba bocsátani, valóban kétségbeejtő. Két új könyve is nyomás alatt van, de még most sem tudja elérni, hogy a szekérre - Pestre, a szellemi élet középpontjába - fölkapaszkodják. Mint egy házaló ügynök, lohol két-három hetenként Pest és Szalkszentmárton, aztán Pest és Dömsöd között, ahova szülei ezen a tavaszon költözködtek, még az eddigieknél is sanyarúbb helyzetbe. Senkihez sincs fordulnia.

Vahotnak új megállapodást ajánl. Vahot júliusra még az eddigi megállapodást is felmondja. A költő, mint minden írótársa, teljesen ki van szolgáltatva a kiadók kényének. A szerkesztők gúnyosan várják, hogy megalázkodjék előttük, s visszakönyörögje magát.

Nemcsak anyagi gondok kínozzák. Azonközben, hogy minden lap kapuja zárva marad előtte, népszerűségét, költői hírét is veszedelem fenyegeti. Csak egy-két okos mosolyra, egy-két békélő kézfogásra volna szükség, s minden egyszeriben megváltoznék, ömlene a pénz, s az annál még drágább borostyán. Ezt diktálná nemcsak a szükség, hanem a művészi önzés is. Ki vádolná megalázkodással, ha művei elhelyezésére mindezt elkövetné?

Nem ismerjük pontosan érzelmeit; e korszakból egyetlen levele sem maradt fenn. Verseiben a *Felhők* hangulata rezeg tovább lassan-lassan csitulva. Írjuk ide *Mint felhők* kezdetű, soha sehol idézni nem szokásos remekművét annak bizonyítására is, hogy még az ő műveiben is találhat az ember ismeretlen gyöngyszemet!

Mint felhők a nyári égen,
Érzeményim jőnek-mennek
Majd fehéren, majd sötéten;
S egy sem áll, egy sem pihen meg.
Hova mennek? honnan jőnek?

Nem tudom, nem sejthető;
Hozza és elfúja őket
Az örök szél, az idő.

A szerelem fellegéből
Hulltanak reám villámok;
A barátság fellegéből
Záporesők szakadának.
Zápor és villám multával
Csendes tiszta lett az ég,
S a másik perc fuvalmával
Ujra felhő érkezék.

S a felhők, habár fehérek,
Árnyat akkor is csak vetnek.
Majd ha én oly időt érek,
Hogy felhőim megrepednek!
S széleikre rózsaszínben
Száll az égő napsugár,
S ők úgy állanak fölöttem,
Mint megannyi tündérvár!

Oh ez idő el fog jőni,
Amidőn majd szerelmemnek
S barátságomnak felhői
Rózsaszínben tündökölnek;
Hanem akkor már indulhat
Temetésemre a pap,
Mert ha a felhők kigyulnak,
Lemenőben van a nap.

A fájdalom megérik, s az elégiába hajló versek az égitestekkel dobálódzó Lear helyett egy csendes, szomorú fiatalembert mutatnak, aki arról panaszkodik, hogy senki sem szereti… Következő hosszabb elbeszélő versében, a *Szilaj Pistá*ban, vízbe fojt egy előkelő, városi ficsúrt, mert elcsábította a gyanútlan falusi hős különben elég könnyen csábuló mátkáját.

Nemcsak ilyen idillek foglalkoztatták. Adatunk van rá, ha nem is a versek területéről, hogy ezekben a hónapokban pillanthatott mélyebben a társadalom szerkezetébe, az erők játékába, amelyek a szellemi és gazdasági életet, ahogy ő mondta volna: a haza sorsát mozgatták. Márciusban megszervezi a magyar írók sztrájkját. Az elsőt és sajnos, az utolsót, amelyhez hasonló egy irodalom öröklétében nem egyszer, de legalább évente időszerű volna.

Ő, a nemzedék vitathatatlan vezére, felismeri hivatását. A gárdát nemcsak anyagi érdekeik védelmére gyűjti maga köré. Most válogatódik össze a szellemi rohamcsapat, amely az első adódó alkalommal a maga jószántából majd megtöri a bástyákat. Megkezdi azt az ütközetet, amely e roham nélkül talán sose kezdődött volna el.

17.

Hogy legyünk előbb függetlenek, nemzetileg vagy gazdaságilag? - ez az örök dilemmája a gyarmati sorba nyomott népeknek. A vulgáris materialisták és az elnyomók, akik szükség szerint szintén a földhözragadtabb materialisták, azt mondják: első a gazdaság, a jólét, a rend. A moralisták és a történelem szerint mindenféle szabadság káprázat és ködkép a nemzeti szabadság talaja nélkül. A filozófiailag is jelentős kérdésnek a múlt században a nagy világ katedráján a kis Magyarország lehetne meghívott előadója. Századonként néha többször is megindított szabadságharcait ugyanis hol az egyik, hol a másik útra térve vesztette el.

A század negyedik évtizedében Magyarországon az a már minden lehető fejleményében jól ismert drámai dilemma kezdett ismét kibontakozni. Az emberek azzal az egyidőben szorongó és öncsitító érdeklődéssel nézték, mint a beavatottak a mindig egy eszmekörben mozgó szerző darabját, amely ugyan külsőre új, de a szereplők és a színhely elolvasása után csontozatában máris ismerősnek tetszik.

Mindegyik irányzat protagonistája klasszikus vágású, shakespeare-i erejű volt. Fokozta az érdeklődést az - amit sokan már az első összecsapások után észrevehettek -, hogy ezúttal a fokozatos haladás, az óvatosság képviselője volt szertelen, költőien romantikus forradalmár természet, és vele szemben a morális türelmetlenségnek, a forradalomnak harsonása volt napi teendőiben oly szívós, aprólékos, körültekintő, akár egy kereskedő. Az egyiket, Széchenyit már ismerte a maga módján - vagyis jórészt félreismerve - az ország. A másik, Kossuth Lajos, most kezdett teljes valójában bemutatkozni. Nemcsak a nemzet, ők maguk is érzik, hogy az ezer jellel mutatkozó, az egyre sűrűbben megjósolt nagy politikai események során övék lesz Magyarországon a történelem színpada. Mint a jó színdarabokban: egymás szájából tépik ki a szót, udvariasan, de oly szenvedéllyel, melyben máris a nagy összecsapások feszültsége vibrál. Mindketten művelt, tehetséges, meglett férfiak. Méltó ellenfelei egymásnak. Tisztelik egymást, hisz idegükben van: egyik vagy a másik a porondon marad. Nyilván mindketten meghökkennek, ha valami időbe való előrelátás csodája révén megtudják azt, amit mi is csak az időbe való hátrapillantás tudománya révén látunk oly világosan, hogy a kettős szerepű nagy fölvonás hármas szerepű lesz; hogy az a különös modorú „népköltő”, aki közülük a fiatalabbnak - Kossuthnak - is fia lehetne, be fog lépni a maga egyéni módján az ő „történeti szînterükre” is.

Hogy a szabadságjogok számsorában az első számjegy a nemzeti szabadság, azt példa ritkán érzékelteti jobban e három különböző szemléletű ember életútjának közös tapasztalatánál.

Mindhármójukat a szabadság hitelve kereszteli európaivá.

A hitelv megejtő: aki és ami szabad lesz, szükségszerűen jó lesz, hisz eredendően az ember is, a világ is jó. Az üdvösség tehát a földön csak úgy, mint az égben, puszta elhatározás dolga.

Elképzelhetjük ennek a tannak a hatását egy olyan országban, amelynek függetlenségvédő szerve: az állama századok óta csak egy-egy évtizedre, egy-egy szabadságharc idejére működött, s amelyben e végzetes (mert hisz más által okozott) elmaradás következtében a nemzeti és egyéni elnyomás ezer fajtája pusztított. Fokozták az amúgy is szinte mámorító hatást azokból a nyugati országokból jövő hírek, amelyekben az új elmélet egy-két gondolatát már megvalósították. Említettük azt a nagyon eleven kapcsolatot, amelyben Magyarország a legzordabb török és Habsburg-megszállás alatt is Nyugat-Európával - Svájccal, Hollandiával, Angliával - volt, protestánsai révén. Egy elszánt székely unitárius - Bölöni Farkas - 1834-ben Amerikáig nyomul hitet tanulni. Beszámoló könyvében azért nevezi boldognak ezt az országot, mert ott híre sincs a nemesi kiváltságnak s következtetésképpen a jobbágyi kisemmizettségnek, születvén ott „minden ember egyformán szabadnak és függetlennek” és lévén a „polgári társadalomban minden embernek egyformán jussa”. De nemcsak a

protestánsok utaznak s hordják haza néha szándékuk ellenére is az új igéket. Ha igaz, hogy a forradalom elveit a francia szolgák szellemeskedő uraiktól sajátították el, ilyesmit végeznek itthon nyugatról megtért magyar főurak is. Utaznak már a polgárok is. Ahogy a mester-legényeknek a vándorlás, olyasféleképp lesz kötelező a közélet jelöltjeinek egy kis külhoni körültekintés. Mélyen jellemző, hogy a nagyvárosok látnivalói közül csaknem valamennyien elsőül a börtönt tanulmányozzák, abban a hiszemben, hogy a hazai börtönviszonyokon akarnak változtatni. Az egész országot börtönnek érzik.

Még mámorítóbbak azok a hírek, amelyek a többi rabországból jönnek, s amelyek az eszmének nem egy-egy megvalósulását tudatják, hanem egy-egy továbbálmodását. A Habsburg-ház Észak-Olaszországot éppoly zsarnokmód tartja, akár Magyarországot; az olasz hazafiak éppúgy börtönben vannak, akár a magyarok! de a fölszabadító mozgalom, az „Ifjú Olaszország" képében ott máris talpon a nemzet. Éppígy készül talpra állni a „Junges Deutschland" mozgalmában a német szabadság. Mazzini már az „Ifjú Európá"-t hirdeti. Kimaradhat ebből a megifjuló magyarság?

Ennek a magyarságnak lett szervezője Kossuth.

A Habsburg-birodalom eszméjét a történelem szelleme súgta, csaknem Hegel tankönyvéből; Veronától Krakkóig összefűzi a népeket, főleg a Duna-vidék egymással eresztékesen össze-toldott népeit - valóságos népszövetségi eszme. Csak jó ügyintézők, igazi uralkodók kellettek volna hozzá. De a Habsburg-ház, amilyen ügyes, olyan tehetségszegény dinasztia volt. Főleg ebben a korban, amely végének kezdetét jelzi. Ma már kétségtelenül megállapítható, a Habsburg-birodalom két sebbe, két csapásba pusztult bele; abba, amelyet az olasz népre, s abba, amelyet a magyar népre sújtva ejtett magán.

Képtelen volt megifjodni, hacsak Anglia vagy a guizot-i Franciaország példájára is. Ez annál különösebb, mert hisz hagyományai közt volt, hogy nemzetiségi főurait, ha oligarchák akartak lenni, saját népük és polgárságuk megerősítésével tanítsa rendre. Az Ifjú Európa idején Bécs - oligarchákkal kormányoz, méghozzá csupa aggastyánnal. Az államtanács, amely a korlátolt szellemi képességű V. Ferdinánd helyett uralkodik, már a negyvenes évek elején néhány önimádó, fecsegő-mániás, ingerlékeny öreg; magyar-gyűlöletükön kívül csak abban értettek egyet, hogy a monarchia addig áll, amíg az abszolutizmus, azaz a maguk abszolút maradi önkényuralma. Meg kell nézni Metternich vagy Kollowrat, a két - egymást is utáló - főintéző aláírását: az egészben konokság, a részletben reszketés. Ösztönük nincs, de szimatjuk igen. Metternich, noha ismerős Magyarországon, hisz felesége magyar, Széchenyit is gyanúsnak tartja.

Kossuthot pedig a kamarilla, szinte hatodik érzékkel sejtve benne az Ifjú Magyarország jövendő vezérét, már 1837-ben börtönbe záratja. A börtönben elszenvedett három év emeli a nemzet szemében a tanítványt, Kossuthot mestere, Széchenyi fölé.

Eredendően mindketten csak reformokat akarnak, kultúrát, ipart, jólétet. A kamarilla bizonyítja be nemcsak a népnek és a művelt kisnemeseknek, hanem még a gondolkodó főuraknak is, hogy mindennek az előfeltétele a teljes nemzeti függetlenség. Kossuth az udvarral szemben eddig csak az alkotmánysérelmeknek volt kitűnő tollú és nyelvű fölpanaszolója. Amikor börtönéből kijön, az egész nemzeti ellenállás jelképe lesz. Voltaképpen csak most kezdi szemügyre venni azokat, akik majd félistent csinálnak belőle: a jobbágyi milliókat.

De ekkor még ő sem akar egyebet, mint gazdasági megerősödést. Széchenyi ugyan már 41-ben azzal vádolja, hogy forradalmat készít elő. Nincs igaza. A klasszikus menetű forradalmat amúgy sem lehet „előkészíteni", legfeljebb felülről, megátalkodott ostobasággal, lévén a forradalom mindig a tűrhetetlenség robbanata, vagyis visszahatás. A forradalmat az készítette

elő, hogy Bécsben - nem kell kerülgetnünk a szót, mert látleletszerűen így volt - a fejedelem agyalágyultságával társult miniszteri szenilitás konokságára már egy-egy herceg is azt mondta: ez így nem mehet tovább, itt valamit tenni kell. Ez a „valamit tenni kell" egyike a legboldogabb lelkiállapotoknak, amibe nemzet kerülhet. Ilyenkor indul minden pezsgésnek és erjedésnek. Az emberek ilyenkor vitatkoznak, olvasnak, citálnak verset, s alapítanak különféle társaságokat. A magyar történelem két nagy riválisa versenyt tervez és szervez Védegyletet, Iparegyletet, Tisza-szabályozást, fiumei vasutat, balatoni hajózást, Lánchidat: csupa hosszú esztendőkre szóló, konstrukív tennivalót. Erkel megírja a *Hunyadi László*t, Eötvös *A falu jegyzőjé*t, Liszt Ferenc itthon jár előadó körúton a *Magyar Rapszódiák*kal.

A fiatal költő nyilván ezek hatására tervezi el, hogy önállósítani fogja a magyar írói céhet. A szabadság kivívását még ő is először, hogy így mondjuk, gazdasági téren próbálja meg.

A szervezkedő fiataloknak csak irodalmi céljaik vannak. Az irodalom céljai azonban Európa-szerte most alig különböznek a politika céljaitól, s a fiatalok, amikor nekihevülten a költészet elvont kérdéseiről vitáznak, nyakig merülnek a politikába. Vagy ne alkalmazzuk rájuk ezt az azóta oly gyanússá vált szót, s mondjuk úgy, hogy amikor a nyelv, a költészet üdvét kívánják szolgálni, rögtön hozzágondolják ehhez a haza, vagy az összeesküvők új kifejezése szerint: a nép üdvét is. Az egyiket nem tudják elképzelni a másik nélkül, s igazuk van: külön-külön nem is képzelhetők el. Nem azért, mert nagy néptömegek nélkül nem lehet nagy irodalom; azért, mert erkölcsi tartalom nélkül nem lehet.

A fiatal írók, akik a Komlókertben, a Pilvaxban, a szűk albérleti szobákban összegyűlnek, nem akarnak mást, csupán „a magyar nép nyelvét irodalmi értékre emelni; irányban és eszmejárásban követni a nemzeti sajátosságokat". Legtöbbjük számára a követendő nemzeti sajátság, mint Európa minden országában, a szabadságért és a népjogokért való küzdelmet jelenti.

Vagyis új lapra van szükség. De szándékukat irodalmi téren sem tudják kellőképp érvényesíteni. A lapok közül, amelyekbe írhatnak, egyik, a *Honderű*, az arisztokratáknak gazsulál, a másik, az *Életképek*, ha most az ellenzék felé tájékozódik is, úgy forog, ahogy a szél fú, a harmadik, amelynek irányához legközelebb éreznék magukat, a *Pesti Divatlap*, egy iparlovag kezében van… Mindhárom különben szinte csak tölteléknek közöl irodalmat; olvasóikat a pletykákkal és divatrajzokkal tartják. Olyan lap kell tehát, amely nyisson teret az új törekvéseknek, szabjon határt a zsurnalisztika és az irodalom között és főleg véletlenül se közöljön szabásmintát. A lap ráadásul az írók tulajdona legyen, ne csak azért, hogy céljaikat függetlenül követhessék, hanem azért is, hogy ne legyenek holmi üzleti vállalkozó rabszolgái, aki ezreseket keres, amíg nekik kenyérre, sőt pesti lakásra sem telik. Ezt határozta el a Tízek Társasága.

A megegyezés nem ment könnyen. Kezdetben legjobban azok húzódoztak, akikre leginkább lehetett volna számítani, Kerényi, Tompa… Észrevették, hogy a társaság nagyon is azokat az irányelveket követi, amelyekért a *Felhők* szerzője annyi dicséretet, majd gáncsot kapott? De végre mégis meglett az egyezség. Tíz fiatal író, a legtehetségesebbek és legkeresettebbek szavukat adták, hogy legalább egy esztendeig egyedül csak az új lapba írnak, amely július 1-én indul *Pesti füzetek* címmel.

Most, hogy kivonultak, most látszott meg, hogy ezek a félig kamaszkorban levő fiatalok egy-két év alatt milyen fontos helyeket hódítottak meg, s szervezkedésükkel milyen érdekeket veszélyeztettek. Az élő irodalmat máris csaknem teljesen ők jelentették. A kivonulás előbb méltó meghökkenést, majd derék botrányt támasztott. A szerkesztők, vagy nevezzük egyszerűen munkaadóknak őket, jól sejtették, ki a spiritus rector, azaz a főkolompos. „A lázadók - írja a *Honderű* - megsokallva végre azon nemtelen, lovagiatlan, tudatlan, s még több

másféle atlan és etlen önkénnyel párosult eljárást, melyet a journalistica tanúsított, midőn a conspirans urak lángeszét félreismerni s elmeszüleményeiket minden kivétel nélkül nem magasztalni, sőt olykor az igazat is megmondani horribiliter vakmerősködött, összeesküvének…” Haragjában elsősorban a nyughatatlan lángész felé csapkod, Frankenburg kényszeredett mosollyal várta a fejleményeket.

Vahot most mutatkozik be igazi valójában. Átkutatja fiókjait, a tíz összeesküvő közül ötnek még régebb időből van nála véletlenül kézirata. Kiadatlan és természetesen kifizetetlen versek és novellák, amelyekről a szerzők már meg is feledkeztek. Amikor a küzdelem a leghevesebb, amikor az ifjak legjobban fogadkoznak, hogy csakis a *Pesti füzetek*be fognak dolgozni, Vahot a *Pesti Divatlap* második félévének első számát a vezető összeesküvők írásaival tölti meg, csak azért, hogy az ő kedves, de hálátlan fiait megtréfálja. A tréfának majdnem emberhalál lett a vége.

A fiatal ember dühtől remegve rohan Vahothoz, s követeli, tegye jóvá a dolgot: adjon közleményt arról, hogy jogtalanul járt el. Különben az írók leplezik le. „Ő azt felelte, hogy ha komolyan föl merek lépni, megsemmisít… Megírtam a cikket s benne megmutattam simpliciter, hogy Vahot kijött versemet lopta. S ez világos elcsavarhatatlan tény volt. Ő elolvasta cikkemet, s visszadobta, hogy nem fogja kiadni s elkezdett engem gazemberezni, szemtől-szembe. Erre nem felelhettem egyébbel, mint kardheggyel vagy golyóval. Elküldtem hozzá secundansaimat, de ő másfélnapi gatyázás után végre határozottan kimondta, hogy semmiesetre sem fog vívni. Ezek voltak végszavaim hozzá: No… amilyen aláváló gazember, éppen olyan gyáva is vagy!” Ez Vahot, jegyezzük meg, mert még lesz dolgunk vele. „Magasztal, égbe emel, (kivált, ha szerény vagy pénzbeli követeléseidben) aztán pedig seggbe rúg, és azt kürtöli, hogy ő teremtett tégedet.”

Másoknak is jutott ilyesfajta tréfajátszás eszébe? Amikor az új lap már nyomdában van, a pár hónapos húzás-halasztás után, akkor érkezik meg egyszerre a helytartótanács határozata. „A tízek nem kaptak egy negyedik lapra engedélyt - írja Jókai. - A laptulajdon akkor szabadalom volt, s gondoskodva volt róla, hogy három szépirodalmi lapnál több ne legyen a világon.” Ferenczi hozzáteszi, hogy az a hír terjedt el: a lap, legalább a sorok közt, politikai agitációval is fog foglalkozni. A társaság, amint később kiderült, akkor már jó ideje rendőri felügyelet alatt állott. A sztrájk megbukott, de mint minden sztrájknak, egy nagy érdeme így is volt: a hadgyakorlat. Az összeesküvők, példás fegyelemmel, akkor is együttmaradnak, amikor az ügy már reménytelen. (Ennek köszönhetik, hogy a jobb jövő reményében pár hónap múlva igen tisztességes feltételekkel vonulhatnak vissza az elhagyott területre.)

A helytartótanácsnak vagy a besúgóknak igazuk volt: a lap bizonyára nemcsak irodalommal foglalkozott volna. A vezér, a fiatal költő készülődése nagyobb, mint amennyit a lapalapítás kíván.

Sors, nyiss nekem tért, hadd tehessek
Az emberiségért valamit!
Ne hamvadjon ki haszon nélkűl e
Nemes láng, amely ugy hevit.

Minden szív-ütésem egy imádság
A világ boldogságaért.

Költészetében egy korszak befejeztéhez közeledik. Megírja, szinte az irodalomtörténészek számára, a *Dalaim*at, a leghívebb jellemzést, amelyet nyugtalan, derülő-boruló lírájáról adni lehet. A hatszakaszos remek vers mintegy tartalmi kivonata eddigi alkotásainak. Valahányszor a költőt felszólítják, hogy szavaljon valamit, ezt a verset mondja el, évek - évek: három év - múlva is. Talán az utolsó két szakasz kedvéért, amelyek már új irányát mutatják:

Oh de míg a pohár van kezemben,
Nemzeteknek keze van bilincsen,
S amilyen víg a pohár csengése,
Olyan bús a rabbilincs csörgése.
Dalaim, mik ilyenkor teremnek,
Fellegei bánatos lelkemnek.

De mit tűr a szolgaságnak népe?
Mért nem kél föl, hogy láncát letépje?
Arra vár, hogy isten kegyelméből
Azt a rozsda rágja le kezéről?
Dalaim, mik ilyenkor teremnek,
Villámlási haragos lelkemnek!

18.

A költő a lapalapítás legforróbb napjaiban is szüleinél van, s míg hívei a felkelés kilátásairól vitáznak, nem elképzelhetetlen, hogy ugyanakkor ő, fejében az új eszmékkel Dömsödön levágandó ökröt segít kivezetni apjának, esetleg néha-néha egy font szalonnát is kimér. Különszobát csak akkor bérel magának a faluban, amikor egyik legjobb barátja, Pálffy Albert is leköltözik néhány hétre hozzá. Pálffy, a legfőbb franciás, aki nemcsak ruházatában, hanem eszméiben is lépésről-lépésre követi Párizst.

A fiatalok az egyszerű parasztszobában egymással szemben ülve, egész nap dolgoznak. (Kosztra az öreg kocsmárosékhoz járnak, s azért mindketten megfizetnek.) A költő a *Salgó*t írja, Pálffy, az élesszemű és szavú Pálffy, a forradalom jakobinus újságjának jövendő szerkesztője, tanul; nyilván a szerepre készülődik. Nem véletlenül mondtunk szerepet; Pálffy a francia forradalom történetét bújja, s alig tudja eldönteni, hogy a sok ragyogó hős közül melyik magaviseletét és munkáját vállalja a nagy fordulatban, amely minden nemzet történetében okvetlen elkövetkezik. Egyszerre hideg és lángoló. Világosan látja a lényeget, a lendületes gesztusok mögött az embert, sőt az osztályt is. De az ifjúság tüzes hitével hiszi, hogy a világ szavakkal és értelemmel megváltható.

A falubeliek közül már sokan ismerik a mészáros-fi költő hírét, s szívesen elbeszélgetnének vele. Ez nehezen megy. A visszaemlékezések arról adnak adatot - amiről majd később is rengeteg adat marad -, hogy ez a pacsirta-mód daloló csodagyermek, ez a mámorban alkotó vad zseni a valóságban vas-szorgalmú mesterember; vasakaratú belső fegyelemmel: reggeltől estig képes könyvei és papírjai előtt görbedni. Amit papirosra vet: könnyű kézre vall. Kézmívesek tudják, milyen gyakorlat s erőfeszítés, mennyi munka után lesz ilyen mód könnyű a kéz. Munkaképessége nem kevésé csodálatos, mint tehetsége. „Tudja a dolgát” a szó mindkét értelmében: minden percet arra igyekszik fordítani, hogy föladatát végezze, s azt jól végzi el. Agya annyira erre van beigazítva, hogy jártában, sőt társaságban is kiköszörül egy-egy versszakaszt. Verseit, valamennyit betéve tudja.

Bizonyos, hogy esténként a fiatalok megbeszélték, hogy aznap mit végeztek. Pálffy nem gondolataival hathatott a költőre; a zsarnokság bűneiről azt már rég nem kellett meggyőzni, a zsarnokság, elengedhetetlen bűnhődéséről sem. Elég volt, ha olvasmányairól beszámol. Lamartine *Histoire des Girondins*-jéről, Michelet és Mignet forradalmi történeteiről, Louis Blanc *Histoire de dix-ans*-járól s a többi hasonló kiadványról, ezeknek évek óta Párizs után Pesten voltak leglelkesebb olvasói. Lamennais abbé prófétai tüzű cikkeiről, amelyek az

igazságot a szentségek sorába iktatják. Ahogy Horváth Mihály írja: „számosan csak ennek kedvéért tették sajátjukká a francia nyelvet.”

A francia forradalom hősei elsősorban nem vitézi tetteikkel ejtik meg a fogékony, fiatal szívet, hanem mint említettük, jellemükkel, jobban mondva, amit a jellemről vallanak. Egy forradalom sorsát eleve meg lehet jósolni abból, hogy irányítói mennyire megszállottjai vagy sznobjai a becsületnek. A francia forradalom ebből a szempontból a legkedvezőbb pillanatban született. A király kegyeiből, tehát panamákból élő arisztokrácia világfelfogásával a polgárság valami spártai-hugenotta-rousseau-i puritánságot állít szembe. A világszerte újra divatossá vált klasszikusoktól az elégedetlenkedők a híres római jellemet, Mucius Scaevola tántoríthatatlanságát, az egyszerű, de tiszta élet utáni vágyat tanulják; azt, amely után bársonypamlagaikon Horatiusék is már csak vágyakozni tudtak. A tettek emberei komolyan veszik az irodalmat; a francia *patrie* Cicero dörgedelmeinek ujjmutatása szerint épül; kétezer év távlatából már senki sem látja meg bennük a lepénzelt fiskális fogásait. A jakobinusok a szentek neve helyett latin hősök nevére keresztelik gyermekeiket; az *honnête homme* már a titkos összejöveteleken pontosan annyit jelent, mint jó forradalmár. A tisztességnek és önfeláldozásnak divata van. Uralkodó osztályt ennél nagyobb veszély nem fenyegethet. A becsületben magát szeplőtlennek érző ember nyugodt lélekkel követi el a legszörnyűbb kegyetlenséget, és sohasem fárad bele. Az emberi életnek sosincs oly kevés becse, mint amikor egy eszme, akár a humanizmus is, summás tettekre ragadtatja magát, azaz gyors léptekkel halad célja felé. Az apostol, aki feláldozza magát, másokat is fel tud áldozni.

A hazafi, a korszak új szava, Magyarországon ijesztően kezd rokonulni az *honnête homme*-mal. A francia könyvekből vagy azok kéziratban forgó fordításaiból föltekintő fiatalok más színben látják az országot, mint a diéták közjogi szónokai. Illetve azok is sok mindent látnak, amelyről nem emlékeznek meg, de amely homályosan mégis lelkükben rág, s cselekedeteiknek igaz irányítója lesz. A jobbágykérdés még nincs megoldva, de a jó szeműek már tudják, hogy az csak az első kérdés, s talán már nem is a legfontosabb. A felvidéki falu parasztjai, akik a fiatal költőnek tavaly egy falás kenyeret sem tudtak adni, nemcsak azért éheznek, mert közjogilag nem szabadok. Az igazi hazafiak, a népiesek, népen lassanként már nem csupán jobbágyot értenek.

Ki feledte el vajon nemes, illetve birtokos uraimék közül az 1831-i szörnyű parasztfölkelést az északkeleti megyékben, amelyben a vigasztaló ürüggyel felhozott kolera is csak következménye volt a felkelés igazi okának, a mérhetetlen nélkülözésnek? A magyarság nagy tömege, a tulajdonképpeni magyarság sem az a higgadt, okos, megbízható nép, amilyennek már akkor s azóta is ábrázolgatják. Marczali szerint, amikor 1809-ben a nemesi felkelés a táborba vonult, sok helyen a nemesi családok nem mertek otthon, agyoncsigázott jobbágyaik között maradni. Attól féltek, hogy rájuk törnek, s kitöltik rajtuk bosszújukat. „Most - írja Horváth István - uraink sietten sietnek városokba, s ha kérdeztetnek utok okáról, az parasztságtól való félelmet rebegik.” A 40-es évek hangulata Európa-szerte visszahajlik az 1790-es évekéhez. Franciaországban az első forradalmakból kirekesztettek is készülődnek; a Rajnától keletre ébredező nemesi és polgári forradalmárokhoz is új rétegek csatlakoznak. Veszélyes szövetségesek. Épp ebben az évben, amidőn a két fiatal író Dömsödön vitatkozik, Galíciában fölkél a lengyel nemesség a szent, a nemzeti szabadság védelmére. Bécs az ujját sem mozdítja, ravaszul csak üzen valamit a rutén parasztoknak. A lelkes lengyelek egyszeriben nem az átkos zsarnoksággal találják szemben magukat, hanem saját jobbágyaikkal, s azok világraszóló embertelenséggel le is gyilkolják őket. Aztán Bécs egy intésére lecsillapodnak.

A döbbentő hírek lázba ejtik Magyarországot is. A függetlenségért, a csak nemzeti szabadságért hadakozó birtokos nemesség hirtelen ráébred, hogy két tűz közé szorult, de mégsem okul eléggé a példából. A szabadság önzetlen bajnokai egy kicsit megzavarodnak. Mi

ez, a kamarilla cselszövése vagy az istenadta nép vaksága? Akik a népies jelszót komolyan veszik, akiknek valóban van közük a néphez, azoknak alaposan magukba kell nézniök. Az utak szétágaznak, választani kell a félszabadság és a teljes szabadság, a politika és az ideál között. A honnête homme-oknak nincs tétovázni valójuk. Mit is mondtak ilyen esetre a latinok? - Fiat justitia… ez a kor forradalmárainak, minden igazi forradalmárnak végső jelszava.

A fiatal költő ezek közé tartozik. Nincs adatunk rá, pontosan mikor történt lelkében a fordulat, amely nem is fordulat volt, csupán a meglevő indulatok természetes továbbfejlődése. Dömsödön, Kovács Jánosné házában, a kiadásra szánt hosszú verset, a lovagkori *Salgó*t egy kicsit Byron temperamentuma szerint fűzi, aki különben szintén a szabadságért áldozta életét; a Váradyhoz intézett enyelgő verses magánlevelet azonban, amelyet sose jelentet meg, így fejezi be:

Nem gyűlölöm, mint eddig, a világot,
Már csak haragszom rája, csak haragszom…
Hogy olyan gyáva, hogy föl nem kiált
Elzárt, elorzott boldogságaért, hogy
Meg nem torolja kincse elrablóin
Évezredeknek szenvedéseit. -
De hinni kezdem, hogy dicső napoknak
Érjük maholnap fényes hajnalát,
Midőn a népek mind fölemelik
A föld porába gázolt fejöket,
S végigmennydörgik a föld kerekén:
„Legyünk rabokból ismét emberek!”
Ez nagyszerű, de véres kor leszen,
És úgy is illik, hogy véres legyen!…
Már vízözön volt, most egy vérözön kell,
Hogy megtisztuljon a világ a szennytől,
Amely fölötte meggyülekezék…

Akkoriban hogylétükről beszámolva, ilyesmit tudattak egymással a fiatalemberek. Vérszomjukat mentse, hogy saját vérüket sem akarták kímélni.

Ez a hang folytatódik Pesten írt költeményeiben is, ahol júniustól fogva hosszabb időt tölt. Lírája, a lélek mélységeiből fölmerülve, ismét a külvilág felé fordul. De a megtett út hatása alatt a természetnél, a lélektelen tárgyi világnál már jobban vonzza az eleven érzések, az emberi közösség meleg világa. Csodálatos gyorsasággal hatol annak titkaiba is. A szabadság istennőjének egy kicsit gavalléros megéneklése után jó tájékozódási ösztönnel az első vers rögtön az elnyomottaknak, a szabadság letéteményeseinek szól. „Egyik kezében ekeszarva, másik kezében kard, így látni a szegény jó népet,” amely mindig másnak, mindig balekként ont verejtéket és vért, mert „Haza csak ott van, hol jog is van, s a népnek nincs joga”. A versben több a felismerés, mint az ihlet, de éppígy tanúskodik legjobban a lélek fejlődéséről. Arról, hogy minek tekinti a költő a hazát, amelyért oly könnyen kimondja magára a szót: halál. Szebben azóta sem fogalmazták meg: a haza a szabadságjogokat óvó udvar, amelyben mindenkinek egyformán helye, szava és dolga van; tehát nemcsak a kiváltságosoknak, hanem a népnek is. A haza nem bástyafal minden ellen, ami idegen; kapu még tágabb közösségek felé. A francia haza csak a keretbe foglalt kép színeiben különbözik a magyar vagy az olasz hazától, a keret ugyanazokból az eszmékből készült. A legtökéletesebb haza a keretül szolgáló eszmék legtökéletesebb megvalósulása… A túlzó sovinizmus így kapcsolódik ellenpólusába, a kozmopolitaságba. „Legszentebb vallás a haza s emberiség” - a Vörösmarty-nemzedék kettős

hittétele így lesz egység. Hogy a szabadságjogok mit jelentenek, az a róluk való vita során tüzetesen kiderül. A költő szemében már most a közjogok mellett a kenyérhez, a földhöz való jogot, vagyis a szó lényegét is jelentik.

Nem mindennapi önérzet kell, hogy valaki ilyen nagy közösségben hangadó szerepet vigyen, mégpedig a vádló, a javító háládatlan szerepét. Mások nevében beszélni - ki ad ehhez megbízást, vagy ahogy egyszerűbben nevezik: hitet? Ki képes megérteni egy nemzet vagy egy nép igazi hangját? Hogy lehet különbséget tenni a szereplési viszketegségben szenvedők, a hatalom mániákusai, a zavarosban halászók és a mindig hallgatag nép vágyainak megszólaltatói között?

A költő jó ideje nem ír már népdalt, de népiessége most fog legjobban kiütközni rajta. Ez a jelleg, ahogy ő értelmezte, nem a *Fürdik a holdvilág*-ban mutatkozik meg igazán, hanem az *Akasszátok fel a királyokat* című versében. Nem volt még magyar, aki oly tökéletesen, minden idegszálával, szellemének minden rezzenetével úgy hasonult a néphez, mint ő; aki úgy belevette magát a nemzetbe, amelyet mellesleg szintén a néppel azonosított. A nép, nem lesz tán felesleges ismételnünk, a dolgozókat jelenti.

Szeretek én… kezd egy verset, de az édes mosoly fokozatosan elhűl a hasonló kezdetű versekhez szokott jámbor olvasó arcán. Nem földi lányt szeret, hanem egy istenasszonyt, egy régi száműzöttet: a Szabadságot. Féltérden ennek nyújt virágot. De épp ebben a pillanatban, hóhér áll mögéje, s a virág helyett - ismét a kísértő eszme - a költő feje hull az istennő kezébe.

Az új pesti tartózkodása alatt mindössze ilyen változások vannak… A költő most Pákh-kal lakik együtt, de ezúttal is szűk, homályos udvari szobában. Béranger-t már nemcsak olvassa, fordítja is. A francia után olaszul tanul. Anyagi helyzetében csak a remény kedvezőbb: Emich vállalkozik rá, hogy kiadja összes költeményét Barabás új acélmetszeteivel. A közéletben minden pang, a Pilvaxban elégedetlen, sőt fölényes kézlegyintéssel kísérik az ellenzék fogadkozásait: a fiatalok, a költők, már rég eldöntötték, hogy itt egyedül a forradalom segít. Szeptemberben nyílik meg az erdélyi országgyűlés, onnan tán még jöhet valami, ott keményebb emberek vannak, azokkal volna jó egyesülni.

Valóban, az erdélyiek valamivel előbbre vannak; a nemzetiségekkel kevert, szűk területen a magyarság vezetői sokkal mélyebben látnak a problémákba. Wesselényi nagyszerű bikafejében már fogamzik a vízió az „öldöklő angyalról", amely „száguldani fog" az országban.

Erdély - a várak és várromok hona - az egyetlen országrész, amelyet a fiatal költő még nem csatangolt be. Pesten semmi sem köti, ha csak a nyomorúság nem. Oly mindegy, hol tölti idejét; azaz vidéken még mindig könnyebben megél; ott vannak az ő igazi hívei, mindenütt baráti meghívások várják. Összekapar valami pénzt, és augusztus elején útnak indul Obernyikkal Kolozsvárra. Az első állomás Szatmár; ott Pap Endre és Riskó Ignác fognak örvendezni, ha vendégül láthatják.

Amikor a költő a megyébe érkezik, ott éppen a tisztújítás nagy eseményei zajlanak. A korteshadjárat szokásos magyar levegője, a bugris nemesek szolgai handabandázása harapósra ingerli a költőben a népfit. Az élmény lírai anyaggá érett: az út nyílegyenes. Nem téríti le róla életének második döntő élménye sem, amely itt, Nagykárolyban várakozik reá: az igazi, a nagy szerelem. A kettő összekapcsolódik, egyik a másikat juttatja a költő eszébe. Szendrey Júliát költői hírével s magatartásával hódítja meg, és szentély-, tekintélyromboló jakobinus dacával, vagy honi átírásban: hetyke népfi fellépésével szerzi meg magának.

19.

A kicsiny területű irodalmak légköre akár a kisvárosoké: pletyka, aztán a halottakról jót vagy semmit. Akiket a hír fölkap, vagy angyalok vagy ördögök, átmenet nincs, legfeljebb tisztáramosás, elégtételadás; ez rendszerint éppoly szenvedélyesen elfogult, mint annak idején a rangfosztás, a népítélet. Árulókból nemzetmentők, kikiáltott cemendékből mártírnők lesznek és viszont. Mindenkihez személyes közünk van.

Júlia most a patyolatramosottság állapotában van. A két emberöltőnyi gyalázkodás után a penitenciaszerű lovagiasság se tévesszen meg bennünket. Hagyján a gyászévből hiányzó végzetes tíz nap - a nemzet épp azt bocsátotta meg legkevésbé neki, amire férje oktatta: a társadalmi formák megvetését -, de azt hiába szépítjük, hogy Júlia egy kicsit túl szívélyesen érintkezett a hóhérokkal, akik férjét ha nem két kezökkel ölték is meg, hajlandók lettek volna minden pillanatban úgy is megölni. Senki sem vetheti szemére, hogy nem maradt hű férjéhez - de mért nem maradt hű az eszményhez? És Zoltán sorsa… Amikor leánya, Horváth Ilona évtizedek múlva megvédi emlékét, maga is elismeri anyja „excentrikus voltát” - de vajon, ha a hajlam megvolt is benne, hogy excentrikus legyen, nem a költő hatása alatt lett-e igazán az? Nézzük meg elfogulatlanul.

Az udvarias ecsetű Barabás meglágyította Júlia vonásait is. A későbbi fényképek alapján magunk elé idézhetjük azt a fiatallány-fejet, amely szeptember 8-án délután öt és hat óra közt Téreyék kertjében s aztán este a megyebálon a költőt lenyűgözte. A sötétbarna haj koronájában üde, tiszta homlok, enyhén kiugró pofacsontú, enyhén szegletes, mongol szabású arc, a mandula alakú barna szemek nem bandzsán össze, hanem egy hajszálnyira kancsalul, szétállnak; ez a tekintet révedezővé, átszellemülté teszi akkor is, amikor a lélek a leghétköznapibb gondokba merül. De Júliának lelke is nehéz örökséget kapott; nagy megrázkódtatáson mehetett keresztül addig is, amíg a költő bűvkörébe nem került.

Szendrey Ignác nem szerette feleségét. Amikor Gyulai veje, Hellebrandt Árpád később családi adatokért faggatja az aggastyánt, az készségesen mesél, beszél ifjúságáról, de tudatosan vagy elszólásképpen, tehát még jellemzőbben, felesége neve helyett minden gondolkodás nélkül annak a leánynak a nevét mondja, akinek ifjúkorában tüzesen udvarolt. Így becsülték meg szegény Gálovics Amáliát már életében is? Alakja nem rajzolódik ki, még halványan sem, se Júlia, se a költő jegyzeteiben. Térey Mari leveléből tudjuk, hogy Szendrey 48 elején el akart válni tőle. „Rába összeegyeztette őket, én nem helyeselhetem ezt, jobb lett volna, hiszem, ha Papád akaratja történt volna meg.” Miért? Az erdődi „várban” lejátszódó nagy jelenetek során az „erős szemöldökű, sápadt asszony”, ahogy Pap Zsigmond szűkszavúan leírja, csak zokogását hallatja néha; úgy viselkedik, mint a kedélybetegek.

Szendrey minden szeretetét leányára pazarolja. Attól a perctől, hogy Júlia hazatér Tenczer vagy dallamosabb magyar nevén, Lejtei Lilla szegényes tanintézetéből, ő körötte forog az az egész, magtárakká és gazdatiszti lakássá hanyatlott erdődi vár. A tanintézetben a német szón, a kézimunkán és zongorázáson kívül csak olvasásra, regényolvasásra, vagyis a kor leánynevelő elvei szerint ábrándozásra oktatták. Úrikisasszony? Keszthely mellett, Újmajorban ma is látható a szülőháza. Kétszobás ispánlakás a cselédsoron. Itt Erdődön nem is kastélyban, hanem várban lakik? De itt is csak egy közepes jövedelmű uradalmi alkalmazott, egy közönséges gazdasági inspektor lánya. A „vár” mérföldekre esik az első valamirevaló szellemi gócponttól; az isten háta mögött, egy nyomorúságos sváb falu s néhány cselédviskó fölött fekszik. A fiatal leánynak tehát kétszeres oka is van az ábrándozásra, azaz a nagyravágyásra, az elégedetlenségre. Franciául jóformán csak annyit tud, hogy egy levélborítékot megcímezzen, de ezzel az ismerettel akkor is él, ha a levél csak Grand-Károlyba megy, egyetlen barátnőjének, Mademoiselle Marie de Téreynek, aki franciául ugyancsak pontosan

annyit ért. Erdődön Júliának minden vágya, sőt amit Erdődön annak lehet nevezni, minden szeszélye teljesül. Ha férjhezmenésre gondol, nyilván olyan férfiról ábrándozik, aki legfőbb szeszélyét, legtermészetesebb kislányos vágyát teljesíti; elviszi erről a pusztaságról abba a világba, amelyről annyit ábrándozott, könyveiben már annyit olvasott, s amely - siessünk megjegyezni - csak rossz regényekben van meg. Ezt valóban csak egy hős, mégpedig egyedül csak regénybeli tudná megcsinálni. Júlia ilyenre várt? Az ötvenes évek végérői van egy oldalnyi, már nem szenvelegve, hanem őszinte szenvedéllyel s talán csak a maga csillapítására írt jegyzete „a természet legmegvetésre méltóbb salakjáról", a gyáva férfiról. Az elemi undor, amely elfogja csak a gondolatra is, hogy gyáva férfi megcsókolja, következtetni enged, hogy valaha milyen vonzódást érezhetett a bátrak iránt.

Szeptember 8-ának emlékezetes estéjén a fogadó tánctermében nemcsak azért pillantgathatott kíváncsian a bemutatkozó fiatalember fahéjszín arcába, mert íme egy országhíres, nagy név hordozóját láthatta szemtől szembe, akit mellesleg másnak, jóval idősebbnek képzelt. A költőnek csak neve volt rá hatással, versei kevésbé. Az Erdődön ispánkodó Sass Károly, István öccse, egyszer kölcsönadta neki a költő műveit. Júliának nemigen tetszettek a versek: egyik-másikát - nyilván még a Tenczer-tanintézet irodalmi elveinek hatása alatt - ő is illemsértőnek találta. De a fiatalember nevét Nagykárolyban aznap nem is a verseiről szólva emlegették annyi méltatlankodó fejcsóválás, csodálkozó szemmeresztés és helyeslő mosolygás közepette. Úgy köszöntött be a városba, ahogy azelőtt a magyar szellem egy képviselője sem.

Megérkezésekor, szeptember 6-án a költő még nem tudja, melyik barátjához szálljon; az első napra a Szarvas-fogadóban vesz szobát, s szabad idejében véletlenül épp Rákóczi emlékiratait olvassa.

Franciául, mert a magyarok azidétig élt legnagyobb szabadsághősének írásait, noha már egy százada halott, még mindig nem lehet magyarul olvasni.

A megyei csaták konzervatív táborának kortestanyája véletlenül épp a Szarvas. Amikor délben a költő egyedül lemegy a közös étterembe ebédezni, a hatalmas helyiséget zsúfolásig megtöltő vidéki urak véletlenül épp a környék leghatalmasabb főuráról áradoznak; arisztokrata létére sem röstellt a főispáni beiktatáson személyesen megjelenni! Sőt kegyesen szóba ereszkedni az egyszerű nemesekkel! A szomszéd asztaloknál a bor hatása alatt a jó urak nem találnak eléggé méltó kifejezést a hála és a meghatottság ecsetelésére. Volt, akit karon is fogott a gróf! A kegyelmes úr, akit véletlenül épp Károlyi Lajosnak hívnak. Károlyi, Károlyi - az elragadtatással kiejtett név a költő fejében a közeli Majtényt idézi fel, a lebukott kuruc zászlókat, a bujdosó Rákóczit s a sereg császárhoz pártolt vezérét, a rossz emlékű Károlyi Sándort. Egy ideig izgatottan forgatja a kihajtott inggallérban nyakát, aztán a sok véletlen belőle robbantja ki, aminek ilyen esetben törvényszerűen mindig meg kellene történnie. Odafordul a rajongó s oly könnyen feledő magyarokhoz.

- Ugyan, mit tudnak az urak az ilyen emberen magasztalni… hiszen apja, nagyapa, szépapja hazaáruló volt.

Székek borulnak, borosflaskók dőlnek, a lelkesültség egy pillanat alatt haraggá forr át, a kardos, illetve ólombotos urak ott hadonásznak a költő orra előtt. Boldog alkalom az imádat s az ősi hősiesség bebizonyítására.

- Kicsoda az úr, hogy így mer beszélni?

A mészáros fia biliárdgolyós botjával nagyot üt az asztalra, keményen az urak szemébe néz, hőssé teszi tán az öntudatlan érzés, hogy itt ő, a szlovák cselédlány gyermeke testesti meg azt, amit a magyarság szellemének lehet nevezni.

Így hangzott el Nagykárolyban először az akkor még oly fura, azóta oly természetesnek hangzó név, amelyet ő csinált magának. Az urak nem a név, hanem a magatartás hatása alatt megtorpantak; nem verték agyon, bár költőhalálnak ez is stílusos lett volna. Nem verték agyon, de - a fogadkozásban lévén igazán nagyok - megígérték neki. S rohantak boldogan, hogy valamit mégis tehetnek, megvinni a csatáról a jelentést a grófnak, aki véletlenül Erdődnek is tulajdonosa.

Ez volt az első hír, amely Júlia fülébe eljuthatott. Ezt még - bizonyára a többséggel - furcsának találhatta, magát a jelenetet egy kicsit ízléstelennek, nem a bon ton szerint valónak. A következőt, a másnapit már kedvesnek, szeretetre méltónak; abban is föltűnt egy gróf, de az már a különös fiú oldalán.

A pajtások megjelennek a fogadóban, a költő most már három helyre is mehetne lakni. De nem megy, a kortesek azzal fenyegették, hogy visszatérnek - áll elébük, nem szökik meg! Izgatott lelke még jobban felizgatódik. Minden idegszála harcra feszül. Másnap elmegy a főispán ünnepélyes beiktatására, de a legszebben kanyargó körmondat közepén egyszerre föláll. „Jer, menjünk innen - mondja türelmetlenül barátjának, Telegdi Kovács Lászlónak. - Egy ültőhelyemben ennyi butaságot még nem hallottam!” Este ott ül megint a Szarvas étteremben; még mindig az agyonverést várja? Tekintete élesen, kihívóan villog, mintha az ő egyéni feladata volna minden kufárt, minden hitvány lelket kiverni nemcsak a templomból; az egész földkerekségről. Barátai szűkölnek, amikor a másik grófnak, gróf Teleki Sándornak bemutatják. Semmi „boldog vagyok, hogy megismerhetem”, még csak egy szokványos „van szerencsém” sem.

- Ön az első *eleven* gróf, akivel beszélek - helyezkedik hadállásba azonnal a költő, ahogy nevüket megmondják egymásnak.

Telekinek nem könnyű a helyzete. De föltalálja magát, egy pillanat alatt ő is leteszi a barátság nagy vizsgáját. Nemcsak kitűnő, szinte már mániákus szabadságpárti, de kitűnő lélekismerő is. Tudja, kivel áll szemben. A kihívásra kötekedő mosollyal és rögtön tegezéssel vág vissza.

- Hát döglöttel beszéltél-e?

Most jön az igazi bemutatkozás. A költő nem restelli múltját; minél magasabbra kerül, annál kevésbé.

- Az én is voltam komédiás koromban.

- Na, cimborám, velem ugyan nem sokat nyertél, mert magam is csak olyan vad gróf vagyok.

A híres jelenetet Teleki följegyzéseiből ismerjük. Jó megfigyelő és tárgyilagos, jó emlékező.

Később annyi kalandot és csodát látott életében - Garibaldinak Marsalaban, Victor Hugónak Jersey-ben volt meghitt barátja és fegyvertársa -, hogy *Emlékei*ben szinte közömbös tárgyilagossággal számol be arról is, amikor versek születésének lehetett szemtanúja. A jelenet ismét arra adat, hogy a fiatal költő azok közé az alkotók közé tartozott, akik nemcsak asztalnál, papírra tudnak verset írni, hanem ha kell jártukban, emlékezetük lapjára is. *A bilincs* születése így folyt le.

Telekinek gyűlésbe kellett mennie; hívta új ismerősét is. Amannak nem akaródzott.

„Mit csináljak ott? Egy csomó haszontalan szóbeszéd, de eredmény semmi; aztán meg még gorombáskodni sincs jogom, *nem* lévén táblabíró. Míg ti csépelitek a szalmát, addig firkálok valamit.

- Tudod mit? - írja emlékei során Teleki - én fölszaladok egy pillanatra a gyűlésbe, s megmutatom magamat egy percre a karoknak és rendeknek; úgy sincs ma semmi érdekes tárgy, azonnal jövök. Maradjunk együtt. Megvársz ugye?

- Menjünk s végezd hamar.

Negyedóra teltével a megyeház kapuja előtt találkozánk.

- Hova menjünk? - kérdém.

- Ha nem restelled, menjünk szállásomra, valami kotyog a fejemben, szeretném leírni.

- Menjünk!

Riskó szobájában valánk. A költő leült, s egy darabka papírra írt, én pedig Gvadányi *Rontó Pál*ját olvastam, mely az asztalon hevert.

Kevés idő múlva felállt, megdörzsölé homlokát, s jobb kezével kivágott a levegőbe; később tapasztalám, hogy ez szokása volt, mikor valamelyik költeménye sikerült.

- Menjünk - mondá -, ez elég mára.

- Jó-e? - kérdém.

- Annak kell lenni. Olvasd, ha nem unod."

Írjuk ide, milyennek látta ez a vad gróf a költőt, akivel az összeismerkedés, néhány kemény, megsodort mondat örök barátságba kötötte.

„Közép termetnél valamivel magasabb alak, sudár növéssel, arányos testtagokkal, fesztelen mozdulattal, sűrű, tömött, felálló, kurta fekete hajjal, melyet jobb kezének ujjaival beszéd közben gyakran hátrafelé simított; közép homlok, a két szemöldök közt egynéhány ránc, a mély gondolkodás jele, szép, rendes, barna szemöldök, csillámló bogár szemek, melyek beszéd közben csillogtak, s midőn lelkesült vagy költeményeiből szavalt, fényesen ragyogtak; ez volt arcának legszebb része, ablakai költői lelkének; egy kevéssé a homloknál meggörbült orr, szép kicsi száj, rendes fehér fogakkal; arcának bőre sárgásbarna volt, egynéhány szeplőformájú még barnább foltocskákkal; ajkai a szokottnál valamivel vastagabbak, jól állt rajtok a mosoly, de a harag, a méltatlankodás, a gúny, a megvetés, a gyűlölet s a csalódás érzelmeinek nyilvánításai sajátszerű, majdnem kellemetlen kifejezést vettek fel; gyér, vékony bajusz s állszakáll, világosabb a hajnál, szemöldöknél és szempilláknál, színe a sötétbarnából egy-egy ritka téglaszín által a gesztenyeszínbe ment át, s hosszú nyak.

Öltözete: vékony, zsinóros fekete atilla, históriai inggallérja ráhajtva; sötét - majdnem fekete-szürke pantallónadrág."

A képet mások leírásából még azzal kell kiegészítenünk, hogy a sudár növésű alakot akkor már mindjobban izmosodó és szélesülő váll tette még arányosabbá, a száj vonásai pedig a kiálló szemfog miatt vettek fel némelykor kellemetlen kifejezést.

Ilyen külső alatt kereste Júlia a híres és főleg bátor férfi tulajdonságait. Az első pillanatban keveset fedezhetett fel azokból. A költő esetlenül lökdösődik a forgó párok között, nem tud táncolni, finoman társalogni sem. De amikor a kezdet nehézségeit és félszegségét legyőzi, egyszerre a szenvedély, a hirtelen támadt szerelem oly áradatát borítja a lányra, hogy az soha többé nem tér magához. Júlia nem gyullad abban a pillanatban szerelemre, de meginog, egyensúlyát örökre elveszti. Próbál hidegen számolni, nem a költővel, a saját érzésével. Hasztalan; a szép kerti fára egy percnyi szünet nélkül dől a vihar, a távolból is. Júlia elveszti fejét.

Későbbi magatartása ellen lehet kifogásunk. Itt Szatmáron és Erdődön ártatlan, kedves vidéki kislány, aki természetes, hogy játszik a lánggal, s nem, hibás abban, hogy tűzvészt kelt, amelybe különben lelkileg ő is belepusztul. Képzeljük el öntudatoskodó, gyermeki tekintetét, bájos és megfoghatatlan, mert szétágazó pillantásait, amikor a költő első bókjait és világforgató szónoklatait hallgatja. Rokonszenvünkbe kell fogadnunk. Ne feledjük legeslegnagyobb mentségét sem: alig tizenhét éves, amikor a költővel megismerkedik, és húszéves fővel jut özvegységre… Az van benne legkevesebb, amivel szegény legtöbbet kísérletezik: önállóság. Bár hatás alatt nagy elhatározásra és áldozatra is képes. Minden pillanatban férjhez mehetne egy gazdag báróhoz, egy gazdag dzsentrihez, egy ulánushoz - az irodalomtörténet regényesítői szerint. A valóság, hogy ezek szívesen táncoltak vele. Nem kis szó, hogy Júlia még a parketten is a szellemet részesíti előnyben.

Igaz, a kor művész-hódítások kora. Előkelő urak elől ágrólszakadt csepűrágók halásszák el a legjobb nőket. Az ifjú hölgyek a szív szavára hallgatva, éjszakánként még kimásznak az ablakon, hogy egy kalandos lengyel szabadsághőssel világgá fussanak. George Sand minden alkalommal szinte szabályszerűen nem művészi lélekkel istenül? Liszt Ferenc frakkját a hangversenyteremben is letépik a nők, hogy valami ereklyét nyerjenek tőle, s van alapja a karikatúrának, amely szerint amikor egy városból végre el akar távozni, még a kocsija elé is odafeküsznek, egy egész utca hosszán. A fény, amelynek késő sugarában a cigányprímások sütkéreznek, a költőket is megaranyozza. Az irodalmi hírnévnek is van még értéke, városunk ifjúsága minden valamire való nevezetességet fáklyászenével és vacsorával ünnepel.

A hírnévhez, a bátor férfi varázsához, amellyel Júlia szívének meg kellett volna birkóznia, vegyük még hozzá, hogy Magyarország legszenvedélyesebb férfia tette neki a szépet, aki akaratát fergetegrohammal és vaskonoksággal tudta megvalósítani és másokba plántálni. Az emlékezetes bál másnapján már ott ül Téreyéknél a lány oldalán, harmadnap és negyednap is. Vegyük még azt is hozzá, ami ezek alatt a beszélgetések alatt derült ki, hogy ez a szélvészjárású ember közben aranyos, kedves fiú. Ártatlan, jóhiszemű gyerek, a becsület és tisztesség megtestesült mintaképe; a nők irányában életét áldozó lovag, amilyen igazán csak Dumas regényeiben található. Ráadásul pedig vadóc népköltő híre ellenére is ritka tudású férfi, ő valóban ért franciául, németül, sőt angolul és olaszul is, ha megerőlteti magát. Júliát pedig elkápráztatta Térey Mari műveltsége; a művelt Térey Mari is elkápráztatva néz a költőre, aki mindenről értesülve van, mindenkit ismer. Ez sem utolsó súly a latban.

Júlia szerette a költőt. A költőt-e vagy az embert? Felesleges találgatás, ki tudná kibogozni s kiválasztani a szerelem ezer oka közül az elsőt vagy a legfontosabbat? Szépség, erő, jellem, tudás éppúgy fakaszthat igaz nagy érzelmet, akár a hatalom, gyengeség, gazdagság, sőt együgyűség, sőt jellemtelenség. A híréért szerette, a költészetéért áldozta fel magát? Akkor becsülhetjük csak igazán. De ez nem valószínű. Mindenestül szerethette azt a rajongó, szertelen, huszonhárom éves fiút - annyira beillett az ő tizenhét éves fejének képzeletvilágába.

Júlia hazamegy Erdődre a várba, a költő pár nap múlva már ott is felkeresi, egy várban! Hat óra hosszat forog körötte, s nem eredmény nélkül. Ha a házasság intézménye nincs a világon, ha ifjú szerelmesek e földön életre-halálra szóló tervezések nélkül egymásé lehetnének, valószínű, hogy Júlia már ott Erdődön, vagy a következő találkozáskor, két nap múlva Szatmáron, ahova csak e találkozás végett megy be, a költő karjaiba omlik, egy-két hét múlva enged az ellenállhatatlan rohamnak, s a szerelem kiégi későbbi salakjait, vagy esetleg teljesen elég az első tűzben.

De a költő híve a házasságnak, nyugodt családi tűzhelyet és gyermekeket akar, ezen a téren nem forradalmár. Illetve… Mint minden egészséges forradalmár, siet a maga ügyeit minél előbb rendbehozni, hogy szívvel-lélekkel a másik - kimondhatjuk, mert ő is kimondta -, a

szerelemnél is nagyobb ügynek élhessen. Társadalmi forradalmár, a nép s nem az érzékei szabadságáért harcol. Eszményi forradalmár; azt hiszi, vannak örök erkölcsi törvények, s a világ baja csak az, hogy ezeket sokan nem tartják meg, de ha megtartják, minden rendben lesz. E törvények közé tartozik, hogy a férfi köteles osztozni a szerelem következményeiben, köteles gondoskodni a nőről és a gyerekekről. Megindulnak a tervezgetések, a számítgatások, Júlia ezekbe zavarodik bele egy időre.

Nyilván nem az foglalkoztatja, hogy az állítólag tán mégis kínálkozó királyi tanácsos-származék helyett egy kocsmáros-fi lesz a férje. A költő, akit a szatmári légkör forradalmárabbá tett, mint valaha, s aki nemcsak szívét, bizonyára sebeit is föltárta a szeretett lény előtt, eléggé meggyőzhette a kiváltságosok elkerülhetetlen s immár oly közeli s olyannyira megérdemelt pusztulásáról. Júliát a regények másik hazugsága nyugtalanítja: a művészek érzéseikben állhatatlanabbak a rendes földi halandóknál. A falusi *ars amandi* tanácsa szerint tehát ő mutatkozik állhatatlannak, hogy szerelmesét kipróbálja. A hatás nem marad el. A fölzaklatott költő kijön a sodrából, hiúsággal, olcsó kacérkodással vádolja a lányt, és keserűen kimondja az első végleges szakítást, neki más dolga is van az életben, mint hogy női szeszélyek játéka legyen. Isteníti a lányt, de oly haragos és jéghideg pillantásokat tud arra is vetni, hogy abban meghűl a vér. A szakítás persze csak tizenkét napig tart, szegény Júlia a saját csapdájába esett. A várból örökre elrobogó költő után az inspektor-lakás ablakában állva, kendőt lobogtat, aztán kimesterkedi, hogy újból találkozzanak. Ekkor, október 23-án megállapodnak, hogy Júlia tavasszal fog végleges választ adni, addig pedig… Hagyjuk a kedves kergetődzés derűs-borús apró kanyarjait. Kövessük közben a lélek mélyebb rétegében folyó változásokat is.

20.

Ha Júliáért érdemes is meghalni, nemcsak ő van a világon.

> Isten, küldd e helóta népre
> Földed legszörnyübb zsarnokát,
> Hadd kapjon érdeme díjába'
> Kezére bilincset, nyakába
> Jármot, hátára kancsukát!

A mennydörgő átok az aljasság sarába süllyedt magyarokra vonatkozik, a lelkes főispán-iktatókra s a még lelkesebb gróf-rajongókra; Júliával való megismerkedése előestéjén vetette papírra a költő. Utána a szerelmes versek hosszú sora következik. Túl erős volt a lélek feszültsége, túlságosan hamar, túlságosan nyersen lökte ki mondanivalóit? - a mostani Júlia-dalok egyike sem éri el zengését ennek a versnek, amely megelőzte őket. Sem azért, mely egyelőre befejezte őket. Ez a két hazájú, széthúzó magyarokra vonatkozik.

> Az események romboló szele
> Nem fú jelenleg, és a porszemek
> Nyugton hevernek biztos helyökön;
> De ha föltámad a szél, mielőtt
> Eggyé olvadnánk: el-szétszór örökre
> A nagyvilágnak minden részibe,
> És soha többé nem leljük meg egymást.
> Iparkodjunk. A század viselős,
> Születni fognak nagyszerű napok,
> Élet-halálnak vészes napjai…

A nagyszerű vers asztal fölötti rögtönzésként hangzott el először, egy ellenzéki pártebéden. Nem valószínű, hogy azonnal abban a tökéletes formában, ahogy ma olvashatjuk. Jókai először mint tósztot említi. Ritmikus próza volt már akkor? Elképzelhető, hogy a hajdani színész, aki annyi verses drámát ismert betéve, akiről többen is följegyezték, hogy jókedvében csaknem óraszámra szokta Shakespeare egy-egy hősének szerepét szavalni, valóban tudott jambikus rímtelen versben beszélni. Teleki ezt az előbbinél is érdekesebb - születési folyamatot így mondja el:

„Gyönyörű őszi napok jártak, vidékünkön ez az évszak a legszebb. A nagy hegyek és bércek, melyek mértföldekre terülnek el szemeink előtt a láthatáron, ilyenkor tarka színvegyületet öltenek magukra, az erdő tömör zöldje a szín minden árnyalatát változtatja, a szelíd gesztenyefák megsárgulnak, a bükkös piros és vérvörössé lesz, s az egész egy olyan összhangzatos egészet képez, s befödi a tájt a természet óriás perzsa szőnyegével.

Ebéd előtt értekezletet tartánk - ősi szokás szerint: kalács és szilvórium mellett - az udvaron, a nagy eperfa alatt, melynek tetejében a körülvevő oszlopokra felfuttatott folyondár mennyezetet képezett; a német atyáskodás a zsidó gazdálkodás alatt e jó öreg fát is kivágatta.

Egy óra tájt jelenték, hogy a leves az asztalon van: fölmentünk ebédelni. Ebéd alatt more patrio folytak a pohárköszöntések s hallók a szép szót; én felálltam ülőhelyemből.”

A költőhöz ment, ki az asztal legvégén ült.

„- Druszám, tégy ki magadért és értem, én nem tudok a szóhoz, mondjad te helyettem is.

- Jól van, próbálok egyet! - azzal a könyökére támasztá fejét, nem evett s gondolkodott.

Mikor a csemegéhez értünk, felállt, szemei ragyogtak, homlokát összeráncosítá, s ihlettel, érces, csengő hangon rákezdé:

Barangol és zúg, zúg az őszi szél.
Csörögnek a fák száraz lombjai,
Mint rab kezén a megrázott bilincs…

S hévvel folytatta, midőn a tételhez ért:

Hallgass, zúgó szél, hadd beszéljek én!
Ha el nem hallgatsz, túlkiáltalak,
Mint nősírást az égiháború.

itt megállt, s csillogó szemével végignézett rajtunk. Magnetizálva valánk, s elragadtatva bámultuk a lángész rögtönzését.

Ő folytatta, s midőn a végszavakhoz ért, felugrottunk, pohárral kezeinkben, körülálltuk a magasztos ihletű költőt. Pócsy Laci ráhúzta…

Én, vállára téve kezemet, bevezettem a nappali szobába. Vendégeim az ebédlőben kávézva maradtak.

- Sándor, megvan-e ez neked? - kérdém meghatottan.

- Honnan volna? hát nem érezted, hogy most csináltam? - felelt szinte neheztelve.

- Akkor kérlek; ülj le, s írd le, nehogy elvesszen.

- Majd én neked most firkálok!

- Nem nekem firkálsz, komám, hanem a hazának írsz.

- Hát küldd be Viktort, és küldj kávét, lediktálom.

Haray Viktor tolla alá mondta; elvégezvén kijöttek, s elolvasták ismét, de már nem volt az olyan, mint azt lelkesülten, rögtönözve mondá.

Ez az *Erdélyben* című költemény története.”

Aztán meg ezt mondja el:

„Időtöltésünk, mulatságunk a lovaglás és kocsikázás volt. Kilovagoltunk az erdőkbe, bekocsikáztunk Nagy-Bányára. A ló egész szenvedélyévé vált; én tanítottam lovagolni, Ferenc úr hajtani. Ferenccel egész barátságot kötött, és többnyire együtt kocsiztak be Bányára, a posta után és bevásárolni.” A költő hajtotta a négy lovat. „Ferenc úr mutatta, mint kell azt a tudomány szabályai szerint kormányozni.”

A költő Szatmár megyei tisztelőinél és barátainál vendégeskedik: előzően is járt már Kovács Lajosnál Berencén; átlovagol Erdődre, legalább a tájat láthassa; Lubynál Nagyaron, Csekén, Pap Zsigmondnál Nagybányán, majd ismét Telekinél időz, ennél hosszabban, mert Teleki is Erdélybe készül, mihelyt dolgai engedik. A koltói kastély az ellenzékiek központja. A költő, gőgből mindig az asztal végén, együtt lelkesedik a partiumbeli haladókkal; a szenvedély, amely az imént még Júliát ostromolta, most a történelmet akarja befolyásolni. Semmi titokzatosság benne, hogy lelke szinte percenként cserélgeti az indulatokat. Mindig a legvégletesebbeket. A haza, a köz ügye, de a verselésé is el-elborítja Júlia ügyét. Lesz ebből a szerelemből valami? A költő csak a tiszta, világos helyzetet bírja. Szerelmes, de vannak pillanatok, amikor egészséges természetével már szabadulni szeretne a bonyolult viszony reménytelen huzavonáiból.

Szerelmes, de rendületlenül őszinte saját érzéseivel is. Követi emberi hajlamait; ha nem fogalmazza is meg a testi és lelki hűség közti különbséget, az életben a szerint cselekszik, és sok mindent elkövet, ami megzavarja az irodalomtörténészek és a vidéki kislányok képzeletét; de nem a lélekbúvárokét.

A kor felfogása csak a házastársaktól kíván hűséget, a vőlegény még szabad; csapongásait, föltéve, ha a szívnek semmi köze hozzájuk, a menyasszony is elnézi. A koltói kastélyba be-bejár egy szép, fiatal cigánylány, Pila Anikó nevezetű. Be-bejár éjszakánként a költő szobájába is - hisz az még jegyesnek sem tekintheti magát. Ez indította meg a félreértések sorozatát, a pletykákat, amelyekből Júlia arról értesült, hogy a költőnek ez az érzése is csak költői ábránd volt, a költő pedig arról, hogy Júlia valóban csak játszott, máris egy sereg - csupa előkelő - udvarló nyüzsög körötte? Az első végleges szakítás után egy hónapra bekövetkezik a második.

Van egy elgondolkoztató rezzenet az érzelmeknek ebben az interferenciájában. A viszony későbbi verseihez képest e mostani, e kezdeti versek elég közepesnek sikerülnek. Az érzések túlságosan erősek ahhoz, hogy a rögtönzésekbe beleférjenek? Vagy - most még - valójában csak felületesek? Az őszi eső vagy Erdély sokkal sikerültebb verset kap, mint Júlia.

Szerelmes vagyok én;
Megmondjam-e, kibe?
Egy barna kisleány
Hófehér lelkibe!

Nem várjuk, hogy a versekben a szeretett lény mutatkozzék meg. De a költő sem mutatkozik meg úgy, ahogy az eddigiek után gondolnánk. A mostani korszak terjedelemre legnagyobb darabja, *Költői ábránd volt, mit eddig érzék*, a költő született képességeihez mérten csaknem szorgalmi feladat. Egyikben sem leljük a dalolásba zökkenésnek azt a természetes, hiteles erejét, azt a költői azonnaliságot, amelyet pedig most is meglelünk - hogy a forradalmi vers helyett egyelőre még ezt mondjuk - a közéleti versekben.

Még a Teleki Sándorhoz való viszony is egyénibben, láthatóbban villan ki a versből, mint a Júliához való:

Te elfáradsz, mig őseidnek
Végigtekintesz névsorán,
Én jóformán azt sem tudom, hogy
Ki és mi volt a nagyapám
- - - - - - - - - - - - - - - - -
Szóval: nagyúr vagy és én kodus,
S mégis, légy büszke rá, igen -
- - - - - - - - - - - - - - - - -
Mert, hej nem mindenik nagy úrnak
Jut a szerencse, elhihetd,
Hogy megöleljem s barátomnak
Nevezzem, úgy, mint tégedet.

Az erdélyi út Telekivel sem ütődik nyélbe, a költő november 10-e körül Koltóról Pestre indul, Debrecenen át; itt három-négy napot tölt.

Három-négy dicsőséggel, éljenzésekkel, vad veszekedésekkel és ünnepi vacsorákkal teli napot és éjszakát, amelyek alatt alig hunyja le szemét, s amelyek valamelyikén megkéri egy színésznő kezét.

A szatmári úri környezetből, ahol agyon akarták verni, ahol kutyába se vették, ahol az orránál fogva vezették, visszacsöppent az írók és színészek közé, a régi ismerős világba, ahol mindenki ismeri. Amikor a színházba belépett, hatvan torok a „lelkesedés, égiháború hangján” kiáltott éljent a nevére. A, színpadon egy percre megállt a játék, s a darab főszereplője, Prielle Kornélia, a régi pesti ismerős, a darab egyik dalbetétje helyett az ő népdalát énekelte. Ilyen események között hallotta a költő, hogy Júliának már nemcsak udvarlója van, de kérője is; illetve vőlegénye. Mert eljegyezte magát.

Vagy ez sem kellett ahhoz, hogy végre véget vessen a hiábavaló hercehurcának, s egypár órai beszélgetés után megkérje a rokonszenves kis Kornéliát? Színésznő, az való neki - bizonyára ez forgott fejében, amikor még aznap éjjel meg akart esküdni vele. Szendreynek épp akkoriban akadt valami dolga Debrecenben; a város még visszhangozza a költő dicsőségét, a papokkal, cenzorokkal váltott szóváltásait. Szegény Júliát ez az igazán véglegesnek látszó elválás láncolja a költőhöz. Lelkében akkor mond végleges igent, amikor meghallja, hogy Nellike is igent mondott.

21.

Az érzelmek szál-vetésében, amely majd Erdőd és Pest közt szövődik, ez a debreceni fonál-rántás nem nagy jelentőségű, egy a sok között. Annál jelentősebb önmagában mint adat; segítségével közelebbről megvizsgálhatunk egy jellemet. Illetve kettőt.

A romantika e korszaka a férfias férfi számára a rögtöni cselekvést, a kardrántás gyorsaságú döntést írja elő. Nemcsak a költő, minden halandó ihlet befolyása alatt áll. Főleg szerelem dolgában tilos töprengeni. A szív még a Múzsánál is önkényesebben súg, s az igazi szerelem első pillantása villámcsapásként éri az embert.

Nem első eset, hogy a fiatal költő szerelmét rögtön házassági ajánlattal fejezi ki; kért ő meg már lányt - aki tetszett neki -, láttuk, puszta fogadásból is. A boldog kiválasztottak, akikhez szerelmes verseit írta, meghökkentő gyorsasággal váltakoztak. Ezt mégsem holmi csapodársággal kell magyaráznunk.

Azt a tréfás indoklást kockáztatjuk meg, hogy mindez gyakori helyváltoztatásából következett. Tévedés, hogy a szerelmeseknek nagy választék kell, vagyis, ha minél nagyobb körben kereshetik, annál inkább rálelnek az igazira. A nagy szerelmek kis közösségekben, hivatalokban, szakmabeliek közt, kis falvakban keletkeznek, sőt egy utcában, mint Romeóé s Júliáé. A szerelem némiképp a hely tartozéka is, akár a tűzhely. Diákok és katonák új állomásra érkezve először is a lányokat nézik meg, függetlenül attól, másutt ki várja őket, sőt kihez sóvárognak. Szép nőt látni, olyat, aki mellett szívesen elaludnánk, otthoniassággal tölt el. Ennyit a test mentségére.

De ilyet azért még ő sem tett. Alig egy hónapja meg akar szöktetni egy hiedelme szerinti „várkisasszonyt”, hogy leüsse, hiedelme szerint egy valódi királyi tanácsos fiának, egy valódi szolgabírónak a kezéről. És most megkér egy másik lányt, mégpedig olyat, akit addig közömbösen kezelt, mert hisz már régebbről jól ismert. Két napig eget-földet megmozgat, hogy feleségül vehesse. Azután pedig úgy elválik tőle: hogy - Kornélia az egyetlen szerelmei között, akiről egyetlen verset, egyetlen sort sem írt, olyat, ami fönnmaradt. Mi történhetett itt?

Hallgassunk egyszer mi is a múzsák szavára, s próbáljuk megszerkeszteni hátrafelé a különös történetet a legfőbb életismeret, a művészet szabályai szerint. Soha kínálkozóbb anyag nagy drámai kibontakozásra.

Hogy a színházba érkező költő üdvözléséül az éppen folyó színdarab - Szigligeti *Két pisztoly*ának - dalbetétjeként a saját népdalát énekeljék el hárfakísérettel (mert a színpad oly kicsi volt, hogy az előírt zongora nem fért el rajta), az Prielle Kornélia ötlete volt. A hatás nem maradt el. A költő a felvonás után felment a színpadra. Harminchárom év múlva Nellike így szedegeti össze emlékeit: „Akivel nem volt személyes ismeretségben, azzal röviden barátságot kötött, Felekyt, Gyulait már úgy ölelte, mint legjobb pajtásait, mint művészi előkelőségeket, a szerényen hátrábbvonult, őt csak némán üdvözlőket s azok közt a reszkető, Boldog Dávidot, fel-felbátorította egy-egy kézszorítással:

- Barátaim, testvérek vagyunk az úrban: köszönöm, hogy olyan szívesen fogadtok, higgyétek el, hogy ma este mégiscsak ti szereztétek nekem a legédesebb örömet. De hát hol van az a ti Kornéliátok?

- Úgy? hát már nem vagyok többé kis Nelli? Pedig nézze, még mindig rövid a hajam, de biztosítom, hogy már élénkebb felfogást rejtek alatta; például önnek minden költeményiét könyv nélkül tudom.”

Ez a képtelen, édes hazugság is megtette hatását. A költő másnap reggel a próbák idején is elment a színházba. A *Lara hét fiá*ra készültek, s mivel annak csak elején volt Nellikének csekély szerepe, egész délelőtt egymás mellett ültek a sötét nézőtéren némán.

Nellike ugyan nem írja le, de abból, amit a későbbiekről mond, következtetni lehet, hogy csak nyelvük volt néma. Kezeik már nyilván beszéltek egymással. Mert a próba vége felé a költő egyszerre csak szerelmet vallott. Érdekes, tehetséges és kívánatos nő ült mellette. Mit érezhet egy huszonhárom éves költő az iránt a nő iránt, akiről azt hiszi, hogy összes műveit fejében - sőt szívében - hordja? Hálát? Vagy azt, hogy valamiképp már az övé, hisz lénye lényegét eleve magába fogadta?

Kornéliának csak irodalmi tájékozottsága volt; irodalmi műveltsége a nullánál is kevesebb; a rosszat szerette, mint saját szavaiból rögtön kiderül.

Fölényben vagyunk történetünk mellékhőseivel szemben: egy-egy hosszú élet cselekedeteiből tudunk ezidőbeli jellemükre következtetni. Kornélia - a mindvégig tehetséges színésznő - tudott, mégpedig jó lélekismerettel hazudni, de csak szeretett volna olyan nagy-ravasz lenni, ahogy el-elszánta magát. Mélységesen jószívű volt, vagyis ártatlan és kihasználható. Dosztojevszkijék rajzolgatták, a mi Tersánszkynk festette meg tökéletesre a becstelen, mert magát csak hideg számításból megőrző szüzet és a becsületes, mert magát szinte nazarénusi alázattal szétosztó cédát.

Kornélia - ebben az időben magát tizenhét évesnek mondja. Életrajz sem lehet ürügy arra, hogy nők, főképp a fiatalság kellékeivel is dolgozó nők titkait földúljuk. Akárhány éves volt is, történt már vele egy s más. Csak azt mondjuk, amit ő maga is elmond:

A vallomás után nemsokára - délután - a költő ismét megkereste.

„Már akkor nem az udvaron, nem a színpadon volt mindnyájunk látogatója, hanem szobáinkban keresett föl bennünket, Felekynét és engem. Egy kis keskeny mellékszoba volt az enyém, minden igény nélkül, a lehető legegyszerűbben bútorozva. Minden dísze egy félig hervadt koszorú volt, mellyel asztalkám fölött - lévén az író- és varróasztal, azonfölül könyvtár egy alakban - a Kuthy Lajos arcképe volt feldíszítve.”

Ízlésbeli vastörvény, hogy aki a szalonfi Kuthy arcképén koszorút tart, az nem tudhatja betéve a *János Vitéz* pusztafi szerzőjének verseit. Az arckép azon a szegényesen telezsúfolt asztalon a debreceni kartársaknak szólt már: megbocsátható, szomorú kérkedés volt. A „természet vadvirága” megnézte magának a főúri házak bájvirágát, elkomolyodott s leült. Kornélia jó jellemére vall, hogy a nagy pillanatokat mesteri keresetlenséggel mondja el.

„Kevés idő múlva ismét odanézett, onnan reám, végre azt kérdezte:

- Hát azt hiszi: érdemes a *Hazai rejtelmek* szellemes írója, hogy kegyed folyvást koszorúzza?

Én elpirulhattam, mert ő nem tetszőleg bólintgatott a fejével, és arcomat vizsgálta.

- Az író és az ember előttem el van választva egymástól - mondám. - Azután nem vétkezett ellenem semmit; az nem az ő hibája, miszerint nem tudtam, hogy neje van”…

Ezt szép és bátor dolog volt ott így kimondani. A költő még komorabb lett. - Gyűlölöm azt az embert! - mondta. - Hej, ha én!…

„Itt nem tudom, mire gondolt” - teszi hozzá Kornélia. „Beszélhettünk még sok mindenféléről, míg egyszerre belebonyolódtunk egymás magasztalásába. Én teljes szívemmel dicsőítettem az ő nevét, nekem ez könnyű volt; mert zengett az az egész országban, de azt hiszem, az ő viszonzó áradozásába már jóformán belevegyült az ifjú ember lángragyúlt szive is…

Egy ügyes fordulattal arra kért, bizonyítsam be, hogy az ő nevét olyan kiválóan tisztelem.

- Szívesen - mondám - bármivel, ami tőlem telik.

- Minthogy én nem kérhetem el a kegyed szép nevét, fogadja el az enyémet és egyesítse a sajátjával.

Erre nagyot dobbant a szívem, hirtelen nem gondoltam másra, mint a két név egyesülhetésére, őszintén éreztem, hogy az enyém az övé mellett semmi.

- De hát hol van a név a világon, melyet az önével egyesülten kellene viselni?”

Kornélia tehát azt tetteti, mintha csak közös művészi név viselésére gondolna.

A költő erre kereken feleségül kéri.

- De hiszen nem szeretjük egymást.

- De máris tiszteljük egymást…

Nem valószínű, hogy ezután szavakat is ilyeneket váltottak. Majd pedig - mint Kornélia (harminchárom év múlva) írja - „mindketten egymásra nézve elméláztunk”. Nyugodtan állíthatjuk, az még nem eshetett meg a világon, hogy két ilyen fiatal, temperamentumos teremtés között egy ilyen kérés után mélázás következett. Amikor Nelli a jelenetet leírta, a költőnek már ércszobrai álltak nyilvános tereken. Az ilyesmi megzavarja a vele való meghitt titok fölfedését; mintha azok is oszloptetőn jutnának nyilvánosságra. De amit a későbbiekről mond, azon rajta a perc hitelessége.

„- Kor-né-li-a! - hangzott egy éles figyelmeztető, szaggatott hang a másik szobából; az Udvarhelyinéé volt.

- Mit parancsol, mama? - és felálltam.

- Elkésik, öltözködni kell.”

A költő fölállt.

„- Ugye, Kornélia, ezt folytatni fogjuk?

- Mikor? - kérdém nevetve - hiszen holnap reggel utazik. Sőt azt is mondta ma reggel, hogy halaszthatatlan útja van.

- Hogy mi halad vagy mi halasztható, most az egyszer én fogom megmutatni a bolond sorsnak! - mondá hevülten és távozott…

Némi izgalommal öltözködtem az esti előadásra, arról gondolkozva, vajon tudnám-e szeretni? vajon boldog lehetnék-e vele? Eh, tréfaság - gondoltam, és ismét kerestem valamit, magam sem tudtam: mit, és addig nem végezhettem be az öltözködést, míg a Kuthy képéről a koszorút is le nem vettem.”

A darabban - *Lara hét fiá*ban - Nelli fehér ruhában, fehér fátyolban játszott. A költő a kulisszák mögött is megkereste.

„- Na látja, készen is van a menyasszony.

- És a vőlegény - egészítettem ki -, csak a pap hiányzik.

- Az rögtön lenne, csak mondaná ki az igent.

- No hát, igen: ez azonban - siettem folytatni - csak arra kötelező, hogy mátkások legyünk addig, míg ön ismét felkereshet engem; akkor azután ünnepélyes eljegyzést tartunk, és megbeszéljük az egybekelést.”

Ez persze egy betűjében sem valószínű; hogy egy szegény, nemrégen is cserbenhagyott lány a második igen kimondása után is ilyen polgármód körülményeskedjék azzal, aki a legtöbbel kínálja meg. Az ország leghíresebb fiatalembere, aki lapot is szerkeszt, kritikát is ír, erre azt kérdezte tőle, „ha most rögtön itt állana egy pap, kezembe tenné-e a kezét esküre?”

Kornélia vidéken játszott, szeretett volna visszakerülni Pestre; nyilván megvillant benne, „amivel pályájának tartozott”. De nyilvánvaló az is, hogy ezt az ajánlatot csak tréfának, kedves szertelenségnek vehette. Kifejezi ezt a beleegyezés formája is.

„- Bizonyosan - feleltem.

Ekkor megragadta kezemet.

- Kornélia! - ha egy óra, mondjuk két óra múlva… már akkorra elvégezték ezt a Lara hét fájdalmát is…

- Fiát - igazítám ki.

- Na hát fiát, apját, anyját, hiszen látja, hogy félbolond vagyok. - Mondom tehát, pár óra múlva, ha Könyves Tóth Mihály barátom - amiben én nem kétkedem - tárt karokkal fogad, megesküszünk, ugye?

- Meg.

- Becsületére?

- Becsületemre! - Erre megcsókolta kezemet és elrohant. Az ajtónál összeütközött Gyulai Ferenccel.

- Hova szaladsz? - kérdi az tőle.

- Megyek barátom, a paphoz. Csináljátok hamar azt a játékot, mert utána megesküszünk Kornéliával. Maradjatok együtt mindnyájan, akik engem és őt szeretitek, mert ilyen boldog lakodalma senkinek sem volt a világon!

…Gyulai egy percig kővé meredten állt helyén, azután hozzám lépett, ki magam is szoborszerű állapotban álltam előbbi helyemen.

- Igaz ez? - kérdezé.

- Igaz.

- De hát meggondolta?

- Lehetőleg; az Isten akarata ez.

Kornélia itt is mesterien ír: hitelesen:

- Hiúság a kegyed részéről, bolond láz a másikéról - mondta Gyulai, és mórnak festett arcáról csak úgy szikráztak szemei.”

Kornéliának továbbra is hitelt adhatunk:

„Ekkor különben is feszült idegeimen - az adott szó csodás hatása miatt - olyan erőt vett a láz, hogy a szó teljes értelmében a fogvacogásig reszketni kezdtem, egy falócára leültem.”

A kis színészlány attól félt, hogy a többiek „kisebbítő szóval illetik”: szemébe mondják; mit csinál a karrierjéért ezzel a rajongó gyerekkel.

„Láttam, hogy súgnak-búgnak. Udvarhelyiné - valami neszét vette a dolognak, és vizsga tekintetével le s föl járt előttem. Felekyné, igazi testvéri barátnőm, a színfalak közt értesülvén, hozzám leszaladt, és mert nem néztem szemébe, letérdelt előttem, és szeretetteljes hangjával azt mondta:

- Ugye, Kornélia, nem így, nem ma?

Én csak annyit susogtam:

- Már megvan, szavamat nem vonom vissza semmi esetre sem.” Mert azért megedződött némileg, a Kuthyk világában.

A költő, aki most sem volt sem egzaltált, sem részeg, valóban járt a papnál. Ágyából húzta ki, s rögtön alaposan összeveszett vele. A református rítus szerint különösebb indok nélkül nem szabad gyertyafénynél esketni. De kellő okmányok és kihirdetés - vagy dispenzáció - nélkül sem szabad. A költő érvelt - Rousseau-ja szellemében - a szív jogaival.

Kornélia a színházban várta.

Itt már sminkel. Köszönjük meg, hogy eddig megállta.

„Mikor a legnagyobb izgalomban visszatért hozzám, és megtudtam, hogy nem esketnek meg bennünket, egy néma hálával fohászkodtam a gondviseléshez, és sírva kértem: legyen nyugodt, és ne zsákmányolja ki egy csak most keletkező rokonszenv jogát; higgye el, legjobb barátaink is elítélnek; utazzék el holnap békével, majd leveleink fenntartják köztünk a jövő boldogság kilátását… Én részemről egészen könnyebbülten éreztem magamat, hogy ide fordult a dolog.”

Sem a néma hálájú fohászkodásnak, sem a síró kérelemnek nem adhatunk hitelt. A két fiatal most kerül legközelebb egymáshoz, s Kornélia, az emlékeit író, most legfukarabb a szóval. Mindketten szabadok, Kornélia is; szegény, akit soha ilyen megtiszteltetés még nem ért a férfiak sokat kértek már tőle, de kezét még egy sem.

A költőnek szinte minden napjáról van adat, sőt leírás. Erről is többen megemlékeznek. De hogy Kornéliától mikor vált el, s azután mit csinált, arról semmi nyom.

Nyilván nem váltak el. Nemcsak a lélektan, hanem a művészet - az elképzelt dráma - törvénye szerint is sorsszerű találkozásuk nagy jelenetére csak most kerülhetett sor.

Meg kell hajolnunk Kornélia eredendően nemes lelkülete előtt, az előtt, amelyről ő hallgat, de amelyet a képzelet a későbbi történetekből könnyen megidézhet.

Kornélia, mint láttuk, szívesen hozzáment volna a költőhöz, még a megszólás árán is. Ezzel a házassággal - már az országos hírű névvel is - olyan kulcsot kap a kezébe, amely a művészi emelkedés kacsalábon forgó várának minden ajtaját azonnal megnyitja. De látnivaló, hogy a még Pestről ismert akaratos legény is tetszett neki, annyira, hogy még a kedvébe is járt: az ő ötlete volt, hogy a *Két Pisztoly* „baronessz”-e, *A virágnak megtiltani nem lehet*et énekelje.

Ha van egy kis női furfang s egy kis állhatatosság Kornéliában, könnyen és gyorsan a költő felesége lehetett volna.

Az esküvő, ha egy nap alatt nem is, három-négy nap alatt nyélbe ütődhetett volna: Könyves Tóth tiszteletesnek voltaképp csak a gyertyafény ellen volt kifogása. Hisz a dispenzációt is ő említette.

Márpedig a gyors egybekelésekre épp a dispenzáció a rév; elintézése is csak napok dolga. Ha Kornélia csak két huszonnégy óráig, mondjuk, háromig tartja lobogásban azt a tüzet, amit gyújtott, annak fényénél Szendrey Júlia helyett ő kerül a halhatatlanságba.

Mi történt azon az oly nyomtalan és hangtalan esten, 1846-nak és Debrecennek azon a november 19-i irodalomtörténetileg is sötét éjszakáján?

A költő - mindvégig - gyermekesen közlékeny volt: másoknak a szerelmeseitől, sőt a feleségétől kapott leveleket is megmutatta. Sérelmeit, fájdalmát nem szokta titkolni. Valószínű, hogy az együttlét első meghitt perceiben Kornéliának is elmondta, milyen diadalt aratott, s mégis milyen kudarcot szenvedett Szatmár „előkelő” világában. Kornélia, a fiatalsága ellenére is tapasztalt, erre csak azt gondolhatta: hozzám tehát a sértettség hozta, engem tehát a legjobb esetben is vigasznak szeret; vagy akar szeretni. A következő gondolatai ezek lehettek: maga sem tudja, mit csinál; ilyen házasságba én nem megyek bele; tegyük hát próbára: csillapítsuk le a tüzét, s lássuk, vállalja-e azután is, amit olykedves közvetlenséggel fölkínált. De amit érezhetett: ennek szegénynek most csak pusztán szeretet kell, önbizalom-kárpótlás, hiúság-gyógyír, akárkitől. Becsülöm és szeretem annyira, hogy nem élek vissza a gyengeségével, nem akaszkodom rá mindenestül, egész életemmel, hanem csak azt adom neki - jópajtásságból, kollégialitásból! - amire szüksége van.

Ha ezt tette Nellike, ezzel is kitűnő pontot szerzett. De lehetséges más fordulat is.

Kornéliát rosszul tájékoztatták, amidőn azt mondták neki, hogy a költő aznap érkezett a városba, amikor aztán a színházba is ellátogatott. Akkor már legalább tíz napja ott volt. Igaz, csaknem folyton a környéket járta, igen kellemes társaságban, igen jó hangulatban. Az erdődi seb tehát már hegedni kezdett - ahogy későbbi, csaknem teljes összeforradása is igazolja. Júlia az évi udvarlója s állítólagos kérője, Uray Endre szolgabíró úr, ugyan „a vagyonosabb gavallérok egyike” volt kettős *eadem* nemesi előnévvel, megnyerő külsővel, aki ezenfelül a följegyzések szerint „jó táncos is és olyan ügyes kocsis, hogy kis körben bámulatos nyolcast ír le könnyű forgatással a homokra, ha bakra ült” - de a költő, noha nem tudott táncolni, nem szenvedett abban, amit ma kissebbértékűségi lelki szövődménynek hívnak. Némi szövődmény lelkében épp ellenkező elemekből képződött. Hogy nők halálosan megszerették és szeretik, azt ő mindenkor rögtön elhitte. Jutott fülébe valóban valami pletyka akkortájt Júliáról s a kitűnő kocsihajtóról? Pesti viselkedése mutatja, hogy a seb gyógyulását ez sem akadályozta, noha a pletyka oda is elkísérte.

Kornéliának megvolt hát az esélye azt hinni, hogy a szerelmeit elég sűrűn váltogató kamasz költő őérte magáért lobbant lángra. Ami azt jelenti, hogy az a meselehetőségeket nyitó kulcs ráadásul aranyból volt. Most aztán igazán lányka-játék lett volna megcsinálni a szerencséjét: addig égetni - kielégítetlenül - azt a lángot, amíg a dispenzáció el nem készül.

Nem mondjuk, hogy Nellike fejében nem fordult meg ez a - most már a polgári tisztességgel is támogatható - számítás. Sőt állítsuk, hogy megfordult. A következmény annál szebb lesz.

Az történhetett, hogy okos feje minden számítgatása ellenére is Nellike a szívére hallgatott. Ez a szív engedett már más ostromának is. Engedett még egy rossz író, egy hazug szalonfiénak is. Az lett volna tisztességtelen, ha ezt az őszinte fiút szereti mostohábban, épp az őszintesége miatt; ha neki, az érdemesnek nem adja meg, amit más érdemtelennek megadott. Azt kell mondanunk, Kornélia megszerette a költőt.

Tisztessége buktatta el a tisztességtelen útján, amelyre már-már rálépett.

Eljátszotta a szerencséjét - az okos feje nyilván ezt forgatta, amikor végül álomra hajolt, már egymagában. A sors azonban ott helyben megjutalmazta Nellikét. Igai lovagra akadt abban a szeleburdinak látszó fiúban. Hasztalan követett el mindent a megnyugtatására. A szép, kész filmforgatókönyv egyre jobb.

„Másnap azonban ő mégsem utazott el. Felekyvel valami szavalat végett egyezkedtek: de csak zavartan emlékszem az eseményekre, amint nyomdába szaladtak, azután betiltották a szavalatot. Jöttek, mentek, szaladgáltak.”

A költőt ő csak dél felé látta viszont. Akkor tudta meg tőle, hogy a költő - mivel Nellike katolikus volt - még a katolikusoknál, Molnár prépostnál is járt. Hogy összekelésük megtörténhessék, kész lett volna még vallást is változtatni. „Lázas állapota alig volt csillapítható. Én már visszanyertem nyugodt gondolkodásomat, és legfőbb törekvésem volt őt komoly rábeszélés által meggyőzhetni. Sohasem voltam barátja a feltűnéseknek, és most sem örültem, hogy a város így fel van lármázva esetünk miatt.”

Másnap a költőnek csakugyan el kellett utaznia. „Egész éjfélig barátaival időzött, kik azt állították, hogy majd hallgatag, majd meg féktelen kedélyű volt. Éjfél után az öreg Bokát - ki szintén hódolattal bámulta, s ez érzelmeinek gyönyörű hegedűjátékával adott kifejezést, ablakom alá hozta, ezt az egy dalt húzatván véle: *A virágnak megtiltani nem lehet.*”

Ám mi történt azután? Mit tett még a költő?

„Reggel öt órakor indult a gyorskocsi: mielőtt felül volna, tárcájából kiszakított egy lapot, s írt nekem sűrű, apró betűkkel, egészen addig, amíg csak betű férhetett arra. Kért, hogy vegyem föl pap áldása nélkül is a nevét; ő teljesen reám ruházza azt, és Kolozsvárott - hova két hét múlva szándékoztunk - szerepeljek már úgy… ő ott lesz nálam, amikor kívánom, az esküvőre, és ismét távozik, ha úgy akarom. Belenyugszik abba, hogy csak akkor hívjam őt magamhoz mint férjemet, ha mar meggyőződtem arról, mennyire megérdemli a boldogságot… Ez volt tőle első levelem: Csöngey Dávidra bízta a kézbesítést, ki már hat órakor kopogtatott ablakomon, s azt átadta…”

A viszony sorsa tehát még most is teljesen Kornélia kezében volt. Meglett volna a módja s már az ürügye is, hogy a dispenzációt vagy az okmányok megszerzését most ő intézze. Semmi ilyesmit nem tesz. Egy pletykahullám az ő fülébe is eljut. Erre megszakítja a levelezést is, szabadjára engedi a költőt. Rosszul tette, mondhatjuk, ismervén, hogy annak mi lett a sorsa a feltűnésre és szereplésre vágyó Júlia oldalán. Kornélia, kielégítve a mindnyájunkban meglevő szereplési hajlamot a színpadon, tán férjét is visszavonja legalább az életveszéllyel járó szerepektől, vagy Laborfalvihoz hasonlóan hatással tud föllépni a történelem tragédiájának színpadára is, hogy szerelmesét megmentse.

Hogy nem így történt, abban a költőnek is része van. Valóban a pillanatnyi érzelmek kiszolgáltatottja, mint csaknem minden huszonhárom éves ember, de azonközben már az eszmék csábítottja is, ugyancsak korához illően. Most kezdi az utóbbinak áldozni egész valóját: föladat várja, ez a nagy vidéki körút erre tanította. Júlia, Kornélia - sőt Anikó - pletyka, - mennyi zűrzavar, épp akkor, amikor a lényeg mutatkozik. „Eh, nők!” - gondolhatta a huszonhárom évesek indokolt fölényével már Pesten, összekavarva egy kicsit emlékezetében debreceni, erdődi, sőt koltói szívszorulásait.

22.

Nem valószínű, hogy a költő annyit nélkülözött a szerelemben, annyira csak sóvárgásra volt ítélve, ahogy a következő század nőhódító irodalmárai gondolták, akik válogatott hisztérikákban dúskálhattak, de valamirevaló asszonyt még nehezebben szereztek. Ezer meg ezer lányszív dobogott érte is, rajta múlott, hogy válasszon közülök. Ha nem irtózik a szalonok világától, annyi sikert ő is aratott volna, mint Kuthy… Hajlama őt nem azok felé a nők felé vitte, akiket egy intésre párul lehet választani. Hogy mindenkit feleségül kért, aki tetszett neki? gyerek volt… S amellett valamirevaló nőnél, már akkor is, nyilván ez volt a komolyabb ostrom első lépése. A Kappel-lányt nem számítva, aki nem szerelem, csak pajtási fogadás tárgya volt, összesen három nőt kért meg, s a három közül kettő boldogan nyújtotta neki kezét. Talán jobban jár, ha a dunavecsei házias, betegápoló Nagy Zsuzsikát veszi el, aki kérés, sőt udvarlás nélkül is igent bólintott feléje. Meglehet, ilyen asszonyt választ magának, ha még módja lett volna a választásra, ha a nők nem futnak utána. A másfél napos kaland után Kornélia megállt, nem ment a költő után. Nem úgy, mint Júlia, aki a másfél hónapos ismeretség után Koltó, Debrecen, a komor soha, a Pestről érkező rémhírek és megbántások és Szendrey átkai ellenére is szívósan ragaszkodik hozzá. Szerelmükkel, amelynek csöndes kimúlása most csak tőle függ, összehasonlíthatatlanul többet foglalkozik, még írásban is, mint a költő, akit Pestre érkezve ezer égető gond kap el: könyvkiadás, írói tömörülés, egy Zerffy nevű tollbérenc pimaszkodása; és még annál a nyomorúságnál is nagyobb nyomorúság, amely elől megszökött.

December 12-én az *Életképek* hirdetményt tesz közzé új munkatársairól. A felsorolt nevek sorában ott van Kossuthé is; a fiatal költő neve valamivel nagyobb betűkkel van nyomtatva, mint a többié… Kossuth másnap sértődötten visszaveszi cikkét: nem akar - Frankenburg szerint - „egy poéta mellett figurálni"! A költőt elfutja a harag: vegye kitüntetésnek az egyenlőség híres bajnoka, hogy véle egy lapba írhat!

A szatmári nagy élményekből lassan vers érik, maguk az élmények tehát halványodnak. A szabadság és szerelem szép viaskodásában nem Júliának jut az első szó.

Messze jártam, sokat láttam…
Sokat? oh nem! mindig egyet.
Azt, hogy a hon ereje fogy,
Hogy meghalni készülünk, hogy
Elfajult a magyar nemzet.

Aztán mintha Adyt hallanánk:

Jaj azoknak, jaj azoknak,
Kiket magyar anyák szűltek.
S kik hazájok pusztulását,
Nemzetök végvonaglását
Nem nézhetik egykedvűleg!

Júlia üde arca mind ritkábban tűnik fel. Az utolsó utolérhetetlenül finom, igénytelenségében is nagy szerelmi vers az emléknek szól.

Reszket a bokor, mert
Madárka szállott rá.
Reszket a lelkem, mert
Eszembe jutottál…

De ez is a lemondás sejtelmével végződik.

Hogyha már nem szeretsz,
Az isten áldjon meg,
De ha még szeretsz, úgy
Ezerszer áldjon meg!

Karácsonykor a szűk hónapos szobában fölmerül a nemrég oly közelinek hitt családi élet boldogsága - szomorú búcsúintést kap. A következő napokban megszületik az *Egy gondolat bánt engemet*, a legnagyobb család, az emberiség iránti lángolás szédítő rapszódiája. Ha érzelemkitörést, szinte szerelmi lobogást keresünk, azt ebben a versben találjuk meg. Nemhiába áll irodalmunkban a rapszódia iskolapéldájaként. Nincs még ilyen negyven sor, amelyen az érzelem, a hangulat, a gondolat annyiféle változata futna át, mindig megfelelő ütemben egy pontos (de mégsem eleve eltökélt) cél felé. A képek úgy zsúfolódnak s úgy csattognak, mint az első debreceni versekben, de soha ilyen egyirányúan.

Legyek fa, melyen villám fut keresztül,
Vagy melyet szélvész csavar ki tövestül;
Legyek kőszirt - - -

Említsük meg, hogy a közösségről, a legtágabb hazáról szóló vers most már nemcsak a halál gondolatába torkoll, hanem abból is indul? Nem azért említjük, hogy lassanként vátesznek öltöztessük a költőt, s a végén tán fejbólintással kísérjük a beteljesedett szörnyű véget. A vágy sohasem előre, hanem visszafelé magyaráz s fed fel valamit a lélekben. Újév napján lát

napvilágot a nevezetes jelige, a *Szabadság, szerelem!* amely nem vers, hanem magyarázat és elsősorban üzenet.

Szerelmemértföláldozom
Az életet,
Szabadságért föláldozom
Szerelmemet.

Az üzenet Júliának szól? Vagy Nellikének? Vagy mindkettőnek? A költő ezzel jó időre abba is hagyja, hogy szerelmi érzések kifejezése végett tintába üsse tollát. Nem úgy Júlia. Naplója egyre irodalmibb lesz, a szó rossz értelmében. Külön is lemásol belőle terjedelmes részleteket, s a levelek mellé azokat is postára adja barátnőjének. Tele van udvarlóval, báli és öltözködési gonddal, de „nagy Ő”-jét nem tudja kivetni kis fejéből.

A lényeget semmi sem tudja úgy eltakarni, mint egy rossz mondat. Könnyű megállapítani, hogy a valónak festett nagy szavakban mi a hazugság; annál nehezebb, hogy a nyilvánvaló hazug vagy tettetett érzelmekben pontosan mennyi az igazság. Az ember csak számításból érzéseit sem szenvelgi. A költő a nyilvánosságnak is úgy ír, mintha magánlevelet küldene, Júlia nemcsak leveleit, de naplóját, vallomásait is a nyilvánosság előtti lámpalázzal rója, s nem az olvasót, elsősorban magát vezeti félre. Ha papba vagy bíróba volna szerelmes, tán a Bibliát vagy a Tripartitumot böngészné - most a stílussal, a művészi lélek tulajdonaival és titkaival gyötri magát. Újra és újra régi regényekbe való terveket és együgyű, bájos fondorlatokat sző, ezekbe is maga bonyolódik bele. A szenvelgések és szenvedélyek hínárjából fuldokló kétségbeeséssel kapkod a valóság, valami biztos, életből való dolog után, a távolodó költő után.

Akiről csak egy adatot írjunk ide ezekből az időkből. Jókai jegyezte föl, aki sajnos emlékeit is folyton romantikus regénnyé gyúrná át, de aki ezúttal megbízhatót mond: a lélektan igazolja. Még a *Cipruslombok* kis halottját idézve írja költő barátjáról:

„Emlékszem rá, hogy e halál után két esztendővel, midőn Etelke sírját halála évnapján meglátogatta, feldúlt arccal lépett be hozzám:

- Látod, milyen silány az ember! mondá csüggedten; a temetőből jövök, Etelke sírjától; sírtam, mint egy őrült. És amint visszafelé jöttem, egy idegen szép leány jött reám szembe; s amint egymás mellett elhaladtunk, én - utána néztem! Pedig akkor jöttem a temetőből.”

Ez pontosan 1847. január 7-én történt; Etelke - a nagy Attila nőiesített nevének - napját ekkor ünnepli a magyar kalendárium.

23.

1847… Ez az év a magyar szellem történetének legragyogóbb esztendeje. A következő két év nagyszerű eseményei jórészt külső, világpolitikai viszonyoktól függtek, másképp is alakulhattak, eltolódhattak, elaprózódhattak, esetleg, ha az ellenségben, a dinasztiában egy csöppel több ész és becsület van, el is maradhattak volna. 1847 gyűjtötte össze az erőt, amely a későbbi években robbant és világított, világítani tud még ma is. Más nemzeteknek évtizedeik voltak a fordulat s az új korszak enciklopédiájának elkészítésére. A magyar újjáéledés egy év alatt végezte el a munka dandárját, vett fegyvert s barikádkövet a múlt anyagából, s teremtette meg azt a szellemet, amely semmiben sem maradt el a nyugati törekvések szellemétől, sőt nem egy lebbenésében túlnyúlt azokon; irányító szövétnekként egész Európa figyelmét magára vonta. Egymást érik a korszakalkotó irodalmi alkotások, hónapok alatt arcvonalak bomlanak föl s rendeződnek új hadállásba. Ami oly ritkán történik meg: az irodalom közvetlenül az

életbe ömlik, eleven hatóerő lesz benne; mikor érünk meg ehhez hasonlót? Mert a hirtelen pezsgést, amely az egész országot elfogja, elsősorban ez idézi elő. Ami még ritkábban történik meg: az ország vezetése a politikusok kezéből az írók kezébe csúszik; lesznek napok, amikor majdnem teljesen az övékbe kerül. Ilyenkor születnek nagy események.

Nagy esztendeje ez Európának is. Tennyson most látja az Arany Évet közeledni; Browning szeme előtt a Küzdelem álmodott tere nyílik. Ez az az esztendő, amikor még a fiatal Baudelaire is barikádokra készül. Egy hetvenöt esztendős szellemi mozgalom minden árnyalatával a tettek kapujánál érzi magát, és be akarja nyitni a kaput.

A cselekvő magyar irodalom központjában a fiatal költő áll, a Hatvani utcai Jankovich-ház udvari szobájának társlakója. Eszméi, politikai nézetei bámulatos tisztára forrtak, jórészt nyilván a szatmári élmények hatása alatt, ahol szemtől-szembe láthatta a korhadt nemesi rend országlását, s ahol saját bőrén tapasztalhatta, mit kell elviselnie annak, aki nem tartozik a címeresek, illetve a vagyonosok rendjébe (bár némely hiedelem szerint, egy ócska armálist ő is előkaparhatna). Látta a hazafiság két értelmezését: a régit, amelyben a haza neve a leghitványabb, mert legönzőbb érdekek védelmét jelenti a milliók rovására, és az újat, a nyugatit, amely szerint a hon a népmilliók közös, szabad otthona. A haza az ő szemében az utóbbival azonos, illetve azzal kell azonosulnia. Nem a szabadság nemzete-e a magyar?

Szabad nemzet, a szó, amelyet a nemesek évszázadokig dörögtek kiváltságaik oltalmára, így sül el visszafelé a kiváltságosokra; így süti vissza rájuk a költő, aki nem tesz mást, csak élete végéig komolyan veszi az iskolában tanult szót, és azt az egész magyarságra alkalmazza, a jobbágyokra, sehonnaiakra, mert őneki, a nyelv mívesének már mindenki egyformán magyar, aki magyarul beszél. Illetve annak kell lennie. Mert, hogy mennyire nem egyforma, arról Szatmár után is vannak tapasztalatai.

Pénz kellene, pénz, pénz. Nemcsak magának: a jó öreg kocsmáros megint üzleti vállalkozásba bocsátkozott; még májusban eladott 51 marhabőrt 725 váltó forinton, de a bőröket nem tudta szállítani, s most váltó várja, per, a bukás szégyene… A fiú magára vállalja a pénz előteremtését; ír a gazdag Pulszkynak, akiről az *Életképek* azt tudatja, hogy újonnan szerzett nógrádi birtokán költő-azilumot akar berendezni. A gazdag Pulszky még csak feleletre sem érdemesíti a levelet. A költő, keserűen nyelve a megaláztatást, barátaival kicsinálja, hogy egy vacsorán véletlenül találkozhassék a mecénással. Találkozik, a pénz, sajna, új beruházásokra, miegyébre épp Pulszkynál is nélkülözhetetlen. A költő erre Telekinek ír. Az sem válaszol, csak hónapok múlva, mert épp úton van; akkor el is küldi a kért összeget, amelyet - nyugodtak lehetünk - később az utolsó krajcárig visszakap.

A költő nyakig áll a való világban. Mennyire más világ ez, költői szerep szempontjából is, mint amit *Az alföld*ben látott maga körül. A tájat csak le kellett írni, átvenni a hangulatát; a társadalommal vitázni kell, visszavágni rá, meggyőzni és megváltoztatni. De a vers ugyanannyi belső értékkel megrakodva ebből a környezetből is éppolyan magasra ível, akár az előbbinél. Minél mélyebbről, annál magasabbra.

Húzzuk meg összefoglalásul most a tettek korszaka előtt vastagabb vonallal lelki alkatát? A valóságot tapasztalatból tudja. Az irodalom - még irodalmi divatnak is mondhatjuk - rávezette, hogy ezt a valóságot képviselje. Ennek a valóságnak hű képviselete már forradalmi teendőket kívánt. A fiatal költő még nem ismerte, vagy csak nagy vonalakban ismerhette a társadalom várható alakulásának tudományos elméleteit. Nem foglalkozott a politika-tudománnyal sem. A jogászi észt megvetette. Mi okozta mégis, hogy valamennyi kortársa közt ő látott legvilágosabban, értve ezen, hogy őt igazolta legjobban az idő? Hogy viselkedésénél a mai elméletek ismerője sem tudott volna különbet tanácsolni? Ösztönével mérte ki a tényekből, a helyzetekből azt, amit ma a tudományos vizsgálódás a maga rengeteg eszközével kimér? Az ő példája a

bizonyíték, hogy a következetesség bátorságával párosult tiszta elme mi mindent pótol. Nemcsak a költészetben volt alkotó lángelme. Nagy titka itt is a természetesség és egyszerűség. Mint költészetében, itt is a valóságot bírta szóra. Csak ez tud mondani valóságfelettit: korszakot megelőzőt.

A költő nem ismeri a következő korok (már kortársainak is) ingadozását a művészi és politikai hitvallás között, illetve egy csapásra ledönti a kettő közt álló válaszfalat, amely ennek is, annak is fejlődését akadályozná. Nem kis teljesítmény: a művészi biztonságon kívül biztos jellem erőssége is kell hozzá, a költő bátorsága mellé a személyes bátorság, „…én az az ember vagyok, ki az igazért a szépet is feláldozom" - írja. Ez így még ellentmondás. Rögtön kiigazítja. „Ami igaz, az természetes, ami természetes, az jó és szerintem szép is. Ez az én aestheticám." Csak gratulálhatunk hozzá; amilyen rövid, olyan talpraesett, az axiómák ruganyossága benne. De olyan veszedelmes is. Aki ezt vallja, az kiszolgáltatja magát a lélek legfékezhetetlenebb szenvedélyeinek, a nyíltságnak, a porszemnyi folttól is kényesen irtózó becsületességnek; annak nem soká lesz maradása a kölcsönös elnézéseken alapuló társadalomban. A veszedelem kivillan már a hitvallást követő második mondatból: „Én Dózsát a magyar történet egyik legdicsőbb emberének tartom…" A magyar társadalom akkor sem, még most sincs ezen a véleményen.

Ezt az elvet részletezi az előszóban, amelyet a háromszoros ünnepen, születése, nagykorúsága s az újév napján ír összes költeményének készülő kiadásához. Ebből derül ki, hogy az effajta rímek: *a szél - felé*; *lézeng - kezében*; *hozzá - ország*; *tartó - hadtól*, nem hanyagság: költői szándék szüleményei. „A magyar mérték és rím még nincs meghatározva." Ma sincs. Az előszó nem jelenik meg, túl sokat foglalkozik benne kritikusaival. Könyve első oldalait szégyenpadul sem engedi át „azon szennyes pofáknak" (a kifejezés enyhe), akik legszennyesebbje a műveltség fennkölt vigyorát öltve, épp most köpdös az egész magyar irodalomra, elsősorban őreá, a műveletlen bugrisra, oly kitartóan, mintha fizetnék érte. „Elfajult erkölcstelenség, torz természetlenség, a pórnép kinövései, juhászverekedések és csikósaljasságok", továbbá tántorgó ittasság jellemzik a fiatal költőt, aki „mintha szántszándékkal törekednék fölkeresni a torzított képeket, csakhogy ne kelljen a szépnek és igaznak, mélynek s isteninek hódolnia". Irományaitól „a költői lélek undorral fordul el" s csak a hazai ökrök merészelik őt Heinéhez vagy Béranger-hez hasonlítani. Így az új kritikus, Hirsch J. Gusztáv, franciásan megpödört irodalmi nevén Zerffy, aki honn van az európai civilizációban, Hegel és Fichte nevével dobálódzik. A szabad szólás első hiénája; szintén nagy úttörő. Ez a sötét csirkefogó - illethetjük e köznapi szóval, nem jár ki neki az írói immunitás - később, már túlzó forradalmár korában, azzal vélte tisztára mosni magát, hogy mindezt valóban pénzért, a főúri lap megrendelésére írta. Itt érdemes lett volna a felelet. Sajnáljuk, hogy a költő, bár kezében vannak a bizonyítékok, az „ocsmány indokot" nem leplezte le. A gyalázkodás, tudjuk, épp ebben az időben sokkal több keserűséget okozott neki, mint maga is bevallja. Vigasztalta, hogy végül a „műveltek" s tán a művelt nyugatot is meghódítja? Ekkoriban készül verseinek első német fordítású gyűjteménye Karl Beck jóvoltából, ekkor érkezik el hozzá a hír, hogy Heine el volt ragadtatva költeményeitől. Ez elegendő, hogy egy vállrándítással lerázza magáról a rádobált szennyet. Káromkodik egyet, és köszörüli torkát az új hangra. A tettek korszakát tettnek számító nagy versekkel nyitja meg.

A bevezető első vers egy fogadalom, a római és grève-piaci jellemé az elmúlt és leselkedő megaláztatásokra: a lélek oly készülődése az új területek mezsgyéjén, mint hajdan az *Arany kalással ékes rónaság!*:

Félénk eb a sors, csak csahol;
A bátraktól szalad,
Kik szembeszállanak vele…
Azért ne hagyd magad!

Ha férfi vagy, légy férfi,
Függetlenségedet
A nagyvilág kincséért
Árúba ne ereszd.

Légy tölgyfa, mit a fergeteg
Ki képes dönteni,
De méltóságos derekát
Meg nem görbítheti.

A vers csak szavak sorozata volna, ha nem tudnánk mögötte a férfit. A költő már elérte a piedesztált, ahol a lírikus tulajdonképpeni pályafutása kezdődik; a pillanatot, amelytől fogva akár a rossz versek is figyelmet érdemelnek; átveszik a mellettük állók áramkörét, és az oeuvre részei lesznek.

A költő biztosan halad az új területen, s aki meghökkenve egy-egy pillanatra elmarad mögötte, vagy csak kelletlenül követi, az magára vessen, magában keresse a hibát: valószínű, nem az ábrázolás módja, a művészet, hanem az ábrázolt tárgy ellen van kifogása. A forradalom területére értünk, ahol már komoly s mi több, személyes érdekekről s azok veszélyeztetéséről lesz szó. Esztétikai mértéknek ezt a szempontot nem fogadhatjuk el. Ahhoz a szemlélethez hasonlítana, mely Rembrandt vénasszonyt ábrázoló képeit kevesebbre tartja a szép menyecskéket mutató képeknél.

A nemzetek emlékezete az irodalmuk. Ez tehát öntudatuk is. Amelyik korról nincs irodalmi mű, az, ha ível is, már nincs: nem nyújt tapasztalatot, okulást; a nemzet történetének lépcsőjén ott üres fokok vannak, botlatók. Irodalmunk legfájóbban hiányzó lépcsőfokai azok a művek, amelyeknek a kezdő tizenkilencedik század magyar társadalmát, a század-derék magyar világát kellett volna ábrázolniok. Tegyük a század-közép magyar regényei mellé a külföld akkori regényeit, s meglátjuk, mi hiányzik, nemcsak irodalmunkból, hanem a magyar valóságból, immár pótolhatatlanul. Hol a való kép a magyar udvarházak világáról? Talán Goncsarovban, Gogolban… Nem véletlenül említődik ez a két név. *A Köznapi történet* éppúgy 47-ben jelenik meg, akár a *Holt lelkek*. S akár a *Kutyakaparó*; ezek méltó magyar megfelelője.

Két kastély közti útjában Csicsikov otthonosan lépett volna be a Kutyakaparóba, háta mögött Petruskával, a bűzlő inassal. A vers - mint a fiatal költő jónéhány verse ezúttal - titkos hajszálcsövességen át a nagy orosz realistákkal tart rokonságot: a hiányt az ő verssorai pótolják.

Kívül-belül szomorú csárda ez
A Kutyakaparó,
Éhen-szomjan szokott itt maradni
A jámbor útazó,
Mert eledelt nem kap, és hogyha csak
Rápillant borára,
Megátkozza Nóét, hogy szőlőt is
Vett be a bárkába.

De idézettel a *Kutyakaparó*t alig lehet jobban érzékeltetni, mint egy regényt. Nem szokásos versértékként ugrik ki a közepén meghajlott hosszú pad, a vetetlen ágy, a homlokát ráncoló

búboskemence, az ásító csaplár, a petrencehajú csaplárné, a kalendáriumlevéllel beragasztott ablak, a korommal telefirkált házfal, a ház végén szundikáló kuvasz, körül a sivár homokbuckák, a harangszó, mely meghalni jár ide, a kunhalmon álló kőszent, akinek valaki tarisznyát akasztott nyakába, hogy menjen Isten hírével. Az oblomovi világ az egészbe van bezárva. A sivárság - a magyar sivárság - leírása csak az idézhetetlen, szinte személytelen humorral teljes. Mellékes, hogy egy lapnyi vagy egy kötetnyi szövegből kapjuk meg az élményt. A tizenkét versszakban - ahogy majd *A puszta télen*ben és a befejezetlen *Táblabíró*ban a magyar helyzet ábrázolása kezdődik, személytelenül, de oly tárgyilagossággal, ami politikai állásfoglalásnak is beillik. Mint a kiút a társadalomban, a költő lelkében is ez a politikai áramlások igazi alapja. Nem meglepő, hogy ezek a versek a költő úgynevezett politikai verseinek bővebb patakzásával indulnak meg.

A fiatal költőnek mindmáig nem volt szerencséje politikai verseivel. Holott azokban is változatlanul valóságot - szellemi valóságot - ábrázol és változatlanul kitűnően. Kézikönyveinkben az irodalmi összevetések példái közt nincs ott Eötvös *Vár és kunyhó*jának szomszédságában az ő *Palota és kunyhó*ja, amelyeken pedig ritka világossággal lehet látni a két költő sokban oly rokon szemlélete közt a különbséget, a humanizmus új, hogy úgy mondjuk: tárgyilagosabb értelmezését.

Palota és kunyhó - igaz, a költő úgy szólítja meg őket, mintha két iskolásfiúhoz, egy vásotthoz és egy szelídhez beszélne. De nagy dologra oktatja ki őket. Előbb a palotát:

S hol vette gazdád ama kincseket,
Mik semmiből őt mindenné teszik?
Ott, hol a héja a kis madarat,
Mit szétszakít, melynek vérén hizik.

Fitogtasd csak, te gőgös palota,
Az orzott kincsek ragyogásait,
Ragyogj csak, ugysem ragyogsz már soká,
Meg vannak már számlálva napjaid.

A kunyhó előbb egy kis simogatást kap borzas, de rokonszenves fejére:

S te kis kunyhó a magas palota
Szomszédságában, mért szerénykedel?
Miért bújtál a lombos fák mögé,
Azért-e, hogy inséged födjed el?

Hogy aztán a simogató tenyér hirtelen figyelmeztető, magas lendületbe csapódjon:

Szent a küszöb, melyen beléptem én,
Oh szent a szalmakunyhók küszöbe!
Mert itt születnek a nagyok, az ég
A megváltókat ide küldi be.
Kunyhóból jő mind, aki a
Világnak szenteli magát.

Nemcsak onnan jő. De az igazság, az igen; ha megvalósítói nem is: maga az eszmény, az igazság gondolata mindig a kunyhókban húzza meg magát, főleg zord időkben, s onnan erjeszt, onnan tör elő. A népnek, a szegénységnek, az elnyomottaknak mindig igazuk van; nemcsak azért, mert rajtuk követődik el az igazságtalanság, de azért is, mert nekik sose volt alkalmuk a legnagyobb erkölcstelenségre, mások elnyomására és kizsákmányolására - ki tagadná ezt? Az ünnepies utolsó szakaszban a felemelt kezű alak meghajlik, azt a képet idézi, amikor Krisztus odagörbült János keresztelő edénye alá.

Ne féljetek, szegény jó emberek,
Jön rátok is még boldogabb idő;
Ha mult s jelen nem a tiétek is,
Tiétek lesz a végtelen jövő. -
A földre hajtom térdemet
E szűk, de szent födél alatt:
Adjátok rám áldástokat, s én
Rátok adom áldásomat!

Mi az önzetlen küzdelem díja? A következő versek erre válaszolnak. *A kutyák és farkasok dala* egymásnak felelgető öt-öt szakaszában egyetlen szón: a szabadságon kívül nincs más válasz. A küzdelem nem díjért, a belső parancs, a temperamentum vagy az erkölcs kielégítésére folyik. A következő vers, *A XIX. század költői*nek is ez a magva:

Előre hát mind, aki költő,
A néppel tűzön-vízen át!
Átok reá, ki elhajítja
Kezéből a nép zászlaját -

Vannak hamis próféták, akik
Azt hirdetik nagy gonoszan,
Hogy már megállhatunk, mert itten
Az ígéretnek földe van.
Hazugság, szemtelen hazugság,
Mit milliók cáfolnak meg,
Kik nap hevében, éhen-szomjan,
Kétségbeesve tengenek.

Az eredetiben a szakasz végén nincs felkiáltójel, de másolás közben az embernek kedve volna odavágni, annyira elkapja a sorok közt lüktető hév és az érvek változatlan korszerűsége.

Ha majd a bőség kosarából
Mindenki egyaránt vehet,
Ha majd a jognak asztalánál
Mind egyaránt foglal helyet,
Ha majd a szellem napvilága
Ragyog minden ház ablakán:
Akkor mondhatjuk, hogy megálljunk -

Ez nem új hang a kor költészetében. Miben különbözik ő mégis néppárti és hazafias elődeitől és kortársaitól? A haza neki mindkevésbé az ossiani, a vörösmartys múlt; egy sarokfordulással megteszi az irányzódást a jövő felé. Shelley úgy volt forradalmár, hogy a valósággal szegült szembe. Ő épp a valóságot szereti: szinte tapintja a tárgyakat és tényeket; ujja bögyében ott bizsereg a tettvágy, a gyakorlati, a rögtöni alakíthatnék. A népiesség parasztimádó válfaját nyugaton egy pantallóban s a hisztéria határán járó, szivarozó társasági dáma, George Sand tette divattá. A magyar költőt nem holmi - isten tudja, milyen eredetű - nosztalgia, vagyis kielégítetlenség vitte a nép felé. Őbenne a nép kielégítetlensége működött: nem ment a parasztság felé; onnan - ha nem is közvetlenül abból - jött.

Ezt maga is látja. Ezekben a napokban kelt egy verse, amely mindmáig nem kapott kellő figyelmet. *A szomorú éj* ez - egy éjszakai töprengés verse. Nem lett volna-e jobb, ha a könyvek helyett az ekét választatják vele? Vagyis a nagy rousseau-i kérdés: egyszerű élet vagy műveltség?

Inkább a napba, mint a könyvbe nézz.
A napvilágtól szemed fénye vész.
Nem így a könyvvel; oly világ van ebben,
Mely erősíti még szemeidet,
S közel hoz mindent… s minden vajmi szebben
Tünik föl, hogyha távol nézheted.

Igen, a tudatlan juhász tán boldogabb a hagyományos kolompszóval, subával és furulyával… de magában a versben az elméleti tudás, a „könyvkultúra” nyeri a szebb ábrázolást.

A könyvet szép, de csalfa tündér lakja;
Ha fölnyitod, megkapja szívedet,
És fölvisz a legragyogóbb csillagra,
De le nem hoz… a magasból levet.

A versből az zeng ki, hogy a csillag felé halad.

A költő mintha előre hallaná a vádat, amely minden javítási törekvést az elnyomottak érdekében, majd honunk szellemétől idegennek, jött-mentnek s hazaárulónak bélyegez: új eszméit kitéphetetlenül beleágyazza a magyarság szellemi talajába. A romantikus múltdicsőítést az igazi szabadságküzdelmek irányába fordítja. A magyar írók közt elsőül lelkesedik Rákócziért, sikerül is az egész nemzetet magával ragadnia. Mindig a függetlenség népe voltunk, diadalunk mindig a jog diadala volt s az emberiségé… Faji sajátosságainkról rajzolt kitűnő képén a lázadó daca s a humanista átszellemült tekintete a legjellegzetesebb vonás. Az ősi dicsőség, Árpád s Hunyadi vitézi tettei a népköztársaság kivívására izgatnak. A vers nemcsak mondandójával hat. Olyan szép, komoly zengéssel indul, akár a második sorban felmerülő hegedű.

Magyar vagyok. Természetem komoly,
Mint hegedűink első hangjai;
Ajkamra fel-felröppen a mosoly,
De nevetésem ritkán hallani.
Ha az öröm legjobban festi képem;
Magas kedvemben sírva fakadok;
De arcom víg a bánat idejében,
Mert nem akarom, hogy sajnáljatok.

Magyar vagyok. S arcom szégyenben ég,
Szégyenlenem kell, hogy magyar vagyok!
Itt minálunk nem is hajnallik még,
Holott máshol már a nap úgy ragyog…

A hang azonban nem Berzsenyi oroszlán-dörmögésébe hajlik. A forradalmisággal, a társadalmi világszemlélettel beojtott hazafiság, mivel talaja van; szívósabb, szúrósabb ágakat ereszt; mint maga a puszta társadalmi forradalmiság. A költő azonosítja a hazaszeretetet a népszeretettel, s korbácsként ver vele a klerikális Gyüldei ifjak után most már minden magyar ifjú arcába. A lépcső mostani legmagasabb foka *A nép nevében*. Ami eddig külön-külön hangzott el, az most egy közös szólamba egyesül; a hazaszeretet, a népszeretet, a vérig sértő gúny és a forradalmi türelmetlenség egymást váltogatva, egymást erősítve zeng a hatalmas versben. Ez a Goncsarov levonja a következtetést.

Még kér a nép, most adjatok neki!
Vagy nem tudjátok, mily szörnyű a nép,
Ha fölkel és nem kér, de vesz, ragad?
Nem hallottátok Dózsa György hirét?
Izzó vastrónon őt elégetétek;
De szellemét a tűz nem égeté meg,
Mert az maga tűz; úgy vigyázzatok:
Ismét pusztíthat e láng rajtatok!

S ti, kik valljátok oly gőgösen:
Mienk a haza és mienk a jog!
Hazátokkal mit tennétek vajon,
Ha az ellenség ütne rajtatok?
De ezt kérdeznem! engedelmet kérek,
Majd elfeledtem győri vitézségtek.
Mikor emeltek már emlékszobort
A sok hős lábnak, mely ott úgy futott?

Jogot a népnek, az emberiség
Nagy szent nevében, adjatok jogot,
S a hon nevében egyszersmind, amely
Eldől, ha nem nyer új védoszlopot.
Az alkotmány rózsája a tiétek,
Töviseit a nép közé vetétek;
Ide a rózsa néhány levelét
S vegyétek vissza a tövis felét!

Reális társadalomszemlélő, mondtuk. A hibák és tennivalók közvetlen megítélésében már most, huszonnégy éves korában felülmúlja kortársait. A figyelemmel kísért költői ér következő darabjában, a *Világosságot!* címűben fölveti még egyszer a számára oly dermesztő kérdést, van-e egyáltalán előrehaladás, s nem úgy vagyunk-e a világ fejlődésével, „Mint a hullám, amely dagad, Aztán lesimúl, Mint a kő, melyet fölhajítnak, Aztán lehull, Mint a vándor, ki hegyre mászik, S ha a tetőt elérte, Ismét leballag”. (A költeményt változtatás és döccenő nélkül lehet elejétől végig prózában idézni, a költői elemnél több benne a filozófiai elem, amelynek alapján Meltzl a verset Hamlet monológjához hasonlította, sőt annál is többre becsülte.) „Eljő-e a kor, Melyet gátolnak a rosszak. S amelyre a jók törekednek, Az általános boldogság kora? S tulajdonképen Mi a boldogság? Hisz minden ember ezt másban leli; Vagy senki sem találta még meg? Talán amit Mi boldogságnak nevezünk, A miljom érdek, Ez mind egyes sugára csak Egy új napnak, mely még a láthatáron Túl van, de egykor feljövend.” A költő nem felel a kérdésre. A maga számára nem kellett rá felelnie. Merjük állítani, az egész egy rossz napján jutott csak eszébe.

Soha forradalmár nem volt kedvezőbb helyzetben. Az eszmék, amelyekben ő hitt, még szülőhonukban sem mutatkoztak be eléggé, még eszmények voltak, szűziek és nagyrészt kipróbálatlanok. Az eszményeket ez csak valóságosabbá teszi. S mennyivel csábítóbban hathattak ezer-ezerötszáz kilométer távolságból! A szabadságot, egyenlőséget, testvériséget, amelyekről majd kiderül, hogy szólamok is lehetnek, a költő oly valóságnak látta, szinte tárgyi valóságnak, akár az épülő Lánchidat, akár a nép nyomorát, amelyre ő orvosságul ezeket az eszményeket tekintette. Az emberiséget nem ismerte eléggé? Túlságosan szerette, tehát formákban gondolkozott? Meg volt győződve, hogy elegendő a király nyakát lecsapni, s az emberi méltóság azon nyomban minden emberi szívbe beköltözik. Elegendő az urakat elkergetni ahhoz, hogy az emberek szabadok legyenek, egy nap alatt lelket cseréljenek. A francia

forradalom után romantikus iskola kezdődött, a történetírásban is; a forradalmak történetét ő ilyen romantikus, megszépített formában ismerte meg. Volt még ember, aki ennyire hitt bennük?

- - - A háború istene újra
Fölveszi páncélját s kardját markába szorítván
Lóra ül és végigszáguld a messze világon,
És a népeket, eldöntő viadalra, kihíja.
Két nemzet lesz a föld ekkor, s ez szembe fog állni:
A jók s a gonoszak. Mely eddig veszte örökké,
Győzni fog itt a jó. De legelső nagy diadalma
Vértengerbe kerűl. Mindegy. Ez lesz az ítélet,
Melyet igért isten, próféták ajkai által.
Ez lesz az ítélet, s ez után kezdődik az élet,
Az örök üdvesség; s érette a mennybe röpűlnünk
Nem lesz szükség, mert a menny fog a földre leszállni.

Így képzelte el - hány alakban még! - a forradalmat, az újkor küszöbét. „Borzadok, iszonyodom, s egyszersmind kedvre derűlök.” Taglaljuk, hogy gondolataiban mennyi van az Apokalipszisből, a korabeli utópistákból s a helyes történelmi ösztönből?

Ebben hitt, s a későbbi események sem tudták kiábrándítani, egyrészt, mert eszményein kívül temperamentuma is forradalmi, másrészt, mert a nagy eseményt, amelytől mi is változatlanul borzadunk, iszonyodunk s kedvre derülünk, ő nem érte meg.

Ez adott neki törhetetlen lelket a küzdelemre, amelyben - ez is hitéhez tartozott - az irodalomnak változatlanul vezető szerepe lesz. Ez adott neki erőt az irodalmon kívüli harchoz, sőt az írókkal közösben tervezett harcokhoz.

A 46-os vállalkozás, a külön lap nem valósulhatott meg. De eredménye most az új esztendőben lett látható. A „tízek” révén kialakult az új nemzedék, s az *Életképek* okos szerkesztőjének sikerült azt lapja számára megnyerni. A fiataloknak teljes szabadságuk volt, a lapot a magukénak tekinthették, rövidesen teljesen a kezükbe vették. Ugyanakkor a győri *Vaterland* is *Hazánk*ká magyarosodik; ez is a fiatalok előtt tárja ki kapuját.

A költő a vezérlete alá szegődött haladók társaságában is magánosnak érzi magát. A többiek a középosztály eszmejárása szerint mozognak - ő ebben az időben kezd büszke lenni a lekicsinylésül ráragasztott népköltő névre, s hangoztatja azt egyre sűrűbben. Ő az első, aki magánosan, majdnem egy félszázaddal megelőzve korát, kitör a nemesi-polgári irodalom osztályfegyelméből. Ha egy költőről azt olvassuk, hogy ötven évvel megelőzte korát, azt mindig úgy kell értelmeznünk, hogy a kor maradt el ötven évvel.

A többiek vagy a népért; vagy a nép nevében beszélnek, de mindig a saját osztályukhoz. Ő az első, aki ezeken a fokozatokon gyorsan áthaladva, közvetlenül a néphez tud szólni úgy, mint azóta mindmáig senki; aki megcsinálja a csodát: a „legalacsonyabb” tömegek előtt is közérthető, anélkül, hogy „leszállana”. Titka, hogy hevületével népies, tudja, hogy az alacsony tömegek szellemi nívója nem oly alacsony, mint anyagi helyzetük. Agitál, lázít, bujtogat, s vállalja a felelősséget az uralkodó osztályok legkétszínűbb vádjáért: a demagógiáért. Ilyesfajta társakat keres. Ekkor emelkedik föl Kelet-Magyarország poros síkságáról a másik férfi, az, akinek ő örök szövetségese és barátja, sarkallója és komplexusa lesz, Arany János.

24.

Önhittségéről, kezelhetetlenségéről, amelyet akkor is, később is annyian szemére vetnek (s annyian utánoznak), Aranyhoz való barátsága ad igaz képet. Összeférhetetlenségében nincs egy szemernyi irigység vagy önzés. Semmi hasonlóság benne azokhoz a különös bolondokhoz, akik kivétel nélkül csak másokban tesznek kárt, magukban soha. Nem saját érdekeiért: elveiért borítja fel az asztalt s a legszívélyesebb baráti viszonyt. Ő, a megmérhetetlen egyéniség, aprólékos fegyelemmel beleilleszkedik a közös célért folyó munkába és szövetségbe, sőt maga keresi azt. Nem vetélytársai vannak, hanem ellenfelei. Kortársai közt Arany az egyetlen, akitől dicsőségét félthetné, s ő támogatja azt legjobban, nemcsak irodalmi téren, hanem magánügyeiben is. Kioktatja az írói mesterség, illetve az érvényesülés titkaira, tanácsokat ad neki, munkára ösztökéli, úton-útfélen portálja, naphosszat szaladgál, hogy kiadót, pénzt és állást szerezzen neki.

Azzá vált volna Arany a példakép nélkül is, akivé vált? A kérdés nem hiábavaló. A szalontai öreg jobbágyszülők fiát mindannyiszor szinte kötéllel kell kihúzni megszokott környezetéből. Költőnek született, nagy költő, de vérében van az elnyomott parasztság óvatossága, fogyatékossági érzése az úri világgal, a hatalmasokkal szemben; feléjük s a szerep felé is csak akkor tesz egy-egy lépést, ha két oldalról is karonfogják. A távoli példakép persze nagyobb biztató erő a jóbarátok szavánál is. A görög és angol stúdiumokba temetkezett falusi jegyzőnek a rokonszellem mutatja meg az igazi utat. A költők természetrajzához tartozik, hogy titkos szálakon világrésznyi távolságból is érintkeznek, s közelebb vannak egymáshoz, mint családtagjaikhoz. Arany igazi mentora nem a derék Szilágyi István, az érthetetlen szépségek rajongója, hanem már akkor is a népköltő, amikor azt még csak verseiből ismerte.

A Kisfaludy Társaság a *János Vitéz* sikerének hatása alatt tűzte ki népies tárgyú elbeszélő költeményre a pályadíjat - a világ egyetlen irodalmi pályadíját, amelyre megfelelő mű érkezett. A fiatal költő nem állt a versenyzők közé; lelke mélyén tán elvárta, hogy a díjat végül neki fogják adni, még a *János Vitéz*ért. Találnak ahhoz foghatót?

Amikor megtudja, hogy találtak, méghozzá olyat, hogy a bírálóbizottság a pályadíjat duplájára emelte, megszerzi Arany kéziratát.

- Hány éves ez az ember? - érdeklődik ismerőseinél. - Harminc - felelik azok. - Akkor nem félek - válaszolja. Ő fiatalabb hat évvel. Mit pótolhat azalatt, ha esetleg hátraszorult is. Ez az egyetlen pillanat, amikor Arany iránt valami vetélkedést érez. Ez is nyomtalanul eltűnik belőle, amikor nekiül, és a kéziratot egy ültőhelyében végigolvassa. A költeménynek csak hangja és előadásmodora népies; Miklós csak oly módon a föld fia, mint maga Arany; paraszt, de a legvégén mégis fölveszi, vagy megengedi, hogy ráadják a nemesi köntöst: a mű egyetlen igazi népi sarjadéka, az öreg Bence, mintaképe a hagyományos jó szolgának… A nép ilyen szerepeltetése ellen a legelőkelőbb rétegeknek sem lehet kifogása; a *Toldi*, a polgárosított *János Vitéz*, mindenkit lenyűgöz. A fiatal költőt bizonyára a reális ábrázolás és a népi nyelv művészi magaslatra való emelése kápráztatja el. Megírja a híres verset és levelet.

A híres üdvözlő versben az eszményi népköltőként valójában nem Aranyt mutatja be az országnak, hanem - kit is mást? - ezúttal is saját magát:

Dalod, mint a puszták harangja, egyszerű,
De oly tiszta is, mint a puszták harangja,
Melynek csengése a rónákon keresztűl
Vándorol, s a világ zaja nem zavarja.

S ez az igaz költő, ki a nép ajkára
Hullatja keblének mennyei mannáját.

Arany dala nem olyan egyszerű: a nép ajkára sem hullott - még ma sem hull olyan közvetlenül.

A szegény nép! olyan felhős láthatára,
S felhők közt kék eget csak néhanapján lát.

A *Toldi*ban egy szó sincs a nép felhős láthatáráról. Még kevésbé a vezérelvről:

Nagy fáradalmait ha nem enyhíti más,
Enyhítsük mi költők -

Aranyt semmi sem tehette oly boldoggá, mint ez az üdvözlés. Ha senki sem gondolt reá, ő érezhette, mit köszönhet *Toldi* a *János Vitéz*nek, mit köszönhetett *Az elveszett alkotmány*, *A helység kalapácsá*nak. Ismeri a „haragos” népköltő hírét, bizonyára olvasta a verseket és nyilatkozatokat, amelyekben az pályafutásában szinte léptenként cokit kiáltott a nyomába törtető utánzóhadnak. Ő nem epigon, az kétségtelen; de kétségtelen a rokonság is. Egy területen működnek - hogyan fogadja majd őt a fenegyerek pályatárs, akinek kötekedő-marakodó természetéről annyit regélnek? Képzeljük el a magába vonuló, mindenkiben ellenséget szimatoló lélek felszabadulását. A magyar irodalom legszebb férfibarátsága kezdődik. Regény sem ábrázolt még úgy önfeláldozást, önzetlenséget, mint amilyen e két ember egymásnak és egymásról rótt írásában felénk árad. Levelezésük a világirodalomban a legtökéletesebb alkotás két férfi egymás iránt való vonzalmáról.

A fiatal költő jár elöl. Második levelében már tegezi Aranyt. „Én olyan ember vagyok, hogy amely házba bemegyek, szeretem magamat hanyatt vágni a ládán…” Mint a szélvész csap be a nyugalomkedvelő nótárius házába és érzelemvilágába. Fesztelenségével a gyógyíthatatlan bizalmatlankodót, az örök tétovázót bizalmasságra, forradalmi állásfoglalásra és harcra serkenti. „Ha a nép uralkodni fog a költészetben, közel áll ahhoz, hogy a politikában is uralkodjék, s ez a század föladata, ezt kivívni célja minden nemes kebelnek, ki megsokalta már látni, mint mártírkodnak milliók, hogy egy pár ezren henyélhessenek és élvezzenek. Égbe a népet, pokolba az arisztokráciát!” - ez a legsürgősebb tudatnivalója, első levelének első bekezdésében. A második levél hangja már valóban a ládáról való, a legmeghittebb keresetlenségé, mintha a két ember gyermekkora óta ismerné egymást. „ …azzal vádolnak némelyek, hogy én el vagyok fogulva a költők ellen… hogy magamon kívül senkit sem akarok költőnek ismerni… az élő istenre mondom, ez a legnyomorúbb rágalom. Az igaz, hogy a tehetség nélkül vagy a féltehetséggel előretolakodó embereket nem szeretem, nem szenvedhetem, elgázolom, ha lehet, de a valódi tehetség előtt leborulok és imádom!… Bizony nyomorú mesterség ez a magyar íróság! valami hivatalt tán csak magam is kaphatnék, de attól meg irtózatosan iszonyodom, s így nem marad más hátra, mint: egyél, öcsém, ha van mit… Ezért nem is házasodom, mert megeshetik, hogy amit nem akarnék, özvegyet és árvákat hagynék magam után… Csak királyt ne végy hősödnek, még Mátyást se. Ez is király volt, s egyik kutya, másik eb. Ha már a szabadság eszméit nem olthatjuk szabadon a népbe, legalább a szolgaság képeit ne tartsuk szeme elé, mégpedig a szolgaságnak a költészet színeivel kellemessé, vonzóvá festett képeit… Napról napra élek, s így nem fordíthatom időmet oly művek készítésére, melyekért mindjárt nem fizetnek… Adna csak nekem a nemzet évenként hét-nyolcszáz pengő forintot, megmutatnám, hogy pénze nem lenne elvesztegetve. Ezt természetesen csak a nemzettől fogadnám el, privát embertől a fél világ sem kellene ajándékban… Meglehet, hogy a jövő nyáron Erdélybe utazom… Úgy szeretnélek már látni és megölelni… Én ugyan roppant kuvasz levélíró vagyok, de azért, ha nem restelled, néha-néha szívesen firkantok össze egypár bolondságot számodra… Lakásom: Hatvani utca, Jankovics-ház 585. szám 2-ik emelet… azonban, ha írsz tán mégis inkább *Pillwax kávéházába* címezd; ott könnyebben hozzájutok, minthogy otthon nagy néha szoktam lenni. Márciusi vásárra megjelennek összes költeményeim…” És mindenekelőtt, a csapongó gondolatok elsőjeként itt is az írószervezkedés, a

mozgalom ügye! Tompát is magukhoz véve, népies költők most már hárman volnának - a római jellemek rajongója rögtön kész a tervvel. „…isten-krisztus-úgyse szép triumvirátus, s ha dicsőségünk nem is lesz oly nagy, mint a római triumvirátus volt, de érdemünk, úgy hiszem, lesz annyi, ha több nem.”

Szegény Arany beleszédül a baráti szív ilyen kiáradásába, meghatva omlik a testvéri karokba, és megmámorosodva lépdel arra, amerre azok a meg-megújuló ölelések, a legőszintébb, a legforróbb ölelések közben vezetik. Pontról pontra válaszol a levelekre, szinte ikerpárjukat készítve s ügyelve, hogy még terjedelmük is egyezzék. „Üdvezlem Önt!” és „Viszont-üdvezlésemet Önnek!” megszólításból egykettőre: Lelkem, Aranyom, Kedves pajtásom Sándor lesz; aztán Imádott Jankóm, Bájdús Jankóm, Koszorús Jankó (ficz!) Szerelmetes fa-Jankóm, My dear Dzsenkó és Öcsém Sándor, Isteni Sandrim, Sádorcsám, vagy még tömörebb plebejus meghittséggel: Mylord! Nem lehet meghatottság nélkül fölpillantani ezekből a levelekből, a két lélek-óriás hancúrozásából. A kontrázás közben Arany is belemelegszik a játékba, s nemegyszer a prímhez emelkedik. A hálától nem tudva hova lenni, s merő hűségből ő is népdalt próbál (sőt később a *Muzsika szól, verbuválnak* mintájára harcidalt); morog az arisztokraták, nemesek és papok ellen; egy intésre letesz arról, hogy *Murány*t báró Wesselényinek ajánlja, lelkesül a triumvirátusért, bár jól sejti, hogy abban a három közül egyre mindig a lógós ló helye vár. És dolgozik, dolgozik; a baráti szellem melegében annyit ír, mint később évtizedek alatt sem. Elsőként mondja ki fiatal barátjára a jelzőt: „…mintha üstökös csapna szűk lakomba.” Az ragadja fel a jó költő helyzetéből a hivatásra, a költői feladatra.

Egymást erősítik. A Szalontára árasztott meleg megsokszorozódva csap vissza Pestre. A visszhang a fiatal költő végszavait hordja vissza, de mégis távolról érkezik, újdonság a fülnek. A fiatal költő most, hogy útitársa akadt, még biztosabban halad az úton. Aranynak tulajdonítsuk, hogy új barátja most ér el pályája legsikeresebb szakaszához? Arany nem kritizál, de egy költőt még a bírálatnál is jobban befolyásol az, hogy összes alkotása közül melyiket dicséri épp az ember. Arany a hátvéd, az igazolás.

Kettőjük közül ő az igazibb népi származék. Otrombaság volna a népszeretetnek, a népért való küzdelemnek, a népiességnek jogát ahhoz kötni, hogy kinek mi volt a szülője, de az egész, földmívelőkért, juhászokért lelkesülő nemzedékben el egész Táncsicsig, Arany az egyetlen, akinek apja a saját két kezével túrta a földet. A fiatal költőt, akár az öreg Petrovicsot, szíven találja, ha bántani vágyó, alattomos célzásokkal ráolvassák családja valahai szlovák gyökerét. Arany maga a megtestesült magyarság. A nép maga nem szól bele az érte folyó harcba. Mi tudjuk már, hogy a néphez s így a magyarsághoz az emberkerülő Aranynál is több köze van annak az országfutó hajdani színésznek, aki legfogékonyabb korában csárdák és kunyhók mestergerendája alatt oly sok időt töltött a nép testi lelki közelségében. De ő maga - ha fejében ilyen egyáltalában megfordult - Aranyt a népnyelv különb művészének, s így a nép jobb ismerőjének tarthatta. Új barátjában, Homér és Shakespeare lelkes tanulmányozójában, a kor legképzettebb magyar írójában a magyar parasztság fiát ölelte magához; legmagasabb gondolatairól válthatott szót vele.

A barátság, akár a házasság, akkor jó, ha magán túl is szolgál valamit. Ez a barátság - a két „népfié” - eszméket tisztáz, olyanokat, amelyek enélkül tán nem tisztázódtak volna. Erre az itt következő levélrészlet, rögtön a harmadikból, ami Szalontára ment, a legjobb példa. Az egymásba futó meghitt kötődés, vallomás, ötlet úgy lobban egyszerre esztétikai és politikai tétellé, ahogy a dobozon megfuttatott gyufaszálból a láng:

„Hanem, édes kedves ecsém, azokkal a dicséretekkel hagyj föl, mert mikor olvasom, olyanokat pirulok, mint valami meggyúlt város, s ha ilyenkor a tükörbe találnék pillantani, azt gondolnám, hogy Nagy Ignác orrát látom. Aztán meg azon pirulok, hogy pirultam. Én nem vagyok túlszerény ember, ezt legdühösebb ellenségem sem foghatja rám: őszintén elismerem, hogy megérdemlem a dicséretet; de ha szembe dicsérnek, tudj' az ördög, olyan furcsán érzem magamat, mintha rühös volnék s nem volna szabad vakaróznom. Ez ugyan nem legesztétikusabb hasonlítás, de igaz; s én az az ember vagyok, ki az igazért a szépet is föláldozom. Ezt sokan vették már rossz néven tőlem, de ha még többen veszik sem bánom. Ami igaz, az természetes, ami természetes, az jó és szerintem szép is. Ez az én esztétikám. Mikor Toldi alszik, s szájából a nyál foly, ezért sokan le fognak téged köpni, de én megcsókollak: - Ebadta! hogy hogy mered azt gondolni, hogy Dózsáról más véleményen vagyok, mint te? Én Dózsát a magyar történet egyik legdicsőbb emberének tartom, és szentül hiszem, hogy lesz idő (ha fönnmarad a magyar nemzet), midőn Dózsának nagyszerű emlékszobrot fognak emelni és talán mellette lesz az… enyém is."

Más hatást nem tulajdoníthatunk Aranynak. Nem „mérsékelte" barátját; azzal, hogy mellé állt, hogy igazolta: inkább tüzelte. Irányával, a vers gondosabb kidolgozásával sem igen hatott barátjára. Eszébe juttatta ismét a népiesség első értelmezését: a zsánerképeket, a magyar tájak festését? A forradalom szárnyalásában hátra-hátrakényszerítette tekintetét a magyar valóságra?

A hirtelen, de nem váratlanul ömleni kezdő „politikai" verseket népdalok és leíróköltemények tarkítják. A *Tisza* a folyó képénél is jobban egy lelkiállapotról ad képet. A *Kutyakaparó*ban a költőnek egy személyes megjegyzése sincs: fest és a színek beszélnek. Itt maga is benne áll a képben. Nincs még egy magyar vers, amelyben ekkora lenne az égbolt és a csönd: a méhzümmögést is hallani. S nemcsak a mestermű-ábrázolású folyó körül; amely, emlékszünk:

- - - oly simán, oly szelíden
Ballagott le parttalan medrében,
Nem akarta, hogy a nap sugára
Megbotoljék habjai fodrába'.

És amelynek oly feledhetetlenül

Sima tükrén a piros sugárok,
(Mint megannyi tündér) táncot jártak,
Szinte hallott lépteik csengése,
Mint parányi sarkantyúk pengése.

Ez is egy darab magyar valóság. Nem tartjuk már különösképpen szükséges lélektani rejtélyfejtésnek, hogy ez az éteri csönd miért törik a végén pozdorjává, s a látszatra oly békés Tisza egyszerre miért kezdi tépni láncait világotnyelő dühöngésben. A költő akaratlanul is beállt a képbe. A kortársak feleslegesnek érezték a négy utolsó szakaszt; Salamon Ferenc méltán sajnálhatta, hogy ezzel a kép elveszti tündériességét, a mű pedig az „összhangot".

A műnek van még egy rejtélye, már merőben művészi (ha ugyan van külön művészi és lélektani rejtély). Az olvasó nem veszi észre, hogy külsőre irodalmunk egyik leghanyagabb versélményét olvassa, méltót arra, hogy egy érzékenyfülű Zerffy enyhe idegrázkódást kapjon tőle.

Ahol álltam, sárga föveny-szőnyeg
Volt terítve s tartott a mezőnek,
Melyen a levágott sarju-rendek,
Mint a könyvben a sorok, hevertek.

Az ütem majd orra bukik, kétszer is. Ez meg maga a megtestesült próza; egy kocsislegény is csak így mondaná, pipával a szájában:

Késő éjjel értem a tanyára
Friss gyümölcsből készült vacsorára.
Társaimmal hosszan beszélgettünk.
Lobogott a rőzseláng mellettünk.

Épp ez a művészet benne. A rím és ritmus segédeszköz a versben. Annál nagyobb művész vagy, minél jobban tudsz zenét és csengést, áradást és szárnyalást teremteni külső eszközök nélkül is. A formaművész nem az, aki az eszközökkel cseng-bong és mutatványoskodik. Az, aki hajszálpontosan megtalálja a mondandóhoz leginkább illő külső formát, s azt mozdulatonként a tárgyhoz alakítja. A tökéletesen gördülő ütem itt tán a folyó tükrét törte volna meg; az egy kicsit szándékolt rím a táj hamvát törli le; az ügyességét fitogtató művész az Alföld helyett egy irodalmi szalon levegőjét idézné fel. A vers egyik ereje az ösztönös mértéktartás; megint csak azonosulás…

Az odavetett döcögő rímeken is habkönnyen áramló költemény lecke azoknak, akik a fiatal költő pongyolaságát kifogásolták, akik a formát összetévesztették a külalakkal. Mesterpéldája, hogy a költészettel telített vers minden kelléket háttérbe szorít. A fiatal költő soha eddig nem volt annyira birtokában az úgynevezett költői eszközöknek, mint most, amidőn feledni látszik azokat. A költészetben ilyen versek jelzik legvilágosabban a fordulót.

Toldi sikere, az eszmecsere a népies költészet feladatáról csak siettetik a lelki folyamatot, amely bizonyára anélkül is bekövetkezik. A *Felhők* és az első Júlia-dalok világából a fiatal költő megizmosodva, kiforrottan lép vissza a népi világba, a magyar talajra. Zsánerképein meglátszik, hogy az a szem, amely meglátta őket, közben a dolgok mélyére hatolt. A népdalokban mind több a személyes rész. A lírai költemények kifejező ereje növekszik. A *Tiszá*val csaknem egyidőben kelt s azzal rokon *A szél*, akár az előbbi, a külvilág egyik jelenségébe a lélek legellentétesebb s legfinomabb árnyalatait öltözteti.

Ma lágy szellő vagyok, csendes folyó gyanánt
Úszom át a léget néma nyúgalomban…

Holnap vihar leszek, zúgó-bőgő vihar,
Szilaj paripámon a tengert bejárom,
S mint a tanító a csintalan gyermeknek,
Sötétzöld üstökét haragosan rázom.

A költő teljes erejében áll az új - majdnem azt mondtuk: az oktató, nevelő - feladat előtt. Ekkor merül fel újra Júlia.

Mindez a felkészültség, erőtartalék az új szerelmi versekbe is belesodródik, de nem reked el, nem is oldódik fel bennük. A Júlia-dalok második csomóját e sokféle erők együttes játéka emeli a világirodalom szerelmi költeményeinek első sorába. A tizennyolc esztendős kislány köré áramló versek sodrában a szerelem mellett ott villog a népfi haragja, a forradalmár-hazafi keserűsége és merészsége, ott sötétlik a nagy ügyért magát is feláldozni kész férfi melankóliája. Amelyekben pusztán csak szerelem csörgedez, amelyek véletlenül csak Júliáról szólnak, vagy a regényes viszony fordulatait ismertetik, azok a legkevésbé sikerültek. A méltán hatalmasok változatlanul azok, amelyekben a költő magáról beszél. A tizennyolc éves kislány cselszövéseiben, gyermekláncfű bilincseiben egy angyalian ártatlan huszonnégy éves szerelmes kamasz vergődik; a szerelem természetszerűleg még hiszékenyebbé s gyermekibbé teszi; de a kamasz érzelmeit most is egy öntudatos, nagy költő örökíti meg.

A megható, az ifjúsági irodalomba való regény minden eseményét nagy versek jelölik; akaratlanul is végighaladunk rajtuk. Februárban az *Életképek*ben megjelenik a *Reszket a bokor…*

A vers első négy sora vívta ki azt, hogy a világon a legismertebb magyar vers lett, csak a múlt század végéig ötven idegen fordítása keletkezett. A gondolat s kifejezése, a költői kép oly finoman, természetesen s egyszerűen társul, hogy a vers bizonyára még próza-fordításban is kileheli azt, ami nekünk magyaroknak maga a líra. Az imént már olvastuk. Olvassuk el ismét:

Reszket a bokor, mert
Madárka szállott rá.
Reszket a lelkem, mert
Eszembe jutottál.

Az éteri, megfoghatatlan suhanás - mint annyiszor - pontos valóságot visz magával, oly természetesen, egyszerűen ezt is, hogy éppen abból, ami már-már próza, abból lesz a leghitelesebb líra: a szív szava.

Mikor együtt voltunk,
Tudom, hogy szerettél,
Akkor meleg nyár volt,
Most tél van, hideg tél.
Hogyha már nem szeretsz,
Az isten áldjon meg,
De ha még szeretsz, úgy
Ezerszer áldjon meg!

A sor elején ez az enjambement-ben késleltetve kibocsátott *ezerszer* olyan, mint egy soká visszafojtott sóhaj. Jegyezzük meg, visszhangja lesz. A vers a gyötrődő Júliához is eljut, aki az utolsó két sorban, azt hogy „ha még szeretsz”, a zárdabeli kislányok együgyűségével használja fel az elszakadt fonál összekötésére, amelyet aztán egy lasszóvető biztonságával ránt majd meg. Sass Károly levelezésben van a költővel, a szerelmes lány Sass egyik leveléhez utóiratot biggyeszt, csak ennyit: „1000-szer Júlia.” A költő meglepetten kapja fel a fejét, mint akinek karikás csavarodott a nyakára, s kérdő tekintetet vet Szatmár felé. Hány hete is, hogy leírta a mondatat: ezért nem is házasodom? Minden válasz helyett az erdődi kis összeesküvők Nagykárolyba hívják; március 2-án megyegyűlés lesz ott, amely ugyan magában véve is világrengető esemény, érdemes arra, hogy pénztelen fiatalemberek se mulasszák el, de amelyet véletlenül esetleg tán Júlia is megnéz…

A költőnek, sajnos, a szerelemnél is fontosabb gondjai vannak: összes költeményének kefelevonatait, a nyomdahibákat javítgatja, a kötetnek, amelyet a „Tisztelet és szeretet jeléül” Vörösmartynak ajánl, a pesti márciusi vásárra okvetlen meg kell jelennie. Vidéki kislányok ilyesmit nemigen értenek meg: Júlia szülei tilalmára egyszeriben nem írhat a költőnek, ellenben megint szárnyára ereszti a pletykát, hogy férjhez megy. A költő viszont erre verset ír arról, hogy annyi szeretője van, nem is tudja, melyiket válassza. Amire Júlia, szegény, úgy érzi, hogy „végre lerázhatom magamról az örökös okoskodás jégpáncélját”, s rögtön talál módot, hogy izenjen a költőnek. Tudja, hogy a költő oldalán esetleg nélkülöznie kell. Foglalkoztatja ez is, de még jobban az, amiért meg kell hajolnunk előtte: nem lesz-e akadály majd a költő pályafutásában? De a szenvedély minden aggodalmat elnémít. Maga szégyell írni; Térey Marit kéri meg a szerelmi vallomás közvetítésére.

Megjelenik közben az összegyűjtött versek kötete, benne a költő arcképe. Ebből megy egy példány Térey Marihoz is azzal a kéréssel, küldje tovább Sz. Júlia kisasszonyhoz. „Kérem Kegyedet, méltóztassék átadni őneki s egyszersmind nevemben igen-igen boldog házaséletet

kívánni, mert hallom, hogy férjhez megy”… Mari továbbítja az üzenetet is, a verseket, amelyekben jó egypár szól még a tavalyi szép napokról, e szép napok erdődi kislányáról. Mi hatott igazán Júliára: a kihívó üzenet vagy a versbeli dicsőség? Vagy az újabb pletyka - már Maritól -, hogy a költő is nősül? Illetve akar, mégpedig egy - nekivaló parasztlányt keres. Mari megkérdi tőle; mit válaszoljon a költőnek? A szerelem néha úgy bujkál az emberben, mint a betegség: kellő tapogatásra nyilall és tudatosodik. Nem nézhetjük részvét nélkül Júlia önbeismerését. „Hatalmadba adok - írja Marinak - mindent tenni, mit csak jónak látsz, csak azt tedd, hogy láthassam őt.” Már csak a szívére hallgat, mert hisz maga is jól tudja, hogy ez még nem jelent házasságot: apja hallani sem akar a költőről. Elképzelhetjük, hogy Júlia épp ezért „döntött”, mert tudta, ez még nem döntés. Mint annyian az ilyen helyzetben, rábízta a sorsra, hozzon, amit akar.

Később sok találgatás, sőt vita esett, valóságosan ki is kezdte újon a kapcsolatot. Koronatanút van módunk idézni. Ez a Sass Károly, aki mint gazdatiszt-gyakornok szolgál Szendrey mellett, mintha családi örökségül kapta volna a képességet a becsületes, a nagyzolás és fontoskodás nélküli beszámolóra. A forró pillanatokat is éppoly kitűnő szárazsággal - azaz hitelességgel - írja le, akár bátyja. Érdemes vissza is kanyarodnunk egy percre.

„…Az 1847. év tavaszán egyszer a hivatalos óra végeztével sétálni mentem a vár alatti kertbe, azon kertbe, melyet a költő annyiszor megénekelt. Főnököm leánya együtt jött velem, s ott járkálva; közönyös dolgokról beszélgettünk, mígnem én figyelmeztettem Júliát, hogy menjünk fel, mert még az uradalmi postára kell elkészíteni a hivatalos leveleket; s azontúl még magánlevelet is akarok írni. Júlia kérdezte, hogy kinek írok.”

Sass érzi, jobb volna nem kimondania a költő nevét, de kíméletből sem tud hazudni. Megmondja, hogy a volt vőlegény-jelöltnek ír.

„Júlia mélázó lett, kételkedve kérdé tovább:

- Csakugyan? S megtenne-e valamit a kedvemért?

Én a legszívesebben ajánlkoztam, hogyha netalán üzenetet akar küldeni, levelemben megírom, s azon kérdésemre, hogy mi leend az, Júlia zavartan elgondolkozott.

Végre én azt az ajánlatot tettem, hogy át fogom neki adni a levelet, s ő aztán írja a végére, amit akar, s ha velem az üzenetet nem akarja tudatni, lepecsételve adja vissza a levelet, melyet én aztán rögtön postára adok.

Ez ekképp csakugyan meg is történt. Én a levelet átadtam neki, s ő azt néhány perc múlva visszahozta, anélkül hogy lepecsételte volna. Az üzenet, melyet Júlia a levél végére írt, két szóból állott.”

Amit már ismerünk. Sass erről szólván ezt írja még, szószerint: „Ez volt az első közeledés, mely a szeretők részéről egymás félé történt, s e közeledést Júlia tette meg.”

Meglett a folytatása.

„…Nem sok idő múlva megjött a válasz levelemre, s abba egy másik levél volt zárva Júliához, melyet én a címzettnek hűségesen kézbesítettem is.

Másnap délelőtt találkoztam Júliával, s kérdeztem tőle, hogy mit ír Sándor.

- Mit ám! Igen furcsát - mondá Júlia, s hozzátette, hogy majd később lemegyünk a kertbe, s ott megmutatja.

Csakhamar le is mentünk. Júlia csónakázni kívánt, s így csónakba szállottunk. Én csöndesen eveztem, Júlia pedig a csónakban állva, olvasni kezdé a levelet fennhangon, hogy a víz locsogásától megérthessem.

A levél így kezdődött:

Kit feledni vágytam
S már-már elfeledtem…

Júlia itt megállt az olvasásban, s jelentősen nézett rám. Én egészen indignálódva kiáltottam fel:

- Megbolondult Sándor?

Júlia azonban nevetett, s tovább folytatá a levél olvasását, mely az első pár sor után egészen más fordulatot vett, mint gondolhattam."

A vers-levélben benne van az is: én kész vagyok mindent újrakezdeni. De benne van a hitetlenség is, hogy egymáséi lehessenek. Van benne egy kemény tőrdöfés is:

Űzött a lemondás
A bú vadonába,
S hogy ennek határát
Kerestem hiába,
Könnyelműség szárnyát
Vállaimra vettem,
És a csapodárság
Pillangója lettem…

Igaz vajon az akkor nagy regények s későbbi rossz színdarabok tanácsa, hogy ilyesmi hat a nőkre? Hogy a féltékenység fölkeltése kelti föl legbizonyosabban a már-már kihunyó szerelmet?

Ha ezek a sorok céllal íródtak, szegény Júlia nem nagy egyéniség: a költő pedig valóban rendelkezett tapasztalatokkal.

Csapodárságának nem hiszünk. Legalábbis nem annak, hogy e téren

Átröpűltem már nagy
Hosszu messzeséget.

Prózai levelet is ír. Nem Júliának, hanem Szendreynek, s egyenest megkéri a leány kezét. Szendrey, ahogy várható volt, elutasítja. A költő erre úgy dönt, hogy a helyszínen vívja meg a küzdelmet; újra lemegy Erdődre.

A költő még Pesten felkészült a harcra, most van hozzá ideje és ereje. Az összes költemények gyönyörű, 38 íves, hatalmas kötete után a siker nem maradt el. Az első kiadás 3000 példányát egykettőre széthordták Emich könyvesboltjából. A „Nemzeti Kör" a vásárra feljött vidékiek tiszteletére vacsorát ad; az egybegyűltek „a nép magasztos lelkű költőjét" akarják hallani, s amikor az elszavalja *A nép nevében*t és a *Dalaim*at, förgeteges taps rázza a termet, nagyobb, mint aminőt Vörösmarty és Egressy kapott „a vidéki itt levők vetekedve siettek" gratulációval, öleléssel, áradozó szavakkal köszönteni a költőt. Május 9-én megjelenik Pulszky kevés dohányú, de pártoló kritikája, 14-én pedig, az Erdődre indulás napján, az ország legelterjedtebb újságjában, a *Pesti Hírlap*ban Eötvösé; komoly hangjával ez már nemcsak a verseket veszi védelmébe, hanem a költő személyét is. „Nincs senki, ki az irodalmi hír elnyerésére oly hatalmas pajtáskodás mesterségéhez kevesebbet értene." A költeményeket a nagy alkotásoknak kijáró alapossággal és tisztelettel taglalja.

Ezekből a napokból is maradtak fönn szemtanú-vallomások, sajnos nem egy üzleti levelezéshez szokott gazdatiszt, hanem egy mondat-bodorításhoz szokott írófé le tollából. Az igazság ebből is kihámozható, csak a bodorításokat kell kifésülnünk. Lauka Gusztáv, ha cifráz

is, érezhetően az igazat cifrázza ki. Negyvenegy év után kelt sorait azzal a gondolattal kell olvasnunk, hogy fordulhatott volna úgy is, hogy Júliából egy Lauka felesége lesz.

„Az 1847-ik év pünkösd előtti csütörtökjén országos vásár volt Erdődön. Én több uradalmi tiszt ismerőseimmel, kik e napra Erdődre jöttek, a vásár sátrai közt sétáltam, amikor a majtényi kasznárság két igás lova a vendéglő előtt megállott, és egy klakk-kalapos úri ember szállott ki a bricskából"

Gondolhatjuk, ki volt.

„Táskával a kezében, felém közeledett, de alig maradt időm, hogy őt a mellettem álló ismerőseimnek bemutassam, mert azonnal félrevont, s kért, hogy siessek vele szállásomra. Féltizenegy óra lehetett. A vendéglő előtt álló lovakon végigtekintve, könnyen kiszámíthattam, hogy a reggeli után, fél kilenc órakor indulhatott el Nagy-Majtinból. Szállásom alig volt kétszáz lépésnyire a vásártértől, s mindössze egy tág, de szerényen bútorozott szobából állott. Amint beléptünk, a szegletbe dobva úti táskáját, komoly arckifejezéssel és némi izgatottsággal csak ennyit mondott:

- Tudd meg, hogy ezen a napon dől el a sorsom, s még ha szülei bele nem egyeznek is, erősen bízva a Júlia levelében olvasható nyilatkozatban, elválaszthatatlanul egymáséi leszünk örökre.

- Kedves Sándorom! Ne légy olyan kislelkű. Némi megnyugtatásul és vigasztalásul annyit máris elmondhatok, hogy Júlia anyja erősen tartja magát, de atyját okkal-móddal kibékítheted.

- Mindezt már én is tudom. Mondj valami újabbat és okosabbat!

- Legyen! Júliával vasárnap, mise után, a templom előtt találkoztam. Az izgatottságnak vagy elfogultságnak legkisebb jelét sem vettem észre rajta, sem magatartásában, sem arckifejezésében, sőt mosolyogva ennyit súgott a fülembe: Sándort pár nap múlva látni fogom. Atyjával egyedül volt a templomban, s az öreg, engem meglátva, olyan haragos pillantásokat vetett felém, mintha valami házasságközvetítő ügynökségnek volnék főnöke vagy képviselője.

- Egészen természetesnek találom, hogy ki nem állhat, és én magam sem értem, hogy mi jogon avatkozol te a mi ügyeinkbe - szólt Sándor meglehetősen gorombán.

- Miattam csinálhattok, amit akartok, annyit azonban megengedhetsz, hogy a szerénység határai közt inkább örüljek boldogságtoknak, mint fájdalmat érezzek, akkor, ha azt valami véletlen megakadályozná.

- Köszönöm. De most azt mondd meg: hol fogunk ebédelni? Majtinban kávénál egyebet nem kaptam, az én paraszt gyomrom pedig az édesen keserű kotyvalékon kívül valami sódar- vagy szalonnafélét szívesen bekebelezett volna.

- Pontban tizenkét órakor atyámnál ebédelünk. Most már anyám is nagyobb előzékenységgel és szívességgel fogad, mint első ebédünk alkalmából, mert tudja: ki vagy, mi vagy; mert neved olyan ismeretes az országban, mint Hugó Viktoré Párisban.

- Most hagyj magamra, hogy följegyzéseimet befejezhessem - vágott szavaimba. - Menj szüleidhez, mondd meg, hogy olyan vendégük lesz, kinek nevét emlékül az utódoknak kárminnal jegyezzék be a kalendáriumba.

Az ebéd talán a szokottnál is csöndesebben folyt le; de amit tőle még soha sem hallottam: ebéd közben a Szendrey család vagyoni állásáról kérdezősködött. Atyám elmondta, hogy gazdag ember; mire Sándor az örömnek vagy tetszésnek legkisebb jelét sem mutatva, tovább nem kérdezősködött. Ezután csak Janka nővéremmel társalgott, ebéd után pedig papírt és ceruzát kért, és elég hosszú és tágas kertünkben fel s alá sétálva, alkalmasint verset írt vagy jegyezgetett."

Szakítsuk meg két rövid megjegyzéssel Lauka Gusztáv fontoskodó előadását. A lángoló szívvel sorsa nagy napjára érkező költő az események csaknem minden szünetében, a rázós utazás után is, ebéd után is íróeszközt kér, lelkiismeretesen dolgozik, tudja, mi a fontos dolga. A másik megjegyzés, hogy Szendrey „gazdag". Laukáékhoz képest. Legjobb esetben: tehetős. Birtoka nincs. Házat szerez majd: földszintes iparos portát. De hallgassuk tovább a tárgya révén mégis érdekfeszítő szószaporítást:

„Délután öt óra volt, mikor a vár felé sietett. Csaknem bizonyosra vettem, hogy Júliával hol találkozik.

A vártól keletre volt a felügyelői konyhakert. A kertben volt néhány gyümölcsfa, veteményes ágyak, méhes és mintegy négyszög holdnyi tó, melyet a Homoród patakja táplált vízzel."

Estefelé jött vissza.

„- Derült arckifejezésedből és szemed ragyogásából látom, hogy a napot nem vesztegetted el. Talán bizony a várban meg is tartottak vacsorára?

Gúnyosan felkacagott.

- Pákh Józsefnél, uradalmi ügyészeteknél voltam, aki szeretetre, tiszteletre és becsülésre méltó ember, mert szerény könyvtárában nemcsak Vörösmarty, két Kisfaludy s néhány kasza-kapa kerülő író munkái láthatók, de képzeld meglepetésemet, megvannak ott az én költeményeim is díszkötésben. Nála vacsoráltam. De hagyjuk ezt, s mondd meg nekem: kit tartasz te boldognak?

- Vallásos embernek nem nehéz válaszolni - feleltem. - Azt tartom boldog embernek, aki hisz, remél és szeret; és ezt a három kincset haláláig megőrzi.

- Maradjunk csak a szerelemnél, és azután halld meg, hogy a mai naptól kezdve nálamnál boldogabb ember nincs a föld kerekségén, mert mi ma Júliával örök hűséget esküdtünk egymásnak, és nem holmi ünnepélyes szertartással, hanem az isten színe előtt jegyeztük el egymást. Tudd meg, te szerencsétlen flótás, hogy én a mai alkonytól kezdve *vőlegény vagyok!*

Még örülni sem mertem hangosan, nehogy boldogságában egy percre is megzavarjam.

Reggel nyolc órakor ugyancsak az uradalmi ügyész négylovas fogatán hajtatott el Nagy-Károlyba. Onnan ki vitte tovább Pestig, azt nem tudom.

A csütörtök utáni vasárnapon Júlia, szokása szerint, atyjával újra megjelent a templomban. Valamivel később érkezvén, ők az oratóriumban, én pedig a gyóntatószék közelében foglaltam helyet, s onnan jól megfigyelhettem úgy az atyának, mint leányának arckifejezését. Rajtuk a legcsekélyebb változást sem vettem észre. Júlia, amint meglátott, mosollyal ajkain, egy hosszabb tekintetet váltott velem, s azután újra imakönyvébe mélyedt. Én, aki már mindent tudtam, szinte derült arccal tekintettem feléje. Már régebb idő óta úgy ismertem, mint makacsságában és engedékenységében egyaránt szeretetre méltó gyermeket. Valamivel előbb menve ki az egyházból, mint ők, reájok az egyház ajtajánál várakoztam. Csakhamar megjelentek. Juliska mosolyogva e szavakkal fogadott:

- Ön már régebben meggyőzött arról, hogy örömömben és fájdalmamban igaz szívvel osztozik. Tudja meg tehát, hogy tegnap óta menyasszony vagyok.

E rövid szóváltás után hintójukhoz siettek és elhajtattak. Rövid idő múlva én is távozóban lévén Erdődről, a déli órákban siettem a várba, hogy tőle búcsúzzak. Szemenes Ágnessel, az alerdész leányával adtam tudomására, hogy a vár alatt fekvő dámvadasban, a kuglizó melletti padon találhat. Biztosra vettem, hogy Júlia nem várakoztat sokáig magára. Délfelé csakugyan meg is jelent, és kezét nyújtva, tőlem e szavakkal vett búcsút:

- Szívemből kívánom, hogy egész életében olyan boldog legyen, aminő én vagyok most!

- Tehát olyan nagyon szereti Sándort? - kérdeztem minden kétkedést kizáró hangon s nem kíváncsiság nélkül válaszára.

- Ön mindig igazabb emberem volt, mintsem hogy megcsalni kívánnám. Tudja meg tehát, hogy én úgy szeretem Sándort, mint egy szellemi és magasztos lelki tulajdonokban gazdag könyvet, amelynek kötése azonban nem felel meg becsértékben a tartalmának.

- És mit művelne, ha e könyvet ellopnák vagy elvesztené?

- Fájó szívvel emlékezném vissza veszteségemre; de ha nem lehetne többé reményem, hogy föltaláljam, igyekezném egy tartalomban hasonlóan gazdag könyvet szerezni."

Mire világít, helyesebben: mit leplez ez a fárasztóan bonyolult hasonlat is azzal a könyvvel meg a kötésével? Elménk megfeszítésének az a jutalma lehet, hogy ha a kötés - Sándor - mégse bizonyul kézbevehetőnek, a tartalom a hasonló értékű Gusztáv lesz?

A komoly fők komoly elismerése a költőt a „beavatottak" szemében is egyszeriben visszaállítja az őt megillető helyre. A népies irányra a tekintélyes körökben is megbecsüléssel néznek. Van adatunk, hogy a higgadt Deák is már ebben az időben a fiatal költőnek egész sereg versét tudja betéve; egyvégtében tizenöt-húszat is elmond barátainak.

Ilyen vértezettel indul harcba szerelmeséért a fiatal költő. Ráadásul még az eleven betűt is segítségül hívja, szatmári útjáról levélformában naplót vezet; legszemélyesebb ügyét a közönség elé viszi. Az erdődi vár minden szereplőjével egyetemben a nyilvánosság színpadára kerül. Júlia tudja, hogy minden mozdulatára majd ezren és ezren figyelnek. A rivalda fényében a szerelmes kislányból hősnő lesz. Színpadi értelemben is, sajnos.

A költő sokkal természetesebben viselkedik, majd ír e viselkedéséről, mint a már történelmi levegőt szimatoló, ettől történelmi pózba merevedő szemtanúk. Érzi ő is, hogy élete nagy eseménye felé megy. Fölvértezi magát ellene. Említettük, hogy már induláskor eltökéli, a történendőket úti levélszerű naplóba fogja, mégpedig nyilvánosba. Szándékosan rontja az ünnepélyest, így hessenti el a megilletődést. Szívdobogását azzal leplezi, amivel a kamaszok szokták: hányaveti. A színhelyen írt első mondatával egy irodalmi ellenfélbe, egy rossz regényíróba vág - oly nyugodt!

„Oh barátom, még nem volt ilyen hosszú napom, mint a mai, mióta a Meghasonlott kedély-t olvastam. Irtóztató unalmas ez a Debrecen és Nagy-Károly közötti út. Homok és homok. Se hegy, se róna; se ló, se szamár, hanem valóságos öszvér-vidék, ami a legkomiszabb. És ez reggeltől estig tart. Úgy nyúltak előre, hátra az órák, mint a rétestészta, ha egyet nagy nehezen leráztam nyakamról, a másik mindjárt ott termett prédikáció-pofájával, s egyik jobban untatott, mint a másik.

Végre - ami felől már kétségbe kezdtem esni -, csakugyan beértem Nagy-Károlyba. Kietlen prózai város, azon fölül még itt tavaly a nemeskeblű konzervatív párt kortesek által agyon is akart veretni, s mindezeknek dacára gyönyörrel vagyok benne, mert itt ismertem meg Juliskámat, a világ legdicsőbb leányát. Talán minden szerelmes ezt tartja kedveséről, de akárki merné ezt előttem állítani a magáéról, azt mondanám neki szembe: hazudsz, akkorát, mint Falstaff!... Barátom, leírnám őt neked, de a nap közepébe kellene mártani tollamat, hogy egész fényében és forróságában leírhassam lelkét!

Amott a fogadóval átellenben a kert és benne a fák, melyek alatt először láttam őt, tavaly, szeptember 8-án, délutáni 6 és 7 óra között. Ez időtől számítom életemet, a világ lételét… azelőtt nem voltam én, nem volt a világ, semmi sem volt; akkor lett a nagy semmiségben a világok milliója és szívemben a szerelem… mindezt Juliskámnak egy pillantása teremté. Édes elandalodással nézek át ama kert fáira, és áldást mondok rájok, még arra is, aki őket ültette. Már közel az éjfél, és az álom még messze van tőlem. Hogy is tudna az alunni, ki holnap meglátja a leányt, kit szeret, ki által szerettetik, s kit fél év óta nem látott? Milyen fél év volt ez! hánykódtak-e ezalatt a tengerek annyit, mint az én lelkem?

Szeretnék neked, barátom, sokat, hosszan beszélni szerelmemről, de minthogy e leveleket ki fogom adni, hallgatok róla."

Verseket írt róla, végre. Hitelesen ezekből ismerjük a történteket. A kezdet az, hogy a jövendő após most is ellenállt. Ezért még ő is három költeményben részesült.

A szép mátka s konok atyja körébe egy kötelességtudó, szívós szorgalmú író-munkás érkezett, akiben csak egy a zavaró; hogy lángelme.

25.

Szendrey éppoly kevéssé „zord apa", akár az öreg Petrovics. Megérthetjük, hogy a jelentkező vőjelöltekben nem a költői tehetséget, hanem a jó férfitulajdonságokat, elsősorban a tehetősséget kereste. Maga is szókimondó ember, de - mint a szókimondók általában - nehezen bírta el a szókimondást. Az a mai napig bujkáló balhiedelem ejtette meg, hogy a költők valahogy több bort és nőt fogyasztanak, mint a közönséges halandók, s fő törekvésük, hogy padlásszobában haljanak meg, éhen. Az előtte ágáló, a szabadságról, az emberi, illetve a szerelmesek jogairól pattogó költőről kiváltképp ez lehetett a véleménye; az is emlegetett ilyen balhiedelmeket, ha nem gyakorolta is. Tudjuk, az olvasók nemcsak a könnyedség, de a könnyelműség virtuózának tartották. Szendrey féltette agyonkényeztetett, legkedvesebb lányát a hetyke fiatalembertől, aki az első komolyabb eszmecseréjük alkalmakor holmi francia ideákkal, az úri osztály közeli végével, forradalommal fenyegetőzve vérig sértette őt. Azt hiszem, közönséges hozományvadásznak tartotta.

Hogy is sejthette volna, hogy az elsápadó s neki-nekivörösödő fiatalemberben Európa legeszményibb férjjelöltje áll előtte? Szendrey nem tudta, hogy az igazi, a legveszedelmesebb világfelforgatók hálósipkában, lábukon papuccsal, meghitt családi tűzhely mellől szokták kivetni sarkaiból a földet. A sorsnak arra a tréfájára igazán nem gondolhatott, hogy Júlia valamennyi volt és leendő kérője között ez a fiatalember a legönzetlenebb, ez, aki - ahogy még tavaly megénekelte - valóban csak a „barna kis lány hófehér lelkibe" szerelmes és nem az após forintjaiba.

Mert a költő valahányszor kedvesére gondol, rögtön a leány lelkét látja; ezt a szerelmesek igen érthető túlzásával a magáénál is többre tartja. A tizenhét éves Júliából a költő révén a stereotip piros orca, piros száj és barna szem mellett elsősorban a hófehér lélek látható. Júlia abban a pillanatban, hogy a költőnek igent int, mintegy varázsütésre eszménnyé válik. Csaknem minden későbbi baj ebből származik.

Szeretjük egymást égő szerelemmel.
Te tiszta, szent vagy, oh leányka,
S az én szivemnek hogyha volt is foltja,
Leégeté szerelmem lángja.
Mért oltanátok el keblünk tüzét? mely
Oltár fölött is méltó állani…
Isten kötötte össze lelkeinket,
Ember nem képes elválasztani.

Ilyen szerelem ellen hasztalan minden cselszövés, fondorlat és józan érvelés. Hasztalan - a lényegesben, mellesleg, mindig engedő - Szendrey taktikázása. Május 17-én egyheti gondolkodási időt kér, s felszólítja a költőt, hogy arra az időre hagyja el Erdődöt. A vasakaratú, a szívóssághoz szokott költő erre meg akarja szöktetni a lányt, ez volna az igazán méltó az ő szerelmükhöz. De az még reménykedik a békés megoldásban. A költő egyedül távozik, milyen lelkiállapotban!

Elvittelek volna, mint nap a harmatot,
Mint az esti szellő a rózsalevelet,
De most, mint a nyílvesszővel, a zaklatott,
Megsebzett oroszlán, ugy megyek el veled!

Most gyullad fel igazán? Szerelmi versei ettől fogva lobognak a szív legmélyéből táplálkozó tűzzel.

Az apai zsarnokság, a szerelem jogainak elfojtása még türelmetlenebbé teszi mindenfajta zsarnokság és elnyomás ellen; nyilván látja köztük a nagyon is látható összefüggést. Erdődről május 23-án Zelestyére megy; ott a hutákban „mindjárt az üvegkészítés azon munkásainak halvány és testileg senyvedő rabszolgáin akadt meg, akik azon poharakat és palackokat készítik, melyekkel mi a vígság és tivornya isteneinek áldozunk. Hamarjában penderített is olyan Michel-Louisa-féle zamatú socialistico-communisticus szónoklatot, hogy a háziúr boldognak vallotta magát, hogy munkásai csak oláhul értenek, és eszméik láncolatába nem illeszthetik azokat az elveket, amelyeket a két világrész socialistái, nem mondom munkásai, május 1-ső napján a két világrészben oly hatalmasan promulgáltak" - írja Lauka szintén, már a 90-es években, amikor a zsarnokságot egy kitűnő párizsi asszony, Louise Michel is a kizsákmányolásban látja. E hangulatzavaró eszméket maga a költő is kifejezi. Harmadnap, május 23-án a nagybányai bányászok életét nézi meg. „Túrnak, túrnak ezek a sápadt vakondokok távol a napvilágtól, távol a zöld természettől, mindhalálig; és miért? hogy legyen gyermekeiknek és feleségeiknek min tengődniök, s legyen mit eltékozolni azoknak, akik nem gyermekeik és nem feleségeik…" A hangulatnak versfolytatása is van; ebben a végső kicsengés a fontos; a világ e sommás kettéosztásában a költő nem azok oldalára áll, ahová a pénz, az érvényesülés rendelné.

Nem, szivem nem eladó, e szívnek
Nincsen ára,
Nem megy az be a hatalmasoknak
Kincstárába
Széjjelosztom én a szegénységnek,
Kik kunyhóban és útfélen élnek…

Mintha Szendrey, aki szolgálatánál fogva a másik oldalon áll, telepátikus megérzéssel e sorokra válaszolna: a heti gondolkodási időt be sem várva, levélben tudatja, hogy Júliát mégsem adja. Amire a költő sem várja be a kitűzött határidőt; másnap újra Erdődön van, és - újra cilinder, fekete nadrág - ismét megkéri a leányt. Szendrey oly világosan beszél a

társadalmi ellentétekről, vagyis a pénzről, mint három nappal ezelőtt Zelestyén a költő. Egy krajcárt sem ad, még kelengyét sem. A költővel így rögtön megértik egymást, hisz annak sem a pénz kell. És Júlia? Szabad választása van a költő és a jólét között. Nem tétovázik.

Kitűzik az esküvő napját; Szendrey tehát meghátrál, bár nem békül össze jövendő vejével. Még mindig reménykedik, hogy a két megszállottnak időközben megjön az esze, s megint összevesznek. Kiköti, hogy az esküvő napjáig csak levélben érintkezhetnek; vagyis elüti őket attól, hogy ha valóban volna köztük ellentét, azon még kellő időben összekülönbözzenek. Mindenki megmarad a szerepében: Szendrey, noha engedett, továbbra is a zsarnoki önkény; a költő - noha elérte célját - továbbra is a várba betört, leányrabló népfi; csak Júlia emelkedik eszményi állapotából még feljebb, a szentek közé; frígiai sapkával fején. Így válnak el.

„Oh e leányban isten lakik - írja útijegyzeteiben a költői témát lelt költő -, ki belát az ember kebelébe, ki látja a tenger iszapos fölszíne alatt mélyen a tiszta gyöngyöket. Áldott legyen az ő neve, amily áldott vagyok én ő általa!” A kis női kesztyűn kívül, amelyet esténként kebléhez szorítgat, ezt viszi magával Júliától. Három hónapig kell menyasszonyától távol élnie. A boldog szerelem költője ő - szerelmes versek írására alig képzelhető kedvezőbb munka-alkalom.

Ha Juliskám eszembe jut,
Sötétben is látok,
Fényes szeme, fényes lelke
Hint reám világot;
Ha előttem e két fáklya,
Belátok a mennyországba.

Prózában ugyanez a megszállottság. Ő, aki mindennel színültig el tud telni, most csupa elégedettség. Jegyezzük meg a sorsfordító dátumot: május 26. E nappal keltezte Erdődről azt a levelet, amelyből már idéztünk. Hadd idézzük a kezdetét is.

„Barátom, tennap írtam vagy egy század előtt utolsó levelemet Nagy-Bányáról? oly változás történt rajtam ez egy nap alatt, amilyet egy, századról sem tettem föl.

Istenem, Istenem!

Királyságomat egy lóért! kiáltja III. Richárd. Jövendőm felét egy nyugodt óráért! kiáltom én, hogy leírhassam az eseményeket, hogy leírhassam kedvesem szerelmét, ezen szerelmet, melyhez hasonló még nem volt.

Boldog vagyok. Mindörökre.

Éj van, holdvilágos, csillagos, zajtalan éj. Semmi hang, semmi nesz… csak egy csalogány dalol… szívem.

Dicső, dicső leány, téged kerestelek ifjúságom kezdete óta. Oda mentem minden hölgyhöz, leborultam mindenik előtt és imádtam. Azt gondoltam, hogy te vagy. Midőn már térdeltem, akkor láttam, hogy nem te vagy az, hogy az igaz isten helyett bálványt imádok, s fölkeltem és tovább mentem. Végre megtaláltalak. Te vagy az édes csepp, ki meggyógyítod lelkemet, melyet méregkeverő sorsom oly sokáig öldökölt a kárhozat italával. Hála istennek, még nem jött későn az ellenméreg.

Dicső, dicső leány!

Kettő között kellett választania: szülei közt és köztem.

Engemet választott.

Ő szeme fénye szüleinek, kik gyermekkora óta minden gondolatát, minden vágyát kitalálták és teljesíték, kik mindent adtak neki, csak rossz szót nem. Ott voltam más részről én… ismeretlen jövevény, kit sárral mázolt be az előítélet, és nyilaival lövöldözött meg a rágalom és nem értem rá, így szólni hozzája: én nem olyan vagyok, amilyennek látszom, amilyennek a világ látni akar! s ő mégis engemet választott…

Szeptemberben házasodom, barátom, házasodom. Drágán szereztem függetlenségemet, még drágábban adom el. Hol kapnék érte nagyobb árat, mint Juliskám?…

Nézd, megint róla írtam és csak róla. Hiába, szívem oly tele volt, hogy ki kellett ömlenie, különben megrepedt volna. Értesz-e valamit levelemből, vagy semmit? Képzelem, mily zavart. Az öröm úgy jár keblemben és fejemben, mint a részeg ember a szobájában; hányja-veti a bútorokat, asztalt fordít föl, székeket tör, ablakot ver be, s mindenképpen garázdálkodik. Bolond, szilaj fiú az a váratlan öröm. Még fejem óráját: eszemet is majd a földhöz vágta."

Ezt a nyilvánosságnak írta. Magánleveleiben ugyanez az elragadtatás: „Menyasszonyomról csak annyit mondok - írja Kazinczy Gábornak -, hogy ő lesz az összes magyar írók feleségei-nek koronája. George Sand esze s Shakespeare Júliájának szíve egyesült az én Juliskámban."

A felajzott lélek - amely a felajzott lantot jelenti - minden benyomásra tiszta hangot ad. A költő a három hónapra külföldre készül, világgá akar futni boldogságával. „Megnézem a tengert… megnézem Shakespeare, Shelley és Byron hazáját, a sötét Angliát; s megnézem Béranger honát, a fényes Franciaországot és magát Béranger-t, a világ új megváltójának, a szabadságnak legnagyobb apostolát."

Béranger-nél sokkal nagyobb művésszel foghatott kezet: Arany Jánossal.

Végre találkoztak.

Úti levelében, már szalontai keltezéssel erről ő maga így ír:

„Szatmáron, Nagy-Károlyon, az Érmelléken és Nagy-Váradon keresztül Szalontára értem e hónap elsején. Utamról nem sok jut eszembe. Szatmár és Károly között van Majtény. Kis falu, de környéke nevezetes: itt volt Rákóczi utolsó csatája. Egy verset írtam az egykori csatatéren, melynek vége ez: - elmondtam legszörnyűbb átkomat s elsírtam legszebb könnyemet. Úgy volt, átkozódtam és sírtam. - Az Érmellék kellemes, szelíd völgy; a hegyoldalon ama híres bortermő szőlők, a hegy alatt pedig gazdag szántóföldek. Székelyhídon etettünk, épen azon fogadóban, hol 1843-ban mint színész játszottam valami hatod magammal. Megnéztem a nagy ivószobát is, hol színpadunk állott. Halovány, örömtelen, száraz ködalakok vettek körül… itt töltött napjaim szellemei. Hosszan beszélgettem velök; beszédünk komoly, merengő volt, csak néha mosolyogtam bágyadtan, fájdalmasan. Szomorú, nagyon szomorú időkről beszélgettünk…

Tudod-e, mért siettem ide s mért vagyok itt már egy hét óta? Azért, mert Szalontán egy nagy ember lakik, s e nagy ember jó barátom, s e jó barát Arany János, Toldi szerzője. Ha e művet még nem olvastad, úgy hiába beszélnék róla; ha pedig olvastad, úgy fölösleges a beszéd. S e költeményt egy egyszerű falusi jegyző írta e kis szobácskában, melynek hossza öt, széle pedig két lépés; ami tulajdonképp rendén van. A múzsák nem konzervatív kisasszonyok, ők haladnak a korral, s minthogy a század jelszava: éljen a nép! a múzsák is leszálltak az arisztokratikus Helikonról, s a kunyhókban telepedtek meg. Boldog én, hogy szinte kunyhóban születtem!

Éltem legszebb napjai közé sorozom e hetet, melyet itt töltöttem, új barátom családi körében. Egyfelől a komoly vidámságú családapa, másfelől a vidám komolyságú családanya s előttünk a két fecsegő, virgonc gyermek, egy szőke leányka, s egy barna kis fiú… ilyen koszorú övezi

szívemet és boldog vagyok; csak az fáj, hogy a napokban már elhagyom, el kell hagynom őket, kiket annyira szeretek, mintha ikertestvéreim volnának?!"

Nem csalódtak egymásban, a személyes megismerkedés után sem. A nép két fia, mintha egy elmulasztott közös gyermekkort akarna pótolni, boldogan ölelkezik össze: igazi testvérekké válnak. Semmi ellentét köztük, illetve így kell elképzelnünk -: az idősebb testvér semmiben sem mond ellent a fiatalabbnak, pedig a felmerülő témákról ez vagy áradozó lelkesüléssel vagy tajtékzó haraggal beszél. A verselés terén is elemében van. A Szalontán töltött nyolc nap alatt hat költeményt írt, köztük - mintegy bemutatva képességének minden oldalát - egy tökéletes zsánerképet, a *Sári néni*t, egy kitűnő lírai-leíró költeményt, *A gólyá*t, csapongó képzeletének egyik legsikerültebb tanújelét, a *Lennék én folyóvíz* kezdetűt.

Említettük, a költők lelkületébe - ahogy ma mondanánk: tudatalattijába - legjobban hasonlataikon át nyílik rés:

Lennék én folyóvíz,
Hegyi folyam árja,
Ki darabos utját
Sziklák között járja…
De csak úgy, ha szeretőm
Kis halacska volna,
Habjaimban úszna föl s le
Vígan lubickolva.

Nincs félreértés, ez a szerelmes boldogságra vágyik. Mégpedig tartósra és egyáltalában nem szertelenkedőre. Képzelete is tárgyilagos.

Lennék kicsi kunyhó
A rejtett völgybe' lenn,
Eső-vágta sebbel
Szalmafödelemen…
De csak úgy, ha szeretőm
Bennem a tűz volna,
Tűzhelyemen lassacskán, de
Nyájasan lobogna.

Vagyis már nem tetőről tetőre csapna.

Itt írja még meg az ősi dicsőség és a szabadság összekapcsolásául *A csonka torony*t, a jókedv művészi játékául pedig a *Mily szép a világ!* és az *Arany Lacinak* címűeket. A megfontoltan dolgozó Arany elkápráztatva nézhette ifjú barátja termékenységét; amihez az hozzányúlt, abból azonnal kibuggyant frissen, üdítően a költészet forrásvize.

Még Szalontáról is Párizsba készült. Pestre jutott el a tengelyig érő sárban egy kasos szekérrel; ennek alján juhászkutyamódra végighasalva szintén írt. Pénze csak eddig és csak ilyenre futotta. De jókedvű.

Pompás kis útazás, valóban!
Alig van egy arasznyira
Fölöttem a felhő, oly terhes.
Szakad nyakamba zápora.
Bundám dohányzacskómra adtam,
Hogy az maradjon szárazon.
Csuron víz vagyok. Még megérem,
Hogy végre hallá változom.

Vagy ugyanez prózában, hogy a másik - a valóban „prózai” - oldaláról is megismerjük azt az Alföldet, amely az ő költeményei hatása folytán képzeletünkben tündérvidékként él:

„…Négy napi utam az alföldön úgy meghányt, mintha a világot utaztam volna körül. Mindig mondtam, hogy az alföld a világ legdicsőbb tartománya, de irántai nagy előszeretetem sem vitt soha annyira, hogy útjait megdicsérem, s ezt egész ünnepélyességgel ez alkalommal sem teszem. Meg kéne gyilkolnom lelkiismeretemet s száműznöm keservesen szerzett tapasztalásaimat, hogy ezt teszem. Oh ezt nem tehetem, semmiféleképen sem tehetem!

És ez még nem elég, hogy az alföldön utaztam, az is hozzájárult, hogy 10, mondd: tíz napi esőzés előzte meg útamat, s még azon fölül az útban is vert az eső két napig. Most már csak képzelheted, milyen mulatságom volt; vagy dehogy képzelheted, dehogy; ha megszakadsz, sem képzeled. Sátor volt úgyan szekeremen, hanem ezért annyi sár ragadt a kerekekre, hogy a szó legszentebb értelmében minden száz lépésen meg kellett állnunk s le vasvillázni a küllőkről a gáncsoskodó fekete írósvajat…”

Pesten csak két hetet tölt; ezalatt tíz verset ír és az úti levelek első kemény részletét: Kisfaludy Károlyt szorítja az őt megillető helyre… „másodrendű tehetség volt, ki nem adott irányt az irodalom egy ágában sem. Drámája szenvedhetetlen nyavalygás, német érzelgés, lírája érzelem és gondolat nélküli üres dagály.” A szigorú ítéletnek van némi alapja, de elsősorban nem Kisfaludynak, hanem Kisfaludy kortársbarátainak szól, akik őt „rátukmálták a nemzetre”. Még nincs elég ellensége a fiatal költőnek, hogy most a kisfaludystákat is maga ellen uszítja? Nem az ellenségekkel gondol: a harc melegében őszinteségi szenvedélye mindig még a rendesnél is fokozottabban üt ki rajta: minden irányban egyforma hévvel vagdalódzik. De most már öntudattal.

Mi lárma ez megént fülem körül?
- - - - - - - - - - - - - - - - - -
Ismét veszettül zúgnak ellenem.
- - - - - - - - - - - - - - - - - -
Ha férfi bánt, majd karddal felelek,
De a kutyákat csak korbácsolom.

Az öreg Szendrey elcsodálkozott volna, ha meglátja, hogy a versírás mellett mivel tölti könnyelmű jövendő veje az időt. Kiadókhoz szaladgál, szervez, tárgyal, szerződést köt az *Életképek*kel és a győri *Hazánk*kal; január elsejétől mindegyik hat költeményt vesz tőle 50-50 forintért; eladja Emichnek költeményei örökjogú kiadását 1500 forintért, de már a jövőben írandó kötet tárgyában is megállapodik vele. Kifizeti adósságait; egyszóval, akár egy mintapolgár fölkészül a házasságra.

De örömében nem tud megülni egy helyen. Július 1-én már megint úton van. Türelmetlenségében egy véletlenül zsebrevágott könyv alapján Goethét támadja meg; ellene nyilván nem az az igazi kifogása, hogy annak „szíve békasó” volt, hanem, hogy miniszterséget vállalt, egy fejedelem rabszolgája volt.

Losoncon, Rimaszombaton át Bejére siet Tompához; itt a keserű kedélyű házigazdának kell szenvednie a fiatal költő heves nyíltsági rohamaitól, illetve attól, hogy Szendrey nem ereszti egymáshoz a szerelmeseket.

Egy nap múlva már Miskolc felé szekerez:

„Az egész út a Sajó völgyén visz keresztül, alacsony, zöld és kék hegyek és halmok között, melyek nyájasan üdvezlik az embert s vesznek tőle búcsút egymás után. Nincs szebb, mint így folyvást tartó szép vidéken utazni. Minden új kilátásnak megörülünk, s nem érünk rá

sajnálkozni, hogy elhagyjuk, mert amint egyikből kilépünk, már ott vagyunk a másikban, s így egyre csak gyönyörködnünk kell.

Útitársam egy szerelmes ifjú barátom volt. Az egész úton szerelme történetével tartott. Az efféle históriákat hallani a legírtóztatóbb unalmak közül való unalom, ha csak a hallgató maga is nem szerelmes. Így már egészen más. S minthogy ránk illett a zsák meglelte foltját, igen jól mulattam, sőt a sok szerelemrőli beszéd még homöopathicus kúra gyanánt is szolgált a roppant forróság ellen, melyben dél felé Miskolcra értünk."

A következő napon már Sárospatakon van; 11-én pedig Széphalmon, itt megint a nemzet kap egypár éles szót csak azért, mert a szobában, ahol olykor Kazinczy élt, most egy zsidó bérlő lakik. Munkácson pedig azért, mert Zrínyi Ilona hajdani vára most börtön. Onnan, mint a láng körül csapongó lepke, a költő végre visszatér oda, ahonnan el kellett távoznia, ahova akkor is bizonyosan indul, ha a párizsi útra véletlenül lett volna pénze.

„Szebbnél szebb tájakon járok, barátom; ma a Hegyalján jöttem keresztül. Szerencsnél legszebb a kilátás. Délre hosszú, hosszú rónaság le egészen a Tiszáig; keletre az egykori tűzokádó, a tokaji hegy, mely magában áll, mint a hadsereg előtt a vezér. Ott áll magas fejével, kék köpönyegben, komoly méltósággal; tövében Tarcal városa. Éjszakra a többi hegyaljai hegyek, hosszú sorban; alattok Tálya és Mád. E városokban laknak, e hegyeken, az öröm istenei, innen küldik szét a világba apostolaikat, a palackba zárt arany színű lángokat, hogy prédikálják a népeknek, miszerint e föld nem siralom völgye, mint a vallás tartja. Lelkesedve néztem jobbra-balra, előre-hátra; úgy neki lelkesedtem, mintha én ittam volna ki a legékesebbben szóló apostolt. Az idő is gyönyörű volt: felhőtlen, verőfényes, derült nyári reggel… - hejh, jártam én erre már rossz időben is: Debrecenből, utaztam Pestre, 1844-ben, februariusban, kopott ruhában, gyalog, egypár huszassal és egy kötet verssel…

Mindezeket, sőt egész életem sanyarúságait végiggondoltam, amint a Hegyalján jöttem, Oh az én életem dúsgazdag volt a sanyarúságban, s ha most boldog vagyok, megérdemlem. Hat esztendeig voltam istentül, embertül elhagyott földönfutó; hat esztendeig volt két sötét árnyékom: a nyomor és a lelki fájdalom… és mikor? ifjúságom kezdetében, az élet legszebb szakában, mely csupán az örömeknek van teremtve, tizenhatodik esztendőmtől a huszon-kettedikig. De jó, hogy így történt; aki boldogtalan nem volt, nem tudja megbecsülni boldogságát. S jó, hogy egyszerre szenvedtem ki, amit más egész életén át szenved apródonként. Minél viharosabb volt a tavasz, annál derültebb nyarat és őszt remélhetek.

Délután értem Patakra. Szent föld. E város volt a magyar forradalmak oroszlánbarlangja. Itt tanyáztak a szabadság oroszlánai. Először is a várat néztem meg, mely hajdan a Rákócziaké volt, most pedig… valami Preczenheimé. A várból mentem a kollégiumba… telt poharak - és víg diákokhoz. Magam is hozzá láttam. Szükség is volt rá. Felejteni akartam, hogy magyar vagyok."

26.

Az „ígéret földjére", Szatmárra 13-án érkezett meg. Egy ideig a városban topog, állja a tilalmat. De egypár nap múlva már Erdődön van, izgatottan, a türelmetlenségtől reszkető idegzettel. Júlia úgy ahogy megnyugtatja. Szendrey most sem áll szóba leánya jövendőbelijével. A költő nem maradhat Erdődön; de mint a nőstényét őrző vad, ott kereng a környéken.

„Képzeld: mátkám egy órányira lakik innen, s nekem nem szabad őt meglátogatnom egész az esküvőig, egészen szeptember 8-káig. Nem ő tiltott el, azt ne gondold. - Hát, van ehhez

fogható? szólj őszintén, szólj lelked szerint, barátom. Ha én ilyesmit regénybe írnék, a kritikusok megköveznének, hogy ilyen hihetetlenséget nem leírni, de még csak kigondolni is merek. Az mondják, hogy a csodák ideje lejárt… nem igaz… a csodák ideje most kezdődik. Ez az első csoda, a második pedig az lesz, ha én ezen tilalmat meg nem szegem.

Csak úgy tengek itt most, csak úgy lézengek, mint az őszi légy, mely már nem él és még meg nem halt. Egy pár gyönyörű verset írtam, az igaz, de ez engem legkevésbé sem vigasztal. Tréfának ne vedd, ha azt mondom, hogy gyönyörű versek; komolyan merném állítani, hogy ezek a magyar költészet legszebb gyöngyei közé sorozhatók, de e szólás már egészen frázissá vált, azért csak lealacsonyítanám verseimet, ha ezt rájok alkalmaznám…

Tudom, soknak nem tetszik, sokan félremagyarázzák, hogy ily őszintén nyilatkozom magam felől; hanem az nekem mindegy, én arról nem tehetek. Születésemkor a sors az őszinteséget bölcsőmbe tette pólyának, s én elviszem magammal a koporsóba szemfedőnek. A képmutatás könnyű mesterség, minden bitang ért hozzá, de nyíltan, őszintén, a lélek mélyéből szólni csak a nemesebb szívek tudnak és mernek. Talán magam felőli ítéletem helytelen, s ekkor nevessenek ki; de azért ismét becsülést érdemlek, hogy amit éreztem, kimondtam szabadon, leplezetlenül. A la lanterne les jésuites!”

Az érzelmi hányattatás, amelyet a különös jegyesség alatt el kell szenvednie, láttuk, éppúgy nem téríti el, egy percre sem, az irodalmi munkálkodástól, akár évekkel előbb a testi szenvedések vagy jóideig majd a politika hullámverése. Naponta úgy megy föl itt is a „költői szent hegyre”, naponta megújuló ihlettel, mintha hivatalba menne. Az élmények egy éjszaka átesnek a csodálatos erjedésen, amely költői maggá teszi őket. A pillanatnyi benyomások kifejezőjének nevezhetnénk a költőt, ha nem tudnánk, hogy az élmények a felszín gyűrűztetésén is tovább hatnak, hogy a költő pályafutásának irányát mélyen fekvő indulatok szabják meg. Vannak versei, amelyek első elolvasásra azt az érzést keltik, mintha a napi események naplószerű összefoglalásai volnának, de ezekben is ott a sok részlet, amelyek egy-egy régi élményre felelnek, a költői lélek alapsodrából valók. Nincs még költő, akinek verseit oly hiteles kútfőnek tekinthetnénk magánélete történetében, mint az övéit. Erre ő maga is adott; irodalmunkban ő vezette be, hogy versei alá odaírta a keletkezésük helyét. A versek azonban nemcsak a napi eseményt fejezik ki, hanem az aznapi gondolatokat is, s a költő legtöbbször csak azért tűnik föl könnyednek, mert könnyedén, minden látható erőfeszítés nélkül ereszkedik a mélybe, s mire művészmutatványán kellőképpen elcsodálkoznánk, már fönt is van, és mintha semmi sem történt volna, a legtermészetesebb módon siet tovább. Az *Augusztus 5-dikén* című vers még valóban nem mond el mást, mint ami aznap történt; a költő végre hivatalosan is jegyet váltott menyasszonyával. Az időrendben közvetlen utána jövőnek, a másnap kelt *Levél Arany Jánoshoz* címűnek költőileg még igénytelenebb a „tartalma”. Igazi levélnek indul, olyannak, amilyet akárki írhatna. Élvezetessé közvetlensége teszi, művészivé pedig, hogy a keresetlen mondandók úgy belesimulnak az idegen klasszikus formába, hogy az ember észre sem veszi a hexamétert.

> Meghaltál-e? vagy a kezedet görcs bántja, imádott
> Jankóm, vagy feledéd végkép, hogy létezem én is?
> Vagy mi az ördög lelt?… híred sem hallja az ember.

Említettük a formaművészt.

A vers ezen a hangon folytatódik, tán nem szükséges elmondani, hogy mi van benne, a költő egyik ellenállhatatlan lendületű versében. A költői varázslat, az átváltozás a köznapi és ráadásul még hangsúlyozott fecsegésből a himnuszba, észrevétlenül történik. Az ember csak akkor érzi, hogy a vers egyre melegedett, amikor már gőzt ontva, bugyborékolva forr is. De akkor hangja - formája - is vált egyet, föl a köznapiból.

Isten hozzátok! lelkem múlatni szeretne
Még veletek, kedves hiveim, de az elragadó szél
Képzeletem százrétü vitorlájába beléfújt,
Szétszakad a horgony, fut gályám, elmarad a part,
S ringat habkarján a látkör nélküli tenger,
És mig az orkán zúg, s a felhők dörgenek, én a
Lant idegébe kapok, s vad tűzzel zengi el ajkam
Harsány himnuszodat, százszorszent égi szabadság!

Ilyen, naplónak indult versek adnak számot a lélek leheletfinom eseményeiről is.

Látom kelet leggazdagabb virányit,
A természetnek virág-háremét,
S a napnak rózsaszínű szempilláit:
Hasadt felhő mosolygó peremét;
Látok homályos pálmaligetet,
Hol a szellő rejtélyesen susog,
És énekel fényes madársereg…

Madarak? vagy tán zengő csillagok? -
- Látok nagy hegyről egy kék szigetet
A tenger és a messzeség ölében;
Körűlem ősz van, amott kikelet,
Vándorló darvak úsznak át az égen
Az őszbül a tavaszba, és utánok
Elküldi a szív minden vágyait,
S e vágy talán még jobban boldogít,
Mint ha ott volnék, ahol lenni vágyok. -

Mindezt a költő kedvese „sötét világú, ábrándos szemébe” tekintve látja. Mi meg mintha a *Tündérálom*, az első szerelem hajnalderengését látnánk. Az eszmény varázsa a közellétben csak növekszik. Júlia szentből istenné lép elő; nincs jogunk megmosolyogni a túlzást: a fiatal költő most találja először szembe magát egy megrázó metafizikai érzéssel. A józan ész libaröptű okoskodással magyarázhatja a szerelem szenvedélyét, amely az egyént a faj fenntartása érdekében, nem kis ellentmondásképp, ha kell, saját maga feláldozására is készteti. A papfaló költő úgy érzi, ez az első alkalom, hogy lelke egy megmagyarázhatatlan felsőbb erővel jutott összeköttetésbe. Ez az első komoly szerelme végzetesen komollyá vált.

Te megnyitád előttem kebledet,
Mely eddig még nem nyílt meg senkinek,
S ott láttam én, hogy akit úgy kerestem,
A jó s nagy isten kebledben lakik,
Igen, te vagy az isten lakhelye!
Hol volt előtted és hol lesz utánad?
Azt nem tudom, de most benned lakik.
Hogy érdemeltem én, meglátni őt? e
Boldogság épen engemet hogy ért!
Vagy oh igen, megérdemeltem én,
Hogy színről-színre lássam, mert hiszen
Úgy, mint én, látni senki sem kivánta.
De netalán, ha méltatlan v a l é k ;
Méltatlan, oh lyány, nem l e s z e k reá,

Hogy nékem ád az isten tégedet, hogy
Benned nekem megmutatá magát.
Tiéd szerelmem, osztatlan tiéd,

S e szerelem nagy! egykor a világot
Borítá el gyülölség képiben;
Most téged illet, téged egyedűl
E szerelemmé vált nagy gyűlölet,
E felhőktől megvált mennyboltozat.
Tiéd jövendőm, parancsolj vele.
Lemondok érted minden vágyaimról,
Reményeimről… ez még mind kevés,
De ami több, de ami sok, mi minden:
Ha úgy kivánod elveimrül is
Lemondok érted; hordom fejemen,
Mig élek, s ha meghaltam, síromon
A megvetés s gyalázat bélyegét! -…

A megszokott versfordulat szerint, most, a hevület csúcspontján kellene az átváltásnak jönnie, hogy: hah, soha, inkább!… De nem. Mindezt nem az ellentét kedvéért mondta a költő. Megrendítő, tragikus vallomás ez, a kelepcébe szorult vad jaja, aki tisztában van helyzetével.

De ezt kivánni tőlem nem fogod,
Tudom, hogy nem; mert akit te szeretsz,
Annak nevén szégyenfolt nem lehet.
Sőt ösztönözni fogsz, hogy úgy haladjak
Amint megkezdém pályázásomat.
S én úgy halok meg, amint születém,
Meg nem fordulva, hajthatatlanul.
E névnek, melyet én magam teremték,
Elpusztitója nem leszek magam.

Nem tudjuk, hogy ez a vers, a *Válasz, kedvesem levelére*, Júlia melyik kislányosan irodalmaskodó levelére felelt. Júlia nyilván együtt akart szállni a költővel. A fiatal szerelmes férfi megható ártatlansággal komolyan veszi a tollszárrágásszülte szép szavakat. De egészséges ösztöne nem téved el az oly csábító forradalmi frazeológiákban. Irtózik a kékharisnyáktól.

E név - - - - - - - - - - - -
Lehetne tán, lehetne tán nagy is,
Ha hozzáadnád lelked fénysugárit,
Ha vélem együtt síkra szállanál,
Oh mert bölcsődbe téged is, szerelmem,
A múzsa tett, a múzsa ringatott.
- - - - - - - - - - - - - - - - -
Maradj, maradj el a csaták teréről;
Nem lész kevésbbé kedves én előttem
Árnyas magányodnak homályiban,
Mint lennél kinn, bár bámultatva, a
Nyilvánosság napfényes ormain;
Sőt kedvesebbé tészen a tudat,
Hogy aki mély és nagy tenger lehetnél,

Csak mint kicsiny kis harmatcsepp ragyogsz
A szerénységnek rózsalevelén.

Világítsunk rá nagy okosan, hogy milyen gyermeki hiedelmek áldozata a költő? Hogy ő, a lángész is mennyire beleesik az örök csapdába? Nem a szerelem lélektana a gondunk most.

Jó költőnek tartanak, s hogy
Az vagyok; én is hiszem,
De azért te ne magasztald
Verseimet, kedvesem.

Te előtted elpirúlok,
Hogyha dícsérsz engemet,
Oh mert érzem, hozzád képest
Érzem kicsinységemet.

A legkisebb gondolatban,
Mely fejedben tündököl,
A legkisebb érzeményben,
Mely kebled dagasztja föl,

Szemed egy pillantásában,
Mely titkon felém röpül,
Egy hangodban, mely futólag
Csengi lelkemet körül,

Egy mosolygásodban is több
Költészet van, kedvesem,
Mint az ötszázötven versben,
Melyet írtam összesen.

A vers utolsó két sora egy kicsit mosolygósra váltja át az áradozást. De máshelyütt, s gondolhatjuk, hogy élőszóval még inkább, annyira hiteles a magasztalás, hogy Júlia, szegény, oly magas oszlop tetejére kerül, ahol, ha akarna sem maradhatna meg fejkendős, konyhakulcsos háziasszonynak. Ne csodálkozzunk, hogy meg fog szédülni.

Nem mondhatott olyat, hogy ne elragadtatás legyen rá a válasz, maradt erről prózai beszámoló is, az egyik Aranyhoz írt levélben. De kezdjük néhány sorral előbb az idézetet, helyzet- és jellemfestésül.

„Koltóra az utolsó posta Nagy-Bánya. Legközelebbi leveledet már oda zarándokoltasd. Szeptember 8-kán este ott leszünk, s ha tőled jön a levél, ne búsulj, házasságom első napján is elolvasom. Akár hiszed, akár nem, ezt nem minden emberrel tenném.

»Toldi«-t most olvasom hatodszor. Csakugyan nyomorú fércmű. Még vagy hatszor elolvasom az idén, hogy silányságát minél jobban fölfogjam.

Tennap voltam ismét Juliskámnál. Hetenként egyszer megyek ki hozzá, s kétszer kapok tőle levelet. Milyen levelek!… Az utósót ezzel végezte: »Rabszolgád vagyok, mert szeretlek: királynéd vagyok, mert szeretsz. Úgy hódolok neked, így felölellek magamhoz. Mind a két helyzet boldogítóbb, mint világok fölött uralkodhatni, mint istennek lehetni!«

Arra pedig veszett kutya módra számítok, hogy Pesten minél elébb vendégem léssz. Szegény legény voltam eddig is, ezután, másodmagammal, még szegényebb leszek, de valahogy csak elférünk majd, ha szorulunk is, ha mindjárt hárman fekszünk is egy ágyba, s hárman eszük is

két tányérból. És ha hármunknak kevés lesz az étel, én majd azt mondom, hogy nem ehetném vagy hogy beteges vagyok, s ti jól laktok. Denique ne aggódjál, egy garas árát se."

Hogy csapong és milyen szilárd ez a lélek. A levél néhány nappal az esküvő előtt kelt. Sikerülni fog, valóban, az esküvő? A költőt egy pillanatra sem szállja meg a kétely, noha az intrika még folyik ellene s őt magát megalázó helyzetben tartják. Hol a düh, hol a boldogság hullámhegyére dobódik. S közben - mint mindig - vasszorgalommal, vasfegyelemmel végzi szinte órarendre a munkáját: ír.

Valahányszor Júliát látja, mindannyiszor le kell nyelnie egy adag sértést jövendő ipa részéről. Ezek annál fájdalmasabbak, mert csak üzenetképpen jutnak el hozzá; jövendő ipa még most sem érdemesíti szóra. Szendrey a házasságba csak azért egyezett bele, mert belátta, nem tudja megakadályozni. Véleménye az ifjú párról, hogy a zsák meglelte a foltját, bolondnak bolond kell. Előre készül a keserű elégtételre, amikor Júlia majd zokogva visszamenekül hozzá ettől a vad bohémtől. Csak egy dokumentumot a bohém jellemzésére. Lakásszerzéssel jóbarátját, Egressyt bízta meg: hogy milyen cigánymódra, azt Egressy még augusztus 7-ről kelt beszámolója mutatja élesen:

„…Szállás már van …szép ugyan, de méregdrága. Közel van hozzánk, a Dohány-utcában: Schiller-ház; első emelet, most Kozmovszky lakik benne, a Marczibányi prefektusa. Három utcaszóba, alkofen, előszoba, gazdasági konyha stb. 650 váltó forintért, melynek negyedét mindig előre kell fizetni. Te ugyan engem csak 500 vforintig hatalmaztál fel… De néztünk legalább ötven szállást, anélkül hogy egyet is találtunk volna, mely minden kívánatnak megfeleljen, azaz 1. hogy hozzám közel legyen - ezt ugyan még feláldoztuk volna a kényelem-s olcsóságnak. - 2. hogy kívül a miénken ne legyen, hanem befelé. 3. hogy 3 szoba legyen. 4. hogy száraz, tiszta jó levegőjű legyen. 5. hogy legalább egy szoba utcára legyen. 6. hogy 500 ftnál drágább ne legyen. Mindezen kellékeket együtt feltalálnom lehetetlen volt. Ebben az az egy vigasztalásom van, hogy hiszen félesztendő nem a világ, s ezt csak kiállod valahogy, és magad nézhetsz más után; hanem akkor tapasztalni fogod, hogy caeteris paribus, ez nem drága szállás, és hogy mily óriási feladat jó és mégis jutányos szállást találni. A sok rossz között tehát én csak a kevésbé rosszat választhattam, úgy vélekedvén, hogy menyasszonyodat Pesten, legelőször, valami ronda, egészségtelen, sötét börtönbe nem vezetheted azért a 60 pforint különbségért; azaz illetőleg csak 30-ért… Utalványodat vettem, s már adattam is reá 25 ftot, miről majd itthon számolok. Fél év múlva bizonyosan lesz szállás üres itt a Marczibányi-háznál is, a kapitányi lakás, mely neked igen jó, és olcsó is lesz."

A szatmári versek közül a legnagyobb mégsem szerelmi vers. Emelkedett, páratlanul tiszta hangjával a legszebb csengésűt is túlcsengi egy költemény, mely talán a fejlődés egy még csak készülő korszakának már most jelentkező előhangja. Kiválik az eddigi termésből, nincsenek még társai, s nem is lesznek soha, mert azt a korszakot nem éri meg a költő. A *Homér és Osszián* ez, a „tengeri szőke habok" és az „alaktalan éj" váltakozó ütemű messzehangzó éneke, az örökkévalóság elégiája, a szellem diadalmának himnusza.

Csak rajta, daloljatok egyre,
Verjétek a lantot, az isteni lantot.
Homér s Oszián!
Eljőnek az évek
Századjai s ezredei; letipornak
Mindent könyörtelenül, oh de
Ti szentek vagytok előttök;
Mindenre a sárga halált lehelik,
Csak ősz fejetek koszorúja marad zöld!

Itt, Szatmáron születik, mintegy búcsúzásul a múlttól *A vándorlegény*, aztán az *Ősz elején*, *A kisbéres*, majd

Meddig tart ez őrült hangzavar még?
Meddig bőgtök még a hon nevében?

felcsattanással *A szájhősök*, amelynek mondanivalója: „Tenni, tenni! a helyett, hogy szóval Az időt így elharácsoljátok."

A Kisfaludy-Társaság új pályadíjat tűz ki, ezúttal elég szerencsétlent. Megadja a tárgyat is, Szécsi Mária árulását, a hazaszeretettel leszámoló szerelmet, amely drámai mag nélkül való, és a versenyzőket lehetetlen feladat elé állítja. A fiatal költő nem pályázik, de megírja a maga *Szécsi Máriá*ját, a művészietlen csomót szerencsére lírával oldja fel. *Szécsi Máriá*ban nem Wesselényinek a pártérdekkel oly bámulatosan összesimuló szerelméről van szó, hanem csak a szerelemről: a kis eposzban a főhősnél is nagyobb szerepet játszik a költő, aki a valóságban is harcol egy vár ellen a szerelem jogáért.

A tárgyat a triumvirátus másik két tagja is feldolgozza… ez fejezi be a szépen eltervezett triumvirátus végleges felbomlását. A fiatal költő (szerelmi harcai közt még erre is van ideje) a triumvírek kizárólagos fórumául az *Életképek*et akarja megtenni. Tompa a középtehetségek óvatosságával fél attól, hogy a kritikát maga ellen bőszítse; a havonként elmaradó 2-3 forintot is sajnálja, s talán az sem esik neki rosszul, hogy a *Honderű*ék a fiatal költővel szemben néha-néha Hiador mellett őt kiáltják ki nagy költőnek. A „népies" szó sincs ínyére. Betegeskedik; talán gyöngének is érzi magát a harcra. A főtriumvír kétkulacsossággal vádolja, és Arany minden békítgetése ellenére sohasem bocsátja meg neki, hogy nem állt be a harcvonalba.

Elveti a dédelgetett tervet: Júliával nem Tompa esketi össze. A lakodalomra a pesti jóbarátok sem jöttek le, hogy mint esküvői tanúk tanúi legyenek a büszke vár megaláztatásának is. Lakodalom sem volt. Az esküvő szeptember 8-án, pontosan egy évre rá, hogy a fiatalok megismerték egymást, kora reggel az erdődi vár kápolnájában történt minden ünnepélyesség nélkül.

A költő egy hét múlva kelt úti levelében így írja le:

„Esküvőnk középkori regényességgel ment végbe: az erdődi vár kápolnájában korán reggel. Szerettünk volna, én is, menyasszonyom is, helyhez és alkalomhoz illő, komoly és ünnepélyes arcot ölteni, de sehogy sem sikerült, folyton mosolyogtunk egymásra, s ha én olyan szépen mosolyogtam, mint menyasszonyom, úgy esküszöm neked, hogy egy angyaltfestő képíró előtt a legtökéletesebb mintául szolgálhattam volna. Amint az esküvési hókuszpókusznak vége lett, rögtön kocsira ültünk."

A szemtanúk azonban másképp írják le az eseményt.

A fiatal pár sápadt volt, talán a korai felkeléstől; mindketten elfogódottan mondták ki a pap kérdésére az igent. A szülei háznál csak annyi időt töltöttek, amíg a menyasszony levette mirtuszkoszorúját, talpig érő fátylát, s az esküvői öltönyt útiruhával cserélte fel. Apai áldás nélkül távoztak. A fiatal költő, amikor már feleségével a szekéren ült, akkor is várta, hogy Szendrey végül szóra érdemesíti. Hasztalan. Erre „jellegzetes modorán", szemfogait kivillantva fölkacagott és indulást parancsolt. Koltóra mentek, Teleki kastélyába; mézesheteire a költő kölcsönkérte a gróftól, de úgy, hogy a házból és környékéről a szakácsnén kívül mindenki távozzék el. „Anikó is?" - kérdezte hamiskásan Teleki. „Az legelébb!" - felelte a költő.

Noha időben útrakeltek, nem érkeztek meg aznap Koltóra. Misztótfaluban eltört a szekér egyik kereke, az éjszakát Nagybányán kellett tölteniök a fogadóban. „Nem hiába vagyok a csárdák költője!” - a várkisasszony, az égi eszmény, egy falusi kocsma hevenyészett fekhelyén töltötte első éjszakáját a nép gyermekével.

27.

A kis kastély, melynek emeleti szobájában az ifjú pár lakik, az ország egyik legszebb helyén fekszik. Korabeli leírását magától a gróftól bírjuk.

„Házam egy kis lejtős magaslaton áll, az előtéren éjszak felé sima, nagy térség, zöld rétekkel és tölgyfa csoportozatokkal, a térséget a Lápos vize kígyózza végig s egy magaslatról egész futása látható, mint ő mondá a kanyargó Szamosról, mint egy odafagyott villám.

A másod téren, a Láposon túl, lankás dombok szilvafákkal beültetve, felettük egy fensík, óriás tölgyerdőkkel; tiszta időben tizennyolc falunak fehér tornya látszik, s minden falu kertjei fákkal úgy beültetve, mintha erdők közepén állanának, harangjaik hangja elhallatszik hozzánk a völgybe, s szép időben a nagybányai harang is idáig zúg.

A háttérben, amphiteátrális kanyarulatban, a Kárpátok hegyláncolata, Ugocsa megye két nagy mamelonjától föl keletre, az ősz Ciblesig, közepén az öreg Rozsály, óriás sziklakidomborodásokkal, s tetején mértföldekre terjedő egyenes fennsíkkal, megrakva sötétzöld áfonyabokrokkal; jobbra tőle a Gutin, a hegyeknek óriási púposa, hegyes; egyenesen kiálló gránit-csúcsaival éjszakról Máramarosba nézve a Tisza folyását, e magyar Nílust, mely gazdagít és rombol, áldást és végpusztulást áraszt. Távolabb a Hugyin, fején a fehér felleg; büszke úr ő, ritkán emeli le fövegét, csakis a nap ragyogását süvegeli. A háromágú Cibles, a magyar haza tridense, magára húzva a villámokat, mint torreádor a bőszült bikát. El jobbra a fekete hegy, sötéten, feketén, árnyékban tengerszemével, vidékünk Finsterhornja. Magányosan, elszigetelten, egyedül a Sátorhegy; sátoralakjával, aljában jóltevő gyógyforrásával; méltó hely lenne a sátoros hét vezér sírjául. És ez mind zöld, mind benőve fákkal; végtelen tömör, sötét és világos zöld, kővévált tengerhullámokat képezve; berakva érccel, arannyal, ezüsttel, rézzel, ólommal, szóval kinccsel, nyomorául annak, aki azt kikalapácsolja, a szegény, éhező bányásznak.”

A ház falát vadszőlő futja be, az ablakon is bekandikál. Az egész, mint egy biedermeier-olajnyomat a „költő laká”-ról. Hat hétig élnek ebben a környezetben a fiatalok; itt ismerték meg egymást; a költő itt ismerte meg a házasságot.

E korszak után, mely ismételjük, a fiatalok igazi összeismerkedésének ideje, hisz eladdig jóformán beszélgetni sem tudtak, e forró érzelmekkel telített korszak után, amely a testi egyesülés mellett még a mátkaság édes élményeit is magában foglalja, a fiatal költő, alkotásai óriási tömegének arányában, alig ír több szerelmes verset, mint amennyit minden költőfeleség férjéből szikráztat. Főleg, ha az asszony tizennyolc-tizenkilenc éves, a férj pedig huszonnégy-huszonöt. A fiatal költő távolról sem az a féltérden, saját asszonya lábánál lantozó trubadúr, aminek az irodalomtörténet ábrázolja. (Másfél év múlva, 49-ben majd egyetlen versében esik szó szerelemről.)

A fiatalok házassága alig tartott tovább; mint ameddig egy nagy szenvedély heve, viszonnyal vagy mézeshetekkel, eltart. A Júliáért való harc, láttuk, a forradalmár harci kedvét tüzelte; a beteljesedett szerelem, a megbékélés, a nyugalom kora a további harcra ad kellő nyugalmat. Nincs kitérő. A lélek, amelynek környezetváltásait s ezzel párhuzamosan elmélyedéseit figyeltük, a szerelem fényében fedi föl tengeralatti - néha csak homályosan látható - világát. Júliához két, egymástól merőben elütő szólamban szól az ének.

Az egyikben, amely a ciklust megnyitja, Júlia csak versindító ürügy; a költeményben szinte csak karját látjuk, amint a költőt kéz-kéznél fogva más területre bocsátja, a mélységbe ereszti, vagy a szárnyalásba vonszoltatja magát véle.

A koltói első szerelmes versnek nem a szerelem a tárgya. Júlia jelen van benne; de alszik, nemcsak testi valóságában. A csendet jelenti, a légkör túlfeszült figyelmét, amely alkalmat és indokot ád a költőnek, hogy nagy művész-virtuozitással egy mennydörgő, földrengető motívumot a finomhalk pianóban játsszon el.

Beszél a fákkal a bús őszi szél,
Halkan beszélget, nem hallhatni meg;
Vajon mit mond nekik? beszédire
A fák merengve rázzák fejöket.
Dél s est között van az idő, nyujtózom
A pamlagon végig kényelmesen…
Keblemre hajtva fejecskéjét, alszik
Kis feleségem mélyen, csendesen.

Egyik kezemben édes szendergőm
Szeliden hullámzó kebele,
Másik kezemben imakönyvem: a
Szabadságháborúk története!

Ez indítja meg az érzelemorkánt, forrásuk után elképzelhetjük, milyen tombolással. A betűk üstökösként nyargalnak; arany cseng, ostor csattan, a jólismert istennő alakja rohamra vezényli a szolganépet; a bosszú villámai cikáznak. S az egész égzengés, ha szabad mondanunk, úgy hangzik, mintha egy rokokó-zenekar játszaná. Meglepő, tehát annál kifejezőbb. Kevés vers futott végig ily tüneményes gyorsasággal; szakaszonként újra meg újra, a skála valamennyi hangján.

Vérpanoráma leng előttem el,
A jövendő kor jelenései,
Saját vérök tavába fúlnak bé
A szabadságnak ellenségei!…
Egy kis mennydörgés szívem dobogása,
S villámok futnak által fejemen,
S keblemre hajtva fejecskéjét, alszik
Kis feleségem mélyen, csendesen.

Boldogok voltak. Van egy ostoba szójárás, hogy a szerelem illúzió. Az igazság az, hogy a szerelem csak az illúziók múltával kezdődik; ami addig van, csak csalétek és próba. A tévedés gyökere, hogy, persze, illúzió is adhat boldogságot. Amennyire módunk van a koltói fiatalok lelki alkatára és *gén*jeire visszakövetkeztetni, azt kell gondolnunk, egymást kiegészítő típusok voltak; ez azt jelenti, hogy sokban hasonlók is voltak, és hogy a legillúziótlanabb valóságban is igen boldogok lehettek. A föntmaradt adatok amellett szólnak, hogy Koltón azok. Pap Zsigmond, aki a költőnek jóbarátja volt, írja, hogy az: „…Koltóról gyakran belovagolt hozzám Nagybányára, viszont én is meglátogattam az új házasokat. Sándor arcából kisugárzott a gondtalan jókedv. Habos fekete selyematilla volt rajta, nászöltönye talán az egyetlen fényűzés életében.

Az alatt, míg felesége szobájában öltözködött, Sándor gyermekies kedélyességgel, egy tallért dobált föl a levegőbe és kapdosta el. Majd állásba téve magát, Lisznyai palócos kiejtését utánozva szavalta: *A Dunának szőke habjai*, stb.

Hangos nevetésünkre Júlia jött ki hozzánk. Nem is tudom, mit beszéltünk aztán. Én zavarodva néztem Júlia boldog kifejezését. Mondani sem kellett: láttam a szeméből, hogy nagyon boldog…”

Egy paraszt fuvaros, Marosi György még negyven év múlva is ezt diktálta tollba a fiatal férjről:

„…sokszor fuvaroztam ide-oda… Mikor megérkeztek, mindjárt észrevettem, hogy nagyon jó kedvében van, mert még énvelem is beszélgetett…

Azután én a feleségét kezdtem szemügyre venni, mert azt hittem, hogy olyan híres ember valami báró- vagy grófkisasszonyt viszen el, de bizony igazat megvallva, én nem találtam sem valami nagy úri nőnek, sem valami pompás ruhában. Épp a szájamon volt a kérdés, mit lehet egy ilyen asszonyon szeretni?…”

Mit is, „az illúziók” foszlásával?

Úti leveleiben a költő maga is ír a koltói napokról. Az effajta nyilvánosságra szánt levelektől akkoriban az emberek heinei szellemeskedést, vidámságot vártak. De ezek a sorok nem stílus-divatból kelt jókedvet mutatnak:

„Innen-onnan lejárják a mézeshetek, s benne leszünk ama nagy sivatagban, melyet az élet prózájának neveznek. Bolond beszéd! mindamellett, hogy úri magamtól származik. Szentül hiszem, hogy az én mézesheteim a sírig tartanak. Mintha az élet költészete az időtől függne, s nem az egyénektől. A prózai embernek a mézeshetei is prózaiak, és ellenkezőleg. Aki milyen. Némelyek a tavaszban, sőt még az én verseimben sem találnak költészetet, mások pedig találnak a száraz kóróban, sőt még a kritikusokban is. Szóval, ebből az akar kisülni, amit már az elébb mondtam, hogy az én mézesheteim a sírig fognak tartani… legföllebb a mámor fog eltűnni belőlök, de a költészet és a boldogság megmarad. Oh, ezek mámoros napok valának! És éppen azért nem is tudom, hogy töltek el? csak ami szinte bosszantó, a legprózaibb s úgy szólván oda nem tartozó időtöltéseim jutnak eszembe, például a lovaglás, olvasás, írás stb. Írtam is, barátom még pedig annyi verset, hogy még! Megvallom, ilyen ostobaságot nem tettem föl magamról, hogy házasságom első heteiben verseljek; de tudj’ isten, a versírás is végre oly el nem hagyható szokássá válik, mint a lólopás vagy fejvakarás vagy a részegeskedés. Sokszor mondtam magamnak: »Ugyan mit firkálsz, te szamár, hát nem jobb volna, ha addig a feleségedet ölelnéd?«, föl is tettem magamban, hogy csak azt a gondolatot rántom le, mely már tollam hegyén van, de mire ezt leírtam, ismét más s azután megint más jutott eszembe, s így nem mozdultam asztalomtól, meg a vers kész nem lett, azalatt pedig visszahozhatatlan órákat ragadt magával a négylovas kocsin nyargaló idő! s így, ahelyett hogy élveztem volna, írtam, írtam… akár a dicsőségnek, akár a feledésnek, mindegy! elég hozzá, hogy másnak, nem nekem. Rossz szokás az a versírás, nagyon rossz szokás! jól teszi, ha nem fújja, akinek nem égeti a száját.

Az íráson kívül, mint mondanám, lovagoltam és olvastam. A lovaglás oly szenvedélyem, mint neked a délutáni alvás; kár, hogy ritkán van módom benne… a Pegazuson, az igaz, hogy eleget nyargalászok, hanem ez nem nagy vigasztalás! ennek a csikónak az a szép, de rossz tulajdonsága van, hogy csak az égen hordozza az embert, pedig én jobb szeretem a földet, mint az eget.”

Júlia különben, asszonyi, hús-vér alakjában is megmaradt eszménynek. A fiatal költő boldogan s a gyönyörrel soha be nem telten feleségének csak testét fedezi fel; a lélek, mint tudjuk: fokozva azáltal a test varázsát is, éppoly igézően rejtelmes, akár hónapokkal ezelőtt, amidőn Júlia még menyasszonya volt. Ráébredt Júlia is személyiségének erre a vonzóerejére, s ezzel akarta a tüzet állandóan lángban tartani, férjét örökre magához láncolni? Futó hangulataiból,

apró ötleteiből s főleg abból, ahogy ő a modern, a lelkiéletet élő s nyilván Párizsban lakó asszonyokat elképzeli, változatlanul faragja a maga kis irodalmi próbálkozásait. Vagy angyali jószándékból csupán urához akar méltó lenni? A szerelmes férj, bár, hideg fejjel s igen bölcsen úgy gondolkozik (s épp ezekben a napokban veti papírra), hogy: „Ha már munkás az asszony, jó, hadd főzzön a konyhában, hadd gyomláljon a kertben, itt szép, ha bepiszkolja is kezét, de az istállót (már mint a közszereplést) bízza a férfiakra" - a nyers, paraszti szemléletű költő el van bűvölve feleségé alkotásaitól (milyen dolgától nem lenne elbűvölve?). Nagy írónak tartja, s nincs szíve véka alá rejteni ezt a ritka nagy szellemet. Maga másolja le, javítgatja ki felesége kísérleteit, s nemcsak a stílust nézi komoly szemmel, hanem a selypítő, bájosan nyafka gondolatokat is. A sarokszobában két lángelme működik. Amíg a költő verseit rója, a szomszéd íróasztalnál Júlia bölcselkedik - kötelező eredetiséggel persze; vagyis úgy, ahogy a közönséges asszonyok ilyenkor nem szoktak bölcselkedni - az érzelmek tartósságáról, a virágok s a szív hervadásáról stb. Ezekre felelet - az ártatlan cincogásra csodálatos gordonkazengéssel - a *Szeptember végén.* In statu nascendi láthatjuk, hogy varázsol a művész egy fonnyadt levélből egy egész erdőt, susogó őszi szelekkel.

Miért tanulunk meg betéve egy verset? Olyasmiért, amiért egy-egy festményt szeretnénk megszerezni, szobánk falára akasztani. Azért, mert egyszeri látásra - úgy érezzük - szépségét nem tudjuk magunkba szívni, nem tudunk „betelni" vele. Miért idézgetjük föl, miért mondogatjuk el magunknak néha, hangosan is? Nyilván, mert még mindig nem merítettük ki, mert érzésünk szerint még mindig nem értjük teljesen: még mindig van mondanivalója számunkra. Ellentmondásnak látszik de így van: a legtartalmasabb vers ragad meg legkönnyebben emlékezetünkben. Ez a tartalom persze nem a bölcseleti tételek vagy tudományos elméletek nehéz tartalma. Ehhez a tartalomhoz hozzátartozik a magátólértetődés is. Szinte nem is elménknek ad csaknem befejezhetetlen munkát. Egészében vagy részleteiben mindnyájan betéve tudjuk a *Szeptember végén*t. Az elme szomjánál mélyebb szomjat elégít ki, minden alkalommal. Egyőnk se unja, ha mégegyszer hallhatja.

Még nyílnak a völgyben a kerti virágok,
Még zöldel a nyárfa az ablak előtt,
De látod amottan a téli világot?
Már hó takará el a bérci tetőt.
Még ifjú szívemben a lángsugarú nyár
S még benne virít az egész kikelet,
De íme sötét hajam őszbe vegyűl már,
A tél dere már megüté fejemet.

Mi a kimeríthetetlen már ebben a versszakaszban, irodalmunk legtökéletesebb verskezdetében? Gondolati tartalma bizony közhelynek tetszik. Egyetlen eredeti hasonlat sincs benne. Rímek itt is - *a nyár*, *a már* - elhasználtak, sőt épp a kezdő rímek - *a virág*, *a világ* - agyonkoptatottak, a kadenciaszerzők örök aprópénzei. Amit a vers először elém tár, az a szemgyönyörködtető tájkép. Néhány vonásnyi, de a lényeget rajzolja: egyszerűségével és tömörségével hiteles. Elhiszem, hogy a koltói ablakból erre nyílt kilátás. (A tájat, a hegyeket különben a maga módján Júlia is leírja: „Fejeiken fehér hókoszorú, mellyel őket eljegyzé már a közelgő tél.") Nyilván a valóságnak ez a keresetlen, ez a szavahihető ábrázolása okozza, hogy a szakasz második részét is fennakadás nélkül elhiszem. Ezáltal kezdődik egy olyasfajta folyamat, mint amidőn az ember a rózsa letépett szirma mögött még szebb sziromra pillant. A szép tájkép eltűnik, vagy átvilágosul, s még szebb képre nyit pillantást. Az ablakban magát a táj látványán merengő költőt látom hiteles, emberi valóságában. Miért hiszem el, hogy mélabús? Tán épp azért, mert szerényen és finoman - úgy, ahogy ehhez a finom lelkiállapothoz illik - épp csak sejteti. Magáról éppoly tárgyilagosan szól, akár a tájról. Tán ez okozza, hogy ez

a kép is átviláglik, egy szirom, egy fátyol újra lehull. Új tájba lépünk. De ez a táj már több, mint szóval elmondható vagy ecsettel leírható vidék. Ez már az élet és a halál környezete, az emberi sors dermesztő és magasztos „miliő”-je. Anélkül, hogy észrevettük volna, mert hisz állandóan a valóság lépcsején haladtunk fölfelé, egyszeriben a végzet régiójában vagyunk, azon a területen, amit a régiek az istenek honának mondtak, ott, hova, ugyancsak a régiek szerint, az ember csak álmában vagy megszálltságában pillanthat, de akkor sem büntetlenül. Még teljesebben és diadalmasabban a valóságnak ez a túlhágása következik be, amit már *A négyökrös szekér*ben láthattunk.

Magyarázhatnánk, hogy az egész egy szóval ki nem mondott hasonlatpáron fordul meg: a költő fején fehérlő hajszálak és a hegyek fején fehérlő hó, a konokan tarka völgy és a még ifjú szív között csak egy *mint* hiányzik. Azt hiszem, ez a *mint* épp jelenlétével hessentené el a varázst. Van pillanat, amikor jobb, ha a költő nem magyaráz; amikor jobb, ha elengedi kezünket. Ez a pillanat, amikor mi, az olvasók is költővé válunk. A szikra átcsapott belénk, s annak leírása, hogy mi mit érezünk, már külön vers volna, föltéve, hogy a költő nemcsak a kimondhatatlan (de általa ezúttal mégis kimondott) érzést, hanem tehetségét is belénkplántálhatná. De nekünk már nem is fontos, hogy érzéseinket kimondjuk. Mit is érzünk? Egyikünk tán épp az előbb könnyűnek mondott rímpár egyenes-éles összecsattanásából döbben rá, mily végzetszerű könyörtelenséggel tiporja le a virágot a téli világ, vagyis az életet a halál: milyen kicsi az ember! Másikunk előtt tán épp az ember nő óriássá annak hatása alatt, hogy a költő akaratlanul egy havassal állítja párhuzamba magát. Már nemcsak a természetben vagyunk benne, hanem a világegyetemben, a lét folyamában. A vers olyat mond, amit közönséges - majdnem azt írtam: halandó - nyelven nem lehet kimondani.

De mindez csak bevezetés. A nagy mondandó most következik. A felsőbb régióban, ahol kert, nyárfa, hó, hegy, kikelet és tél többet jelent önmagánál, a költő ilyen egyszerű szavakat ejt:

Elhull a virág, eliramlik az élet.

Ebben a környezetben ez az egymás mellé tett két egyszerű kijelentő mondat, ez a még közhelynek sem nevezhető észrevételpár érckongású ítélet, túlvilági törvénymagyarázat lesz, s fájdalmassága ellenére is szívzsongító muzsika. A „Lassanként koszorúm bimbaja elvirít” mellett, azt hiszem, ez a legszebb magyar verssor. Kosztolányi atomjaira szedte, hogy varázsát fölfödje. A sor 27 betűjéből 12 a magánhangzó és 15 a mássalhangzó, de a mássalhangzók között is 6 *l* és 2 *r* van, vagyis 8 folyékonyan ejthető. Ő ezzel magyarázza, hogy a sor „annyira szökell, illan és röpül”. „Soha dallamosabb sort nem olvastunk még. Ha sokszor mondogatjuk, nemcsak nyelvünk legédesebb muzsikáját érezzük, hanem szinte a rokonnyelveket is, minden keleti nyelvet, akár az Ezeregyéjszaka regéjét.”

Elhull a virág, eliramlik az élet…
Űlj, hitvesem, űlj az ölembe ide!
Ki most fejedet keblemre tevéd le,
Holnap nem omolsz-e sirom fölibe?
Oh mondd: ha előbb halok el, tetemimre
Könnyezve borítasz-e szemfödelet?
S rábírhat-e majdan egy ifju szerelme,
Hogy elhagyod érte az én nevemet?

Tartalmilag ez is közhely. De ebből sem a közvetlen, egyszerű tartalom szól, hanem - épp a tartalom egyszerűsége révén - az, ami a szavakat mondatja. A mélabú az elmúlás, a változandóság, még az „örök” szerelem elmúlása és változandósága miatt. A versben valóban nincs leírva ez a szó: ősz, de minden szava fölött az lebeg, épp mert nincs leírva. Az imént - ha eszünkbe ötlött - még enyhén elmosolyodtunk volna, hogy ősz hajról, férfi kor deleréről ez a

huszonnégy éves fiatalember beszél. Itt ez a mosolyoghatnék is fájdalmas édességgé változik. Igen, múlik minden. Ezt lebegteti szívünk dobogtatva, de ugyanakkor vigasztaló zenével az anapesztus is: a vers csiszolt-finom formája, amelyet a költő mesteri ösztönnel választott meg ezúttal is.

Ha eldobod egykor az özvegyi fátyolt,
Fejfámra sötét lobogóul akaszd,
Én feljövök érte a síri világból
Az éj közepén, s oda leviszem azt,
Letörleni véle könnyűimet érted,
Ki könnyedén elfeledéd hivedet,
S e szív sebeit bekötözni, ki téged
Még akkor is, ott is, örökre szeret!

Ahogy ez az őszi nap is több, mint egy őszi nap, Júlia is több, mint feleség. A sírhant alatt nemcsak egy asszony: az egész élet, az egész teremtés iránti szeretet vérzik tovább, beköthetetlen fájdalmával.

A verset, igen, Júlia tette a nemzet legmélyebb elégiájává. Nemcsak azáltal, hogy megihlette rá a költőt. Azáltal is vajon, hogy a jóslatot beteljesítette? A költő itt - épp itt - nem csatatéri halálról beszél. „Ha előbb halok el…” ez inkább csöndes - ideillő -, őszi halált érzékeltet. De a verseknek is megvan a maguk ragadozó életük.

A tiszta férfi-mélabúval iramló első két szakasz után Júlia adott tragikus, nagy csengést a romantika sírköltészetéből való harmadiknak. Ha ez a vers, a halott férj akaratlan bosszúja nem íródik meg, Júlia nyugodtan férjhez mehetett volna; egy hang nem éri második házassága miatt.

A Koltón kelt elmélyedő szerelmes versek közt van egy, amelyet a mindenkor épp divatos lélekkutatás is Júlia ellen fordíthat. „Álmodtam a minap”… így kezdődik *A szerelem országa.* Az álomkép édenkerti gyönyörű tájat mutat, tölgynagyságú rózsafákkal, nagy folyóval, amely - akár az ablak előtti - „vissza-visszafordult A helyre, melyet egyszer elhagyott már, Mikéntha fájna nékie Végképen elszakadni tőle”. Akár lent a Kárpátok: „A láthatár szegélye Regényes kősziklák valának, Melyek fején Arany felhők lebegtek Fürtök gyanánt.” A varázslatos tájban, a „boldog szerelem honában” ifjú emberek a virágok között mérges füvet kutatnak, hogy mentül előbb kioltsák életüket; a tölgymagas rózsafákról öngyilkosok függnek; a folyón a csónak holttetembe ütközik, „s a partról, mint a megriasztott békák, Ugráltanak be ifjak és leányok”; a regényes kősziklák alján szétloccsant velő -

Kétségbeesve nyargalék
Mindenfelé, mindenfelé,
De mindenütt a régi látomány:
Dúlt arcok és öngyilkolás!…
Csupán csak a táj és az ég mosolygott.

Nincs jogunk a versekre az álomfejtés elveit alkalmazni; meglehet, az egész költemény egy ötlet szülötte. Bár a lélek munkájára az ötletek is jellemzőek. A riasztó kiábrándultság lázképének nincs folytatása. Az elégikus hangot is háttérbe szorítja a Júlia-fakasztotta líra másik szólama.

A túláradó, gyermekes boldogságé. Júlia dicséretéé, jobban mondva a szerelem keresetlen dicséretéé. Ezekből a versekből is Júliáról csak azt tudjuk meg, hogy szereti férjét. A költő, elkápráztatva saját érzéseitől, most sem Júliát festi. Ha már nem önmagát: szerelmüket ábrázolja, egy-egy jelenetben. A szerelmesek szinte színpadon állnak, s úgy mondják el

enyelegve, vitatkozva, mosolyt vagy csókot váltva a költő mondanivalóit, aki a jó költő ösztönével most is iszonyodik az elvont fogalmazástól, s minden gondolata számára rögtön látható, eleven anyagot keres, hogy a gondolat lelkét belelehelhesse. A juhászlegények lelkiéletének hálás ábrázolási módja: a helyzetkép finom átalakuláson megy keresztül. Üde zsáner-jelenet szereplője lesz Szendrey, aztán Júlia, maga a költő is. A révbe ért hajós elégedettségével tekint vissza a keserves múltra. A még vőlegénysége idején írt *Tarka élet* líra, de annyi mozgalmas valóság van benne, hogy minden szakaszáról filmfelvételt lehetne készíteni. Az *Egykor és most*, a *Nézek, nézek kifelé* című versekben mintha nem is egy ablakból, de páholyból néznénk egy csípős humorú vígjátékot. A népi zsánerképek is ekkor alakulnak át. A *Falu végén kurta kocsmá*ban, az új irány első darabjában, már irányzatosság van, nem politikai, mert ezzel a szóval ma lebecsülnénk a szándékot; az uraságot a pokolba küldő, de a csupaszív parasztok ábrázolásában az állásfoglalás, a politikánál magasabb elv szándéka van. A kis jelenet, amelyet szintén le lehetne azonmód pergetni, a fehér-fekete, a kint uralkodó csönd s a bent tomboló szenvedély, a végletek összevegyítésének mesterdarabja.

Szentebb, mint a kereszteshäborúk,
Szentebb a harc, amelyet vív e század,
Melynek te, mint én, katonája vagy.
Ott fekszik, mint egy új Prometheus,
Évezred óta a bilincsre-vert nép -

Ezt a Kazinczy Gáborhoz írt versében mondja.

A szatmári-koltói versek a szabadságért küzdeni s oly konokan halni vágyó lélek még egy új vonását villantják meg: szorongását, hogy a hős esetleg nem csatatérre, hanem börtönbe vagy koldusbotra jut… Az aggodalom eloszlik; egy év, a nagy tapasztalat után fog fölmerülni újra; 1848 közeleg.

28.

A fiatal költő azok közé az egészséges lelkek közé tartozik, akik lángoló szerelmesként feküsznek le, de a nászéjszaka reggelén a családapa, sőt a családfenntartó hivatásával ébrednek föl. A fiatal költő a koltói szép napok múltán teljes erővel lát kenyérkereset után. Arra vállalkozik, ami sem azelőtt, sem azután még egyetlen magyar költőnek sem sikerült: verseiből akar megélni, anélkül hogy tehetségét áruba bocsátaná, hogy meggyőződéséből egy jottányit is engedne… Koltóról előbb Kolozsvárra indul; ahova már háromszor útra kélt, most végre szerencsésen meg is érkezik.

Júlia most látja, kihez ment férjhez.

Amikor a fogadó kapuján kilépnek, összefut a nép. A szomszéd utcában a járókelők, mint valami fejedelem érkeztét, úgy kiabálják egymásnak a hírt, hogy: Itt van! Megjött! Öreg matrónák mondják majd el, hogy csitri lányként mint szaladtak versenyt a diákokkal, de komoly polgárokkal s polgárnékkal is - a Biasini szálloda elé. A költő - mondja pontosan hatvan év múltán éppen egy matróna szemtanú - „a szálló előtt levő nagy, kerek, ú. n. feleki kövön állott, s a nép lelkesen éljenezte. Majd beszélni kezdett. Dicsőítette a népet, a szabadságot és beszélt a forradalomról. Barna úti ruhában volt a költő, lehajtott fehérgallér a nyakán. Feje fedetlen. Szép hangja volt, messze elhallatszott, és oly lelkesen beszélt, hogy a közönség még sokáig éljenezte és csak későre oszlott szét.”

Az országgyűlési ifjúság fáklyásmenetet rendez a tiszteletükre. Tomboló éljenzés fogadja őket, amikor az országgyűlés karzatán megjelennek. Este díszvacsora. Egy követ a nép költőjének egészségére iszik; aztán a hőslelkű feleségére! Júlia nekipirultan forog a „nyilvánosság napfényes ormain”, hova büszkélkedve maga az ifjú férj vezeti ki.

Kolozsvárról Aranyékhoz, Szalontára utaznak. Az ünnepeltetés mámorából a barátkozás, az eszmecsere mámorába esnek. A versolvasás, a vita most már négyesben folyik, vidáman, hogy szinte az idő is megáll Aranyéknál.

Így csaljuk meg ezt a vén hajdút, ki engem
Hejh maholnap megint a dologra kerget…
Egykor a hírvágyat hátamra ültettem,
s most le nem hányhatom a már megúnt nyerget.
Nem a hír, nem a hír többé, mi ösztönöz,
Hogy munkába öljek napot és éjszakát!
Mint napszámos nyúlok íróeszközömhöz,
Aki a sátánnak elalkudta magát.

Hogy Aranyéknál mint telt az idő, azt - mint hangulati utórezgés - a már Pestről küldött levél érzékelteti. Júlia olyan férjre tett szert, akinek mindenféle megpróbáltatás ellen varázsszere van; humora:

„Drága barátom, stibli! Nagy lehet a te szórakozottságod. Eltévesztetted a dolgot: leveledet alkalmasint lábad fejére tekerted, a kapcádét pedig elküldted levél gyanánt hozzám. Az valóban kapca-levél volt. Üdvözlégy, Hunniának második… meghasonlott kedélye! Hogy meg nem dögönyözlek, csak annak köszönheted, hogy nem vagyok király, s így nincs elég hosszú (egészen Szalontáig érő) kezem. De hisz elkaplak én még valahol ebben az életben, s akkor fogadom, hogy eposz helyett elégiát zengesz. Utazásunk vígan és szerencsésen ment végbe, mert kettőnknek összevéve is csak valami hatvan oldalbordánkat törte-zúzta össze Túr környékének regényes útja; s utána a feleségem csak három hétig köhögött, s a melle sem repedt szét bele, pedig közel járt hozzá, szegényke. Én pedig a minapában nemcsak a lánglelkű, hanem egyszersmind lángtorkú Petőfi voltam… t. i. irtóztató torokgyulladásom volt. De csak egy hétig tartott. Bagatelle! s most már mind a ketten épek vagyunk, mint a makk. Úgy igaz! egy anekdotán, melyet tőled hallottunk, a feleségem égbe kiáltólag töri fejét, és nem jut eszébe. Írd meg, ha emlékszel rá; az ebédnél mondtad el, de nem a tentáról, melyet a paraszt megivott. Remélem, sőt hiszem, hogy a legközelebbi leveledben, szánva-bánva bűnödet ostoba persuasiódat illetőleg a nemverselhetés tárgyában, azt fogod írni, hogy már mind Murány ostromával, mind Toldi estéjével fikszomfertig vagy. Ezt elvárom, s ezzel berekesztem levelemet. Minthogy oly sokáig várakoztattalak, tehát kárpótlásul iparkodtam minél rövidebbre szabni levelemet. Tisztelve csókolva benneteket jobbra-balra, agyba-főbe, előre-hátra, maradok érdemes barátod

lord Krumpli Artúr.”

Az ifjú párt Pesten egyszerű lakás várja. A Dohány utcai három szobából csak egy az övék, egyet Jókainak adnak ki albérletbe, a középső ebédlőt pedig közösen használják. A bútorzat szegényes, olyan, amilyen a költő vagyonából tellett. Szendrey megtartotta szavát. A falakon a híres költők képei mellett a francia forradalom vezetőinek arcképei, Mirabeau-é, Lafayette-é, aztán Robespierre-é, Marat-é; cserélődésük majd barométer gyanánt jelzi a vihart, amely a

költő lelkében érlelődik. S a vérengző jakobinusok között - mily társaság - a merengő Arany Jánosé.

„…Soha sem hittem, hogy valaha megváltozzék. A vidám, szilaj, jókedvű leplezetlen ifjú házassága után zárt keblű, hallgatag, komoly férfi lett.”

„Szendrey Júliában - írja egy írótárs, Hiador - volt valami férfias, ami az embert nem érzelemre, hanem eszmékre ébreszté. Rá nem lehet alkalmazni a francia causerie szót, ő nem csevegett, hanem értekezett: tudós tudóssal, ellen ellenféllel. Alig volt tárgy, miben otthon nem volt. Férje tisztelettel hallgatta őt mindig, és csak néha szólt bele a vitába, de korántsem, hogy ellentmondjon, hanem hogy neje állításait megerősítse. Valahányszor e nőt meglátogattam, mindig olvasva találtam őket.”

Júlia külsőre „érdekes alak volt, levágott hajjal, gömbölyű arccal és teljesen kifejlett idomokkal. Első tekintetre feltűnt rajta a nyílt homlok, a sötét szem, az értelmes tekintet. Szellem ült homlokán. Ha valaki egymás mellett látta őket, azt hihette volna, hogy a rendkívüli jelenség kettejük között a nő…”

A hiányzó karszékeket és zongorát legfeljebb csak Júlia hiányolja; a költő tökéletesen meg van elégedve otthonával. A jövő, ha anyagilag nincs is nagyon biztosítva, nyugodtnak s derűsnek ígérkezik. Munkában és munkakedvben nincs hiány. Az egyetértés is tökéletes, noha Júliának semmi hajlandósága, hogy olyan asszonnyá váljék, mint a többi. Naplója már megjelent nyomtatásban, az *Életképek* szerkesztője nem győzi visszautasítani a költő nejéhez írt dicsőítő verseket. Mert lám, már őhozzá is írnak, többet, mint férjéhez. A lap - engedve a rajongó olvasóknak - nemsokára a költő arcképe mellé a nagyszerű feleség arcképének kiadását is ígéri. Ez a bejelentés ugyan a türelmetlen közönséget eleve elbűvöli, de annál kevésbé a többi költő feleségét s általában az ismerős hölgyeket.

A fiatalok az ebédet vendéglőből hozatják. Júlia nem vezet háztartást; haját George Sandosan rövidre vágatja; még a szivarozással is kísérletet tesz. Nem olyan asszony, amilyen ennek a családias fiúnak való - mondták az ismerősök, s mondtuk majdnem mi is az imént. De csakugyan nem olyan-e? A Dohány utcai lakásban éjjel-nappal irodalomról és közügyekről van szó; a vitát és a töprengéseket a háziasszony egy percre sem zavarja meg holmi bevásárlási vagy konyhai ügyekkel. Megosztja férje gondjait, a hazát és költészetet illetően. Állandó és állandóan jelenlevő közönség. Még ruházkodási elfoglaltságai sincsenek; eredetien, de egyszerűen öltözködik. Ahogy egy forradalmár feleségéhez illik! A költő Júliát tökéletes testi-lelki párjának érzi, házasságát pedig a legszerencsésebb házasságnak a földön. Az átszellemült tekintetű, egy kicsit ketté álló szemek semmit sem vesztenek sejtelmes ragyogásukból; a költő számára a szerelem érzése továbbra is a legerősebb kapocs a transzcendens világhoz. A kielégíthetetlen, az örök szerelemre szomjas lélek így érkezik el az örök élethez. A hit dicséretéül induló *Szép napkeletnek…* kezdetű vers befejező akkordja a legszebb magyar ének két lélek örök összeforradásáról.

Csak azt az egyet
Szeretném tudni:
Hol, merre terjed ez a másvilág?
És mily alakban
Jutunk majd innen
Ez ismeretlen másvilágba át?

Mint ágrul ágra
A csalogány-pár
Csillagrul csillagra szállunk, te s én?
Vagy mint két hattyu
Ringunk szelíden
Az örökkévalóság tengerén?

Elképzelhetjük, hogy a fiatalok ebben az időben egyik napról a másikra is úgy szállnak, mint ágról ágra a csalogánypár. Versek tanúskodnak arról; igaz, mint minden versben, szépségük a bizonyító erő.

Lenn a Dunában a nap képe,
Reszket a folyó örömébe',
Ringatja a napot csendesen,
Épen mint én téged, kedvesem.

Ebből az időből maradt ránk egy olyan néhány soros írás, amelynek szemlélése közben németül csak egy kicsit is értő olvasó a vizsgáztató tanár boldog fölényét élvezheti; a levélke arra adat, minden iskolai bizonyítványnál ékesebben, hogy a hajdani fegyelmezetlen garabonciás mennyire sajátította el Goethe nyelvét, akiről mellesleg két alkalommal is elég tiszteletlen hányavetiséggel nyilatkozott. A levél Pest akkori híres rézmetszőjéhez szól.

„Lieber Herr von Tyroler!

Es ist mir Lied, dasz ich in eigener Person kann nicht Sie besuchen; ich bin krank, wie der Teufel. Wenn mein Brief nicht zu spät kommt, so haben Sie die Gűte, den Bart mir so machen, wie ich habe gezeichnet hier auf diese Bild manu propria, weil ich so hab lassen vaxen den Bart in die neuere Zeit. Aber sonst machen Sie nichts nach von diesem Bild, und am wenigsten die Nasen. Und ich bitte Sie, machen Sie nicht zu dick und dunkel das Bart, weil ist mein Bart nicht dick. Wen ich werde gesund, werde ich Sie besuchen. Leben Sie wohl! Ihr verehrer."

A diák ejt néhány hibát… Vagy még velünk, kései vizsgáztatóival is tiszteletlenkedik? Mert az mégsem tételezhető föl, hogy ilyen ismeret birtokában éppen csak a wachsen ortográfiáját ne ismerné. Nyilván jókedvében volt, mint általában a fiatalok, amikor szakállt növesztenek, s jókedvét át akarta ragasztani Tyroler úrra is; ezért is szúrja annak - a közismert derék zsidónak - neve elé ő, a közismert elszánt demokrata azt, hogy *von*.

A nyugalom, a megelégedés verse a *Bolond Istók* is, amelyet frissen ömlő, a pillanatnyi helyzethez oly tökéletesen alakuló nyelvezetén kívül a törhetetlen optimista világszemlélet tesz oly egyénivé, hogy önéletrajznak is tekinthetjük. Egy igazabb, belsőbb önéletrajznak, a lélek vallomásának.

A *Bolond Istók* néhány hét alatt készült, s a költőnek emellett még másra is jutott ideje. A házasság tehát annak sikerült, aminek a nagyobb feladatokra készülő emberek elképzelik: lehetőségnek a keményebb vállalkozások elvégzésére. A költő egyre nagyobb fába vágja a fejszét. Mintha most kezdődnék az a korszak, amikor a líra majd epikába fordul… nem mondhatjuk bizonyosan. A közeli halál suhanását már most érezhetjük. Elkezdett és sajnos, soha be nem fejezett versekben, szándékok és tervek csírájában, amelyek csak úgy mutatják a nagy alkotást, mint az állványok s az építész rajzai a készülő épületet.

A töredék a költészetben olyan, mint az aranyművességben: az anyag értéke befejezetlenül, darabokban is ugyanannyi. De a még Koltón elkezdett (s valószínűleg Pesten is elővett) *A*

táblabíró című eposz-kezdetben nemcsak az anyag beszél; a nemes anyagból készülő mű látható vonalai is megérdemelték volna a külön figyelmet: itt bontakozik annak a magyar valóságnak az ábrázolása, amelynek méltó megfestése mégis elmaradt. Goncsarovot emlegettük, Gogolt: a valóság élestekintetű figyelőit, akiknek szeme köré, néha magunk sem tudjuk, a gúny, a mosoly, a fölényes derű vagy a kétségbeesés torzulásának ráncai futnak-e föl a száj környékéről. *A táblabíró*ról szólva tán az *Apák és fiúk* Turgenyevjét kellene említenünk: kortárs volt ő is, két évvel idősebb a költőnél. *A táblabíró*ban a kor magyar regényét fájlalhatjuk. Polgári regénykezdet ez, versben. Mi halatta meg burkában a kor méltó magyar regényét? A forma legfontosabb kelléke: az illő nyelv. Eleven világot csak a kor eleven nyelvén lehet ábrázolni. Megvolt ez a nyelv, de íróink közül még csak ez a fiatal költő tudott, azaz mert élni vele. Láttuk, milyen természetes egyszerűséggel és erővel folyt ez a nyelv verseiben, ha népről, tájról beszélt. Éppígy folyik most, hogy az udvarházak világáról ír. A táblabíró úr faluja:

Úgy állnak a házak, oly egyenes sorba',
Valamint a mezőn a legelő csorda.
- - - - - - - - - - - - - - -
A parasztkunyhók a tehenek és borjak,
Köztök, mint ökrök, a közbirtokos urak…
Azaz csak házaik, engedelmet kérek,
Megbotlott a nyelvem, akarva nem sértek.

A táblabíró úr fellegvára:

Fegyveres Tamás úr háza a más végen
A tiszteletes-lak s templom közelében,
Homlokára írva: 1603…
Utána illenék: az újítást várom.

A tornác teteje torony, s óra rajta,
Mely az időt három oldalra mutatja:
Észak-, kelet- s délre; csak nyugat felé nem…
Rövid kis történet, tehát elbeszélem.
- - - - - - - - - - - - - - -
Latóczi Endrének nyugatra a háza,
S hogy ez az időnek járását ne lássa,
Tamás úr, követvén örökös bosszúját,
Kivette nyugati óramutatóját. -

Reggel van, de a táblabíró úr még alszik:

Még pedig úgy, hogy a szomszédba is hallik;
Gyermekek hallják a hortyogást az utcán,
S azt hiszik: trombita… katonák jőnek tán.

De most megrázkódik, torka muzsikája
Elfúl, mintha kötél hurkolódnék rája,
Szemöldöki, mint két ellenséges medve,
Egymásnak rohannak, s megállnak meredve -

Így indul, ilyen remekbe metszett mondatokkal folyik négy fejezeten, illetve négy paragrafuson át a kor egyetlen reális magyar beszélye; a pompás szövevény s fordulat sem hiányzik belőle.

A vele egyidőben keletkezett *Pató Pál úr* mintha ebből volna egy kiragadott részlet. Képzeljük el Pató Pál urat egy-egy turgenyevi regény főhőseként. Ebben az időben keletkezett az *Okatootaia* is: Pató Pál úr tágabb hazájának fölvillantása. Vegyük hozzá még az ugyancsak ekkor keletkezett verset, *A magyar politikusokhoz* címűt; s elképzelhetjük, mit vesztettünk azzal, hogy *A táblabíró* a fiókban maradt. Pedig a költő dolgozik; dolgozik reggeltől estig. De - nős emberként - olyat kell írnia, amit nyomban értékesíthet.

Hát csendes házimadár
Lesz az erdei sasból,
Mely körmeit egykor
A bősz zivatar
Hátába ütötte,
És rajta lovagla
Kevély diadallal?
Hát vállatrántó
És fejbillentő
És hálósapkás
Jó békés polgár
Lesz a tüzes ifju?

Semmi ok az aggodalomra. A tűz már rég nem az erjedő bor, nem az ifjúság forrongása, amelyet a legmegfontoltabb társadalom is megbocsát fiainak, sőt néha el is vár tőlük.

Nem hagyhat el engem
Nemes indulatom,
Az ifju-harag;
Nem apad ki szivembül
E zuhatagos
Vad bérci patak,
S nem fog kiapadni.
Csak csendesedett
Most némileg árja,
Mert róna mezőkön
Megy útja keresztül,
Mezőiden, hegy s völgy
Nélküli jelen.
De ott a jövendő
Sziklás vadona,
Mélységeivel…

Ez *A haraghoz* című versből való.

Indulatos, szókimondó ember, de e tulajdonságokkal is józan és körültekintő. Most illeszkedik be igazánból a társadalomba. Minden kötelezettségnek megfelel. Vegyük még egyszer szemügyre ezúttal is a már jól ismert Sass István tekintetén át. Kapunk egy-egy villanásnyi képet régibb kedves ismerőseinkről is: a költő szüleiről. Ezek most Vácott laktak, miután a kocsmába Dömsödön is belebuktak. Ide vitte ki magával a költő Sasst, az „aranyos fiatalság immár ex honoribus orvosát”, hogy beteg édesanyját megvizsgálja. Sass így ír erről a kirándulásról:

„Minden dolga halaszthatatlan lévén, ezúttal is nyakamra ült és segített készülődésemben, hogy a vonattal, mely - mint tudom - akkor még csak Vácig közlekedett, azonnal útra kelhessünk.

Forrott benne a vágy, hogy anyját mielőbb láthassa, s betegségében a kívánt segélyt neki megvihesse. Tönkrement s tehetetlen szülei sorsának intézése egyedül reá nehezedvén, hogy gyermeki kötelességének szűkecske jövedelméhez mérten háladatos szívvel meg is felelhessen - e csöndes és olcsó s a mellett könnyen hozzáférhető várost szemelte ki számukra lakásul. Azonban nemcsak erről és élelmökről, hanem szellemi táplálékukról is gondoskodott - megküldvén az irodalmi lapok tiszteletpéldányait. Az öregúr ugyanis nagyon szerette a lapozgatást, s a jó olvasmányt mindig a legjobb gondűzőnek tartotta. Aztán mint felolvasónak, betegeskedő neje szórakoztatása is kötelességévé vált. Fiuk ennek tudtával lévén, bőségesen ellátta őket olvasmánnyal. Gondos gyermek létére legcsekélyebb szükségükre is kiterjedt figyelme…

Mintegy leszegezve ült mozdulatlanul kupéja szegletében, s látszólag komor gondoktól terhelten bámult maga elé - csak szivarhamuját verte le gyakrabban s izgatottabban a szokott-nál. Anyja állapota fölötti aggódásának volt is alapja; mert az öreg nő gyenge szervezetét szenvedéseinek hosszú sora, amellett, hogy idült tüdőhurutjától holta napjáig meg nem szabadulhatott, annyira megrendítette, hogy méltán lehetett félni, nincsen-e hátralevő életfonala nagyön is rövidre szabva…

Sürgős lévén megérkezésünk, amint Vácnál megállt a vonat, azonnal szülei lakására siettünk. Útunk egy kis emeletes házba vezetett. Konyhán át jutottunk egy szobácskába, melynek tisztasága lakója rendszeretetére s a két kis ablakban buján zöldellő muskátli virágkedvelőre vallottak. Az öreget asztalnál ülve, olvasás közben leptük meg. Kanapén üldögélő nejének tartott éppen felolvasást az asztalon szétszórtan heverő lapok egyikéből. Rövid köszönés és bemutatkozás után Sándor leült anyja mellé, végigsimítá kezével sovány redős arcát, s átölelve, mellette maradt, megkezdvén kérdezősködését egészségi állapota felől. A szót az öreg gazda vevé át, látva, hogy köhécselő nejének nehezére esik a beszéd.

A hír sokkal sötétebb lévén a valónál, a társalgás is csakhamar élénkebbé vált…

…Érdekkel hallgattuk az öregnek folyékony előadásába szőtt eredeti ötleteit. Felfogott tárgyát egyszerű, de mindig találó kifejezéssel kezelte. Előadása épp olyan népszerű mondatokkal fűszerezett; átlátszó tisztaságú volt, mint fiáé. Határozott véleményét hatásos tűzzel adta elő. Könnyen hevülő, ellentmondást nem tűrő, alkuvást nem ismerő volt. Hazaszeretete felülmúl-hatatlan. Magyarságára sokat tartó, büszke. Tarthatott is rá, mert ősi romlatlan erejében, tárgyához mindig illően gördült le ajkáról a magyar szó. Saját erejéből s tapasztalataiból fejlődött képzettsége magasabb fokon állt a hozzá hasonló sorsúakénál, s így látóköre is tisztultabb és tágasabb vala.

Középtermetű, széles vállú, magas, kopaszodó homlokú; őszülő hajú s kevéssé elhízott testalkatú volt. Még hatvanas létére is egyenes tartású. Bátor tekintete mellett arcán szelíd kifejezés ült. Egész valóján meglátszott az alföldi síkság lóra termett s megedzett fia.

Nője kicsiny, beesett arcú, sárgás-barna bőrű, kedveskedő beszédű, engedékeny, szelíd természetű asszony volt. A magyar szót hibátlanul, de kiskőrösi kiejtéssel beszélte. Hajzata épp oly gazdag s hajdan fekete, mint fiáé.

…Látogatásunk a vonat indulásával véget ér. Vigasztalódva anyja állapotának veszélytelensé-gén, egészen ellenkező hangulatba tért vissza, mint elindult. Csintalankodott, pajzán beszédűvé vált. Ugrált örömében, s úgy kiszélesedett kedve, hogy ki a délelőtt látta, alig ismert volna rá most. Amily zárkózott, mogorva s hallgatag volt előbb, oly közlékennyé s kedélyessé vált. Véletlenül egy vidéki ismerősével találkozott. Egész Pestig ezt tartotta szóval. A politika, az irodalom mezejéről összehordta a jó falusinak a legtarkább, legrikítóbb színeket… Csínjei közé tartozott ugyanis ártatlan felültetésekkel tévedésekbe hozni környezetét, s főképpen a terhére vált közeledőket és kíváncsiakat. Ebben híres ember létére elég módja volt. Úgy tőn

ezen egyszerű rurális emberrel is, kitől, hogy szabadulni nem tudott, oly babérokkal tömte tele, mely felett, anélkül, hogy csak egy szóhoz is juthattam volna, én mulattam a legjobban. Akárhány ilyen tréfájára emlékszem. Tán színészségének maradványai lehettek részben, azonban több volt jókedvének fesztelen nyilvánítása. Láttam őt haragot, duzzogást, bánatot, olvadozó barátságot; szerelemvallót, mámorost, tántorgó ittast színlelő állapotban - anélkül, hogy hangulatkeltésnél egyéb célja lett volna előtte."

Huszonötödik életévében van.

Ha a hangulat úgy hozza, még sétál egyet-egyet a kezén, de - talpra állva - csupa férfias öntudat. Nemcsak szűkebb családjáért érez felelősséget.

Boldog munkás; érzi a munka értelmét; hisz a föladatban. Ismeri már a mesterség minden csínyját-bínját, s vidáman segít másoknak is. Amilyen rossz néha társasági embernek, oly kitűnő mindig mint szociális, mint társadalmi lény. Ezt vallják újra és újra levelei is. Mennyi tettrekészség, ötlet, öröm más ügye végzése közben is. Íme, egy pillanatfölvétel egy napjáról; 1848. február 10-i kelettel vetette papírra ezeket a szalontai pályatársnak, aki ekkor már *Murány ostromá*t adta sajtó alá barátja segítségével:

„Kedves Jankóm! Az eső esik, a hó olvad, mindamellett is nagy a sár. Bocsáss meg, hogy esőben, sárban végeztem Murány ostoba… akarom mondani ostroma ügyében. A cenzor három versszakot meg akart gyilkolni, ott ahol arról beszélsz vagy beszélteted Máriát, hogy nézzünk csak a szegény romlott cseh szomszédig stb., azt fogta rá, hogy ez alluzió, a mostani politikai viszonyokra, de én bizonyossá tettem, hogy nem lehet az, már csak azért sem, mert szerzője olyan szamár paraszt, akinek fogalma sincs politikáról és viszonyokról, denique a kapacitatio köszörűkövén megtompítottam gyilkos szándékú tőrét, s kedves rajkód életben és tökéletes épségben maradt, nem hogy meg nem ölték, hanem még csak zsidóvá sem lett, azaz környül sem metéltetett. És ezt nekem köszönheted, mert a cenzor az öreg Rezseta volt, az öreg Rezsetával pedig csak én tudok beszélni. Tőle a nyomdába mentem, s ott is végeztem. Olyan formában nyomják, mint a János vitéz első kiadása, ívét 22 pengőért szép velinpapiroson 1000 példányban. A nyomtatási költség és a bekötés mindössze mintegy 130 pengő, ára 40 p.kr. lesz, s így levonva a nyomdai költséget és a könyvárusi procentet, tiszta hasznod lesz, ha az 1000 példány elkel, körülbelül 400 pengő. Ha akarod, e 400 pengőt a legközelebbi alkalommal saját erszényemből elküldöm, csak arról az egyetlen egyről biztosíts, hogy addig a legközelebbi alkalomig megnyerem a nagy lutrit… Hát te meddig vagy a windsori víg dámákkal? ugye baromi veszekedett munka? Küldj legközelebb az én számomra János királyból egy kis mutatványt, én is küldök neked a másik lapon Coriolanból, megláthatod belőle, mennyi szabadságot veszek mind a külsejére mind a belsejére nézve; úgy hiszem, a magyar nyelvtől nemigen kívánhatni ennél többet, már ez is óriási feladat. Néhol egy-egy sorral hosszabbra jövök ki, de ezt a híres Schlegel is teszi, pedig ő német, s angolból németre fordítani a magyarhoz képest valóságos gyerekjáték. - Lehellel hallgatok, míg Coriolant el nem végzem, akkor egész erővel bele kapaszkodom; 37 strófa van meg belőle, 8 soros. Előbbeni levelemre még nem feleltél, tán ez az első alkalom, hogy emberi lénynek kétszer írok egymás után. - Hogy vagytok? persze jól; mi is, rettentő dicsőséges boldog életünk van, de azért nem feledjük Szalontát, hát ti Pestet? Kész-e már Tholdy, hé? iparkodj', mer' a saraglyádba hágok, ha Pestre jősz, készíti már komámasszony, az elemózsiát az útra? siessen, kedves komámasszony, az isten áldja meg, avval a libapecsenyével, a sonkával és a pogácsával… Laci, te meg ne pityeregj aztán, ha eljön apád, lásd Julcsa nem sír, hiszen nem lesz itt apátoknak semmi baja, legfölebb a pénzét lopják ki a zsebéből, az megesik az olyan ostoba falusi emberen. Azért, öcsém Jankó; sok pénzt ne hozz magaddal, beérem egypár száz pengővel. Isten megáldjon!"

29.

A költő évekig éjjel-nappal várja a forradalmat. „Érzem előre - mondja barátainak -, mint kutya a földrengést.” Az év elején, amely a várva-várt fordulatot végre meghozza, a körülmények, vagyis a gondok ellenére is újra és újra hosszú és békés időre szóló terveket készít. Belefoghat végre gyermekkora óta dédelgetett tárgyába, a *Lehel*-be. Hősköltemény lesz, nem mesebeli: valóságos történelmi hősökkel, de mégis igazi népies hangon, mintha a költő „nem írástudóknak, nem az úri rendnek”, de közvetlenül a „szűrös, gubás embereknek” beszélne; most mutatja meg, hogy kell népies, magyar eposzt írni… Töredék lesz ez is. A verset, amely a nyugodt körülmények közt kitűnően halad, még sürgősebb dolog szakítja félbe. A *Coriolán* magyarra ültetése; a költő Arany és Vörösmarty társaságában Shakespeare összes műveinek lefordítására készül. „Én Coriolalon kívül még okvetetlen lefordítom Romeót, Othellót, III. Richárdot, athenei Timon-t, Cymbelínet s talán IV. Henriket és a Téli regét…” Az utóbbiakból még töredék sem lesz. De ezt csak mi, az utókor tudjuk.

Az 1848-as esztendő a férfimunka esztendejének indul.

A líra sem pihen. Az év első öt napján öt verset ír a költő, mintegy diákos fogadalomból, hogy méltó cselekedet nélkül egy nap sem tér pihenőre. Ezek közt van a minden sorából kemence-meleget árasztó *A téli esték*; a későbbiek közt pedig a *Minek nevezzelek? A rab oroszlán* s a magyar sivárság gazdag képe, a megint csak a holland mesterek művészi tökéletességére emlékeztető, de az éles-tiszta hazai színekkel festett *A puszta, télen.* Vagy ez is inkább Csicsikov úr egyik utazását idézi?

Leveles dohányát a béres leveszi
A gerendáról, és a küszöbre teszi,
Megvágja nagyjábul,
S a csizmaszárábul
Pipát húz ki, rátölt, és lomhán szipákol,
S oda-odanéz: nem üres-e a jászol?

Nem tudni, leíró versei közül nem ez-e a legnagyobb. Megrázóbbnak ez a legmegrázóbb, noha személyes rész ebben sincs egy szónyi sem. Ebből a humor színei is hiányzanak. Tán ebben a téli hidegben a legvalódibb a kor és Magyarország.

Alkonyat felé ha fáradtan elűlnek,
A rónára halvány ködök települnek,
S csak félig mutatják
A betyár alakját,
Kit éji szállásra prüsszögve visz a ló…
Háta mögött farkas, feje fölött holló.

Ebből az időből való az *Anyám tyúkja*, ez a paraszti kis interieur-remek… s a *Szerelemnek rózsafája*, a *Hideg, hideg van ott kinn*, a *Szeretlek én, szeretlek téged*: a finom érzelmek élesvonalú rajzai a szélcsendben tisztára simult lélek felületén.

Ebbe a munkás nyugalomba vág be a forradalom. A versek hangja egyszeriben a torony tetején irányt váltó szélkakasé. Január 6-án Messinában kitör a fölkelés, 12-én már Palermóban van, 27-én Nápolyban, aztán mint a meggyújtott kanóc, végigszalad a félszigeten s északnyugatra Párizs, Lisszabon felé jó kitérőt végezve megindul keletre, útjában úgy veti szét a zsarnokság, a hűbéri rendszer rég aláaknázott fellegvárait, hogy a költő belepirul a

gyönyörbe. A dinasztia meleg palástja alá húzódott főnemesség pedig a rémületbe. Mi lesz, ha az olasz példa a többi gyarmati-hűbéri sorba nyomott népnél is visszhangra talál?

Az első visszhangot Magyarország adja, mondanunk sem kell, hogy a fiatal költő ajkával.

Megunták végre a földöncsúszást,
Egymásután mind talpon termenek,
A sóhajokból égiháború
Lett, s lánc helyett most kardok csörgenek,
S halvány narancs helyett a déli fák
Piros vérrózsákkal lesznek tele -
A te dicső szent katonáid ők,
Segítsd őket, szabadság istene!
- - - - - - - - - - - -
Eljő, eljő az a nagy szép idő
Amely felé reményim szállanak,
Mint ősszel a derűltebb ég alá
Hosszú sorban a vándormadarak.

A lendületes szép vers nem jelenhet meg. Túlságosan merész, az óvatosak szemében enyhe haza- vagy legalábbis felségárulás. Nem egy test s vér vagyunk-e Ausztriával, az olasz irredenta elsősorban nem a császár-király szent jogai ellen irányul-e? A magyar csapatokat Olaszországba vezénylik; mi történik, ha ezek él találják olvasni ezt a verset?

A költő már rég nem törődik az aggodalmaskodók véleményével. Régóta látja az örök különbséget a közügy és a politika között. Az elsőért lelkesedik, a második számára csak megvető legyintései vannak. „Politikai életünket távolrul néztem, vagy rá sem néztem, amiért részint egyoldalúsággal, részint bűnös egykedvűséggel vádoltak. A rövidlátók! Én tudtam azt, amit ők nem tudtak, és azért szánakoztam a napi politika kurjongató hősein s mosolyogtam a fontosságot, melyet magoknak tulajdonítottak; tudtam, hogy az ő fényes tetteik és fényes beszédeik nem egyéb, mint homokra rajzolt kép, melyet a bekövetkező viharnak első lehellete elsöpör; tudtam, hogy ők nem azon nagy színészek, kik a világ színpadán az újjászületés óriási drámáját eljátsszák, hanem csak a decoratorok és statiszták, kik a függönyöket aggatják s a színpadra székeket és asztalokat hordanak.” Éleslátása, műveltsége és értesültsége valóban messze a politikusok fölé helyezi. Ő, aki az ország csaknem minden megyéjét többször beutazta, a hajdani vándorszínész, a csavargó diák, a csárdaszínek és városi lebujok egykori lakója, úgy ismeri az ország s a nép helyzetét és hangulatát, olyan politikai iskolán ment keresztül, mint kívüle senki. Mindez könyörtelenséggel és aggodalommal tölti el. Könyörtelenséggel a teendők gyors végrehajtásában és aggodalommal, hogy vajon képes lesz-e a megújhodásra a nemzet, amelyet ő, tán nem lesz szükségtelen újból hangsúlyozni, a néppel azonosít? Február 24-én Párizsban társadalmi forradalom üt ki, a barikádokon a munkásokat a vörös zászló és Louis Blanc szocialista igéi vezetik. Semmi ellentmondás abban, hogy a szirénasíphangú dal, amelyet ez az esemény a költőből fakaszt, a nemzeti dicsőség szólamát is megzendíti. Hazafias felbuzdulásnak sem lehet nagyobb célja, mint az elnyomott népmilliók felszabadítása.

Kemény szél fúj, lángra kap a szikra,
Vigyázzatok a házaitokra,
Hátha mire a nap lehanyatlik,
Tűzben állunk már tetőtül-talpig.

Édes hazám, régi magyar nemzet,
Alszik-e csak a vitézség benned,
Vagy apáink halálával elhalt?
Illik-e még oldaladra a kard?

Aki a szellemi megnyomorítottság, a szolgalelkűség olyan példáival találkozott, mint ő, s aki csaknem mindent a nagy jellemek hősi önfeláldozásától várt, annak kínzó kétkedéssel, méltán felmerülhetett fejében ez a gondolat.

Vajon most, ha eljön a nagy munka,
Meg bírjuk-e védeni mi magunkat?

Oh magyarok istene; add jelit,
Ha a kenyértörés elközelit,
Hogy az égben uralkodol még te
A magad s néped dicsőségére!

És diadalra vezeted ezt a népet az udvar és arisztokrácia elleni szent háborúban - a következő versekből s a költő szerepléséből ez derül ki. Eddig írói zsenialitásával foglalkoztunk. Ezentúl állandóan szem előtt kell tartanunk forradalmári éleselméjűségét, amellyel a nép ügyét szolgálta, s amelyet azon a helyen, ahol állt, Magyarországon, nem lehet az előbbitől elválasztani. Nagy író nincs nagy jellem, nagy merészség nélkül. Irodalmi állásfoglalásától elválaszthatatlan állásfoglalása a társadalmi harcokban. Most leljük meg összeférhetetlenségének, izgágaságának rugóit: a megnemalkuvást, a törhetetlen elvhűséget. Most következik a népiesség igazi értelmezése is, amely a költőt összetéveszthetetlenül elkülöníti elődeitől s epigonjaitól, s amely világosan megmutatja, hogy az irodalmi irányzatban, amelyet megindított, kik az ő rokonai.

Az önkényuralmi rendszerek bukásának utolsó pillanatáról utólag mindig megállapítható, ha akkor csak egy kicsit több erélyt mutatnak - ha csak egy ezreddel több katonát rendelnek a veszélyeztetett pontra - a forradalom sose tör ki. De éppúgy megállapítható az is, hogy ez az utolsó energikus tett végül mégis mindig elmarad; azért, mert ez az energikus húzás a lényeget mégsem oldja meg, s akárhányszor megismétlődik, a kitörés veszélye mindannyiszor visszatér; s végül mégis bekövetkezik előbb vagy utóbb; minél utóbb, annál hatalmasabban. A Habsburg monarchia vezetői 1848 márciusától fogva másra sem gondoltak, mint ilyen erélyes intézkedések hozatalára. A forradalomnak csak azért engedtek, hogy eszüket s erejüket összeszedjék s visszaüssenek a fölkelőkre. Az idő mintha őket igazolta volna; ha végül idegen segítséggel is, de sikerült felülkerekedniök. Az idő azonban csak átmenetileg igazolta a Habsburg monarchia vezetőit. Ha az 1848-as magyar szabadságharc idején ezek a vezetők nemcsak erejüket feszítették volna meg, hanem az eszüket is, bizonyos, hogy a Habsburg monarchia nem bukik olyan hatalmasat, mint aminőt pontosan hetven év múlva - de csaknem ugyanennek a császárnak az uralma alatt - bukott, amikor is ízzé-porrá törve végleg megsemmisült. Tettünk célzást rá, ez nem volt történelmi szükségszerűség. A történelmi szükségszerűség - azaz egészséges fejlődés - azt kívánta s kívánja ma is, hogy az itt élő, egymástól elütő, de egymással tarka- s fehér bab-szerűen összekevert s ezért egymással folyton torzsalkodó népek valami összebékítő keretet kapjanak. A monarchiák idején ez a keret természetszerűleg itt is - mint másutt is - monarchia volt. Oroszország is ilyen tarka nép-medence volt, s ezt az edényt a forradalmak tüze se pattantotta szét. A Duna-völgyi népeknek sem kellett volna szükségszerűen szembekerülniök egymással a Habsburgok eltűnte után sem. Hogy ez a keret már az első feszítést - az önmagában értékes nemzeti öntudatosodás feszítését - sem állta ki, azt mint említettük, vezetőinek tehetségtelensége okozta. A Habsburgok nagymúltú trónján II. József óta, mondhatni csak agy-tompa császár ült, köztük egy ténylegesen ütődött. A Habsburg monarchia közvetlen vesztét tehát nem az erő hiánya okozta, hanem egy figyelemreméltó

elbutulási folyamat, egy különben jól működő társadalmi szervezet agyérszűkülete. Ez figyelhető már meg 1848-49-ben; ezt az állapotot vette át s rögzítette az akkor trónralépő császár egészen haláláig, 1916-ig.

Hogy a bécsi kamarilla - a szellemileg gyönge császár helyett uralkodó államtanács - mennyire a maga korlátoltságának ködfelhőiben élt, s ezt a ködöt mennyire olimpuszinak hitte, vagy is a lenti valóság nem ismerésének milyen nyugalmában tette maradi intézkedéseit, arra a legjellemzőbb, hogy végül már sokan azok is valamiféle reformokat emlegettek, akik a köztudat szerint a reformokon csak veszthettek. Nem mind őszinte; de ez a néhány is viselkedésével olyan látszatot keltett, hogy a történelem a nemes grófnak, Széchenyinek ad igazat: függetlensége előzetes teljes kivívása nélkül is talpra állhat a nemzet. Mintha a Bécs szolgálatába állt főurak is megértették volna, nekik is csak hasznukra lesz, ha a nemzet emelkedik. Vagy csak a szólamok vizét akarták a malmukra vezetni? Későbbi viselkedésük erre vall: De 1846-ban ők is a főúri birtokok kötöttségének némi lazításáról, az országgyűlés megreformálásáról, sőt némi sajtószabadságról beszéltek. Úgy látszott, ha lesz is ellenállás a békés fejlődés útján, azt Széchenyi győzi le a szép érveivel, és nagy ellenfele, Kossuth másodrendű szerepre szorul azon a bizonyos színpadon. Talán ki is szorul róla.

Voltaképpen ekkor még ő sem akar semmi rendkívülit. Miért akarja kitisztázni alkotmányilag azt az eredendő históriai helyzetet, hogy Magyarországot és Ausztriát csak az fűzi össze, hogy közös uralkodója van és semmi egyéb? Nem azért, hogy a Habsburgokat elűzze, vagy csak gyengítse is. Neki a regnum independens csak önálló vámterületet, önálló pénzügyet jelent: lehetőséget pontosan azokra a reformokra, amelyeket Széchenyi is akart. Az ő hívei közt is voltak bőven nagybirtokosok.

A két ellenfél között igazánból már megszűnt a vita, amikor ismét szembekerülnek. Nem egymás hibájából s így nemigen drámai ellentéttel. Dolgukba, amely lényegében már közös, egy idegen erő szól be, durván és ostobán: a bécsi udvar. Annak se innen, se onnan nem kell Magyarországon reform. Annak semmiképpen nem kell erős magyar nemzet. A király, illetve a környezete, a magyarokban nem alattvalókat lát, hanem gyarmatos népet; a magyar királyról kiderül, hogy minden porcikájában és intézkedésében csak és csakis osztrák császár. Még az sem; egy szűkkörű uralkodó réteg feje; ez a réteg teszi majd tönkre a magyarok ügyét, tönkretéve azokét a népekét is, amelyeket a magyarok ellen fölvonultat, a divide et impera szerfölött bölcsnek tetsző elve szerint. Ez az aggastyánok irányította uralkodó réteg akart magának olyan életet s ehhez olyan társadalmat, aminőt nagyapáitól hallott dicsérni. Mindezt azokban az esztendőkben, amidőn Európa már a vonatközlekedésre, a gázvilágításra, az acélból való írótollra, a bankügyletekre rendezkedik át, s London és Párizs népe szocialista követelések közben szedi föl egyre gyakrabban az utcaköveket.

Ilyen hangulat izzik Magyarország alsóbb rétegeiben is, noha az országban még csak egy vasútvonal közlekedik, s jobbágyviskókban olajba áztatott rongyszalag, az úgynevezett pilács pisla lángja világít.

Amíg a pozsonyi országgyűlés szépszavú szónokai arról vitáznak, hogy milyen megbízhatósági motozás alá vessék azokat, akiket apránként, egyesével valamikor majd mégis bebocsátanak az alkotmány híres sáncai közé, a „tejjel-mézzel folyó Kánaánban” enyhe éhínség dühöng. Már az 1846-os termés rossz volt. 47 elején Pesten ingyen kenyeret kell osztani; a megyékben hasonló a helyzet; egymagában Bihar 81 914 éhezőről ad jelentést. Az 1847-es termés még az előző évinél is rosszabb. A városok tele vannak földönfutóval. A zavargás egészen nyugat-európai méretet és jelleget ölt. „A kommunizmus elveit - írja 1848 januárjában az egyik lap - kezdik nagyon rosszul fölfogni fővárosunkban, úgy, hogy a csavargók egyre vakmerőbb tettekre vetemednek.” Alig győzik eltoloncolni őket. Míg a rendek örömkönnyeket sírnak,

hogy a magyar országgyűlést a magyar király - háromszáz év után először! - magyarul nyitotta meg, az egyszerűbb magyarok éhtífuszban meghalt gyermekeiket siratják, azon a kevés földön, amelyet a végtelen urasági birkalegelők közül úgy-ahogy magukénak mondhatnak. Jobbágyfelszabadítás? Hol vagyunk már attól. Az már csak a rossz lelkiismeret kérdése s az aggodalmaskodó lelkeké, akik a nagyobb rosszat ezzel vélik elkerülni. A nép, az ország igazi kérdése, mondjuk ki kereken, a földosztás. Nem a jobbágyterhek megválthatósága, a földesurak kármentesítése, mert vajon miből váltson jogot és földet magának az, akinek semmije nincsen? Ilyen egyszerű feltárásban a dolog, sajnos, csak akkor lesz világos, amikor már a körömre ég.

A birtokosok közül az iparosodás hívei, akiknek már szabad munkásra van szükségük, értik az idők szavát; a maradiak csak akkor értik meg, hogy a jobbágyi sorban tartott dolgozókkal mégsem lehet modern gazdálkodást folytatni, amikor ezt az alsó néprétegek értetik meg velük. A háborgó parasztság nélkül vajmi kevés sikert ért volna el az igazi hazafiaknak az a kis csapata, amelynek tagjai saját érdeküket alá tudták rendelni a nemzet érdekének, s birtokos létükre elismerésre méltó önzetlenséggel a nép ügyét szolgáltatták, szóval, írással, majd életük bátor feláldozásával. Élükön a két Batthyányval: Kázmérral, aki mint az ország egyik legvagyonosabb földesura tűz ki többezer forintos pályadíjat a robot és dézsma ellen írandó művekre és Lajossal, aki férfias egyenességgel áll a kicsinyes pártharcok közepette s aztán a dinasztia hóhérainak puskacsöve előtt.

Az úrbéri szolgáltatások, a nemesi kiváltságok eltörlése, a pozsonyi országgyűlés demokratikus törvényei nem a forradalom szülöttei, hanem a forradalomtól való rettegésé. Az oly hirtelen megvilágosodott rendek nem a népet akarták gyors buzgalmukkal megmenteni, hanem a magukéból azt, ami még menthető. Nem a távoli példákból okultak, nem a külföldi forradalmak ejtették őket kétségbe - akkora gyávasággal mégsem lehet vádolni őket -, forradalmak odakünt azelőtt is dúltak, s rendre megálltak az ország határán. A rendek a hazai veszély hírére rakták le a magas érveknek évtizedek óta oly kitartóan forgatott fegyvereit. „Tizedikén - írja emlékirataiban Lónyay Menyhért - szegény Atyám elmondá aggodalmait, félelmét a parasztlázadástól; tervezgette, hogy legjobb volna családostul nagy városba, példának okáért Bécsbe húzódni.” „Egész áldott nap híreket hajszoltunk - mondja egy másik szemtanú, Páskay Gyula -, kaptunk olyan újságot is, hogy Pest alatt a Rákoson százezer ember csődült fegyver alá… elhittük e hírt utolsó betűig.” Elhitték a hírt a konzervatívok is; gróf Pálffy éppúgy, mint Kossuth vagy Deák - kár volna annak igazsága mellett tovább bizonykodni. A Rákoson valóban tízezres tömegekben gyülekeztek a parasztok. Épp vásár volt.

30.

A pozsonyi német polgárok feje és házteteje fölött minden különösebb baj nélkül röpültek el a forradalom szikrái. Elrepültek volna Pest fölött is, ha a vásárra feltódult vidékiek a németajkú várost két-három napra nem teszik a magyarság fővárosává, és ha nincs az a kis csoport, az a kávéháznyi baráti együttes, amely a szikrákat, szinte a markában, lánggá élesztette-fútta; ha nincs a fiatal költő; a lángot aztán ő szórta szét a városban, az egész országban. A kedvező talajra, amelyet ő dolgozott meg, s amelyen most az ő szavára gyúltak ki ezer- és ezerszámra a szabadság örömtüzei. Irodalmi csoportnak még nem volt ekkora sikere, ilyen közvetlen hatása a közönségre. Büszke lehet a magyarság, hogy történelmében volt korszak, ha oly rövid is, amikor a szellem embereinek szavára hallgatott.

Holott az egész forradalmi kavargásban a fiatal költő az egyetlen tudatos és elszánt forradalmár; senki más, azok sem, akiket magával ránt, s akikkel később rendre meghasonlani kénytelen. Ennyire képes egy ember akarata? Sajnos, nem sokáig vigasztalhatjuk magunkat ezzel a gondolattal. Egy ember, ha kipattanthat, s aztán egy ideig irányíthat is olyan történelmi eseményeket, amelyek nélküle sose pattannak ki: történelmi helyzeteket nem teremthet a legszívósabb akarattal, a lángelme leghatalmasabb alkotóerejével sem. A fiatal költő akarata kezdetben villámgyártó felhő; hamarosan a tűzhely izzó lapjára hullt vízcsepp: sűrű robbanásokkal sistereg, forr, önmagát emészti el. Ez volt az ő tragédiája s egyben a magyarságé. Az vigasztalhat bennünket, hogy egy nemzet életében a tragédiák sem esnek haszontalanul.

„Oh mikor én meghallottam, hogy Lajos Fülöpöt elűzték, s Franciaország respublica!…

Egy Pesttől távol eső megyében utaztam, s ott egy fogadóban lepte… rohanta meg e hír szívemet, fejemet, lelkemet, idegeimet.

- Vive la république! - kiálták föl, aztán némán, merően álltam, mint egy lángoszlop.”

Elhihetjük, hogy szóról szóra így történt abban a Veszprém megyei csárdában - ez a sorsdöntő esemény is egy csárdában - az álmélkodó magyar vagy sváb parasztok között.

„Nyakra-főre siettem a fővárosba… de még semmi sem történt.”

A polgári forradalmak szinte jelképszerűen Európaszerte bankettel kezdődtek. Az éhező párizsi munkások közvetlenül azért tépték fel az utcakövezetet, mert a rendőrfőnök megtiltotta a polgároknak, hogy a letiport lengyelek egészségére egy jó vacsorát elköltsenek. Ilyen melléklépcsőkön érkezik néha a szabadság istennője.

A francia forradalmat a pesti polgárság, az Ellenzéki Kör is nagy lakomával üdvözölte. Azzal akarta üdvözölni a pilvaxbeli, a „központi ifjúság” is, mégpedig, a hazafiság kidomborítására szabad ég alatt, a Rákos mezején, az egyenlőség és testvériség kidomborítására pedig azzal, hogy a vasárnapra, március 19-ére tervezett vacsorán a meghívott Ellenzéki Körön s az egyetemi ifjúságon kívül a nép is részt vehetett. A vacsora egyik felköszöntője lett volna a *Talpra magyar*, amelyet a költő még március 13-án megírt. A második pedig a királyhoz felterjesztendő 12 pont, a *Mit kíván a magyar nemzet*, amelyet a vacsora résztvevői majd aláírnak.

A vacsora, mint tudjuk, elmaradt. Valószínűleg elmaradt volna március 15-ike nélkül is; 14-én este az esetleges zendüléstől tartó Klauzál indítványára az óvatos Ellenzéki Kör úgy dönt, hogy a kérelmet a 12 merész ponttal jó volna előbb az országban köröztetni, egypár százezer aláírást szerezni rá, és csak aztán terjeszteni a vacsorázók elé.

Este a Pilvax közvéleményi asztalánál az ifjak keserűen tárgyalják a meghátrálást. Minek óvatoskodni még? A lapok hasábjain, amelyeket már bizonyára mindenki többször is átfutott, ilyen hírek ékeskednek: A szász király engedett végre népe kitartóságának: minisztereségét elbocsátotta és a sajtószabadságot megengedte. Franciaországban az orléansi család jószágai sorshúzás útján ki fognak játszatni. Madridban növekedik a köznyugtalanság. Varsóban kitört a lázadás. Prágában forradalom… S a pesti lapokban?… Kossuth arcképe kapható a *Pesti Divatlap* szerkesztő hivatalában és Emich Gusztáv könyvárusnál az Úri utca szögletén, nagy formátumban, kínai papíron, 1 forint 20 krajczárért, kis alakban 40 pengő krajczárért…

A kávéház is, mint minden fogadó, mint az egész város, zsúfolásig tele van a vásárra feltóduló magyarokkal. A zaj, az állandó torlódás indokolja, hogy amikor tíz óra tájban egy húsz év körüli fiatalember berohan a kávéházba, a biliárdasztalra kell felállnia, hogy tudtul adhassa a rendkívüli hírt:

- Uraim, a pozsonyi ifjúság küldöttje vagyok! Most jöttem a hajóval. Tegnap Bécsben is kiütött a forradalom… Metternich megbukott!… A nép barikádokat emel és fegyverkezik!…

Az egykorú lapok szerint „villámcsapásként hat ez a riasztó hír a jelenlevőkre”. Általános megdöbbenés. Már Bécs, a lojális Bécs is? A pillanatnyi csendet érces hang töri meg: „Íme a forradalom förgetege már itt zúg a közeli szomszédban. És mi tétovázunk? Nem! Cselekedni fogunk.” Mindenki a közbekiáltóra tekint.

Összefont karokkal egy asztal tetején a fiatal költő állt. „Beesett, halvány arcát pirosra festé az izgalom, mélytüzű, fekete szemeiben szokatlan láng gyúlt ki.”

Jönnek a részletek is. A bécsi forradalmat a diákok kezdték, a technikusok és az orvos-növendékek. A katonaság sortüzet adott, öt halott. De aztán az egész város felkelt, s a császár végül is engedni kényszerült.

A kávéház tovább zsibong; megérkezik Klauzál, a kedélycsillapító, fel is szólal, de most már kinevetik. A lármában egy szót sem érteni, sokan már haza készülnek. Egy, még ismeretlen fiatal író, Vajda János bezárta az ajtót - addig senki sem távozhat, amíg valami döntés nem lesz. Az ifjúság vezetői gyorsan határoznak. Holnap, a bécsi mintára tüntetést kell rendezni az egyetemi hallgatókkal. Találkozás korán reggel itt a kávéházban. A költő hazamegy; nem aludni.

„Az éj nagy részét ébren töltöttem feleségemmel együtt, bátor, lelkesítő, imádott kis feleségemmel, ki mindig buzdítólag áll a gondolataim, terveim előtt, mint a hadsereg előtt a magasra emelt zászló. Azon tanácskoztunk, mit kell tenni? Mert az határozottan állt előttünk, hogy tenni kell és mindjárt holnap… hátha holnapután már késő lesz!”

„Logicailag a forradalom legelső lépése és egyszersmind fő kötelessége szabaddá tenni a sajtót…” Bevallhatjuk, hogy a cenzúrával nem volt annyi baj, mint gondolni lehetne. Sajtóvétségért sose ült oly kevés ember Magyarországon, mint épp azokban a napokban: mindössze egy ült: Táncsics. De ez volt a nemzetközi menetrend szerint az első állomás; a forradalmakat nem az elnyomók durvasága, hanem az elnyomottak érzékenysége robbantja ki... „a többit az istenre bízom és azokra, kik rendelve vannak, hogy a kezdetteket folytassák; én csak arra vagyok hivatva, hogy az első lökést tegyem… és ha lelövöldöznek? isten neki: ki várhat ennél szebb halált?”

„Korán reggel az ifjak kávéházába siettem…”

Így kezdődött a várva-várt nagy nap, a szabadság ragyogó korszaka. Később szakadni kezdett a havas eső, és szakadt egész késő estig.

A kávéházban nyolc órakor csak egy-két fiatalember lézengett. Hamary szerint összesen hat - igen nyomott hangulatban. A költő szerint „nagy búsan politizáltak”. Bulyovszky Gyulát magával viszi a költő, „a többieknek meghagytam, hogy az érkezőket tartsák itt, míg vissza nem jövünk”.

Értesítést várva, ha valami történik.

A fiatal költő nélkül semmi sem történt volna.

Még talán kísérlet sem, hogy forradalmi cselekvés terére ragadják a fővárost, melynek lakossága akkor még csekély, nagyobb részben császárhű, vagyis politikailag elszomorítólag éretlen volt. Vajda János - mint kitűnő költő - kitűnő megfigyelő is. Az akkori Pest polgárságát így jellemzi:

„…volt néhány ügyvéd, író, földbirtokos - ezek és a tanuló ifjúság képezték általában a magyar és ezeknek színejava azt a dinamitszerű elemet, melynek lelke mélyén forrott kohószerű hévvel a cselekvés vágya, a gyors, azonnali éspedig nagyszerű cselekvésre, mely egyszerre letörülje arcunkról az általános lenézetés miatti szégyenérzet égető pírját, mert szörnyű kimondani, de úgy volt, hogy Európa vagy nem is tudott rólunk, vagy aki tudott, mint kiváltkép a német, csak gúnyolódva, mint európai khinaiakról szólt rólunk."

Vajda így ír tovább:

„A párizsi forradalom hírének hatása alatt a közvélemény asztala elhatározta, hogy tagjai járjanak szét az egész városban: vendéglők, kávéházak polgárságát igyekezzenek fölvilágosítani a pillanat követelményei felől és megnyerni a cselekvés céljának."

Nem sokat ért.

„A sörkorcsmák akkori közönsége, Német- Osztrák- Csehországból bevándorolt, magyarul egy kukkot sem értő, amellett még az akkori rendszer szerint körülbelül mentelmi jogot élvező jogászság iránt meglehetős ellenséges indulatú nyárspolgárság kétségbeejtőleg közömbös volt a magyarság és a szabadság eszméje iránt. Sőt még a tanuló ifjúságnak is csak a szellemesebb része volt alkalmas kovásza a forradalmi mozgalomnak, egy része még vizenyős volt, melyet nem könnyű volt felgyújtani."

De hallgassuk meg magának a költőnek a tanúvallomását. A nagy nap estéjén - akár egy diák - naplóírásba fog, sajnos néhány nap után, éppoly diákosan, abbahagyja. Erről a reggelről még ezt írta föl:

„Haza menvén, előadtam szándékomat a sajtó rögtöni fölszabadításáról. Társaim beleegyeztek. Bulyovszki és Jókai proklamációt szerkesztettek, Vasvári és én föl s alá jártunk a szobában. Vasvári az én botommal hadonászott, nem tudva, hogy szurony van benne; egyszerre kiröpült a szurony egyenesen Bécs felé, anélkül hogy valamelyikünket megsértett volna.

- Jó jel! - kiáltánk föl egyhangúlag.

Amint a proklamáció elkészült s indulófélben voltunk, azt kérdém, micsoda nap van ma?

- Szerda - felelt egyik.

- Szerencsés nap - mondám -, szerdán házasodtam meg!

Lelkesedéssel és a sors iránti bizalommal mentünk vissza a kávéházba, mely már tele volt ifjakkal. Jókai a proklamációt olvasta föl, én nemzeti dalomat szavaltam el; mind a kettő riadó tetszéssel fogadtatott.

A kávéházban azt határoztuk, hogy sorra járjuk az egyetemi ifjúságot, s majd teljes erővel kezdjük meg a nagy munkát. Először az orvosokhoz mentünk. Szakadt az eső, amint az utcára léptünk, s ez egész késő estig tartott, de a lelkesedés olyan, mint a görögtűz: a víz nem olthatja el.

Az orvosi egyetem udvarában ismét fölolvasta Jókai a proklamációt és én elmondtam a nemzeti dalt. Innen a mérnökökhöz, ezektől a szemináriumba, a jogászokhoz vonult a számban és lelkesedésben egyaránt percenként növekedő sereg. A szeminárium csarnokában elénk állott egy professzor, és azt mondta nagy páthosszal:

- Urak, a törvény nevében…

Többi szavait elnyelte a sokaság mennydörgő kiáltása, s a tisztelt tanár többé nem juthatván szóhoz, szépen elkotródott. A jogászok rohantak ki az utcára, hogy velünk egyesüljenek.

Közülök Vidács emelt szót, elmondta, hogy professzoraik a tartandó lakomában résztvevést eltiltották kicsapási büntetés mellett. Kacaj és bosszankodó kifakadások a hallgatóságban. De a lakoma már csak mellékes dolog volt. Jókai ismét fölolvasta a proklamációt s a tizenkét pontot, s én velem elszavaltatták a nemzeti dalt. Mind a kettőt fanatikus lelkesedéssel fogadták, s a refrainben előjövő »esküszünk«-öt mindannyiszor visszaharsogta az egész sereg; mely a téren állt.

- Most menjünk egy cenzorhoz és vele írassuk alá a proklamációt és a nemzeti dalt! - kiáltott valaki.

- Cenzorhoz nem megyünk - feleltem -, nem ismerünk többé semmi cenzort, el egyenesen a nyomdába!

Mindnyájan beleegyeztek és követtek.

Landerer nyomdája legközelebb volt hozzánk; oda mentünk."

A készülő forradalmat akkor még nem egy szakasz gránátos, ahogy a kortársak állítják, hanem az a két-három rendőrkém is leszerelhette volna, aki ezúttal is bizonyára ott ődöngött a kávéház körül. Tulajdonképpen csak egy embert kellett volna elfogniuk, esetleg megkötözniük, esetleg leütniük; mert az védekezett is volna. Meghatva kell gondolnunk reá.

A hatalomnak a rossz lelkiismeret ennyire inába szállatta a bátorságot? Vagy az egész mozgolódást annak ítélte, aminek készült: egyszerű diáktüntetésnek, amelyhez hasonló azelőtt is, azután is nem egy volt, s amelyet valószínűleg el fog mosni az eső?

A mozgalom valóban csak diáktüntetésnek indult; egy vers lökte föl történelmi eseménnyé.

A kávéházi vitatkozókat, a tantermekből a félbemaradt óra örömével kitóduló orvosnövendékeket, mérnökjelölteket, szeminaristákat, jogászokat a fiatal költő kemény pátosza üti hősökké, az elszánt indulat, melynek hitelességében nem lehet kételkedni. Az első forradalmi tett, a sajtószabadság gyakorlati kivívása, még úgy játszódik le, mint ártatlan diákcsíny. Degré pontosan leírta a híres jelenetet. Amikor a fiatalok bevonulnak a nyomdába, hogy a *Nemzeti dal*-t (melyen mellesleg a cenzor sem találhatott volna semmi kivetnivalót) önhatalmúlag kinyomtassák, „Landerer szárazon mondta: - Lehetetlen, nincs rajta az engedélyezés. - Összenéztünk, nem tudtuk, hogyan kell csinálni. Landerer odasúgta: - Foglaljanak le egy sajtót. - Irinyi József a nagy gépre rátette kezét e szókkal: »E sajtót a nép nevében lefoglaljuk.« - Erőszaknak ellent nem állhatok, felelt Landerer."

De a népgyűlésnek kint a nyomda előtt már komoly forradalmi íze volt.

Az első magyar forradalmat, az 1514-est, tulajdonképpen az uralkodó osztály szervezte meg azzal, hogy a Rákoson összegyűjtött százezer parasztot, s élelmezésükről elfeledett gondoskodni. Ezt a másodikat a véletlen szervezte meg.

A rákosi vásár ott zajlott alig pár lépésre a város szívétől. Az eső hamar szétverte az országos vásárt; az ország minden részéből összesereglett marhahajtók, juhászbojtárok, parasztok és mesterlegények egyéb dolog híján beszállingóztak a városba elébb csak bámészkodni, aztán lelkesedni, majd engedelmeskedni az elhangzott mondatoknak. Szebb találkozásról a költő álmodva sem álmodhatott - élete legnagyszerűbb felléptére a sors egy kis népi országgyűlést rendelt. A német polgárok riadtan nézhették az esernyős diákok közé keveredett szűröket és gubákat; ezekhez, mint tudni való, hozzátartozik a fokos is. Ezek előtt dördült el újra és újra a híres szöveg:

Sehonnai bitang ember,
Ki most, ha kell, halni nem mer,
Kinek drágább rongy élete,
Mint a haza becsülete.

A remek szerkezetű vers hat szakaszában úgy fut az egyirányú indulat, mint egy hattörésű villám. A bojtárok tán nem értették pontosan benne a hazát, a régi kardot. De bizonyára értették benne a virtust: a haza előfeltételét, s elhihetjük, hogy az ismétlődő refrén végén az ő szájukat is kinyitotta; a refrén első sora páratlanul szerencsés: az úr ajkán áhítat, a parasztén káromkodás; soha ilyen párosítást egy haza megteremtésére:

A magyarok istenére
Esküszünk -

S a vers szinte szájba rágja:

Esküszünk, hogy rabok tovább
Nem leszünk!

Ez a veszélyes erejű tömeg áramlott a városháza elé, aztán a helytartó budai székházához. A forradalmi választmány belépett a terembe, a sokaság az udvart, lépcsőket és folyosókat foglalta el. Újra Degrét idézzük: „Soha életemben oly rémült arcokat nem láttam, mint ezeké a nagyságos kir. tanácsos uraké volt.” Az ablakon át kipillantottak a tömegre, és minden követelést azonnal teljesítettek. Megerősítették a 12 pontot, azonnal kibocsátották Stáncsicsot, a másik könyörtelen és hajlíthatatlan forradalmár-hazafit (és minta-családapát, aki rémületkeltő nevéből később azért hagyta el az S-betűt, mert gügyögő kisfia nem tudja kiejteni…). Elrendelték, hogy a katonaság ne avatkozzék be az eseményekbe. „Istenem! pedig csak a kaput kellett volna bezáratniok, hát el van fogva az egész forradalom, minden vezetőivel s kezdeményezőivel együtt” - mondja Degré. Maga sem tudja, milyen erő állt a forradalmárok mögött.

Ez a tömeg gyűlt délután a Múzeum elé a népgyűlésre. Ellentétben a legendával itt - véletlenül épp itt - nem hangzott el a *Nemzeti dal*. Itt már a kinyomtatott példányokat osztogatták, országos szétröpítésre.

Mindez komoly esemény volt. Rajtaütés, de a győzelmet csak szebbé teszi, ha rajtaütéssel nyerik meg. Az eredmény igazán nem is Pesten mutatkozott. Kossuthék Pozsonyban egyszerre csak azt látták, hogy a főrangúak évtizedek óta oly szívós hadfala megbomlik, az ellenfél menekülni kezd, s fejveszetten dobálja el évszázadok zsákmányát, melyet, felesleges tán mondanunk, nem vitézségével, nem az ősi véren szerzett magának. Ez volt a forradalom első szakasza. Ha a pozsonyi hazafiak is forradalmárok lettek volna, ha tudják azt, amit csak egy év múlva adatott tudniok, s amit a fiatal költő már ekkor sejtett! Nem költői váteszségből. Nem is francia olvasmányai alapján. Egyedül népismerete, gyökeres néppártisága sugallta neki, hogy kenyértörés nélkül nem lehet megoldás, és hogy az alsó rétegek tökéletes megnyerése, azaz felszabadítása nélkül a nemzet az elkerülhetetlen viharban nehezen áll meg a talpán.

Történelmi ugrás volt a magyar március, a magyar 48? Csak a politikában. A Batsányiék, Fazekasék után visszanyomott népiesség már rég helyére pattant az irodalomban, a nemzet igazi tudatában. A magyar valóság ez volt. Nem ténye, csak kiütközése volt meglepő - azoknak, akik hóolvadáskor a rögtön-üdezöld fűszálon is meglepődnek.

A márciusi eseményeket a költő újra és újra csak kezdetnek, méltán nagyszerű és dicső kezdetnek nevezi. „Nehezebb a gyermeknek az első lépést megtennie, mint mérföldeket gyalogolni a meglett embernek.” Ő maga világosan látta az irányt, ki is fejezte. Legkedvesebb

versének a legsikeresebbet, e napok emlékét, a *Nemzeti dal*t tartotta. De március hangulatát nem ez a költemény ábrázolja legjobban, hanem az a másik, az a „valóban veszett”, ahogy egy pozsonyi kortárs nevezi, az *1848. Martius II.* című, a pesti rémhír mellett a reformtörvények leghatásosabb gerjesztője, amely csak Egressy szavaló-könyvében maradt fenn; amelynek kezdő soraival a gúnyolódó Széchenyi köszöntgette főrendű barátait.

Dicsőséges nagyurak, hát
Hogy vagytok?
Viszket-e ugy egy kicsit a
Nyakatok?
Uj divatu nyakravaló
Készült most
Számotokra… nem cifra, de
Jó szoros.
- - - - - - - - - - - -
Állatoknak tartottátok
A népet;
Hát ha most mint állat fizet
Tinéktek?
Ha megrohan mint vadállat
Bennetek,
S körmét, fogát véretekkel
Festi meg?

Ki a síkra a kunyhókból
Milljomok!
Kaszát, ásót, vasvillákat
Fogjatok!
Az alkalom maga magát
Kinálja,
Ütött a nagy bosszuállás
Órája!

Ezer évig híztak rajtunk
Az urak,
Most rajtok a mi kutyáink
Hízzanak!
Vasvillára velök, aztán
Szemétre,
Ott egyék a kutyák őket
Ebédre!…

„Hanem mégse!…” - A verset a jól ismert hangváltás teszi hitelessé, az indulat mesteri megtorpanása, mely ebben a költeményben háromszor is bekövetkezik. Feledjük a múltat, bocsássuk meg a kínokat, a haza érdekében nyújtsunk kezet, ha egyenlő fél gyanánt nyújthatunk. A föl-föltartóztatott harag a befejező fenyegetésben önti ki erejét. Teljes egyenlőséget… szaporán… mert ha nem: „Az úristen kegyelmezzen tinéktek!” Ki ne látná, mint görcsösül a hazafi esküre emelt tenyere a forradalmár sújtó öklévé? A versek szinte szabályos váltogatással ezt a mozdulatot idézik. A költő ezzel a gesztussal mutat indulást és irányt a márciusi eseményeknek. Csak a távolság érzékeltetésére idézzük fel: ez a vers is a *Fóti dal* ütemére lejt.

De ezzel a verssel riasztja el magától, illetve állítja magával szembe a két nagy protagonistát, akik eddig a történelem színterén mozogtak, s akik mellé most ő a színfalak mögül oly hirtelenül benyomult. Nem féltékenységből nézik egyre hűvösebb tekintettel. Ez a szövetséges nem ingyen adja támogatását. Ez a szövetséges nagyon is világosan lát.

A pozsonyi nagy napról ő maga ezt írta a naplójába:

„Az úrbért eltörölte az országgyűlés. Nagyon szép tőle, de még szebb lett volna, ha ezt előbb teszi. Akkor viselhette volna a nemesség a nagylelkű nevet, de most, midőn ezt a végső szükségből tette és ijedségből, nem tarthat rá számot. A tekintetes karok és rendek s a méltóságos és nem t'om miféle főrendek azt a hírt kapták, hogy Petőfi Sándor a Rákoson tanyáz, de nem egyedül, hanem 40 000 paraszttal egyetemben, s ezen kellemetes meglepetés indította őket azon nagylelkűségre, hogy az úrbért azonnal eltörölték. Ami a hírt illeti, ez alaptalan hír volt, de ha nem tették volna a t. c. urak azt, amit tettek, biztosíthatom őket Petőfi Sándor nevében, hogy ezen alaptalan hírnek nem sokára alapja és kalapja lett volna, azaz, igaz lett volna tetőtül talpig, csak azzal a kis különbséggel talán, hogy nem 40, hanem 80, vagy még több ezer ember jelent volna meg Rákoson. Egyébiránt jobb, hogy így történt, véghetetlenül jobb, hálát adok istennek, hogy ama borzasztó dicsőségtől megmentett, nem is szemrehányásképen mondtam ezt el a nemességnek, melyhez magam is tartoztam, csak bátor vagyok tudtára adni a nemes uraknak, hogy nevetség tőlök, nagylelkűséggel dicsekedni. Tisztelet, becsület, de igazság is!"

31.

A márciusi események vidéken még nagyobb hatást keltenek, mint Pozsonyban: a *Nemzeti dal*t csaknem minden nagyobb vidéki városban kinyomatják többször is, Kolozsváron három kiadás sem elég belőle. Németre is lefordítják, éppen Zerffy fordítja le… A hatalmi rendszer, amelyet káromlás volna a renddel azonosítani, bomlóban van. Szombathelyen a tüntetők az úrbéri viszonyok azonnali megszüntetését, teljes jogegyenlőséget, közvetlen népi képviseletet követelnek. Csak egy lökés kellene még, hogy a forradalom hullámfutamai a városokon át oda juthassanak, ahova a költő irányította őket: a falvakba és majorok népéhez, a néphez. Egy nyomás, hogy a közjogi forradalomból az legyen, amiről Kossuthék csak a nemzeti függetlenség utolsó óráiban ábrándoznak majd: népfölkelés, népforradalom. Most van rá az alkalmas pillanat. A politikus nemzet azonban a cselekvés idején is politizál, s a nemesi mezbe öltözött polgárok belebotlanak saját díszkardjukba. De felelősségre vonható akár egy társadalmi osztály, akár egy politikus, hogy nem lát tovább, mint ameddig származása, neveltetése és maga a történelem látkörét kiterjeszti? Igen természetes, hogy a népmilliók üdvéről szónokló ideális honfiak az első találkozásnál megriadnak a kiáltó anyagi nyomorba és gondokba ragadt néptől, amely ideálokról semmit sem tud.

Pest örömmámorban úszik; 16-án a várost kivilágítják, az utcákon egymást érik a felvonulások, köztük Landerer nyomdájának száz alkalmazottja kék vászonzekében, fejükön pirosfehér zöld papírsüveggel; a Nemzetiben a *Talpra magyar*t szavalják és éneklik; Emich kirakatában a nap hőse, a fiatal költő megvilágított arcképe ragyog… de a pozsonyi politikusok már kezdik sokallani a váratlan támogatást, amelyet Pesttől kaptak, amelyet csak éppen addig ítéltek hasznosnak, amíg a Bécs elleni küzdelmet segítette: Méltán tartanak attól, hogy a vezetés kicsúszik a kezükből, márpedig nekik mindenekelőtt ez a legfontosabb, mert mi egy politikus szerep nélkül? Kuthy, aki most az arisztokraták helyett az ellenzék vezérei között forog, boldogan vállalja a megbízást, hogy a költőt megszelídítse s rábírja: a népnek most már csillapító verseket írjon. Levelet küld, aztán személyesen is felkeresi a költőt, aki a finomkodó

közvetítőt, finoman bár, de egy-kettőre kidobja. Ekkor terjed el a költőről az első rémhír: az, hogy megőrült.

Semmi sem cáfolja jobban a nemes rendek nagylelkűségét, mint az, hogy amidőn úgy érezték, elvonult fejük fölül a veszély, mindent elkövetnek a kiváltságaikon esett csorbák kiköszörülésére. A jobbágyság igazi felszabadítása, azaz anyagi felszabadítása helyett még az ellenzékiek körében is egyszeriben a nemzeti összefogás a jelszó. Az osztályellentétek kiküszöbölése helyett, amelyekről évtizedekig annyi okos és világos szó esett, az osztályok összebékítése. Erre figyelmeztet a külső veszély is; ez valóban az egész nemzetet fenyegeti. Táncsics, a túlzó forradalmár egyben túlzó hazafi is, és ebben nincs semmi ellentét. Sajnos, a nagy összefogásban nem mindenki állja meg egyformán a helyét.

Megalakul a külön, felelős magyar minisztérium, Magyarország teljesen független állam, legalábbis papiroson, s most kezd külön egységgé szerveződni, de…

A birtokososztály rövidesen ráébred, hogy amit a réven vesztett, még visszaszerezheti a vámon. A nagylelkűen fölkínált kiváltságokról kiderült, hogy csak vételre kínálták fel, s hogy egyszer meg kell fizetni azokat. Forradalom helyett hosszú és szomorú alkudozás kezdődik. A pozsonyi országgyűlés követei s aztán a forradalmi nemzetgyűlés képviselőinek jó része is a haza nevét leghangosabban nem a szent szabadsággal, hanem a megszűnt jobbágyi szolgáltatásokért járó kármentesítés összegével kapcsolatban emlegeti. Érthetően az *ubi bene, ibi patria* elvét vallják, de lelkük mélyén is felháborodnak, s hazaárulót kiáltanak, ha valaki a parasztok és a sehonnai cselédnépek nevében hangoztatja ezt az igazságot. „A 48-i törvények tárgyalása alatt nem protestált senki - írja báró Fiath -, csak mikor az úrbériség megszüntetéséről volt szó, mely sok családnak egyedüli vagyonát képezte, íratta kardjára gróf Szapáry Antal: Kártalanítás vagy halál.” Lónyay szerint a papokon „látszott a fájdalom jövedelmük nagy részéről való megválás miatt, melyet a rémület a forradalom szellemétől csikart ki”. Kossuth - akit majd csak ezek a tapasztalatok tesznek nagy politikussá - az új rendszerben is a nemességnek szánja a főszerepet. „A magyar nemesség politikai életének annihilatiója vagy egyenesen csatavesztésre vezetne, vagy legalább kétes kimenetelű forradalmak bizonytalanságába sodorna. Én borzadnék kockát játszani e nemzet jövendőjével… oly fegyver az, melyhez csak a kétségbeesés folyamodhatik…” Ez az ő álláspontja.

Mi tudjuk, hogy a helyzet már akkor kétségbeejtő volt, s a nemzet jövendőjét egyes-egyedül a parasztság jogainak tökéletes kielégítése menthette volna meg; ez pedig az iskolás könyvek szerint is a nemesség politikai annihalitiója. Kossuth mindent megtesz, hogy a törvények minél tökéletesebben és gyorsabban megvalósítsák a nép jogi felszabadítását, de azt a gondolatot elutasítja magától, hogy e küzdelemben segítségül hívja akár a falusi népet, amely ahogy a főrendek 52. ülésén elhangzott, „az ország többi részében” jogait már „tettleg” akarta biztosítani, akár pedig a városi népet, amelyben megvolt a hajlandóság s a készség is, hogy a forradalmat tovább vigye. A pesti ifjak küldöttségét nem engedi be az országgyűlés termébe, azaz a politikába, s a márciusi eseményekről szólva oktatást ad, hogy noha a várost az ország szívének tartja, de „urának tartani soha nem fogom”.

A bécsi diplomaták tisztábban látták a magyar helyzetet, mint a magyar vezetők. A nemzet minden rétege még egységesen fordult az első ellenség, a gyarmatos Ausztria ellen; holott a kamarilla már azt vizsgálja, hol lehet rést ütni. Az ország nádora veti fel elsőnek a gondolatot, vajon nem volna-e alkalmas, ha a függetlenkedő nemességet egy kis parasztfelkeléssel figyelmeztetnék a szabadság veszélyeire. Előkerül a jól bevált galíciai recept; de ennek ellenszerét itthon csak egy ember hirdeti; az, akiről a nép körében - nem tudni, milyen forrásból - előbb az a hír terjedt el, hogy megbolondult, aztán hogy bebörtönözték, azután, hogy orosz kém, s végül hogy tót királyt akar…

Aki a pesti küzdelmekben is rövidesen magára marad. Úgy elkülönül polgárforradalmár társaitól, éleslátásban, írásaiban, cselekedeteiben annyira elébük vág, hogy lassanként már csak baráti szálak fűzik azokhoz; később ezek a szálak is megszakadnak. Ha társait polgári forradalmároknak hívjuk, őreá más elnevezést kell kitalálnunk. Forradalmár, de sokkal több, mint polgári. Hazafi, oly lángolóan, mint előtte senki, de őt nem a hajdani, hanem az eljövendő haza ábrándképe tüzeli. Ahol egykori küzdőtársai megálltak, ő ott lendül csak igazán tovább.

A márciusi ifjúság pontosan érezte, meddig terjedhet a szabadság. „Megmozdulnak azok is - írja Degré -, kik a zavarosban szerettek volna halászni. Egyszerre csak olvassuk nagy falragaszokon: *Kenyeret a népnek!* s népgyűlésre hívja össze a polgártársakat. Homályos életű emberek léptek a szószékre, s egyik holmi osztozkodási elveket kezd hirdetni a mindég növekvő tömegnek; felváltja másik a zajos tetszések közt lelépőt s javaslatba hozza, hogy meg kell tagadni a házbérfizetést. Indokait a már tengerré nőtt sokaság viharos tetszéssel fogadta."

Nyárynak sikerült jobb belátásra bírni a tömeget azzal, hogy „e bujtogatók a szabadság eszméjének megbuktatására vannak összevásárolva", mert a „szabadság a rend s a tulajdon szentsége". De vajon mit mondott volna a fiatal költő eszméire?

Milyenek is voltak annak eszméi? Gondolatait nem fejtette ki oly tüzetesen, mint egy társadalomtudós; költő volt, érzelmeit és indulatait öntötte formába; csak ezekből és cselekedeteiből következtethetünk gondolataira, a társadalomról s a forradalomról való felfogására.

A hármas jelszót: a szabadságot, egyenlőséget, testvériséget tragikusan komolyan vette, magánéletében is alkalmazta. „Jelentjük, miszerint lapunkból az Y ki van küszöbölve - jelenti március 19-én az *Életképek*, amelyet öt nap múlva Jókai és a fiatal költő önállóan szerkesztenek. - Ezentúl senki nevét nem fogjuk az arisztokratikus végbetűvel írni többé." E kedves, diákos, de az elhatározottságra oly jellemző ötletben is az ő kezenyomát kell látnunk, aki Széchenyi nevét is Szécsényinek, Kossuthét pedig egyszerűen Kosutnak írja. „A tiszta igazság és humanizmus talapzatáról" haraggal fordul a német polgárok ellen, amiért „sarat dobtak március 15-kének szűz tiszta zászlajára" azzal, hogy a nemzetőrségbe nem akartak zsidót fölvenni, és tüntetést a zsarnokság sáncai helyett a módos izraeliták boltjai előtt rendeznek. A társadalmi osztályellentéteket világosan látja. „Meglehet, hogy vér folyt volna, de ti vérontás nélkül akartok átalakulni? Isten segítsen, hanem semmi sem lesz belőle." Tisztességére kényesen érzékeny, ez ad erőt neki, hogy mások tettét is éppoly kényes szigorral ítélje meg. „Lehetnek ékesebb, nagyobbszerű lantok és tollak, mint az enyém, de szeplőtelenebbek nincsenek, mert soha lantomnak egy hangját, tollamnak egy vonását sem adtam bérbe senkinek… Az utókor mondhatja rólam, hogy rossz poéta voltam, de azt is fogja mondani, hogy szigorú erkölcsű ember valék, ami egy szóval annyi, mint republicanus, mert a respublicának nem az a főjelszava, hogy »le a királlyal«, hanem a »tiszta erkölcs!« Nem a széttört korona, hanem a megvesztegethetetlen jellem, szilárd becsületesség a respublica alapja." Bécs politikájáé az érdem, hogy a költő kezdetben teljesen eszmei királygyűlölete valósággal telik meg. A távoli francia példa a jószeműek számára égetően időszerű lesz itthon is.

32.

A királyellenes versek - ma már nem nehéz megállapítanunk - elsősorban nem szegény Ferdinándnak, nem is a királyoknak voltak címezve. Azt a félreértést akarták eloszlatni, amit a magyar parasztság hagyományos királyhűségének nevezünk. Egy politikai maffiától akarták megmenteni a nemzetet.

Március után a lapok, még a radikálisok is, sőt először épp azok, a nép megnyugtatására rögtön szétröppentik a birtokos osztály nagylelkűségéről szóló legendát. Kevés sikerrel. A nép helyes ösztöne nehezen tudja összeegyeztetni, hogy ugyanaz a birtokos nemesség, amely a falusi úriszékeken állatként kezelte a jobbágyokat, és sok helyen - a nemzetgyűléshez érkező rengeteg panasz mutatja - március után is rendületlenül botoztat, s szedeti a dézsmát, az ő javára csak egy köböl búzáról is lemondott. Arra egy percig sem mernek gondolni, hogy a hirtelen változás a saját erejük: a parasztlázongásokról keringő hírek eredménye. A nemesség gyors meghátrálását a tegnapi jobbágyok valami felsőbb beavatkozásnak tulajdonítják. Emlékeznek, mert valóban volt idő, amikor a nemesek túlkapásai ellen az udvar úgyahogy védelmébe vette őket (hogy a bárányról valami gyapjú azért nekik is jusson). Nem kellett sok a mese megszületéséhez, hogy az urakat tulajdonképpen a jóságos király szorította sarokba. A nemesség polgáriasult része a műveltség párizsi fokán állt; a nép, bátran mondhatjuk, tudatlanabb volt, mint az Árpádok korában. Elmaradottsága megdöbbentő. A nemzet most, amikor egyik napról a másikra megvilágosodott, most adta meg árát a nép évszázados szellemi elnyomatásának. A nemesség megtorlatlan bűneiért most, a nemesség utolsó óráiban fizetett egy összegben az ország.

A parasztok az ország címerét sem ismerik; Arany magyarázza majd meg nekik a *Nép barátjá*ban. A nemzeti színekről akkor szereznek tudomást, amikor az első harci zászlók felröppennek. Fogalmuk sincs, hogy a nemzet tagjai, hogy mit jelent - milyen előnyt - magyarnak lenni. „Mi magunkat igen hosszú ideig csaltuk - írja keserűen Jókai. - Azt hittük, hogy népünk van. Pedig nincs. Míg volt, nemességünk volt az. A földművelő nagy tömeg előtt ismeretlen fogalom volt a szó: haza. Még most is az. Szabadságért akárki iránt háládatos, csak hazája iránt nem. Ha azt mondjátok neki, hogy keljen fel honát védeni a muszka ellen, sírva fakad, és azt mondja: hogy inkább robotol és éhezik. A kabátos embert gyűlöli… neki addig a törvény sem törvény, míg a császár pecsétje alatta nincs, nagy kétfejű sassal. Értünk fegyvert nem fog, szavainkban nem bízik, terveinkben nem segít. Így bünteti bennünk isten apánk vétkeit.”

Az ostobaság vagy a tehetségtelenség nem azt jelenti, hogy az agy nem dolgozik; annak a szellemi állapotnak más a neve. Az ostoba vagy tehetségtelen elméje gyakran gyorsabban váltja a gondolatokat, akár a lángelme. Csak értelmetlen következményre jut. Ezért az ostobaság minden formája közt a legveszedelmesebb a tevékeny ostobaság. A Habsburg monarchiát ez a fajta tehetségtelenség veszejtette el.

Soha annyi tanácskozás, megbeszélés, javaslat-tétel nem volt Bécsben, mint a márciusi napok után. A megbukott Metternich gyors menesztésében része volt minisztertársának s egyben vetélytársának, Kollowratnak is. Ez azt jelentette, hogy az egymást eddig néha semlegesítő két rossz koponya helyett egy maradt korlátlan működésre. Kollowrat cseh volt, s mint a Habsburgokat szolgáló csehek általában, engesztelhetetlenül s rangra, vagyonra való tekintet nélkül, szinte demokrata általánosítással gyűlölte a magyarokat, már azért is, hogy annak idején Európába jöttek. Nem tudta megbocsátani nekik, hogy kivívták a szabadságukat. Már március 20-án kész volt beadványával a „magyar veszedelem” ellen. Egy helyesnek tetsző gondolat-menetet tett bután-ravasz taktikája gerincévé. Ha a magyaroknak jár a függetlenség, mért ne járhatna a többi nemzetiségnek is? Állítsuk hát ezeket is talpra, de - őellenük. Az

igazság elcsavarása ott van, hogy a magyaroknak évtizedek óta folyt s most forradalommal megnyert Bécs-ellenes küzdelmének céljai most elsősorban szociális követelések voltak: a jobbágyság eltörlése, a törvény előtti egyenlőség, a sajtó szabadsága. Ezek természetesen kiterjedtek az ország minden nemzetiségére, s magukban hordozták - mint ahogy később meg is hozták - a sajátságos nemzetiségi kérdések megoldását. A taktika, mely merőben a nemzeti elfogultság fölkeltésére alapult, bevált. Március 22-én már a reakciós kalandor Jellasics báró, a horvát bán ellenszegül azzal az indokkal, hogy mindenben a kamarilla utasítását követi. Hasonló történik majd a románokkal és a szerbekkel. A Duna-völgyi népek történelmének legszomorúbb gikszere következik.

Az Emberi Jogok Kinyilatkoztatásától megihletett magyar forradalom véres csatáit olyan hozzá hasonlóan föltörekvő kis népekkel vívja, amelyek elhiszik, hogy nemzeti szabadságukhoz őket Európa egyik legreakciósabb abszolutizmusa fogja elvezetni. Hogy volt ez lehetséges? Közrejátszott ebben nyilván a magyarság tökéletes nyelvi és származási más-volta, amely ezekben az évtizedekben tudatosult szomszédainak szellemi rétegeiben, a *más*t, az egyedülit pedig, tudjuk, még a madarak is csípik és vágják. A támadók sorából, akik tévedésükre csak akkor eszmélnek majd föl, amikor már késő lesz, csak két nemzetiség marad ki, illetve áll fegyverrel a magyarság mellé: a svábok és a zsidók. A kezdetben szociális forradalom ezeknek a támadásoknak hatására tolódik el nemzeti önvédelmi harccá. Ezek hatása alatt ad hangot a költő is a forradalom dicsőítésével egyidőben a szabadságharc dicsőítésének. A kettő egy.

De a Habsburg-udvarnak nem ez az egyetlen eszköze az új útra indult magyarság elgáncso-lására.

Amikor nyilvánvalóvá lesz, hogy Kossuthék maguk is már-már megállítják a forradalmat, a főurakkal szövetkező kamarilla, bár a váratlan reformoktól ő ijedt csak meg igazán, bízva tekintélyében, amelyet a nép tájékozatlanságának köszönhet, bátran packázik az új kormánnyal. Elkezdődik a csúfos játék; nemzetet ritkán csaptak be, s döntöttek oly hitványan romlásba, mint akkor a magyart. A miniszteri tárcák közül a két legfontosabbat, a hadügyit és pénzügyit a király nem akarja engedélyezni; hosszú huzavona után csak akkor ismeri el, amikor Batthyány lemond, s fegyveres felkelést tervezget. „Pesten a kedélyek a forradalmi hangulat tetőpontján voltak… - írja naplójában a költő - és ilyen helyzetben mi két hétig várakoztunk, hogy a király megtartsa adott szavát. Ily dologra sírva fakad a nemzetméltóság, és azt mondja: szégyen reánk!… Ne keveredtek volna csak jámbor békés Lafayettek közénk, hagyták volna azokra az ügyet, akik kezdeni mertek, nem esett volna e csorba dicsősé-günkön!"

Az udvar árulása nyilvánvaló, de ki merné bírálni a király szent és sérthetetlen személyét? A költő ezeknek az eseményeknek hatása alatt írja meg *A királyokhoz*t. Megírja s vállalva a hatalom s a balhiedelemben élők haragját, röplapokon adja ki, hogy mindenkihez eljusson. A vers szépsége, hogy sorról sorra fokozva az ingerültséget, tisztán mutatja a légkör feszültségét, s szinte szemmelláthatóan a kiálló költő alakját.

Azt adok, mit vajmi ritkán kaptok,
Ti királyok, nyílt őszinte szót,
Ahogy tetszik, köszönjétek meg, vagy
Büntessétek a fölszólalót;
Áll még Munkács, áll az akasztófa,
De szivemben félelem nem áll…
Bármit mond a szemtelen hizelgés,
Nincsen többé s z e r e t e t t király!

A refrén dőlt-betűs szava ötször ismétlődik, hogy jól megjegyezzék a vidéki atyafiak. A hatás, mint tudjuk, nem maradt el. Sápkóros hisztérikák, dilettáns ügyvédek ragadnak tollat az „éretlen… és a hűtelen betyári nevű dalnok” ellen: „Süss gyalázat béljeget arcára Polgártárs! ki eddig hű valál, Ah, ne hallgass áruló szavára, S monddsza velünk: éljen a király!” Szegeden utcát neveznek el a költőről, de a Debrecenben megjelent röplapot más vidék honfiai már saját költségükön sokszorosítják, hogy „E zavar-halászt, a béke- és hon-Gyűlölőt mindenki vesse meg, - Trón s király ellen ha szólna többé - Vakmerően, honátok sujtsa meg: - Dögmirígytől könnyebb óvakodni, Mint lázító szók hatásitól, - Szemtelen, ki hű nemzet nevében - A királyról tiszteletlen szól.” Az elmeszülemény országos hangulatot fejez ki. Kassáról is kirepül egy ellenvers… az elharapódzó rímes polémiákból nem feledhetjük ki Rosenthal Mórét, aki a hadakozók közt egy bájos klapanciával közvetíteni akar, ő az egyetlen versíró, aki a költő mellé áll, bár - a királyt sem tagadja meg.

Ekkor éri a fiatal költőt az a legfelsőbb kegy, hogy nevét maga az uralkodó is papírra veti, már ahogy uralkodók ilyesmit papírra vetnek. Ez foglaltatik István nádorhoz írt alábbi levelében.

„Lieber Herr Vetter Erzherzog Palatin.*

Byfolgend übersende ich Ew. Liebden ein von Alexander Petőfi verfasstes Gedicht »an die Könige« das auf dem Umsturz der bestehenden Verfassung und Vernichtung des königlichen Ansehens gerichtet ist zu dem Ende, damit Sie darüber nach dem neuem ungarischen Pressegesetz die entsprechende Verhandlung einleiten.

Wien, den 5. Maj. 848. Ferdinand m. p.”

Amíg az ország a király védelmére ilyen szépen összefog, a jó király nevében a kamarilla már készíti a másik nagy összefogást, a híres tervet, amely szerint egyszerre kilenc oldalról rontanak majd az atyai szív még hívebb népei: a félrevezetett nemzetiségek a törvénytisztelő magyarságra. De a kormány „a pártütő” Jellasics ellen még mindig az udvarnál keres védelmet. Elámul az ember, hogy egy eszme, ezúttal a királyhűség, ily vakká tudjon tenni különben kitűnő fejű embereket. A veszélyt egyedül a költő látná? Az udvar minden polip-karolására felkiált, egyszer egészséges, útszéli káromkodással, mint a *Mit nem beszél az a német*ben, máskor kétségbeesetten új Mohácsot emlegetve, mint a *Fekete piros dal*ban, majd a dolgok nevén nevezése közt a harctüzelés pátoszával:

Siess, hazám, napfényre hozni
Világraszóló híredet,
Mit német járom, német ármány
Elrablott és eltemetett.

Jőjjön ki kardod a hüvelyből
Mint fellegek közűl a nap,
Vakúljanak meg, s megvakúlnak,
Akik reápillantanak.

Forradalmiságát, „német”-gyűlöletét sokan származásával próbálták magyarázni. A németben nem a német népet gyűlölte, csak a német-veszélyt, melyet akkor az udvar testesített meg.

* „Kedves unokaöcsém, Főherceg Nádor! Idecsatolva átküldök kedvességednek egy Petőfi Sándortól szerzett *A királyokhoz* című költeményt, mely a fönnálló alkotmány fölforgatására és a királyi tekintély megsemmisítésére irányul, avégből, hogy erre vonatkozólag az új magyar sajtótörvény szerint az eljárást megindítsa.”

A „republicanizmus első nyilvános szava” ellen megdördülnek a templomi szószékek is. Egy jezsuita a mise alatt „lángsugarakból font ostorral” szeretné megkorbácsoltatni a költőt. Az ifjak egy része köztársasági érzése jeléül a nemzetiszínű helyett vörös karszalagot, tollat és kokárdát kezdett viselni. Most egyszeriben eltűnnek a vörös karszalagok és kokárdák, életveszélyes tüntetni velük. A fiatal költő már annak felelősségéről beszél, hogy a forradalom elakad. A megfontolt *Nemzeti Újság* vállalja ezt a felelősséget. Ahogy április 1-i számában írja, örömmel látja eltűnni „a vörös színt - a vér színét, melyet a nemzeti színek helyett sokan feltűztek, mely már aggodalmat gerjesztett a polgárságban. - Mennyei érzést fakasztott szívünkben e példátlan egyetértésre jutás! Hálaimát mondtunk magunkban az éghez, hogy megmentett a pártviszály szörnyétől.” Lassan-lassan az ifjak is eltűnnek, „s ha kérditek, mit tesz most a márciusi ifjúság? elmondom” - mondja Vasvári. - „Az egyik rész bureauba ment… Majdnem az egész bureauba ment. Kuthy Batthyány titkára lesz, Bulyovszky fogalmazó, Vachottné napokig jár Kossuth feleségéhez s nővéréhez, amíg végre az ő férje érdeméhez méltó állást nem kap: ő Kossuth egyik titkára lesz. Maga Vasvári kezdetben egyetemi tanár akar lenni, de mivel 22 éves fejjel oda mégsem nevezik ki, titkár lesz ő is, amíg ki nem tör a harc, amelyben majd hősi halált hal. Hivatallal kínálják a költőt is.

De ő konokan kitart március mellett; már a híres 12 pont is oly nehezen valósul meg. Az új sajtótörvényről, mely a lapindítást tízezer forintos kaucióhoz köti, a *Márczius Tizenötödike* is azt írja, hogy szabadelvűségben száz évvel áll Metternichék rendelkezései mögött. A magyar katonákat még mindig nem engedték vissza az országba. A népképviselet a valóságban oda torzul, hogy a törvény a nemeseknek kivétel nélkül megadja a választójogot, de a vagyontalan póri származásúaknak nem. A közcsendi bizottmányt, melyre a költő az első napokban a magyar *comité du salut public* feladatát ruházta, feloszlatják.

Az első független minisztérium, alighogy megalakult, két malomkő közé került. Kétfelé kellett küzdenie: itt éleseszű, lelkes fiatalokkal, és ott tompa agyú, cinikus vénekkel. Az utóbbiak voltak a veszedelmesebbek, mert felelőtlenebbek; az öregekről nem hiába mondják, hogy már csak hátra szeretnek nézni, való, hogy nem látnak előre még saját érdekükben sem. Széchenyi igazán óvatos volt, Kossuth igazán törvénytisztelő. A bécsi vénekkel szemben ők is tehetetleneknek bizonyultak. A konok vének az egyiket a tébolydába és majd az öngyilkosságba, a másikat az örök hontalanságba kergették, pusztán a korlátoltságukkal.

A buta, ha kormányoz, nem azon veszít rajt, hogy mindenkit butának néz s butaként kezel; nem; sikereinek titka éppen ez. A cselekvő butaság a kormányzatban vasakaratnak tűnik föl, épp azért, mert átlátszó. Bármily hatalmat gyakorló butaság csak akkor jut veszélybe, ha egy merőben más lelki tulajdonsággal akad végezni valója. A butaság ellenszere egyetlen téren sem az okosság. Közéletben leghatásosabb ellene még a fölháborodás, a düh s ezek eredői: a vitézség és a kinevetés.

A Habsburg-monarchia népei a XIX. század derekán fejlettségük grádicsai szerint törekedtek fölfelé a szabadság útján. A monarchia vezetői, mint láttuk, részben aggkori emlékmerevedésük következtében, valamennyi népet, bármily lépcsőfokon voltak is azok, egyaránt a feudalizmus pincéjébe akartak visszatuszkolni. A köztük levő különbséget nem arra látták jónak, amit az okos szülő, az okos tanító, az okos országló tesz (a saját érdekében is), hogy egyiket a másikkal vezettessék, hanem arra, hogy egyiket a másikkal elgáncsoltassák.

„La belle idée!” - hogy a lényegében már társadalmi szabadságra törő magyarokat a nemzeti szabadságra törő „illír”-ekkel, vagyis a horvátokkal és a szerbekkel kell leveretni, ez a szép gondolat nem egymagában pattant ki a bécsi államtanács öregjeinek fejéből. A fölkelt olaszokat viszont a magyarokkal akarták leveretni.

Március 18-án Milánóban is kitört a forradalom, mégpedig oly elsöprő erővel ott is, hogy az osztrák csapatok kénytelenek voltak egész Lombardiából (s Velencéből) kivonulni. Az öreg vezér, Radetzky tábornagy, Veronában készült föl a végső, a döntő harcra a szárd király ellen. Erősítést, csapatokat kért. Seregében eddig is voltak magyarok, de kis számmal. Hogy az államtanács elsősorban magyar ezredekkel akarta Radetzky seregét megerősíteni, amellett kettő is szólt. A monarchia sok népe közt a magyarok jó messze laktak az olaszoktól. A másik pedig, hogy egy, bár épp tartalmát vesztett törvénycikk, formálisan jogot adott a magyar újoncok ilyen fölhasználására. A híres *pragmatica sanctio*, a magyar állami függetlenség megnyirbálásának e hajdani gyűjteménye jogot adott a magyar királynak, hogy a véle egy testben lakó osztrák császár védelmére is sorozhasson katonát. Bár különösképpen hatott, hogy az egy személyben egyesült császár-király épp akkor rendeljen ki az országból 40.000 magyar katonát, amikor Jellasicsnak már kiadta a parancsot, hogy idegen katonáival Magyarország ellen vonuljon, emiatt a kormány tagjai közül csak Batthyány és Széchenyi törte a fejét. Az elutasítás nem ezért történt. A bécsi igény ellenzői, majd megbuktatói, Kossuth és Teleki László gróf, az ország hangulatára - a nemzet fölháborodására - hivatkozva fejtették ki, hogy a szabadság eszménye, a Párizsban kinyilatkoztatott Emberi Jogok szelleme nem engedi, hogy a magyar nép segédkezet nyújtson más nép szabadságának elnyomásában. Bármi következzék is ebből!

Volt történetíró, aki szerint az osztrák ház és a magyar nemzet között hamarosan kitört háború elsősorban ebből az állásfoglalásból következett: az udvar és a császár emiatt nyilvánította lázadónak a Kossuth-Széchenyi-Batthyány kormányt. E történetíró, a kitűnő Károlyi Árpád szerint kár volt erre alkalmat adni, mert „ki tudja: nem másként fordul-e sorunk, ha magunkért fáj a fejünk és nem a szárd királyért; aki ugyanakkor röpcédulákkal bujtogatta az ellene harcoló horvát határőröket, hogy menjenek haza, és otthon verekedjenek az őket eltiporni akaró magyarsággal!”

Mondanunk sem kell, hogy Magyarországon ki teremt fölháborodásig menő hangulatot az olaszoknak - illetve minden népnek - szabadsághoz való joga mellett.

A fiatal költő még jóval az olasz kérdés politikai fölmerülése előtt állást foglal az olaszok mellett, pusztán elvi alapon: Azt lehet mondani, ő tereli rá a kérdésre a figyelmet, s teszi eleve „megoldhatatlanná”. Már április 22-én ír erről naplójába. Érdemes tüzetesen végigolvasnunk, nemcsak a fiatalos temperamentum lüktetése, hanem a politikai ösztön-működés természete végett is:

„Keresem új törvényeinkben azt, hogy a magyar katonaság a magyar alkotmányra fölesküdjék, keresem s nem találom. Átolvasok minden törvénycikket… nincs… se híre, se hamva? Kinek a hibája, kinek a bűne, hogy ez kimaradt?

Egyébiránt, isten neki, nem nagy baj; ha most megeskünnék, vagy megesküdt volna is a katonaság; nem sokára újra kellene esküinnie, mert nem sokára új alkotmányunk lesz. Eddig toldoztunk, foltoztunk s ez hiába való vesződség volt, mely elavult köntösünket legfölebb csak tarkábbá tette, de tartósabbá nem; nekünk egészen új ruha kell, hogy becsülettel léphessünk a nemzetek sorába, honnan kimaradtunk. És ezen új ruhát meg fogjuk kapni. Alkotmányunkban még igen sok igazságtalanság van, most pedig azon időket éljük, melyben minden igazságtalan-ság szétfoszlik, mint a felhő, s az igazság napja besüti a világot!

A katonaság föl nem esketésénél nagyobb (baj) annak a külföldről vissza nem hívatása. A szabad nemzet katonái még most is ott vannak Olaszországban, egy sorban a szabadság hóhéraival. A minisztérium ez iránt talán még egy lépést sem tett, egy hangot sem adott. Jobban becsülöm őket, hogysem ebbeli tétlenségöket hazafiatlanságra magyarázzam, de mindenesetre erélytelenség tőlök, s az erélytelenség igen sokszor kártékonyabb és így kárhoz-

tatandóbb a hazafiatlanságnál. Ha bízik a minisztérium a nemzetben; úgy lépjen föl a nemzet nevében teljes eréllyel, ha pedig nem bízik a nemzetben, úgy hogy merte magára vállalni oly ország vezetését, amelyre saját hite szerint nem támaszkodhatik? de legyen meggyőződve a minisztérium, hogy amint mi bízunk őbenne, úgy bízhatik ő is bennünk, mi nem fogjuk őt sem hűtelenül, sem gyáván elhagyni, míg a haza boldogságának és dicsőségének zászlaját viszi előttünk. A magyar nemzet fölébredt, fölemelte fejét a párnáról… már e mozdulatában is milyen erőt fejtett ki!… mit nem várhatunk tőle, ha talpon terem!… ne féljetek rókák ellen ereszteni azon gladiátort, ki egykor a világ cirkuszában oroszlánokkal küzdött és diadalmaskodott!

A minisztérium legelső kötelessége, katonáinkat visszaszerezni Olaszországból. Míg ezt meg nem teszi, semmit sem tett. Nekünk szükségünk van rájok, mert minden oldalról fenyegetnek, minden pillanatban készen kell lennünk kül- és belháborúra. Sem egyik, sem másik nem lesz képes megsemmisíteni bennünket, hiszem istenem, hiszem a magyarok istenét! de egyik is, másik is fájdalmas sebeket üthet rajtunk, pedig már eddig is annyi sebet és sebhelyet mutathatunk, hogy megérdemeljük a hős és mártír nevet.

De vissza kell híni katonáinkat, ha semmi szükségünk nem volna is rájok. Szívűnk vére, mely szívökből az olasz földre hull; azon vér pedig, mit ők az olaszok szívéből ontanak, Ábel-vér, mely bosszúért kiált föl az istenhez az égbe, bosszúért a magyar nemzet fejére, hogy eszközül adta magát a hazugság kezébe az igazság ellen. Jaj nekünk!

Ha majd a szabadság közösen elfogadott istenség lesz (és maholnap az lesz), odaállanak a nemzetek oltára elébe, hogy az áldást elfogadják tőle, ott fognak állani hófehér ruhában; de mi nem léphetünk oda, mert a mi ruhánkon fekete foltok lesznek, az olasz háború szégyenfoltjai. És előbb megtöltik a Danaidák a feneketlen hordót, mint mi lemoshatjuk e foltokat. Egy pillanatunk sincs veszteni való, mindenik nap egy ilyen lemoshatatlan pecsét rajtunk. Gondolják meg ezt a miniszterek, gondolják meg, hogy ők felelősek, felelősek pedig nemcsak a jelennek, hanem a jövendőnek is, a történetnek. A történet!… ha sírjok kövére e rettentő bíró szigorú keze sötét fátyolt borít, azt onnan többé a mindenható isten nem szakíthatja le!”

Kár, hogy ezt azokban az időkben csak magyarul értők olvashatták.

A kamarilla működése mindinkább megmutatkozott a nemzetiségi vidékeken. A kormánynak nem volt más módja az intézkedésre, mint jelentést tenni a királynak, vagyis a - kamarillának.

Magyarázatot kérve és közbelépést sürgetve.

A fiatal költő más tennivalót látott s próbált. Degré *Visszaemlékezései*ben maradt ránk, hogy barátaival a Múzeum előtt ismét népgyűlést szervezett, s azon ő maga tárta föl:

„Hogy a rácoktól és oláhoktól mennyire fenyegetve vagyunk, hogy azokat Rajasich érsek, ezeket meg Janku Ávrám s a szászok lázítják a magyarok ellen, s mi itt puszta kézzel várjuk a támadást. Kérjük, követeljük a kormánytól, hogy adjon fegyvert a népnek, mert akiket ellenünk lázítottak, kapnak titkos úton gonosz kezekből.”

A forradalom eredeti szellemét már csak a két Madarász-testvér alapította Egyenlőségi Klub képviseli; ennek a költő a *Club des Jacobins* feladatát szánja. Először ezekhez csatlakozik, ő, szerkeszti meg a Klub politikai programját.

„A március 15-én kimondott nagy szavak elhangzottak. A szabadság, egyenlőség, testvériség eszméi valósággá nem lettek. Sőt inkább a külön kaszták merészebben ütik fel fejeiket napról napra. A március 15-én kimondott polgári egyenlőség elvét a pozsonyi nemesek gyűlése a különféle osztálykategóriák fönnhagyása által paralizálta. Az osztályuralkodás a mai napig fönnállván, a nép folyvást politikai proletariátusságban tengődik.

Egyesültünk a valódi és feltétlen, minden kauciótól ment sajtószabadság… a semmi kategóriák, semmi clausus által ki nem játszott népjog kiküzdésére. Egyesültünk az ember és ember, polgár és polgár között osztályfalakat fenntartó előítéletek ostromlása - és ledöntésére. Egyesültünk a nyelvi különbözőségeken alapuló idegenkedések elenyésztésére, ennélfogva társulatunk bármily nyelvet beszélő honpolgárt… szívesen lát tagjai közt."

Az ifjak most nem követik a költőt. De az egyedül is állja a harcot.

Úgy állok itt, mint a tüzes ló,
Mely föl vagyon nyergelve már,
S prüsszögve és tombolva ott benn
Fecsegő gazdájára vár.
- - - - - - - - - - - - - -

Óh ifjaink, óh én barátaim,
Ti megkötött szárnyú sasok,
Láng a fejem, jég a szivem, ha
Végigtekintek rajtatok!…

Föl, föl, hazám, előre gyorsan,
Megállni féluton kivánsz?
Csupán meg van tágítva rajtad,
De nincs eltörve még a lánc!

A támadások most is csak megacélozzák akaratát. Seregestül írja a királyellenes verseket, egyszer pompás szatíra alakban, máskor egyenest a nép számára oktató példákkal a történelemből, amely nem szűkölködik elbukott szabadsághősökben, hitszegő és nevetséges uralkodókban. Akad köztük, amelyben - akár az első Júlia-dalokban - a gondolat túl gyorsan szökken versbe, nincs ideje átvenni a lélek melegét. De közibük kell soroznunk *A ledőlt szobor*t is; ennek mondandója összesűrítve a legnemesebb formát nyeri.

A szobor a mocsárból kiemelt haza. De nem elég a kiemelés, a megtisztítás.

Föl kell emelnünk a szobrot megint
A hegyre, melyen egykor tündökölt,
Amelyrül olyan méltóságosan
Nézett alá a bámuló világra.

De az ország még nem úgy akar emelni, emelkedni, mint ő.

Az új versek tovább mérgesítik a helyzetet. Hozzájárult ehhez a költő cselekedeteivel is. Május 1-én kiadja naplóját; azt, melyben a kormányt ösztökéli gyorsabb munkára, több demokráciára elég éles hangon. Amikor pedig 10-én Léderer katonái csapdába csalják s összekaszabolják a tüntetőket, ismét népgyűlést hív a Múzeum elé. Itt hangzanak el, nagy tetszést aratva, híres szavai: „én e minisztériumra nem a hazát, de egymagamat, sőt a kutyámat se bíznám." A kijelentés, állapítsuk meg, igazságtalan. A minisztérium az elégedetlenkedő nemesség, a lázongó parasztság, a bosszút forraló dinasztia hármas szorongatása közepett fejét is alig találja a gondtól. A népgyűlést a költő egyenest a tanácskozó miniszterek ablaka alá vezeti, ő magának Batthyánynak és Széchenyinek veti szemére a késedelmezést. Batthyány magyarázkodik, nincs pénz. A költő arcán megjelenik a jellegzetes gúnyos mosoly. Széchenyi erre odalép hozzá, megáll előtte és így szól:

- Ön most azt gondolja, azért vagytok miniszterek, hogy teremtsetek; s ha másképp nem lehet, hát a pokolból is.

- Ha tagadnám, se hinné el a miniszter úr.

A népgyűlésnek tetszett az őszinte hang, az egyenes magatartás; a hivatalos köröknek annál kevésbé. A költő neve először a sajtóügyi választmány névsorából marad ki, aztán május 16-án a „rendre ügyelő választmány”-ból. Megéri, hogy cikkét a lapok visszautasítják. Nem találják okos politikusnak. A második, a május 15-i bécsi forradalom elől menekülő királyt a minisztertanács Budára szeretné invitálni, s ő épp akkor ír a király ellen!

Most csapnak csak feléje a hullámok. Egyedül van, ezt kell látnia, ahogy a szennyező habokból felüti fejét. „Egyike vagyok a leggyűlöltebb embereknek” - írja május 27-i keserű nyilatkozatában. Józanon látja a helyzetet; most ad bizonyságot, mennyire nem az a ködképeket kergető megszállott, aminek akkor is, később is ábrázolták. „A népszerűség - írja tovább - a tarpéji szikla, melynek tetejére nem azért viszik föl az embert, hogy ott a magasban uralkodjék, hanem hogy lehajítsák. A népnek mulatság kell.

Tudtam én ezt, mielőtt ama szikla tetejére ért velem az ujjongató sokaság, nem részegített meg a rám dobált koszorúk illata; ébren és teljes lélekjelenléttel vártam a letaszítás pillanatát, és ennek köszönhetem, hogy nem a fejemre, hanem talpra estem.

Talpra estem és semmi bajom sincs. Itt állok most alant a mélységben, alant és koszorútlanul, de állok!

Egyet sajnálok, megvallom. Ha már kedvetek jött engemet lelökni, miért nem löktetek oroszlánok barlangjába? hadd szaggattak volna szét e vad, de nemes állatok!… miért löktetek ide, hol a csúszó-mászó férgek hemzsegnek? melyeknek csípése nem halálos, de több mint halálos: undorító. Istenemre, ha már bűnös vagyok, inkább érdemeltem a vérpadot, mint azt, hogy haszontalan, rongyos lelkű fickók hizlalják rajtam piszkos nyelvöket, miket eddig csak arra használtak; hogy az uralkodott önkény kegyelmes sarutalpát nyalogassák, mint farkcsóváló alázatos ebek.

De bűnös vagyok-e vagy sem? mit vétettem? Egy verset írtam, melynek tartalma az, hogy nincsen többé szeretett király, és egy népgyűlésen kimondtam, hogy a minisztériumban nincs bizalmam.

Akkortájt úgy viselte magát a minisztérium, hogy igazán nem bízhatott benne az, aki féltette a hazát; ezt pedig csak az félti, aki szereti. Kül- és belháború fenyegetett, és hadseregünk nem volt, s fölállítására nem tett lépést a minisztérium; Jellasics feltűzte Horvátországban a legnyilvánosabb pártütés zászlaját, s a minisztérium úgy bánt vele, mint dacos gyermekével a majomszeretetű anya, az ember nem tudta; cirógatja-e vagy pofozza? s ezekhez járult a budai vérengzés… itt a haza szívében, a minisztériumnak csaknem szeme láttára apríttatta egy idegen zsoldos a magyart!

Ha ilyen kétségbeejtő körülmények között kikiáltom, bármily válogatatlan szavakkal, hogy nem bízom a minisztériumban, ezt vétkemül csak az tulajdoníthatja, aki nem tudja, mi a hazaszeretet. -

Hallgatni mindig könnyebb, mint beszélni, s aki figyelmezteti a hazát, hogy itt és itt veszély fenyegeti, az ellensége nem lehet, de igenis ellensége az, aki látja a veszélyt és hallgat. Azzal, hogy kimondtam, miszerint nem bízom a minisztériumban, nem akartam én őket elkergettetni, hanem ösztönöztetni általatok arra: viseljék magokat úgy, hogy általános bizalomban, szeretetben részesüljenek. A kocsis nem azért csattant ostorával, hogy lovai kidőljenek a rúd mellől, hanem hogy sebesebben haladjanak. A hasonlítás nem igen költői, de talán nem is igen rossz. Ha én a minisztériumnak volnék, jobban bíznám azokban, kit ők koronként gáncsolják, mint akik örökké határtalan bizalmat szavaznak iránta, mert legrosszabb esetben is gáncsolói legalább nyílt, őszinte ellenségek, míg amazok talán álbarátok; ki tudja? előttem legalább igen

gyanús, hogy az egész bukott pecsovics-párt térdet-fejet hajt a minisztérium előtt. Jó emberből lehet egyszerre rossz ember, de a rosszból egyszerre jó soha sem lesz.

De én nem hiszem, hogy a minisztériumnak ellensége csak egy is azok közül, kik őt eddig megrovogatták, sőt *tudom*, hogy nem ellenségei, hanem a legőszintébb barátai, és ezért nagyon igazságtalanok, kik minket gyanúsítanak, piszkolnak. Azonban, ha tetszik, gyanúsítsanak, piszkoljanak tovább is… mi azon vagyunk, hogy a méltatlanságok eltűrése a legkisebb áldozatunk legyen, melyet a haza oltárára teszünk.

Egyébiránt bármily nagy emberek minisztereink s én teljes elismeréssel vagyok lángelméik iránt, nem hagyhatom helybe, amit nagyon is túlbuzgó barátaik hirdetnek; hogy egyedül csak ők menthetik meg a hazát. Kimondhatatlan szomorú dolog volna, ha nyolc emberen állna egy nemzet élete vagy halála. S ha mindjárt így volna is, ezt nem vón szabad kimondani, mert ha e hit elterjed és meggyökerezik, éktelen kárára lehet a nemzetnek. De nincs így. Az én hitem más, én azt vallom, amit vallott a nagy francia forradalom: »vannak a statusban *hasznos* emberek, de *szükségesek* nincsenek«. Minden időszak megtermi a maga embereit, s annál többet, minél több kell neki. E hitvallás elveszi egy részét az emberek nimbuszának, de csak azért, hogy méltóbb helyre tegye, a gondviselés fejére.

Ami »A királyokhoz« című versemet illeti, mely népszerűtlenségem fő oka, az a republikanizmus első nyilvános szava volt Magyarországban, és határtalanul csalatkoznak, akik azt hiszik, hogy az utolsó is egyszersmind.”

Iszonyú zuhanás lehetett, mindennek ellenére. S elképzelhetjük, hogy még ott a mélyben is milyen szennytajték indul rája, ha visszavonulni kényszerül. Nem népszerűtlenségének mélypontja ez, hanem talán egész elmúlt és még hátralevő életéé, beleértve a segesvári futást is.

Védekezik; a híres királygyalázó verset védi, már-már mentegeti… Ilyen mondatokat ír le tolla:

„A monarchia Európában vége felé jár; a mindenható isten sem mentheti meg többé… Azonban a monarchiának van még jövendője nálunk, sőt mostanában elkerülhetetlen szükségünk van rá, ezért nem kiáltottam ki a respublicát, nem lázítottam (mint rám fogják), csak megpendítettem az eszmét, hogy szokjunk hozzá… Átalakulásunk mindenesetre vérbe fog kerülni, arról szó sincs; azon kell tehát lennünk, hogy minél kevesebb vérbe kerüljön, s erre a legcélszerűbb eszköz, az új eszmét lassanként, apródonként terjeszteni, megkedveltetni…”

A közélet, az irodalmi élet, Pest soha így még nem bánt el vele.

S a francia nép épp most küldi a képviselőházba Béranger-t!

Igen, van még egy föllebbezés: a puszták, a cserények, a rónaságok népe, a szabad Alföldé!…

33.

Ily körülmények között lép fel képviselőnek, szülőföldjén, édes kiskunjai között. Itt sem tagadja meg magát; hízelegni akkor sem tud, amikor a nép kegyeit akarja megnyerni. Képviselőjelölt még nem küldött olyan agitációs iratot szeretett választóinak, amilyennel a költő fordult az övéihez. „Polgártársaim és hazámfiai! Hazámfiai nemcsak mint magyarok, hanem úgyis mint kunok, mert Kis-Kunságban születtem. Úgy hiszem, emlékeztek még arra az alacsony, köpcös mészárosra, ki egykor a félegyházi, szabadszállási és szentmiklósi mészárszékeket árendálta; az az én apám. Nem gondolnám, hogy őtet egészen elfelejtették volna, mert hiszen akkor, míg itt lakott, minden becsületes ember szerette őtet közületek, minthogy a becsületes emberek szeretik egymást. De énrám nehezen fogtok emlékezni; én még gyermek-

koromban elszakadtam közületek; s azóta csak nagyon ritkán juthattam ahhoz a örömhöz, hogy szülőföldemet meglátogathassam. Ennélfogva nem merném bízvást remélni, hogy köztetek szószólóm akad, magam vagyok kénytelen szószóló lenni magamért.

Igazság „szerint nem is magamért, hanem itt értetek szólok, legalább azon jó szándékból, hogy előmozdítsam a javatokat."

Bemutatkozásul magát gyaluhoz hasonlítja a haza fölépítésének munkájában.

„Magyarország az utóbbi időkben sokat tett, de még korántsem tett eleget arra, hogy boldog és szabad legyen… mert minden nemzetnek ez a két főcélja: boldogság és szabadság. Magyarország eddig egy nyers fenyőfa volt - most már le van vágva és föl van deszkákra fűrészelve, de még nincsen ám meggyalulva, pedig előbb meg kell gyalulni, hogy asztal készüljön belőle - az a dicső asztal, melyhez majd odaül vendégeskedni a két földi istenség: a boldogság és szabadság… Annyit jó lélekkel mondhatok, hogy én már megpróbált gyalu vagyok, meggyalultam sok faragatlan tuskót, és nem esett rajtam csorba." Meggyalulja rögtön a kiskunokat is. „…azt koránt se várjátok, hogy én titeket magasztaljalak, mert akkor szemtelenül hazudnám. Becsületemre mondom, hogy ti nem vagytok remek emberek, vagy eddig legalább nem voltatok. Március 15-éig az egész Magyarország nagyon szolgalelkű, kutyaalázatosságú ország volt, és ti ebben a virtusban közelebb álltatok az elsőkhöz, mint az utósókhoz." A kiskunok nemrég valami Szluha nevű kapitány személyében „ólomszamarat" imádtak, megsüvegelték, csúsztak-másztak előtte. Most ez is orruk alá dörzsöltetik. „Ennyit akartam mondani, atyámfiai, ebből megítélhetik, hogyan érzek és hogyan gondolkodom." A kiskunok megértették.

„A hivatalos közegeknek" nem kellett sokat buzgólkodniok, túlsok italt sem kellett kiosztaniok ahhoz, hogy a nép majd agyon ne verje a „betolakodót", aki csak szerencsétlenségére árulta el, hogy annak a hajdani árendásnak, annak a „jött-ment tótnak" a fia. A kormány is, a kaputosok is a református papfit, Nagy Károlyt támogatták, s a költő kiáltványából, ahogy a derék Bankós írja „a communizmus elveit okoskodták ki". Föl voltak fegyverezve, s könnyen elbántak azzal a párszáz szentmiklósi, fülöpszállási, lacházi jobbággyal, akiket a költő, szerintök, fellázított (‚Hah, ha lázítottam volna, azóta a szentmiklósi és szabadszállási kaputosok csontjai szétszórva hevernének, és rajtok a kutyák rágódnának.") Ne merüljünk a csúnya história részleteibe. Érjük be azzal; ha egykor az emberiségnek lesz erkölcsi ereje, hogy az ősök vitézi tetteinek színhelye után okulásul a gyalázat helyén is emlékművet emel, az országban az egyik legmagasabb oszlop Szabadszállásnak jut.

De mégse! Kövessük egyszer mi is az ő jellegzetes stíluskezelését, s szálljunk ki a könnyebb útra gördülő mondatok kocsijából. Legyen erőnk fölidézni azokat a kínos jeleneteket, amelyekre gondolva egy nemzet arcát kellene elfutnia a vérnek. Nemcsak magyarázatkeresésül idézzük föl, hanem egyben elégtételadásul, mert ez az elégtételadás mindmáig nem történt meg. Ehhez pedig az a nem mindennapi lelki munka kell, hogy mi, a tömeg tagjai nagy kényelmesen, sőt szinte orgazdájaként ne a költővel azonosítsuk kései magunkat, hanem azokkal, akik szembekerültek vele, a tömeg akkori tagjaival, akik sorába a nagy számok könyörtelen törvénye bennünket is besorol. Tanulsághoz csak így, ennek árán juthatunk - mert ingyen sajnos azt sem adják.

A tragédia - hogy a nép fiát a nép veri ki - annál szívrehatóbb, mert a hős viselkedését egy véletlen körülmény is súlyosan veszélyezteti: épp ezekben az időkben fordította le kedvenc írójának, Shakespeare-nek, legnagyobb „népi" drámáját, a *Coriolánus*t. Hátha annak az útját követi? Hisz népi nagy élménye neki is voltaképpen csak most lesz; csak most kerül szemtől-szembe a néppel, úgy pedig, hogy nemcsak ő, hanem a - nép is szól. Méghozzá közösségbe olvadva, s akaratát úgy fejezve ki, ahogy ügyének legjobb elősegítői elképzelték.

„Eljött az idő, midőn nemzetté lett a nép, s ő választja képviselőit az országgyűlésre, nem pedig a nemesség. Kaptam az alkalmon, hogy aki eddig az irodalomban képviseltem a népet, képviseljem most az országgyűlésen is… ki ismerné jobban szükségleteit, mint én? Ki védelmezné lelkesebben jogait, mint én? hiszen a nép az én vallásom, istenem!"

Mindezt, ahogy a továbbiakat is, amiket még idézni fogunk, lent a helyszínen Kunszentmiklóson írja 1848. június 15-én. Megvan az a keserű módunk, hogy a szomorú kaland minden fontosabb fordulóját saját szájából hallhatjuk.

„Lejöttem szülőföldemre, Kis-Kunságba, proklamációt osztottam szét a nép között, azt az egész kerület választóinak nem-kaputos része lelkesedéssel fogadta, s egy hangon azt beszélték, hogy engem választanak követnek. Néhány napra fölrándultam Pestre, s mire ismét visszajöttem, olyan borzasztó hírek kerengtek felőlem, milyek csak a legelvetemedettebb gonosztévőt illetik."

A kerület vagyonosabb rétege ellenjelöltet állított, a szabadszállási református pap fiát, Nagy Károlyt. Megkezdődött az „agitáció", ami az ilyen választáson, amióta a világ világ, hangulatteremtést, lélekvásárt jelent, bármi áron. A költő becsülte a népet, nem hazudott, nem itatott. Az ellentábor öntötte a bort és a rágalmat. Van, amikor az aljasság is elismerést vív ki, a lényeget oly remekül-pontosan célba lövi. Magyarország legizzóbban nemzeti republikánusa ellen a fő választási jelszó az volt, hogy az orosz cárt akarja behozni királynak.

De volt egyéb is.

„Kik terjesztették ezen híreket? természetesen a kaputosok. Mindazonáltal a szentmiklósi nép látni és hallani kívánt, hozzám jöttek deputációban vagy kétszázan. - Elmentem velök a városházához, s bejelentettem a tanácsnak, hogy népgyűlést fogok tartani. Rám röffent a berzenkedő sűldisznócsoport, s el akarta tiltani fölléptemet. Nem engedtem. Végre beleegyeztek oly föltét alatt, ha minden következményért magamra vállalom a felelősséget, s ha tartandó beszédemet előlegesen bemutatom nekik írásban. Az első feltételt elfogadtam, a másikat nem fogadtam el két okból, először mert magam sem tudtam még, mit fogok beszélni, másodszor mert, ha előre készítettem volna is beszédemet, nem azért törültük el március 15-én a cenzúrát, hogy munkámat egy kupaktanács vizsgálata alá bocsássam. Azt kérdezte a bíró, egy nagyreményű fiatal mákvirág a kaputosok fajából, hogy miről fogok hát beszélni? mondám: a követválasztásról és azon rágalmakról, melyeket távollétemben rám kentek. Iszonyún fölfortyant, hogy a követválasztásról szónokolhatok, de bírói minden hatalmával tiltja magamat a vádak alól mentenem. Oh bírók példányképe! ellenem minden aljasságot hagyott terjeszteni s terjesztett ő maga is, és tőlem eltiltja, hogy ne merjem igazolni magamat! és ez ott történt a városházban, az igazság templomában! Igazság istenasszonya, miért tartod merev kézzel azt a kardot, miért nem vágod le vele ha fejét nem is, legalább orrát és fülét?

Kiálltam a városház elé, s beszéltem az összegyűlt néphez a követválasztásról, és hallgattam a rám sújtott vádakról, nem a bírói parancs következtében, hanem láttam a nép arcáról, hogy ha említem is rágalmazóimat (kik a városház egyik ablakából néztek), azonnal berontanak, s szétszaggatják őket, mint a rossz bankókat."

De az itatás és rágalmazás csak most kezdi rá. A költőt már fenyegetik is. A nép haragjával a „kaputosok". Kik ezek az emberek tulajdonképp?

Véletlenül megszólaltathatunk közülük egyet, a maga hiteles hangján. A „kaputosok fajából való" nevezetes bíró még harmincegynehány év múlva is bíró volt; még akkor sem tudta, kit is vetett elé a sors. Szégyenével ő maga kérkedett el a kerület akkori képviselőjének, Hentaller Lajosnak, amikor az egy célzás után faggatni kezdte, hogy is ment az végbe, amikor a költő

berontott hozzá, hogy azonnal beszélni akar a népnek. Virágh bíró úr szavai szerint ez történt, miután a költő azon „kardosan becsörtetett” a „hivatalos helyiségbe”:

- Kérem, az egész „popule” - így hívják a népet mais Szentmiklóson - a háta megett állt! Tessék elhinni, meg nem foghatom ma sem, de bolondult érte. Berontott egy csapat embertől követve, s rám förmedt, hogy én vagyok-e a bíró? Persze, hogy én, mondám. Hát maga ki, mit akar, hogy ide a hivatalos szentélybe kardosan mer bejönni?

Erre azt mondá, már csendesebb hangon, hogy beszélni akar a néphez.

- Hiszen kérem, azt én úgy is tudtam; de sehogy sem akartam megengedni, hogy beszéljen, mert féltem, hogy kommunistikus tanokat hirdet; és föl találja lázítani a népet ellenünk, urak ellen. Épp ezért kerekén azt mondtam neki, hogy semmi esetre sem engedhetem a néphez beszélni.

Ő erre hangosabban kezdett lármázni, s a vele jött nép csapatosan tódult befelé az ajtón. Ekkor már láttam, hogy nem jó lesz itt ellenkezni, s egyezkedéshez fogtam.

- No hát! - mondá Virágh Dénes - belenyugszom a gyűlés tartásába, de csak az alatt a föltétel alatt, ha jelölt úr magára vállal minden felelősséget a bekövetkezhető bajokért, és hogyha a beszédjét nekem előre bemutatja.”

Szó szerint úgy adja elő az eseményeket, mint a költő. Mintha itt már Hentaller segítené az emlékezetét.

„No! Látni kellett volna, mily nagyokat ugrott erre. Verte a kardjával a földet, kapkodott kezével a levegőbe. Micsoda! Hát kinek néz az úr engem? - kiabált rám. Azt hiszi, én hónapokkal előbb csinálom meg a beszédemet? Hisz még most sem tudom, mit fogok mondani. De legyen meggyőződve, hogy ha készen volna, akkor sem mutatnám meg - nem azért voltam ott március 15-én, mikor eltöröltük az előleges cenzúrát. A felelősséget a következményekért igen szívesen magamra vállalom.

- De azt legalább tudja az úr, hogy miről fog beszélni?

- Hogyne tudnám - vágott ő vissza -, elsősorban is azokról a gaz rágalmakról, amit »kendtek« távollétem alatt rám fogtak, meg a követválasztásról. - Én erre dühös voltam ugyan, hogy per »kend« beszélget velem, de az erő az ő oldalán lévén, kérésre fogtam a dolgot, hogy ne mérgesítse jobban a dolgot, s ne izgassa föl a népet azok ellen, akik őtet rágalmazták.”

A nép tehát nem egységes; a kaputosok mellett íme gondolatainkba is benyomul a popule. Nem kétséges, hogy kik húzhattak a költőhöz. Nyilván azok közül is, akik a hozzá való ragaszkodásukat épp csak hangos szavukkal tudták kifejezni s nem szavazatukkal. Ebben az időben - Európa-szerte - a választójog csak polgárilag s nem népileg demokratikus; illetve kezd demokratizálódni.

Az 1848. IV. és V. törvénycikk értelmében választói jogot kapott először is minden nemes, aki addig is választott, továbbá a polgári rendből az önálló kereskedők, a legalább egy segéddel dolgozó iparosok, papok, tanítók, évi száz forint jövedelmű tőkepénzesek s azok, akiknek városban háromszáz forint-érő házuk vagy földjük, falun pedig legalább negyed úrbéri telkük volt. Ebben a választó táborban a nemesség már - itt a kunok közt főképp - csak töredék volt. Bukását a költő valójában azoknak az új választóknak köszönhette, akik választói jogukat nem kis részben neki köszönhették.

Ha csak megbuktatták volna. A délelőtti gyűlés kitűnően folyt le. Ott volt Júlia is. A kaputosok - írja a költő - „szerencséjökre moccanni sem mertek, a népgyűlés a legnagyobb renddel oszolt szét, s az egész város köznépe mellém esküdt, és azóta tántoríthatatlan hívem e mai napig.

Délután átrándultam Szabadszállásra egy kis körülnézés végett. Egy tanácsbelitől magától hallottam, hogy a nép csaknem kivétel nélkül részemen van, valamint a lacháziak és fülöpszállásiak is.

Nyugodtan mentem vissza Szent-Miklósra, semmi kétségem nem lévén többé felőle, hogy én leszek a követ. Isten látja lelkemet, miért örültem a megnyerendő követségnek: dicsvágyból és haszonlesésből-é vagy egyedül azért, hogy a nép boldogságáért küzdjek?

Mire visszatértem Szent-Miklósra, a dicső kaputosok újra szaporíták az ócsárlásokat, rágalmakat, hazugságokat ellenem, többek között, hogy az én délelőtti beszédemet egy újságból loptam, hogy most délután Szabadszállásba be sem eresztettek, hanem a város végéről visszakergettek stb. stb.

Tegnapelőtt délután egy barátomhoz, kinél itt szállva vagyok, egy levél érkezett a szabadszállási várospecséttel s »Szabadszállás városa bírái« aláírással. Ez becsületére válnék a legutolsó kanásznak, a legelső jezsuitának és Metternichnek."

Ebben volt az a vád, hogy el akarja adni az országot az oroszoknak vagy a tótoknak. De ez már most kiderült róla, s így „ha személyes bátorsága és élete kedves, igen jól tenné, ha a jövő nemzeti gyűlésre menő követ választására a jövő csütörtökön köztünk meg nem jelenik, mert a nép ingerült, s nem állhatunk jót méltó haragja fölgerjedésében lehető dühiért".

Ismerjük már annyira, hogy rögtön megsejtsük, mit tett erre ő. Még az este Szabadszálláson termett.

„Egy ismerősömhöz szálltam. Midőn ott megláttak, az egész háznép iszonyú réműletbe esett, alig voltak képesek ennyit mondani:

- Az istenért, távozzék el tüstént, ebben a szempillantásban, mert mindjárt agyonverik. Tennapelőtt majd éjfélig tartottak népgyűlést ön ellen a kaputosok, s a népet felbőszítették. A pap, kinek fia akar követ lenni, azt mondta: mihelyt bejön ön a városba, azonnal félrevereti a harangokat. Távozzék, ha élete kedves!

Egy rokonom lélekszakadva futott hozzám, s ugyanezeket beszélte, s én már hajlandó voltam a visszafordulásra, nem a magam személyét féltve, hanem feleségemet, ki velem volt. Gondolám, hogy agyon csak nem vernek, még bántani sem fognak, azt hiszem, de tudja isten, milyen scandalosus jelenés történik, és hogy lássa, hogy hallgassa azt végig feleségem? Mondám neki, hogy menjünk vissza, de ő határozottan azt felelte, hogy nem megyünk, itt fogunk maradni, itt kell maradnunk: ha agyon akarnak bennünket verni, jól van, verjenek agyon, hanem azt ne mondhassa senki, hogy te hátráltál. -

Így szólt feleségem, s én beleegyeztem, hogy maradunk, sőt azonnal fölmentem a városházához…"

Júlia viselkedéséhez igazánból nem ezért kell egy jó pontot írnunk. A költő kunországi legjobb híve Bankos Károly volt. Mint már annyiszor, a költő most is nála szállt meg, népes vacsorát ült végig. De most:

„Nemcsak hallgatag, hanem komor volt. Akkor látszott kissé felvidulni, midőn felesége hozzáhajolva egy csókot lehelt halovány arcára, s ezt súgta, de úgy, hogy mindnyájan hallottuk:

- Sándor, megbukunk!

Erre elmosolyodott:

- Biz' az lehet - mondá -, de ha a követségem elvesztem is, te megmaradsz nekem…

Ezt is szemtanútól tudjuk. De adjuk vissza őneki magának a szót.

„…Amint estvefelé visszamentem szállásomra, számos gazemberrel találkoztam, kik mindnyájan nyájasan köszöntek. No, mondok, hiszen minden jól van, az urak megszeppentek, a nép szívesen lát! Éjjel úgy tíz óra felé muzsikaszó és kurjongatás keltett föl álmomból. A pap fiát éltették, mint követet. Kinéztem, ott kinn a ház népe mondja, hogy az egész várost itatja a pap. Miután látták az alávalók, a becstelenek, hogy semmi rágalommal, semmi gyalázással el nem hódíthatják tőlem az embereket, a végsőre vetemedtek, borral és pálinkával vették el a szegény, szánakozásra méltó nép eszét, hogy én ellenem, és így önnön maga ellen forduljon! Az ivás és ordítozás egész éjjel tartott.

Másnap korán reggel fölmentem a városházához, hogy ott bevárjam a vidékieket, s ha mindnyájan együtt lesznek, a választás előtt igazoljam magamat a rám dobált vádak ellen. Néhány percig állhattam ott magamban, midőn mellettem e szót hallom: »szemtelen«. Oda pillantok, ki szólt? - hát egy tiszteletreméltó individuum, ki fiatal korában az apámtól negyven bankó forintot kért kölcsön; adott is neki. Később tudta meg az apám, hogy a jómadár saját apjától puskát, pisztolyt és lovat lopott, s elugrott pusztai betyárnak… Egy ideig betyárkodott, azután elfogták, s utóbb szabadszállási bíró lett, és ettől fogva nem a szomszéd határokat, hanem csak születése városát lopta. Ez az ember, ha ugyan embernek lehet nevezni, mondá nagy részegen mellettem, hogy »szemtelen«. Még se gondoltam, hogy rólam beszél, amint feléje fordulok, azt mondja: »igen, igen, szemtelen! mit szemtelenkedik itt?«"

A szemtanú, aki önmagáról is így beszél, az ingerültsége pillanatában, elfogultsága ellenére is megbízható:

„Odaléptem hozzá, s így szólék:

- Kérem az urat, válogassa meg a szavakat.

- Nem válogatom meg a szavakat - felelt a részeg pimasz -, hogy' mert az úr itt szemtelen-kedni?

- Még egyszer ismétlem - szólék -, válogassa meg a szavakat!

Mire ezt kimondtam, azt vettem észre, hogy körülvett egy egész dühöngő részeg csorda. A jel meg volt adva, mindenhonnan tódultak felém, s több mint száz torok bőgte körülöttem:

- Ez a hazaáruló, ez az akasztófáravaló muszka spion, aki el akarja adni az országot; szaggasd szét, üsd agyon!

- Megálljatok, polgárok - kiálték -, hagyjatok szólni, hadd igazoljam magamat!"

A jelenet coriolánusi.

„- Nem hagyjuk szólni, agyonütjük! - így üvöltöttek iszonyú szidalmak, piszkolások, káromkodások között. Ekkor már a kapu alá toltak; látván, hogy szóhoz jutok, kérdem, hol a bíró?

- Én vagyok, mit akar? - szólt mellettem egy vén ember.

- Bíró uram - mondám -, felelős lesz érte, ha bántanak!

- A leszek, ha lehet - válaszolt a bíró -, jőjön hát föl. Fölkísért az emeletre. Ott találkoztam a követválasztási bizottmány elnökével, egy kicsapott nótáriussal, ki a népgyűlésen azt nyilatkoztatta, hogy ha a nép agyon nem ver, ő fog agyonlőni.

- Ugyan minek jött ide, hogy mert ide jönni? - szólt ez - miután a nép úgy föl van ingerülve ön ellen?

- Ki ingerelte föl? én-e vagy önök? - feleltem - egyébiránt ez nem kérdés, csak annyit mondok, hogy ön és a bíró felelősek értem."

Ezek a kunok jobban tudják szerepüket, mint a shakespeare-i volszkok:

„- Ha ebben a pillanatban el nem takarodik ön a városból - felelt a kicsapott nótárius -, mi nem kezeskedünk életéért!

- Így tehát nincs mit tennem - szólék -, mint távoznom, de arra ügyeljenek, hogy ne csak személyemet ne bántsák, de még csak ne is inzultáljanak. Valóban gyönyörű! így értelmezik önök a szabadságot? így gyalázzák meg önök saját városukat, melynek neve Szabadszállás!

- Az a szabadság - felelt a követválasztási bizottmány elnöke, a kicsapott nótárius -, az a szabadság, hogy aki nem tetszik a népnek, azt kikergetik a városból.

Ezalatt feljött a vén pap is, ki fia érdekében huszonnégy akó borral prédikáltatott az éjjel a népnek, s biztatott, hogy ne féljek, nem fognak bántani, csak távozzam."

Ez testesíti meg a patríciusi bölcsességet, vagyis a római erényt.

- „Ne féljek? - szólék - hát jöttem volna-e ide, ha félnék!

Lekísértek az udvarra, a városház előtt még mindig ordított a részeg csorda. Fegyveres nemzetőrök álltak elő, és körülvettek.

- De így gyalog csak nem utazhatom el - mondtam -, be kell várnom, míg kocsim megérkezik Szent-Miklósról.

- Addig nem várhatunk - szólt a kicsapott nótárius -, mindjárt indulnia kell önnek, tovább nem tartóztathatjuk a népet. Majd szerzünk mi kocsit… éppen ott áll egy készen… hajts utánunk, kocsis!

S mentem a város végéig, hol szállva voltam, gyalog, fegyveres nemzetőröktől körülvéve; csak az hiányzott, hogy kezemet hátra nem kötötték.

Fölrakták holmimat, fölültem feleségemmel s indultunk Szent-Miklósra. Már jó darabig mentünk, midőn rákiáltok a kocsisra:

- Hová megyünk, hisz ez nem a szentmiklósi út!

- De biz az uram - felelt a kocsis -, de nem az országút, majd ott a bösztöri csárdánál rátérünk.

- Hát miért nem megyünk az országúton?

- Megparancsolták, hogy ne azon vigyem az urat.

Én elhallgattam, meg nem foghatván, miért történik ez? Mikor már jó messze haladtunk, véletlenül az országút felé pillantottam, s láttam nagy távolban az én zászlómmal a szentmiklósi és lacházi kocsikat, melyek mind az én embereimet vitték. Ekkor világosodtam fel… így játszottak ki, hogy embereimmel ne találkozzam. Irtóztató dühhel értem haza. Dél felé visszajöttek a szentmiklósiak és lacháziak hasonló dühhel, s ők beszélték el, mi történt velök."

„Szabadszálláson egy hanggal, szavazás nélkül kiáltották követnek a pap fiát, egy gőgös buta embert, ki azonfelül Szluha teremtménye…

Ekképp ment végbe a követválasztás. Nem hamisítottam egy tényt sem, de csak egy szót sem, isten engem úgy segéljen ezen és a más világon!"

Elhisszük. Főleg azonban, ahogy az egésznek tanulságát ő maga levonja. Mert ez az utolsó mozdulata olyan, még a rómainál is annyival rómaibb, hogy arról shakespeare-inél is shakespeare-ibb tragédiát lehetne írni.

„És ennek ma kellett történnie, hogy engem, mint orosz spiont, mint hazaárulót, agyon akart verni a magyar nép, ma, június 15-kén… ma három hónapja, hogy március 15-dike volt, midőn első valék azok közt, kik a magyar nép szabadságáért szót emeltek, síkra szálltak", s csaknem egy évvel azelőtt, hogy az orosz cár egyik pikájának hegye átdöfte a testét.

„De én azért nem a népet kárhoztatom, hanem ámítóit, félrevezetőit, kiket egykor a törvény és az isten egyaránt meglakoltat… a nép én előttem szent, annyival inkább szent, mert gyönge, mint a gyermek."

Idegzetének s szellemének működésében mégsem ez a legcsodálnivalóbb.

Mindezek közben versélményt fogadott magába, a kétségbeesésig fölzaklatott lélek a legmélyén most is verset gyártott. Feledjük el hát mégis, hogy a mandátumot más vitte el előle. Gondoljunk inkább arra a minden mandátumnál többet érő versre, a *Szülőföldemen*re, amelyet a költő agitációs útjának eredményéül magával hozott:

Hol vagytok, ti régi játszótársak?
Közületek csak egyet is lássak!
Foglaljatok helyet itt mellettem,
Hadd felejtsem el, hogy férfi lettem,
Hogy vállamon huszonöt év van már...
„Cserebogár, sárga cserebogár!"

Néhány nap múlva így írt egy nyílt levélben megalázóihoz, a szabadszállásiakhoz:

„Polgártársaim! ti ellenséges kezet emeltetek rám, én baráti kezet nyújtok tinektek: követem a szentírást, mely azt mondja: »aki követ hajít utánad, hajíts te vissza kenyérrel«. Istenemre mondom, akkor sem haragudtam rátok, mikor engem vadállatok módjára megrohantatok, hogy széttépjetek: annál kevésbé haragszom most; de haragszom azokra; akik annyira elámítottak benneteket, hogy ellenem fordultatok, mint ellenségtek ellen, aki legjobb barátotok vagyok széles e világon!… titeket csak sajnálni tudlak, sajnállak szívemből.

Ha még át nem láttátok, majd át fogjátok látni, hogy vétkeztetek ellenem és magatok ellen, és akkor pirulni fogtok, szégyenelni fogjátok magatokat, és sokért nem adnátok, ha nem történt volna meg az, ami megtörtént. Az egész magyar nemzet ujjal fog rátok mutatni, hogy ti vagytok azok, akik engemet kikergettetek várostokból, és nektek az ujjalmutatás jobban fáj majd a pofoncsapásnál."

Reméljük, ez ma is fáj még Szabadszállásnak; mindnyájunknak.

És bámuljuk hitének és jellemének szilárdságát. Talpraállt.

Mindez nem önvigasztalás, még kevésbé a közönségnek szánt szólam. Ismét fönn van. Egy-két nap múlva a rettenetes kudarc után ezt a lélekállapotot festi a vers is, az ihlet, a tárgyszeretet csalhatatlan bizonyítékával:

Itt vagyok megint a
Nagyvárosi élet örökös zajában,
Oh de képzeletem most is odalenn az
Alföld rónáján van;
Testi szemeimet
Behunyom és lelkem szemeivel nézek,
S előttem lebegnek szépen gyönyörűn az
Alföldi vidékek.

Ahol mellének szögezték a vasvillát.

Ellenfele megsemmisítésére kíméletlenül mindent elkövet, sért, provokál, párbajozni akar, napokig magánkívül tombol, de haragját csak arra irányítja, aki megérdemli; a felháborodásban nem veszti el fejét. A nemzetgyűlés megnyitására ünnepi ódát ír; emelkedett, nyugodt hangon; egy gondolatárnyalattal sem érintve a sérelmet, a valóban különös helyzetet, hogy ő, a nép fia, csak a karzatról nézheti, amikor a nép ügyéről döntenek.

Ott álltok a teremnek küszöbén,
Melyből a nemzet sorsa jön ki majd,
Megálljatok, ne lépjetek be még,
Hallgassátok ki intő szózatom…
Egy ember szól, de milliók nevében!
- - - - - - - - - - - - - -
Hazát kell nektek is teremteni!

Holott nagyon is elkelt volna ott az ő szava. A nemzet jobbjai fölkészültek a nagy munkára; de a megyeházakról elégedetlen mormogás hallatszik, innen-onnan kardcsörömpölés is. A változásokba itthon legkevésbé a kurtanemesség, a híres bunkókrácia törődik bele. Az új törvényeket, ahogy Arany is írja a költőnek, sutba teszik, „ellabodázzák”, a képviselőjelöltek közül ahogy azt viszont maga a fiatal költő is tudja, azokat engedik megválasztani, akikben ők bíznak. A nemzetgyűlés összetételében alig különbözik a pozsonyi diétától. A képviselők között egyetlen jobbágy-földmíves sincs; nem-nemes származású is, olyan aki ebből némi kötelezettséget érez magára hárulni, egyetlen egy van: Táncsics. A régi ellenzék előrelátóbb tagjainak mindent el kell követniök, hogy a márciusi nagy ígéretből valami valóság legyen.

Hazát kell nektek is teremteni!
Egy új hazát, mely szebb a réginél
És tartósabb is, kell alkotnotok,
Egy új hazát, ahol ne légyenek
Kiváltságok kevély nagy tornyai -
- - - - - - - - - - - - - -
Számot vetett-e mindenik magával,
Minő dologra szánta el magát?

Rendkívüli munkát végeznek. De… a nagy ajándék örömébe annyi üröm vegyül, hogy a nép alig érez valami örömet; épp a legválságosabb időkben, amikor harci kedvet kellene éreznie.

34.

Alig van lesajnálni s egyben kinevetni valóbb, mint mikor érdemtelen ember nagy garral olyan bakra telepszik föl, amelynek földültét mi már előre látjuk. Ez a Nagy Károly, aki mint különb hazafi és megbecsülésre méltóbb szabadságbajnok tolja félre a *Nemzeti dal* szerzőjét, nem volt egyedüli példány abban a vezető rétegben, amely az 1848-as képviselőválasztás után az ország még ugyancsak ingó szekerére fölkapaszkodott. A magyar népnek mint saját működésű politikai teremtménynek sajátságos fogyatékosságairól már elég szép listát szerkesztettünk össze, aggódó fiai. Egyikünk sem említette meg a legszembeszökőbbet: a veszély-ösztön, sőt a katasztrófa-reflex, csaknem tökéletes hiányát. A nemzeti tudat különös működése folytán ez századok óta a lírai költőkre bízatott, akiknek szavára viszont - mert hisz mindent túlszíneznek - józan fővel itt soha rá sem illett hederíteni.

Ez a fogyatékosság annál meglepőbb, mert a helyzet maga elég világosan a szem elé kerül. De mintha csak a szembe kerülne be.

A magyar határokon már ölik a magyart, s nem kétséges, hogy mikor löki be az öldöklést a kamarilla az ország szívéig. Mihelyt ereje lesz rá, mihelyt végez az olaszokkal, akikre az első ütést szánja. Ez nagyon is hamar bekövetkezik: alig ül össze a magyar országgyűlés, Radetzky július 25-én Cuztozzánál szétveri Carlo Alberto szárd király seregét. Világos, hogy a következő nagy ütést Magyarország kapja.

Mit is lehetett volna tenni? A válasz egyszerű. Azt, amihez pontosan egy év múlva kapkodva, megkésve már hasztalanul folyamodtak. Működésre indítani a néptömegek erejét.

Ne keressük most az okát, hogy a magyar paraszti tömegekből „ázsiai” türelmességük, társadalmi elmaradottságuk vagy államuk életének elszikesedése folytán hiányzott-e - s hiányzik mindmáig - az a fajta nemzeti öntudat, amely a másnyelvűben rögtön elpusztítandót lát. Említettük már Jókai panaszát: A parasztok az ország zászlaját, himnuszát, vezéreit sem ismerik, s nem keltek addig harcra, amíg személyükben nem bántották őket. A költőknek, elsősorban *A királyokhoz* című vers költőjének hanghordozása a bizonyíték, milyen erővel kellett figyelmeztetni őket, hogy gyanakodva nézzék a szomszédaikat, s ők a különben oly híres huszárok és verekedők, zászló alá gyűljenek. Körükben, mondja egy jobbadán Habsburg-párti történész, Szekfű, „legjobb propagandát a horvát, szerb, oláh, császári pusztítások és rablások végeztek; ahol, ily csapatok egyszer végigvonultak, ott a jobbágyság is hirtelen öntudatára ébredt magyarságának.” Azaz, mint annak idején az önképzőköri diákok, ők is mástól tanulták meg, hogy kik. Ez önmagában nem lebecsülendő, sőt dicséretes emberi tulajdonság, mert azt jelenti: először is az embert nézem magamban is, másban is.

Mi lett volna hát a teendő, pusztán az ember érdekében?

A jobbágyfelszabadítás lényegileg csak a telkes-jobbágyokat érintette, azokat, akik még a Mária Terézia-féle úrbéri rendelkezések értelmében birtokolták a jobbágyi földeket. De hány jobbágy volt ezeken kívül? 1846-ban 617 000 a nemesek és 12 millió a „póri származásúak” száma. A jobbágyi telek összesen 13 millió hold, és 32 millió hold az a terület, amelyet a birtokosok saját kezelésben tartottak. Ennek egy részét majorsági és pusztai cselédekkel míveltették, másrészt kiadták földtelen jobbágyoknak külön kontraktusok szerint; ezek feltételei szigorúbbak voltak a rendes jobbágy-szolgáltatásoknál is. A telkes jobbágyok tizedet fizettek az uraságnak; a kontraktualisták hatodot. A kontraktualisták számát, Kossuth becslése után, családtagjaikkal együtt közel hárommillióra lehet becsülni. Nos, a nemesség ezekre nemcsak hogy nem terjesztette ki a földmegváltást, hanem a birtokosok azon voltak, hogy a megváltozott viszonyokra való tekintettel a szerződéseket minél előbb felbontsák, s a parasztokat elűzve, a földeket a tovább fennálló nagybirtoktestekhez visszacsatolják.

Ott voltak azonkívül az allodiális földek, a legelők; ezeket a falvak bizonyos külön ellenszolgáltatás fejében bírták az uraságoktól. Az uraságok ezeket sem számították a megváltandó földek közé. Aztán a közösben használt erdők, nádasok… És még vagy száz fájó seb, amelyet egy-kettőre, emberfeletti gyorsasággal meg kellett volna gyógyítani vagy legalább bekötözni, mielőtt Bécs beléjük vágja a fertőző szemetet. A 12 millió jobbágyból a szabadságnak csak a módos, vagyonos gazdák örültek s azok sem tökéletesen. Mit tudták, mit tudtak arról a csodáról, hogy a harc dandárját helyettük egy fiatal költő végezte el. A másik rész, az új-szerződésesek, a sehonnai-zsellérek, a pusztai cselédnépek, köztük a mélabús juhászok, elégedetlenül nézték a fejleményeket; minél nagyobb volt az ajándékozás körüli lárma, annál elégedetlenebbül, mert hisz ők semmit sem kaptak…

Ezek kiáltották el először a nagy igazságot, hogy „a szegénynek föld nélkül nem ér semmit a szabadság”; ezek lázonganak Biharban, félve, hogy „az úrbéres földeinken kívül minden másnemű irtásaink vagy hatodos földeink (melyeket apáink 80 év előtt nyertek) visszaesnek az uraság birtokába”; ezek keltek fel az ősz végén Békésben; ezeket kommunistázta le az egész sajtó, s ezek vezetőit kénytelen, különös példát adva a népfelszabadításból, kivégeztetni Kossuth. Mialatt a zágrábi tartománygyűlés június 12-én minden erdőt és rétet a parasztoknak szavaz, hogy mindnyájan felkeljenek a hon védelmére. Mialatt a balázsfalvai román nemzeti gyűlés népszónokai íme (az osztrák szuronyok védelme alatt is) kimondják a földosztást, a hajdan román és most szász kézen levő területek visszaadását. Ezeknek a nincstelen magyaroknak ígér Jellasics kiáltványa is fűt-fát, azonnali földosztást, mihelyt minden jónak és őfenségének esküdt ellenségeit, „Kossuthot és kutyáit” sikerül szétvernie… Az ígéret nincs hatás nélkül.

Wesselényi kétségbeesetten elkiáltott szavain, hogy „Veszélyben a haza!”, augusztus 13-án a siklósi választókerület tagjai így elmélkednek: „hogy kié a haza, vagy hogy mit tarthatunk magunkénak mi, kik Magyarország népei vagyunk, micsoda javadalmakban részesülünk, arról úgy látszik, kerülik kendtek a beszédet; pedig mikor napszámba hí bennünket valaki, megmondja ám előre, e lesz a fizetés… Védjük meg elébb a hazát, majd azután úgy jutalmaznak kendtek bennünket, ahogy kendteknek tetszik. A horvátok Zágrábban nem úgy tettek ám, hanem ők előbb ígértek a népeknek, a bán pedig megjárta az országot; és az ígéretet mindenütt kihirdette, van is ragaszkodás hozzá nagy. Bizony, higgyék el kendtek, sokan gondolkoznak úgy közülünk, hogy aligha jobb nem volna a horvátok mellé állni… Az irgalmatlan földesurak… szívtelen utasítnak el bennünket, ha hozzájuk kérelemmel járulunk azon földrészekért, melyeket tőlünk zsarnokilag elfoglaltak a maguk által hozott embertelen törvények által; ha pedig erőszakhoz akarunk nyúlni, valamint ők tették: azonnal van katona száz meg száz; a rácokra pedig minket erőszakolnak… Döbbenetes szavak. Mint tudjuk, se Jellasics, se őfensége nem osztott soha egy hold földet a parasztoknak; legfeljebb meghagyták a kezükön azt - azt is taktikából -, amit Kossuthék az áprilisi törvényekkel juttattak - a nemzetiségi parasztoknak is. De ez az átlátszó parasztfogás is jelzi az utat, amelyet követni kellett volna, gyorsan és határozottan.

De lehetséges volt-e ez az út? Nem történelmi képtelenséget kívánunk-e egy század távolságából nagy bölcsen visszanézve? Bizonyára. Mégis kimondjuk, ha szívfájdításul is. Nem a tények igazságát próbáljuk ábrázolni, hanem csak egy lángelmét s az őt követő néhány emberét.

És magáét a parasztokét. Mert mégiscsak ezekből kellett volna a lehető leggyorsabban és leghatározottabban új nemzetet formálni, legalább oly mértékben, ahogy egy év múlva már Kossuth is akarta. A függetlenség harcát tiszteletparancsoló tudással és kötelességgel a

reformnemzedék és a márciusi ifjúság által „kiművelt emberfők” tízezrei vezették. De a vezetni való anyagot a parasztság adta, rögtön azután, hogy ráébredt magyar, illetve igazságtalanul megtámadt ember voltára. A jobbágyok legalsó rétege, a zsellérek és napszámosok nem kaptak földet, nem jutottak tapintható hazához; csak annak reményéhez! És mégis… ezekből a sehonnaiakból került ki a százezer főnyi dicsőséges honvédsereg zöme, akkor is, amidőn a honvédelmi bizottmány megengedi, hogy a jobbmódúak a katonaságnál magukat helyettesíthessék, s akkor is, amikor a nagyrészt nemesi vezetőség szégyenvallása után megindul a sorozás. Ezek verik szét majd Roth és Philippovics horvát hadait is Ozoránál.

Ki képviseli ezeket? Táncsics, a legtürelmetlenebb hazafi szavát a nemzetgyűlés közröhejbe fojtja; bolondnak kiáltják ki őt is; a szabad sajtó törvényét először az ő újságjára alkalmazzák úgy, hogy a lap attól azonnyomban kileheli lelkét. S ki hallgatna a másik népfira, a költőre, akit sokak nem kis kárörömére épp a nép leckéztetett meg szabadságból és testvériségből?

Ha mindenkivel szemben igazunk van, azzal csak elménk büszkélkedik; lelkünk belekeseredik. Később is, amikor igazunk már napként ragyog, mindenki feje fölött. Mert miért nem hallgattak ránk? Nem adtunk a költők váteszi hajlamaira; nem adunk távolbaérző képességeikre sem. De ha valaki a kortársak elé tárja azt, ami a magyar sors különböző hivatott és hivatlan intézői fejében azokban a hónapokban folyt (s amiket mi ma okmánytárakban olvashatunk), a kortársak nyilván elámulnak a költő különös - politikai szenzibilitásán. Mi ezt a rendkívüli - valóban már-már a távolbaérzés határán járó - tájékozódó képességét rendkívüli következtető képességének tulajdonítjuk. A politikusok, mint holmi újkori Delhibe járhattak volna egyszerű lakásába. A királyversek hajszájának idején, pontosan július 29-én Kossuth a maga hírlapjában így ír: „Tegye meg ő Felsége tekintélyének legkisebb rövidsége nélkül, tegye meg a fönséges Ferenc Károly főherceg atyai szeretetből azt az áldozatot, hogy adjon nekünk Ferenc Józsefben egy ifjú királyt - a magyar Budán akarja tisztelni királyát.”

Ugyanazokban a hetekben az eljövendő ifjú király a távoli Innsbruckban kézdörzsölve mutatja anyjának Jellasics kiáltványát, s nem győzi helyeselni a módot, ahogy az a magyarok országában „a megsértett királyi jogot, tekintélyt és rendet helyre akarja állítani”, mihelyt alkalma lesz rá. Jellasics Innsbruckban rejti legkevésbé véka alá, milyen halálosan gyűlöli a magyarokat. „Das Mongolenthum muss mit Stumpf und Stiel ausgerottet werden!” üvöltözi eltorzult arccal, de az imént Budára invitált fölségek és fönségek édesen helyeslő mosolya közepett. Az eljövendő ifjú császár és király született előrelátásával reménye javát belé és a csehekbe helyezi; ezek hivatalos pártja már hirdeti eredeti felfogását, amelyet később majd jegyzékben fog közölni a császári kormánnyal: a magyarok született rebellisek, még a bécsi forradalmat is ők csinálták, mert nem akarják a szlávok és románok jogait elismerni! Az udvar erre is helyeslően bólint. A remény hátramaradó része a Rajacsics pátriárka képviselte szerbekbe helyeztetik. Az eljövendő császár, aki egy rútsága-híres, agyalágyult férfi és egy ilyen agyalágyulttal összefeküdni képes nő nászából született, máris fennkölten hordja fejét, fejében azt a hitet, hogy istentől van polcára rendelve. Ezért épp Magyarországon kapja a legmélyebb bókokat. Mit kell ilyen helyzetben egy ilyen teremtménnyel csinálni? Erre felel Szilveszter, *Az apostol* hőse, aki pisztolyt durrant a királyra.

35.

Az osztrák-ház vezette reakció július 25-én az olaszok leverésével áll szemmel láthatóan talpra, de az egész európai forradalomnak a döfést Cavaignac adja Párizsban, már júniusban. Hogy a negyvennyolcas forradalom kirobbantó oka eredetileg mennyire társadalmi volt, bizonyítja, hogy Louis Blanc szocialistái már a kommunizmus körvonalait próbálják gyakorlatilag is a világ elé rajzolni; ugyanakkor, amikor III. Napóleon kapitalistái - ők értvén meg igazán ezeket a körvonalakat - igyekeznek gyorsan visszahátrálni minden fajta forradalomtól, akár egy új monarchia védsáncai mögé.

A forradalom hulláma egész Európában megállt. De Magyarország nem áll meg. Az ellenforradalom mint külső erő jelentkezik; a határokon osztrák vezetés alatt horvát, szerb, román csapatok dúlnak; természetes, hogy a forradalmi vívmányait védő ország a társadalmi harcot nemzeti önvédelemmé változtatja. Ennek élére áll majd tüneményes tehetséggel Kossuth.

De közben maga a forradalom, az megállhat? A szociális fejlődés megbénulhat? Amikor épp a haza védelme is új erőket kér. *Az apostol* arra is bizonyíték, a fiatal költő figyelemmel kísérte ezt az új szándékú párizsi forradalmat, amelyet ugyan levertek, de amelynek eszméi Pestig elhatottak, s bármily különös; ott próbáltak ismét testet ölteni. Mint megannyi lehullt csillag még űrt-járó fénye: Lamartine gyönyörű szónoklatai, Blanc tündéri álmai most tűnnek föl s állnak hajóst és utast vezető csillagképpé a magyar égen. Ennek magyarázója lesz a fiatal költő.

A kudarcok hevét a költő nem bosszúra: saját maga érlelésére váltja. A kaland keserűségét úgy égeti ki magából, hogy közben abból egy pernye sem csapódik vissza a nemzetre.

Az apostol - terjedelemben a *János Vitéz*zel vetekedő elbeszélő költemény - a költő eszméinek szótára. Hogy mit jelentenek műveiben ezek a szavak: boldogság, szabadság, isten, pap, lázadás, zsarnokság, király, arra ez a modern hősköltemény felel, amelyben az irodalom-történet oly készségesen emelte ki, sőt túlozta a hibákat. Szilvesztert, ezt a dunai-tiszai Twist Olivért a társadalmi nyomor érleli forradalmárrá. A külváros sikátorainak szennye, aztán a lakájkodás egy gazdag úrnál, ez világítja meg a társadalom szerkezetét. Szilveszter a nemzetért és a hazáért küzd, de a kastély ura és a falusi pap, a szabadság minden született és szakmai ellensége igen helyesen társadalmi forradalmárt lát benne. A hős így a királyban nem egy üres szólamot: az elnyomáson alapuló rendszer fejét, minden visszaélés szentesítőjét veszi célba. Ez az első lépés a fejlődés útján.

A költeményben, igaz, a gazemberek túlságosan tökéletes gazemberek; de nem a romanti-kusoknak volt-e igazuk, amikor ilyen alakokkal tömték tele a világot? Lassan vissza kell kanyarodnunk az ő társadalmi szemléletükhöz. A költemény itt-ott Sue hatását is mutatja, de csak úgy, ahogy Dosztojevszkij művei. S nem volt-e a költő ifjúsága is olyan, mint egy Sue- vagy Dickens-regény? A hosszú vers minden fejezete mellé oda lehetne írni egy-egy utalást: ez a pozsonyi másolószoba; ez a hazátlan kóborlás, ez a Hatvani-utcai hónapos odú, ez Erdőd, ez Szabadszállás, ez Júlia, a költő elképzelése szerint… Az utolsó jelenet pedig talán a jövő, ha nincs Segesvár.

A szabadságeszmény némileg külsőséges alakzatai: a társadalmon kívüli betyár, a „koldusbottal és függetlenséggel" vándorló vidám csavargó után Szilveszter a társadalmon belül akar forradalmár lenni.

A költemény ellen az lehet az egyetlen kifogásunk, hogy túlságosan gyorsan készült. János Vitézt sietségében is biztosan vezették a múlt: a népmesék jóakaratú tanácsadói és hétmérföldes csizmái. Szilveszter ismeretlen területen: a jövő felé halad. A táj még ködös; nem

is azt kell néznünk, hanem a vívódó hőst, akinek gondolatait, rokonszenves lelkesültségét itt is mesteri szavak örökítik meg. Szótárnak neveztük előbb a művet; csak egy címszót érintünk: mit értett a költő azon, hogy fejlődés.

A szőlőszem kicsiny gyümölcs,
Egy nyár kell hozzá mégis, hogy megérjék.
A föld is egy gyümölcs, egy nagy gyümölcs,
S ha a kis szőlőszemnek egy nyár
Kell, hány nem kell e nagy gyümölcsnek,
Amíg megérik? ez belékerűl
Évezredek vagy tán évmiljomokba,
De bizonyára meg fog érni egykor,
És azután az emberek belőle
Világvégéig lakomázni fognak.
A szőlő a napsugaraktul érik;
Mig édes lett, hány napsugár
Lehelte rája élte melegét,
Hány százezer, hány miljom napsugár?…
A földet is sugárok érlelik, de
Ezek nem nap sugárai, hanem
Az embereknek lelkei.

Minden nagy lélek egy ilyen sugár, de
Csak a nagy lélek, s ez ritkán terem;
Hogyan kívánhatnók tehát, hogy
A föld hamar megérjék?…
Érzem, hogy én is egy sugár vagyok,
Amely segíti a földet megérni.
Csak egy nap tart a sugár élete,
Tudom, hogy amidőn megérkezik
A nagy szüret,
Akkorra én már rég lementem,
S parányi művemnek nyoma
Elvész az óriási munka közt,
De életemnek a tudat erőt ad,
Halálomnak pedig megnyugovást,
Hogy én is, én is egy sugár vagyok! -

A műben már erjed a múlt század levert szabadságmozgalmának törkölye: a nihilizmus; a társadalmi tett kudarca után a kétségbeesett egyéni tett gondolata.

A magyar nemzeti ellenállásnak azonban csak most lesz reménye a forradalom. Amikor a költő levonhatná a tanulságot, s tán irányt válthatna: az idő akkor kezdi igazolni őt, a republikánust, a fegyveres forradalom hirdetőjét. Az országgyűlés szembefordul végre a kamarillával, Kossuth leleplezi Jellasicsot és fölbujtóit, megtörténik a nemzeti összefogás, a birtokos nemesség is megszavazza a kétszázezer újoncot, a végeken megkezdődnek a csatározások… A forradalom új korszakához közeledik, de a nemzet - a költő szerint - még mindig nem mutatja azt a lendületet, amit a király árulására a forradalmak történelme előír. Még mindig sok a fontolgatás, a békés megoldások keresése, a politizálás… a lant nem némulhat el.

Mennyi alkalom a megszólaltatásra!

A nemzet fegyverkezik.

Ismét magyar lett a magyar,
Mert ekkorig nem volt a,
Hogy is lett volna? szolga volt,
S nem magyar, aki szolga!

Ismét magyar lett a magyar,
Bilincsét összetörte,
Mint ősszel a száraz levél,
Csörögve hull a földre!

Ismét magyar lett a magyar,
Kardot ragad kezébe,
Kardján a napsugár ragyog
S a bátorság szemébe'!

Ismét magyar lett a magyar,
Lángol, piroslik arca,
Kitűzött zászló mindenik,
Amely jelt ád a harcra!

Ismét magyar lett a magyar,
Egy szív miljók keblében,
És dobbanása rémület
Az ellenség fülében!

Ismét magyar lett a magyar,
A síkra állt vitézül,
És a világ, a nagyvilág
Csodákat látni készül!

Ismét magyar lett a magyar,
S világvégéig az lesz,
Vagy iszonyúan és dicsőn
Mind, mind egy szálig elvesz!

Az országgyűlés vitáinak - s nem határozatának - hatására az országon kívül állomásozó sorkatonaság nyugtalankodni kezd. Ők nem lesznek a császár pribékjei, szabadságra törő testvérnépek hóhérlegényei. Meglepő dolgok történnek: tisztjeik is velük tartanak. A hadügyminiszter, Mészáros, aki a megvetésre méltó osztrák császár személyében lakó magyar királyra még tisztelettel néz, megrója ezt a függelemsértést, de a költő ország-világ előtt kikiáltja minden magyar ember érzését.

Koszorút kötöttem
Cserfa-levelekbül,
Harmat csillog rajta
Örömkönnyeimbül…
Kinek adnám én ezt,
Kinek adnám másnak,
Mint vitéz Lenkei
Huszárszázadának?

Az eleven külső világ: a társadalom-fakasztotta líra most éri el legmagasabb csúcsait. A lelki fejlődés spirálvonalában *Az apostol* körülbelül olyan helyen áll, mint annak idején a *Felhők*; a külső behatás a lélek belsőbb és belsőbb rétegeit mozgatja meg. A hang izzó, most lesz legizzóbb, az elmélyülés folyamata azonban már újra megindult. De az eleven alakok, a napi

események tisztább, időállóbb verseket fakasztanak ki, mint a történelmi példatárból fölidézett hősök, akiknek sora különben Martinoviccsal és Konttal most le is zárul.

Az első, aki helyükbe lép, sajnos, Vörösmarty… akit beválasztottak a nemzetgyűlésbe. Vörösmarty mint költő nem érdemelte meg az ellene írt kemény sorokat; mint politikus megérdemelte. Megszavazta, hogy a magyar honvédek egy része még mindig, most is, német vezényszó alatt védje a magyar nyelvet.

Hallgassak-e, mivel szeretlek,
Miként atyámat szeretem?
Hallgassak-e, mert teneked sem
Fáj majd ugy a szó, mint nekem?…

A vers és ellenvers csak pillanatnyilag mérgesítette el a két költő barátságát; amilyen nagy jellem volt a fiatal költő az elvhűségben, olyan nagy volt az idősebb a megértésben. A megpróbáltatás ideje alatt Debrecenben a régi apai-fiúi barátság elevenül fel köztük.

Méltóbb, magasabb gondok érintik mindkettejük vállát, s fordíttatják egyikük tekintetét erre, a másikét arra, egy-egy gyors végezni való irányba.

A fiatal költő visszalép a közélet küzdőterére polgári mivoltában, azaz prózai írással, sőt élő beszéddel is. Szinte igazolnia kell magát, hogy egykori népszerűségét visszanyerje, hogy régi - fél év előtti! - tekintélyével szólhasson. Legtöbben amiatt próbálták nem élvezni verseit, amit azon a bizonyos minisztériumbeli küldöttségfogadáson Széchenyi és Kossuth szemébe vágott. Mi is volt ennek az oka?

„Io paeant zengett az ország, midőn az első magyar minisztérium névsorát meglátta, én pedig megcsóváltam fejemet azon, hogy a magyar ember mindig fölkeltekor szokta dicsérni a napot, be nem várván annak lementét.

Én azt gondolám: ezek mind egy szálig derék emberek, talán mint miniszterek is azok lesznek, de csak talán… ők azon kornak gyermekei, mely már meghalt: a beszéd, a szónoklat koráé; ebben ők elsők voltak, de vajon nem lesznek-e az új korban, a tettek korában az utolsók? mert a kettő között oly nagy a különbség, hogy vagy egészen új emberek kellenek hozzá, vagy a régieknek egészen újjá kell születniök, és ez nagy ritkaság. Csak egy főnix volt a világon, az is régen volt; tán nem is igaz. Abból, hogy ők a szónoklat mesterei, egyátaljában nem következik az, hogy mesterei lesznek a tetteknek is. A tímár kikészíti a bőrt, de a kikészített bőrből más mesterember csinál csizmát.

…Bekövetkezett május 10-ke, a budai vérengzés (melynek elkövetői, közbevetőleg mondva, maig büntetlenül fütyülnek), ott a minisztériumnak úgyszólván szeme láttára kaszabolták az embereket… már ekkor nem tartóztathattam magamat, fölugrottam a múzeum udvarán a tribünre, és veszett dühömben elkiáltottam a nemzet színe előtt, hogy én e minisztériumra nem a hazát, de egymagamat, sőt a kutyámat sem bíznám.

Nyugodt lelkiállapotban bizonyosan más szavakkal fejeztem volna ki magamat, de az értelme, végre is csak ez lett volna.

Ezen szavaimra dühbe jött az ország, és szép fényes nevemet pocsétába dobták és meggázolták. Én fájdalmasan ugyan, de mégis mosolyogtam, mert tudtam, hogy ugyanazok az emberek, kik rátapostak nevemre, föl fogják azt venni a sárból és szépen letörölgetik róla a meg nem érdemlett szennyet.

…Napról napra mindinkább látván, hogy a minisztérium olyan, mint a bekötött szemű, hátrakötött kezű és vasravert lábú ember, minden reményemet egybe helyeztem, a nemzetgyűlésbe.

Mit nem vártam én a nemzetgyűléstől! soha ennél nagyobbszerű reményeim nem voltak, és soha sem csalatkoztam oly csúfondárosan, mint e nemzetgyűlésben!

Uramfia, fölküldi őket egy fölébredett, föllelkesült, tettrevágyó, tettrekész nemzet, és ők itt nyámognak, itt cammognak, mint valami inaszakadt invalidus; kávéházi pipafüstös unalmokból és egykedvűségökből csak akkor pattannak ki, akkor jönnek tűzbe, ha nem az ellenséget, hanem egymást kell marniok, és végre is megértjük, hogy szőröstül-bőröstül elnyelik a törpe minoritást… szájok ugyan elég nagy erre. A rác fene eszi az ország lábát s maholnap a szívébe harap, és az a fű még erdőben és mezőn van, melyet majd a patikába kell vinni, hogy ott orvosságot csinaljanak belőle. Egy hónapja, hogy megajánlották nagy hűhóval a 200 000 katonát, s azóta ez ügyben egy árva kurjantást sem tettek, mintha az ellenség most készítené a Ganges vizén a hidat, melyen át hozzánk fog gyalogolni.

Déli Magyarországban zsákra rakják a lenyiszált magyar fejeket, éjszaki és keleti Magyarországért ki kezeskedik? és ki kezeskedik nyugaton Austriáért, melynek alattomos keze szennye eddig is mindenütt látszik?

Egyszerre csak azon vesszük észre magunkat, hogy nem két, hanem négy tűz közé szorultunk, és alig van annyi fecskendőnk, amennyivel egy égő gyufát el tudnánk oltani, és mégis ahelyett, hogy állítanák nyakra-főre, ha a pokol fenekéből is a pénzt és katonát, magok játszanak katonásdit, vagdalkoznak egymás között, mint paréj közt a gyerekek. Tanakodnak theológiáról, pedagógiáról, és az ördög tudja miféle iá-ról. Elhagyhatnátok most azt a nevelést, mikor azt sem tudjuk, lesz-e kit nevelni, vagy sem?

De a legszebb az, hogy ők a népet, melynek ők a képviselői, oly éretlennek, butának tartják. Végső argumentumok mindenre az, hogy hja a nép még ilyen meg olyan éretlen. Köszönd meg ezt képviselőidnek, nép. Én megvallom, egészen másformának ismerem a népet, s éretlenségének legfölebb egy példáját tudom; azt, hogy ilyen képviselőket választott.”

Olvassuk el mégegyszer ezt a bekezdést. Igen, ő beszél így a népről, Szabadszállás után.

„Innen-onnan ezer esztendeje, hogy e földre az első cseppek hullottak ama vérből, mely ezt Magyarországnak keresztelte.

Ezer esztendő óta sokszor volt már a magyar nemzet kutyául, de nem hiszem, hogy valaha kutyábbul lett volna, mint jelenleg van.

Maholnap már én is kétségbeesem, én!… pedig akkor aztán jó éjszakát, mert én a legutolsó vagyok azok közt, kiket a balsors kétségbeejteni képes.

…Tenni fogunk végre, de tenni és meghalni egyszerre… tettünk az emlékkő lesz sírhalmunk előtt. A világ nem tudta, hogy élünk, csak azt fogja tudni, hogy meghaltunk!

Szomorú, szomorú. És pedig így lesz, ha a nemzet minél előbb föl nem serken, s ki nem ragadja kormánya és képviselői kezéből azon hatalmat, melyet nekik jó hiszemben átadott, s mellyel azok részint nem tudnak élni, részint rútul visszaélnek.”

Népszerűség visszaszerzésére ezek nemigen alkalmas szavak. Az országgyűlés ugyan egyre inkább szembefordul az uralkodóval, s ezt majd a történelem forradalomnak nevezi. Az ország nem érzi forradalomnak, hisz minden tiltakozás az alkotmány nevében történik, hisz a magyar népnek mindenben igaza van! Még törvényesen is! Az emberek még most a forradalom első - márciusi láva-fakadása után sem tudják, hogy a forradalom sose más, mint az igazságérzet robbanása. Benne vannak, de félnek a kimondásától.

Sok irányban jellemző, hogy a fiatal költő egész pályafutása alatt most írja le először verscímül ezt a rettegett szót. Tudja, mit mond vele:

Haloványul a gyáva szavamra… dalom
Viharodnak előjele, forradalom!

Ő tehát nyilván más forradalomra gondol, mint azok, akik az országgyűlésben csinálják, anélkül hogy megneveznék.

Szomorúk az idők, a napok feketék,
Odahagytak atyáid, o nemzet, o nép!

Csak azért szakitád le bilincseidet,
Hogy ujabb nehezebb vas eméssze kezed.

Nem a sors, nem a sors, de saját fiaid
Akaratja, mi újra lealacsonyit.

Lealázod-e, oh haza, szent fejedet?
Piszok űlje a hír koszorúja helyett?

Mint szokta, a leszólás és a baljóslat csak előkészít a lelkesítésre s a reményre.

De te, oh haza, nem hagyod el magadat,
Haragod tüze arcaidon kigyuladt,

Kezed ott van a kardon, a markolaton…
Ki fog élni, ha nem te, dicsőn szabadon?

Szaporán ide, kedvesem, ajkaidat,
S te fiú, szaporán ide a poharat!

Mire elfogy a bor, mire csattan a csók,
Jeladásra emelhetik a lobogót.

A lobogó, a háromszínű, a Szűz-Máriás, hamarosan a határok felé marsoló magyar ezredek fölött csattogott. Hogy így történhetett, abban volt része a költőnek is. A közéletbe való visszatérésének lett eredménye. Bár azt a régi tekintélyt nem szerezte vissza, nézeteit újra figyelem kíséri, felfogását egyre többen osztják. Már nem ír naplót. Inkább lelki látleletnek lehetne azt az írását nevezni, amelyet az *Életképek*ben ezzel a mégiscsak naplószerű címmel közzétesz: *Pest, szeptember 17*. [*1848*.]

„Hét hónap óta, a februáriusi francia forradalom óta szakadatlan hullámzásban, rengésben volt lelkem. Minden nap egy új remény, új feszült várakozás, új lelkesedés, új aggodalom, új harag és minden a világon.

Ki hinné, hogy egyfolytában ennyit képes megbírni az emberi szív, kivált ilyen szív, mint az enyém, mely nagyító üveg módjára jót és rosszat óriási alakban tüntet vissza, mely a rengeteg visszhangjaként egy kiáltásra száz kiáltással felel!

…Az utolsó napok eseményei nyomot nem hagyva pattantak vissza rólam, mint a golyó a márványszoborról, mint a mennykő a gránitszikláról.

…Hallottam, hogy Jellasics berontott Magyarországba 20 000 emberrel és én nem estem kétségbe.

Hallottam, hogy Teleki Ádám tábornok oly csúfondáros hazaárulást követett el, melynek párját az összes világtörténetben kell keresni, és én nem tagadtam meg az istent.

Jelen voltam tennap este a nemzetgyűlésben, midőn fölolvasták a nádorhoz írt német levelét a királynak, melyben megtagadja ama föltételeket, miknek teljesítése mellett ajánlotta Batthyány a miniszterelnökség elvállalását; jelen voltam a fölolvasásán e levélnek, melyben király őkelme vagy akarom mondani őfelsége megdorgálja a nemzetgyűlést, hogy ezt meg azt *merészelte* tenni, melyben a magyar nemzet oly hallatlanul pofon veretik egy német izé által, és nem sírtam elkeseredésemben, nem fújtam orromból és szájamból tüzet dühömben, nem szégyelltem magamat; nem pirultam, hogy magyar vagyok; még csak azt sem kiáltottam, hogy éljen a köztársaság.

És még sok mást láttam és hallottam, s mindezeknek láttára és hallatára oly érzéketlen, oly nyugodt maradtam, mint a kétezer esztendős múmia.

S mostan én, ki hat hónappal ezelőtt ezt írtam, hogy nincsen többé szeretett király, s kit ezért a Kárpátoktul Adriáig elvetemült hazaárulónak kiabáltak magyar testvéreim, most én azt kérdezem: »hát van-e még szeretett király?« és nem kacagok.

Nem tudom, meddig tart lelkemnek ezen ájulása? de azt tudom, mire ütni fog a bosszú órája, melynek ütnie kell, akkorára visszanyerem elvesztett erőmet, rugalmasságomat visszanyerem tízszerezve, százszorozva, és tényező leszek az ítéletnek ama véres napjain, midőn e nemzet elégtételt vesz megtiprott jogaiért, fölrúgott becsületeiért!

Mert végre is él az isten, aki nem engedheti, hogy egy nemzet mindörökké bántott és meg-gyalázott legyen; egy oly nemzet, mely talán könnyelmű, de nem vétkes, mely talán túlságosan loyalis, de nem gyáva!

Nem, nem, és ezerszer nem! a magyar nemzet nem gyáva. Aki téged gyávasággal vádol, nemzetem, az nem olvasta a világtörténet legszebb, legfényesebb lapjait, melyeken kardod dicsősége ragyog. És kiért villogtattad századokon át, habár nem mindig győzedelmes, de mindig hősi kardodat! ha te nem mártírkodtál volna, magyar nemzet, most a török félhold vetne kísértetes fényt az európai műveltség romjaira!

És pedig amely nemzet nem gyáva, annak nem lehet elvesznie, amely nemzet küzdött az emberiségért, annak nem szabad elvesznie!

Kicsiny tűz vagyok a haza éjében, de tűz vagyok; s csak egy szót olvashat a nemzet a sors könyvéből fényemnél, de ez az egy szó a remény!”

Sajnálhatjuk, hogy nem hallgattak rá, elsősorban azok, akik egyenesen, személy szerint is kaptak tőle tanácsot és figyelmeztetést: a kormány, majd a szabadságharc hivatalos vezetői. Vagyis azt sajnáljuk, hogy nem vették maguk közé? Hogy nem lett ő is hivatalos vezető - hivatalos költő? Ezt nem sajnálhatjuk. Akkor nyilván tompította volna hangjának oly hiteles személyes csengését. Hogy mindig csak magát adja, hogy honpolgári érzéseit oly elevenen s szorosan összefűzze akár szerelmi érzéseivel, ahogy még ezekben az időkben is teszi. S elképzelhető hivatalos költő, aki - ha az fut át szívén - kétségbeesést fejezzen ki? Egyik, szerelmes verséből való ez a szakasz:

Regényes bércek kősziklái közt folyt
Csengő morajjal egy tündér patak,
Dicsvágy patakja! ajkaim belőle
Sok boldogító mámort ittanak.
Foly még ma is, de más igyék vizéből,
Én nem iszom, többé nem szomjazom…
Milyen sötét vón a világ, az élet,
Ha nem szeretnél, fényes angyalom!

Személyes mondandóként kifejezve, ez a néhány sor a példa rá, harag is, szeretet is, reménytelenség is reményt sugall. A közgond lassanként mindenkinek magángondja lesz. A szerelmes verseknek nem árt meg a politikai feszültség. Az elválás, a veszély bennük rágó gondolata gyorsítja érésüket. A huszonöt éves költő a férfikor nyarában érzi magát, mint aki már minden boldogságot és keservet megpróbált, s túl van rajtuk… Júlia mellette az ifjúság, az ösztönző és támasz a harcokban. És Júlia megfelel a hivatásnak. Úgy megtelítődött a költő eszméivel, a rideg órákban is úgy sugározza azokat, hogy a kifáradó férfi eredeti fényforrásnak veszi a tükröt, amely csak az ő lelkesültségét adja vissza.

Felhők borongnak, s rekkenő meleg van,
A gondok fojtó levegője nyom…
Milyen sötét vón a világ, az élet,
Ha nem szeretnél, fényes angyalom!

Júlia a pesti szűkölködésben keserűen gondolhatott az erdődi előkelő életre, a hajdani finom társaságra; ez most megtagadja; még Térey Mari sem ír, atyja megtiltja neki… Júlia forradalmiságának egyéni, ilyen indokai is lehettek. A Nemzetiben frígiai sipkában jelenik meg, felhívást fogalmaz a honleányokhoz, hogy maguk kössék kedveseik övére a kardot. Kedélye gyermek, szíve asszony és lelke férfi - így festi őt a költő. Megvalósulva látja álmát. Nincs egyedül a vészben; ragaszkodó, szerelmes asszony simul hozzá, amíg ő magasra tartva veri a lantot, amelynek hangja kezd ismét messzehangzani, iramot és irányt adva az eseményeknek, néha a politikusok szavánál is jobban.

Egytül-egyig mind ott leszünk, ahol kell,
Mind kiállunk bátor, elszánt lélekkel,
Alig várjuk, hogy azt mondják: ide hát
Védelmezni bajában a szent hazát!

36.

A hála most sem marad el. „…minden versedben szabadságunk elnyomói, ellenségünk vérét szomjazod - írja Vahot zuglapja, a *Nemzetőr.* - Ime, most nyakunkon a háború - te katona voltál, gyermeked nincs -, roppant kardod, mellyel a márciusi napokban annyit csörömpöltél, mégis hüvelyében rozsdásodik. Node azért édes öcsém, nem irigylem költő babérodat.” A vádat nemcsak Vahot hangoztatja. Átveszi a jóbarátok nagy része is; elfeledve, hogy az ő kardjuk is hüvelyében rozsdásodik. A költő megdöbben, a vád egyenesen szívébe talál.

Versbe ő maga teszi át a vádat:

Golyók sivítnak, kardok csengenek,
A zöld mezőt piros vér festi meg,
Csaták zajától zeng a föld s az ég,
S te hősi költő, te itthon vagy még!

Mi kifogást mondhat? Családjára hivatkozik, arról kell előbb gondoskodnia, mert ha gyermeke még nincs is, nemsokára lesz… Siessünk mi védelmére felhozni azokat az okokat, amelyekre méltó meghökkenésében nem is gondolt.

Az első az, hogy a golyók, ha sivítanak is, még csak elvétve sivítanak. A másik, hogy a költő az első döntő csatául még sokáig az igazi forradalom kitörését képzelte. A csatát a Kamarilla nyílt és titkos szövetségeseivel, a belső ellenséggel. E korszak legünnepélyesebb verse, a még augusztus 10-én kelt *A nemzethez* című erre tüzel.

Föl hazám, föl nemzetem, magyar nép!
Lépj a síkra gyorsan és egyszerre,
Mint a villám, oly váratlanúl és
Oly erővel törj ellenségedre.

Hol az ellen, kérdezed? Ne kérdezd,
Mindenütt van, ahová tekintesz,
S legnagyobb és legveszélyesebb az,
Ki mint testvér símul kebleinkhez.

Köztünk van a legnagyobb ellenség,
A cudar, az áruló testvérek!
S egy közülök százakat ront el, mint
A pohár bort az egy cseppnyi méreg.

A halálos itéletet rájok!

Vagyis új forradalmat. S miért kell ez az új forradalom? Hogy a kormány kétségbeejtő idővesztegetése helyett a forradalom gondoskodjék végre a szabadság kivívásáról és a haza védelméről. Az Egyenlőségi Társulat kiáltványait továbbra is a költő fogalmazza.

Két nappal Vahot támadása előtt a társulat aláírást nyit a honvédi seregre. Fővezérül választatott Perczel Mór. A mellé megválasztott első kilenc százados neve közt ott van a költő neve is. A társulat ugyane napon Madarász József indítványára megválasztja egy bizottmány tagjait is; ezeknek kötelessége, hogy „az események fölött virrasszanak”, határánként felváltva egymást, egy Aranykéz utcai kávéházban.

Ezek közt is ott van a költő, mint egy az előre nézők, a jószeműek közül. Ott van a kis előretörő együttesben Zerffy is, az, aki nemrég oly gyalázatosan lepiszkolta őt. Hogy tekinthetett ő az ő jó szemével erre a kétségtelen törtetőre? Az igazi forradalmár fegyelmezettségével; az keményebb, mint a katonáé.

Kávéházban strázsálni a honért honpolgári kötelességnek talán kisszerű, de mégis igen alkalmas mód a tájékozódásra, a gondolatok és az események magvának kihántására, közös állásfoglalás kialakítására. Nyilván az eseményeknek effajta virrasztása alatt született a határozat, hogy az Egyenlőségi Társulat kiáltvánnyal forduljon a néphez, a legközrendűbbhöz. Ki vethette ezt papírra más, talán rögtön ott? Ki ért úgy a nép nyelvén, mint a fiatal költő? A kiáltvány minden passzusában fején találja a szöget.

Az egészet idézni fogjuk, de nem illusztrációul, nem egy idő vagy helyzet ábrázolásáért. Történelmi szemléletéért, érveinek helyességéért, adataiért, melyek összerendezésére különben nekünk kellene vállalkoznunk, hogy megfogalmazzuk s e könyvbe illesszük. Nem első alkalom, hogy hősünk egyben munkatársunk.

„Bánat és harc szól belőlünk; olyanok a mi szavaink, mint mikor a szél belesüvít a félrevert harang zúgásába.

Tűz van, tűz van… nem egy falu, nem egy város, hanem az egész ország ég. Fölharangozzuk az egész nemzetet. Talpra, legények! ha most föl nem keltek, fekünni fogtok a világ végéig.

Magyarok, ezelőtt ezer esztendővel megindult egy népfaj Ázsiából azon szándékkal, hogy fölkeresi a föld legszebb, legtermékenyebb tartományát, s azt elfoglalja maradékai számára; soká, nagyon soká vándorolt e népfaj, míg azon tartományt megtalálta, de végre megtalálta, el is foglalta; és miképp foglalta el? négy vagy öt álló esztendeig szakadatlanul harcolt, öt álló esztendeig hullott az ember, omlott a vér, mint a zápores.

Magyarok, így szerezték meg számunkra őseink e szép tartományt, mert azok az Ázsiából jött vitézek a mi őseink.

Hétszáz esztendeig élt szabadon a magyar nemzet itt új hazájában. Hol jó, hol balszerencse érte, hol örült, hol búsult, de mindig szabad volt.

Ekkor fölhívta Lotringi herceget, hogy fogadja el a magyar koronát, légyen Magyarország királya, s itt kezdődik a mi nyomorúságunk, mely háromszáz esztendeig tartott, egészen az idei tavaszig.

A magyar nemzet így szólt a Római császárhoz: mi eddig tetszésünk szerint választottuk királyainkat, de abba bele untunk, mert minden új király választásánál olyan villongások történtek, melyek tetemesen gyöngítették hazánkat. Átadjuk neked, Római császár! neked és maradékidnak a magyar koronát azon kikötéssel, hogy törvényeinket, jogainkat, szabadságunkat nemcsak hogy meg nem sérted egy ujjal is, hanem azokat, mint szentségeket védelmezni tartozol.

A Római császár erre azt felelte: »Elfogadom a koronát, és én a magyar nemzetnek, a magyar nemzet törvényeinek, jogainak s szabadságának megtartója és védelmezője leszek.«

Ezt fogadta a Római császár, nemcsak fogadta, hanem esküvel is megerősítette, s utána mondta az esküt minden ivadéka, mikor megkoronázták, de az esküt az őt környező Kamarilla mindég kijátszotta.

Annyi bátorság nem volt a Kamarillában, hogy nyíltan egyszerre azt mondta volna: » magyar nép, vége szabadságodnak, rab vagy, Ausztria rabja! « hanem csűrés-csavarás, alattomos áskálódás és mindenféle ördögi mesterségek által oda vitte a dolgot háromszáz esztendő folytán, hogy minden törvényeinket fölforgatta, s kivetkeztetett bennünket minden ősi jogainkból és szabadságunkból.

Nincs az istennek olyan kezén-lábán megkötözött népe, mint mi voltunk az utóbbi időben. Aki azt akarta, hogy véres halállal vesszen el, nem kellett egyebet tennie, csak ezt a szót kimondania: szabadság. Így vesztek el a vérpadon a legdicsőbb hazafiak: Zrínyi, Frangepán, Nádasdi, Martinovics és mások számtalanan…

Pénzünket a magok zsebére rakták, s ifjainkat elhurcolták osztrák katonáknak. Saját fiaink és testvéreink őrizték kivont karddal tömlöcünket, s e tömlöctartókat a mi pénzünkkel, a mi véres verítékünkkel fizette az ausztriai német kormány. Kinek olyan erős a lelke, hogy e pokoli gazságra meg ne döbbenjen?

De feljött az 1848-ik esztendő, úgy jött fel mint egy új haragos csillag, a népek haragának csillaga.

A francia trónuson egy elvetemedett gaz király ült; Franciaország elkiáltotta magát, és e kiáltásra megrendült és összeroskadt a trón, s a hitszegő király rémülve szökött el, s most fején korona helyett átok van.

Követte Franciaország példáját Európa minden népe, fölkiáltott és fegyvert ragadott szabadságáért. Fölkeltünk mi is, magyarok, fölemeltük a szabadság eltiport zászlaját: Pozsonyban Kossuth, Pesten az ifjúság. Mint a mennydörgés, úgy harsogott be Bécsbe a magyar nép szava: »Mi szabadok akarunk lenni, s akár szép szerével, akár véres küzdéssel; de visszavívjuk elrabolt ősi szabadságunkat!«

A bécsi német kormány nem mert ellenállani törvényes és igazságos követelésünknek, és azt mondta: »Jól van, kedves magyar nemzet, légy szabad, vedd kezeidbe régi jogaidat, melyeket apródonként elloptam tőled: légy boldog.« Mink, szerencsétlen könnyenhivő, mindenkiben

bízó emberek vagyunk, készpénznek vettük a szép szót, és lefeküdtünk, mint akinek legjobb rendben van szénája, s csak most ébredezünk, mikor a Kamarilla ismét összeszedte magát, s azt kiáltja ránk: »Amit márciusban engedtem nektek, az csak tréfa volt, most visszaveszem, s ti szolgálni fogtok nekem, mint eddig szolgáltatok, katonákat fogtok nekem adni, pénzeteket ide külditek Bécsbe, s azonfelül, minthogy nekem igen sok adósságom van, fizetni fogjátok adósságomnak egy részét, fizettek 200 milliom forintot!«

Magyar nép, ha van még istened és lelked, mit felelsz erre? Nem kiáltja-e milliom és milliom ember ezt: »Nincs a világon az a hatalom, mely ismét elrabolja tőlünk a szabadságot! A mindenható isten csak az életünket veheti el, de szabadságunkat nem!«

Vagy kételkedtek szavainkban? nem hiszitek, hogy mindez igaz, amit mondunk? akkor mondjátok meg, mit csinál vad csordájával a magyar földön Jellachich, a horvát bán, kit ezen hivatalról a király egyszer már letett, aztán ismét beletette a Kamarilla törvénytelenül, törvényeink sárba tapodásával! mondjátok meg ezt, mert már határainkon belül van Jellachich, és napról napra beljebb jön az országba, s azt hirdeti, hogy még az idén ő tart országgyűlést Pesten korbáccsal és kancsukával.

Magyarok, nem ennek végbevitele, hanem e szónak csak kiejtése is olyan vakmerő szemtelenség, melyet Jellachich torkába saját vérével kell befojtanunk.

De Jellachich és az ő cinkosai azt hirdetik; hogy ő a népnek nem ellensége, sőt barátja. Van-e köztétek olyan együgyű golyhó, ki ezt elhiszi? Jellachich a bécsi osztrák Kamarilla cimborája, zsoldosa, a bécsi Kamarilla pedig minden népnek ellensége; már most hogyan lehetne az egy népnek barátja, ki a népek ellenségének szövetségében és zsoldjában áll? ez képtelenség!

Ha azt akarjátok, hogy újra robotoljatok és dézsmát adjatok, hogy újra teherhordó állatok legyetek, fogadjátok szívesen Jellachichot és a vérengző horvát seregeket; de ha megesküdtetek, mint szabad nemzethez illik, hogy soha többé magatokat meg nem hajtjátok, hogy soha többé vállaitokra izzasztó és meggyalázó terhet nem vesztek, úgy föl, polgárok, föl küzdeni életre-halálra!

És ha Jellachich csak azt akarná, hogy szabadságunkat veszi el, de ő ennél többet, sokkal többet akar; az ő szándéka az, hogy a magyarokat kiirtsa a föld színéről, hogy a magyar hazából Horvátországot csináljon.

De a magyarok istenére esküszöm, hogy ebből semmi sem lesz, ha a pokol minden ördöge segíti is! bízunk vitézségedben, magyar nép, hogy könnyebb lenne az égről a legmagasabb csillagot leszakítani, mint téged a földről kiirtani!

Föl hát, magyarok, föl fegyverre! teremjen talpon minden ember, kiben még egy cseppecske van abból a vérből, mely nekünk ezer esztendővel ezelőtt e szép hazát szerezte.

Nekünk nincs a világon testvér nemzetünk, melytől segítséget kérhetnénk, mely segítséget adna: egyedül állunk, mint a magányos fa a pusztában; nem támaszkodhatunk csak az istenre és magunkra, de e kettő elegendő lesz arra, hogy örök időkre megmentsük a magyar nemzet életét és becsületét."

A kiáltvány szeptember 20-án jelent meg. Szeptember 24-én Kossuth az Alföldre indul, hogy zászló alá szólítsa a népet. Szeptember 28-án Pesten az utca ítélkezik egy ártatlan, de törvénytelen föladatot vállalt királyi biztos, Lamberg gróf fölött. Szeptember 28-án Pákozd és Sukoró között a magyar sereg megállítja, fegyverszünet-kérésre kényszeríti, majd szökni hagyja Jellasics seregét. A huszárok kitűnően verekedtek. De a magyar hazának a győzelmet tulajdonképpen azok a csak kaszával fölfegyverzett paraszt - nagyrészt Tolnából való - népfölkelők nyerték meg, akik az ellenség vad ágyúzását órákon át mozdulatlanul állták, mint

„valóságos ércfal”. A Tolnában mindmáig fönnmaradt magyarázat szerint azért, mert akkor már két napja gyalogoltak esőben-sárban, ólomnehézre ázott subákban, s istennyilával sem lehetett volna kimozdítani őket, még visszavonulásra sem.

Az események a költőt igazolták. Méltán hihette, hogy az események alakulásában is volt része. Végezni valója nyilván továbbra is ott volna, ahol az eseményeket irányítják, sőt teremtik.

De nem megy ki fejéből a vád: gyávának tartják! Akad ember, aki le meri írni, hogy fél a küzdelemtől! Nincs senki, hogy értésére adja: addig is a legjobb helyen küzdött? Akik a harctérre sürgették, azok Kossuthot is felszólították volna, hogy mit ágál, induljon azonnal egyszerű bakaként a szenttamási sáncokba! A költő mégis útra készül az első figyelmeztetés után; nem az ugratóknak dől be: saját lelkiismeretének.

Ne magyarázza senki énnekem.
Tudom nagyon jól, hol van a helyem?
Ha itt végzem kötelességemet,
Csatába s a pokolba is megyek!

Állja, amit vállalt. Véletlen itt ez a szó vajon, hogy vállalt, magára vett? Aki a közéletben forog, az mindig „vállal”; a kérdés, hogy hivatást, feladatot vagy „szerepet”. Abban a módban, ahogy ő hivatását betöltötte, volt valami a színész tehetségéből s tán hajlamából. A közszereplés is csak egy neme a színpadnak - olyan bonyodalommal, kifejléssel, amelyet ki-ki maga teremt magának. Hogy viszed a közösség drámájába a „vállalt” föladatot: ez dönti el, hogy hős leszel-e vagy itt is ripacs. Beöltözött csak a fiatal költő a bojtárok, a földönfutók köntösébe, a népbe? Láttuk, egy lett vele. Most a hazafi, a forradalmár föladata közben látjuk. Tehetségét nézve szerepvivőnek is kitűnőnek mondhatjuk. De ha közelebb lépünk hozzá, kiviláglik, ez nem szerep, hanem hivatás. Említettük ártatlanságát. Meg kell döbbennünk, milyen végzetes-komolyan „adja magát”. Nincs egy elvétett szava, amelynek ne volna súlya. A Végzetnek játszik.

37.

Kossuth főereje - s ezért jó politikus - a tanulékonysága. Megrázóan nagy majd az emigrációban lesz, ott is akkor, amidőn már egész Európa ügyvitele föltárul előtte. A szerencsés megfogalmazás, hogy a politika az egzigenciák tudománya, tőle való. Saját tapasztalatából ébredt rá? Már 1848 nyár végén kitűnően kezelte az egzigenciákat. Ez ellentmondásnak látszik, mert hisz a szabadságharcot, amelynek élére állt, leverték. Az ellentmondás csak látszólagos, mert az egzigenciák kezelése nem az egzigenciák előtt való meghajlást, nem megalkuvást jelent. Azt, hogy az idő követelményeit, a körülmény adottságait is eszményünk szolgálatára kényszerítsük. Az ország vezetésének élére kerülő Kossuth annyira az események bűvöltje, hogy néha álmodozónak mondható. S mégis ő tán az egész ország leggyakoribb s legszorgalmasabb embere. Ez a két hajlam ritkán egyesül egy karakterben. Az ő szerfölött szívós egyéniségének ez a kettő volt a fő jellemvonása. Eszményeivel, melyekben lángolva hitt akkor is, ha gyorsan cserélte őket, „fölgyújtotta”, ahogy ünnepien mondani szokták, a magyarok lelkét. S erre a magasztos tűzre aztán rárakta - hogy mi meg így mondjuk - a pillanatnyi teendő bögréit és lábosait, boszorkányos gyorsasággal és még boszorkányosabb mennyiségben.

Nép és vezér ritkán feleltek meg olyan jól egymásnak, mint a magyarok és a délceg jogász, a bécsi körözőlevelekben találóan leírt, diabolikus szónok, aki sok természeti adottságai tetejébe még - ahogy már londoni szereplése után írták róla - Európa legszebb baritonjával is rendelkezett.

Nem anekdota, mert állítólag épp a gyorsírásos naplóban maradt fönn, hogy azon a híres országgyűlési ülésen, amelyen az ország dolga eldőlt, a hatalmas, égzengéses, még iskolai memoriterként is oly szívesen magolt szónoklat csúcspontján, amikor a hallgatóság már lélegzeni sem tudott a hazafisági fájdalom kéjétől, a lázadást proklamáló híres mondat úgy hangzott, hogy adjon a nemzet kétszázezer katonát és negyvenkét millió hadihitelt - a szónok, maga is a lelkesedés paroxizmusán, nyelvbotlást követett el. Európa legszebb hangja kétszázezer forintot és - összecserélve a fogalmakat - negyvenkét millió katonát kért. A helyükből fölugró, kardjukat és kucsmájukat emelő, könnyüket törlő díszmagyaros követek ezt szavazták meg, valóban egy emberként.

Senki sem vette észre.

Az egyetlen, aki az oly jellemző botláson bizonyára ott helyben fölkacagott volna szokott „pokoli szarkazmusával", Széchenyi, akkor már tébolya démonainak szavalataira fülelt. A nemzetvezetés dolgában szeptemberre Kossuth már maga volt a gazda. Értette úgy a szenvedélykeltést, mint *Az apostol* szerzője. Van olyan eszmemegszállt is. Proklamációját a benyomult ellenség ellen így kezdi: „A mindenható Isten, a Szabadság, a népek Istenének nevében, Ámen." De fogalmazásában istenhez hasonló maga a nép is.

Hamarosan fölismeri: a forradalmi helyzetben forradalmi eszközök szükségesek - miért nem lépett szövetségbe mégsem Európa az idő szerinti legnagyobb népforradalmárával? Ötpercnyi gyaloglásra laktak egymástól. Mennyit tanulhatott volna tőle - még idejében!

Épp azért, mert tanulnia kellett volna tőle, s egy negyvenhat éves, képessége és sikere csúcsán levő férfi nehezen fogad mesteréül egy huszonöt évest? Ismételjük: Kossuth tanulékony volt, s következő nagy partnere, aki már az események kulisszái között áll, hogy Széchenyi helyébe lépjen - vitatársul ő is, és nem segítőtársul, Görgey maga is jószerivel a fia lehetne.

Az ok mélyebben van. A féltékenységben talán? Abban a fajtában, amely azok közt pusztít, akiket akaratuk ellenére a népszerűség állít versenybe egymással? Tán itt kell keresgélnünk, de itt is még mélyebben.

Nemcsak területük s céljuk esett közel egymáshoz. Természetük is sok hasonló vonást mutatott, igen sokat; s a lényegben mégis merőben más volt.

Kossuth kiváló színészi tehetség is volt, olyan értelemben, ahogy minden nagy szónok az: ismerte és használta a tömeghatás fölkeltésének módjait. A két szakma - az eszmefejtés és a szenvedély-megjátszás - érintkezését mindenki természetesnek tartja, kivéve a szakmabelieket. Ők az így keletkező „hatásokat" kölcsönösen lopásnak érzik, s bűvölet helyett méltatlankodásba esnek.

Ismerjük Kossuth hatalmas teljesítményének fogásait, a fogás szót itt a mesteremberek megtisztelő hangján ejtve ki. Már föllépése - hisz a szónok is csak föllép - mindig remek volt: a figyelem reflektorait eleve magása vonta. Szónoklása kezdetén a hangját - „Európa legmesszebbzengő baritonját" - alig lehetett hallani. A hang ilyenkor betegesen gyönge, a szónok betegesen sápadt volt, ellenségei szerint mesterségesen, mert ilyenkor előzően krétát evett. Ez nyilván hazugság; a krétától - lenyelve - nem lesz sápadt senki; ő sem attól volt az, még ha tán megpróbálta is. Az igaz, hogy magát nagy fölléptei előtt csaknem mindig gyengélkedőnek mondta. S ha valóban az volt? Az, hogy ő, aki csaknem száz évet élt, nagy teljesítményei idején folyton betegségét, közeli halálát, sőt halálvágyát emlegette… nem szól őszintesége

ellen. Teljes mivoltával csinálta, amit csinált. Megajánlási nagy beszédében, amellyel az ország sorsát eldöntötte, úgy vezették föl a szószékre; botladozott, pihegett; a képviselők, még ellenségei is, azt kiabálták feléje, beszéljen ülve. Megállt, az asztalra támaszkodott, s pihegőből csakhamar mennydörgésbe csapó hangja nemsokára, mint tudjuk, talpra szökkentette az egész termet, az egész népet.

Ez tehetség, ezt becsülnünk kell. Ismerjük, hogy valahányszor - később Londonban s Washingtonban is, a díszülésen - elmondta, hogy ő (ellentétben Ferenc Józseffel) lovagias ellenfél volt, mert a Habsburgok életét megkímélte, noha sorsukat heteken át markában tartotta ökölbe szorított kezét mindenkor hatalmas gesztussal föllendítette, és mintegy szemmel látható, tárgyi bizonyítékként bemutatta, és úgy állt ott feledhetetlenül szép helyzetben mindaddig, amíg az óhatatlanul kitört tapsokat förgetegesnek akarta. Az efféle mozdulatbamerevedést mi póznak érezzük, üres szobornak. Ő azonban ezt az űrt végül betöltötte, mégpedig tartós, nemes anyaggal, a hűséggel. Egy életen ismételt nemes gesztusai összességéből végül nemes vonalú, igazi szobor lett, egyike a legjobbaknak egy nemzet képzelete számára.

A költő - aki tökéletesen ismerte a színészi fogásokat - ezeknek a gesztusoknak csak az elejét látta, s azt hitte: kártyákba lát be. Nem volt igaza; bár, mint láthattuk, első tekintetre igazát hihette. Nem ismerve a másik belső érdemességét, egy lépést sem tett a közeledésre. Kossuthról nem egyszer maga módján - vagyis ugyancsak fennhangon - sértően nyilatkozott; közvetve, igaz, mint azzal, hogy az együttesre, melynek Kossuth a lelke, a kutyáját se bízná.

Mire az volt a válasz, szinte nem is egy ember, hanem a sors részéről: Kossuth sem ismerte őt, igazi érdemességében. Amikor a költő föltűnt, Kossuthnak már annyi dolga, annyi figyelni s megjegyezni valója van, hogy nem maradt érkezése megismerni a handabandázó népdalnokban a költőt; csak hírnevét érzékelte s nem verseit. Nyilván tudott a költő tiszteletlen nyilatkozatairól, mégsem hihetjük szándékosnak, hogy az első összefoglalóban, amit a forradalomról írt, a híres viddini levélben, azt írja: a kaszára-kapára kelt parasztok a szabadság nagy költőjének, Vörösmartynak csatadalait énekelve indultak az ellenségre. Ezt később, nyugodtabb esztendeiben is említi. Tudjuk, Vörösmarty nem írt csatadalt, olyat véletlenül sem, mely a parasztok ajkára került. Ilyet a *Nemzeti dal* szerzője írt, nem is egyet. Hogy Kossuth ezt akkor sem helyesbíti, amikor már módja lett volna megismerni a segesvári hősi halottban a költőt is, amellett szól, hogy sem annak, sem Vörösmartynak nem volt jó olvasója, később sem. Életének egyik nagy mulasztását azért követi el, amiért, mint látni fogjuk, baklövését Mészáros is és Klapka is.

Ezért történt, hogy noha mindketten az események viharába kerültek, az egyik mind föntebb és föntebb röpült, a másik mind lentebb és lentebb sodródott, olyannyira, hogy hovatovább a fenti észre sem vette, vagy legfeljebb a sok között egy kis pontnak látta a lentit.

De nemcsak ő veszti szem elől.

Iktassunk ide egy beszélynek beillő részt. „A szerelmesek felébrednek” - címe ez lehetne; vagy még rövidebben: „A költő felébred”. A történet hiteles. Minden mozzanata megtalálható a *Koszorú* 1884. évfolyamában, a 158. oldalon. Nagy György jegyezte föl Bathó Ignác jászladányi főjegyző szavai után, aki ebben az időben váratlan rokoni látogatást tett - Júlia és Bathóné unokatestvérek voltak - a költő pesti otthonában. Nem a háromszobás, Dohány utcai lakásban. A költő Jókaival is összekülönbözött, először Móric nagy szerelme, Laborfalvy Róza miatt, aki ugyan kitűnő színésznő, de gróffal volt viszonya, s így nem való egy ifjú demokratához… Jókai elköltözött a közös lakásból. Akkor még csak a barátság bomlott föl. Az elvközösség a Vörösmarty-ügy kapcsán bomlott fel; Jókai megindult a józan belátás útján, amelyen többé soha meg sem állt.

A fiatal pár nem bírta egyedül a házbért, az öreg Petrovicsék is velük voltak, Júlia nem nagy örömére. A Lövész utcába költöztek; itt az öregek szobáján kívül két keskeny kis szobában éltek. Bathó itt kereste fel őket.

Reggel hét-nyolc tájban állított be, a konyhában egy tizennégy év körüli kis szolgáló fogadta. Igen, a gazdái már fölkeltek… A beszélgetésre már jött is Júlia, reggeli fehér pongyolában, fején széles hímzésű, fodros fejkötőjével; arcán, járásán meglátszott, hogy már az ötödik hónapban van. Vezetné rögtön beljebb a vendéget, de a sógornál jókora füleskosár van, tele tojással, vajjal, szalonnával. Fánnika küldte…

- Jaj sógor, halkabban. Ha Sándor megtudja, hogy valamit hozott, kidobja az ablakon. Én köszönöm szépen, de ő nem fogad el senkitől semmit… - Jó, jó, hát dugd el valahová.

Egy kis keskeny szobán át (a megvetetlen ágyról ítélve a háló volt) még az előbbinél is keskenyebb kis szobába mentek. Bathónak feltűnt az egyszerű, csakis a legszükségesebbekkel ellátott két kis szoba; a szerény bútorzat, a régi festésű, kopasz falak, szorongatott anyagi helyzetre engedtek következtetni. A költő máris íróasztala előtt ült. Nyúlánk tagjait hosszú reggeli öltöny fedte; az öltöny alapszíne piros volt, rajta sárga és kék virágok.

- Hát csak megvagyunk, sógor - felelte a kérdezősködésre -, üggyel-bajjal, zaklatások közt. Mi vagyunk most a polícia. Ha valakinek baja van, csak mihozzánk szalad, hogy beszéljünk a Múzeumnál az érdekében, és csillapítsuk a felbőszült népet.

A költő abban az időben sokat gyengélkedett. Arca sápadt, beesett volt. A beszéd felhevítette, különösen olyankor, ha népjogokról, hazáról, szabadságról beszélt. Ilyenkor szeme megélénkülten csillogott; beszédét folytonos, gyors kézmozdulatokkal kísérte.

A sógor csodálkozik, hogy ilyen állapotban még szónokol.

- Hogyne beszélnék, mikor minden ember rám támaszkodik, s azt hiszik, hogy egyedül én meg Vasvári Pali vagyunk hivatva a népet kitörésektől visszatartani! Miután a közbizalom irántam annyira megnyilvánult, hazám szabadsága pedig a szívemen fekszik, megteszem, ha mindjárt fejem utána vész is.

Júlia már előbb kiment a szobából, nyilván a csomag elrendezése végett; most ismét bejött azzal, hogy valami rabbinus akar beszélni a költővel, mégpedig négyszemközt. - Na lásd sógor, így vagyok én mindig! Már meg ez is háborgat. - Tessék bejönni! - E szavakra, halk kopogás után középtermetű, hosszú fekete szakállas, szép külsejű férfi lépett be, díszes papi öltönyben.

Júlia a sógorral a másik szobába vonult. - Te Juli, mit akarhat ez a rabbinus… - suttogta Bathó. Júlia csendet intett: - Itt az ajtónál kihallgathatjuk. - De nem kellett nagyon fülelni, a beszéd odaát elég hangosan folyt, kivált a vége felé.

A rabbinus arra kérte a költőt, mondjon a Múzeum előtt védbeszédet a zsidók érdekében. A költő nem zárkózott el, bár maga helyett inkább Vasvárit ajánlaná… A rabbinus ekkor egy csomó aranyat tett az asztalra: a fáradozásért.

- Tegye el ön a pénzét!… Én jutalmat soha senkitől sem szoktam elfogadni! Hazafias kötelességemet teljesítem mindenki irányában, jutalom nélkül is… Figyelmeztetem, Vasvárit ne merészelje megkísérteni, mert bizonyos vagyok benne, hogy ő majd más módon utasítja vissza az alamizsnát!

A rabbi erre összeszedte a pénzt. A költő feldúlt arccal, szikrázó szemekkel lépett a másik szobába.

- Miért nem kíséred ki? - kérdezte ártatlan arccal a sógor. A költő elmondta a jelenetet. - Szerencséje, hogy rögtön meghunyászkodott, mert az ablakon dobtam volna ki aranyostul! - mondta, s a visszafojtott harag e szavaknál még sápadtabbá tette halvány arcát, egész lényén ideges rángatózást idézett elő. - Lásd, sógor - tette hozzá a fájdalomtól keserű hangon -, ilyen sors jutott a szegény magyar íróknak!… Pedig, barátom, csak tengődöm, alig tudok megélni.

Anyagiakra terelődött a szó. A költő havi jövedelme ebben az időben mindent összevéve alig volt több kétszáz forintnál, s ebből kellett szüleit is eltartani, s készülni már Júlia lebetegedésére, az újszülöttre is. Az anyagiak említése után merült fel a terv, hogy a költő beáll katonának; illetve a nemzetőrségből átlép a hadseregbe, ott a tisztek rendes fizetést kapnak. Igaz, hogy fel kell szerelniök magukat, s az is tetemes pénzt igényel. A költő elhatározta, hogy felveszi Emichtől egy összegben a kétezer forintot, az elég lesz erre a célra.

- Sándorkám - szólalt meg erre Júlia -, mind csak nem veszed fel? Hát én miből éljek?

- Ezerhatszáz forintot felveszek, négyszázat meg itt hagyok neked. Elég lesz ennyi?

Júlia megharagszik.

- Én nem bánom. Tégy, amit akarsz!

- Talán nehezedre esik, hogy kardot kötök? Hiszen most minden jóravaló ember a csatatéren van.

- A te dolgod! Csak azon csodálkozom, hogy te még csak most jöttél erre a gondolatra, mikor a haza fiatalságának színe-java harcol!

A lelkes házi buzdítónak ilyen szavai is voltak? Júlia meg szokott jelenni a népgyűléseken (derekán hatalmas nemzetiszínű szalaggal, ha hitelt adhatunk Vahotné pletykáinak). Az ott hallott szép szólamokat ilyenkor alkalmazta?

A költő sógorára nézett. Sápadt arca kipirult. Nagyon fájhatott neki - magyarázta Bathó -, hogy éppen imádata tárgya az, aki oly kevésre becsüli az ő lángoló hazaszeretetét. Villogó szemének tekintetében szembetűnőleg észrevehető volt a zavar, a megbántás, a mély lelki gyötrelem kifejezése… Homlokát mély redőkbe vonta, s két kezével íróasztalára könyökölve, mély gondolatokba merülten bámult maga elé…

Hosszú csend, mialatt a költő több ízben vizsgáló tekintettel szemlélte nejét. De arra sem a fájdalmas tekintet, sem a sokat mondó csend nem volt hatással; arca változatlan maradt.

A költőt végtelenül bántotta a közöny; szeméből két nagy könnycsepp csordult. Felállt az íróasztaltól, az ablak felé fordult; és kendőjével úgy törölte meg pilláit.

A csendet a sógor szakította meg; amolyan magyar vigasztalással:

- Ne búsulj, Sándor, lesz ez még rosszabbul is.

Egyre csak rosszabbul lett. Ahány oldal még hátra van, valamennyi fölé az imént említett címet írhatnánk. Júlia után jönnek a jóbarátok, a forradalmár társak, a vezérek, hogy hálájukat rendre mind még jókor leróják. Mintha sejtenék, hogy már csak rövid ideig lehet alkalmuk rá: alig egy évig. Az események összetorlódnak, s mint a hullámok, egymás fölött és egymás ellenében rohannak. A nyugodt folyamatot, mellyel a költő életét kísértük, majdhogy fel kell adnunk; az események ezt az életet is dobálni kezdik, és hogy merre és mi módon, azt is csak az eseményekből tudjuk, a költő már alig ad számot róluk. Az utolsó felvonáshoz közeledünk; amelynek fordulatait későbbről visszapillantva a hős már nem kommentálhatja.

Utoljára még nagyot lélegezhet a békés boldogságból. *Az apostol* nyugodt letisztázása végett néhány napra kimegy feleségével a Zugligetbe. Itt ismét tökéletes a béke köztük, a fiatal férj

ért már a viharfelhők eloszlatásához; mint mindent, házastársi fogadalmát becsülettel állja: engedékeny, hisz ő az erősebb! A rövid tartózkodás alatt két verset is írt. Az első, *A hegyek közt*, azok közé a remekei közé tartozik, amelyen máig sem állt meg kellő figyelemmel a tekintet.

Ott, alant, alant, a mélyben,
A kék messzeség ködében,
Ott a város… csak úgy rémlik,
Mint a múlt, amelyet félig
Átadott immár a lélek
A felejtés éjjelének.
Kinn vagyok a természetben,
Fönn magasra nőtt hegyekben;
Magas e hely, itt pihen meg
Koronként a vándor felleg,
S ha itt volnék éjjelenként,
Csillagokkal beszélgetnék.
Lenn a völgyben, lenn a mélyben,
A kék messzeség ködében,
A város távol zajában
Hagytam gondod, hazám s házam!

Ott lenn hagytam minden gondot,
Mely szívem fölött borongott,
Melynek sötét árnyékában
Mint rideg kőszikla álltam.
Ne bántsatok, ne bántsatok,
Ha egy rövid napot lopok
A magam mulatságának,
Hisz eleget élek másnak!…
Minden lenn maradt, ami bánt,
Nem hoztam föl magammal mást,
Csak ami boldogságot ad,
Kedvesemet és lantomat.
Kedvesem, ki egy személyben
Asszony s gyermek, örömében
Jön és megyen, pillangót űz,
Virágot szed, koszorút fűz,
Majd eltűnik, majd előjön;
Úgy lebeg a hegytetőkön,
Mint egy álom tüneménye,
Mint e rengeteg tündére.

Ez a vers mutatja, milyen hangokat ütött volna meg, ha nem viharban kell énekelnie. A másik vers összesen hat sor: három disztichon. Ez még figyelemre méltóbb, s még kevesebb figyelmet kapott. Olvassuk el azért fokozottabb behatolással, nem feledve el azt sem, amit azóta a szimbolizmus mélylélektanából tanultunk. Ki könyörög itt a viharhoz, hogy ne törje még össze? Ki az a Szentegyház, akinek fészek-oltárán pap-csalogány dalol? Nem lehet kétségünk, a költő valósággal elszólta magát: egy régebbi versében saját lelkét mondta szentegyháznak.

Lassabban, haragos lelkek testvére, vihar, hogy
Lombjaim árnyékát szét ne zilálja dühöd!
Szentegyház vagyok én, e fészek bennem az oltár,
És ezen oltárnak papja a kis csalogány.
Hadd dícsérje, ne bántsd, éneklésével az istent.
A természetet, a szent közös édesanyát.

Vahot támadása szeptember 10-én jelenik meg; egy-két nap múlva megkezdődik a költő katonai pályafutása.

Fegyelmezetlen katona, feljebbvalói fogukat csikorgatják engedelmetlensége miatt. De vajon kinek köteles egy forradalmár engedelmeskedni, a feljebbvalóinak-e vagy a forradalomnak? A költő méltán a forradalom vezetőjének tekinti magát, s a tiszti zubbonyban is, amelyet annyiszor levet és újra fölvesz, azt a forradalmat szolgálja, amelyet a hadseregnek is szolgálnia kell - hogy jól szolgálja-e, ahhoz forradalmár-vezérnek is van annyi szava, akár a hadvezérnek, főleg olyan időben, amikor a forradalom még első erjedését éli. A költő így gondolkodik, s van erkölcsi alapja, hogy amikor őt a hadvezetőség kötelességmulasztással vádolja, ő is kötelességmulasztással vádolja a hadvezetőséget. Még nincs tisztázva, hogy a legfőbb parancsoló: az eszme utasításait ki értelmezi és ki követi jobban. A forradalom fegyelme más, mint a kaszárnyáké.

A fiatal költő elpirul majd, mikor mundérba öltözvén gallérján a tiszti sávokat a közlegények feszes szalutálással köszöntik - ez is egy válfaja a kiváltságnak, az egyenlőtlenségnek, mit tagadjuk. A kapitány úr előbb szép verssel könnyít a lelkiismeretén, megírja, hogy a közbakák többet érnek, mert emberileg nagyobb áldozatot hoznak a hazának, mint a tisztek, s így jog szerint a tiszteknek kellene előre köszönniök.

Nekünk kéne köszönteni őket,
Mert minálunk sokkal többet érnek. -
Tiszteljétek a közkatonákat,
Nagyobbak ők, mint a hadvezérek.

Igaz, de kaszárnyai olvasmányul némileg veszedelmes gondolat addig, amíg a hadsereg, a nép minden tagja valami szent lelkesültség hatása alatt nem teljesíti önszántából is a ráháramló feladatot… A költő erről álmodik majd, amidőn egy szép nap kigombolja a katonazubbony szoros nyakát, és a paroli kitüntető díszeit eltakarja az inggallérral. A disztinkciót ő nem a ruháján, a lelkén viseli! Mundérban is megmarad költőnek - sőt *citoyen*nek.

Amikor Kossuth Ceglédre megy, akkor indul ő is Erdélybe „országos küldetésben”, harcra tüzelni a népet. Útba ejti Erdődöt, s Júliát lebetegedése idejére otthagyja.

Erdődön van megint egy szélcsendes pillanat: a bömbölő események közepette egy olyan halk-finom vers által, amelyben a lepke szárnyverése is hallható lenne, ha adna hangot. Az a vers, amelyben fölidézi a két év előtti hangulatot, amidőn először ült kedvesével a várkertben.

Ily ősz volt akkor is, ilyen szép
Mosolygó őszi délután,
Szelíd fuvalmak így rezgették
A sárga lombokat a fán.

Így tükrözé vissza a tónak
Vize a tiszta kék eget,
Így ringatózott ama csónak
Ábrándosan a víz felett.

A kötetben - s a versek időrendjében - ez közvetlenül az ugyancsak Erdődön kelt *Élet vagy halál!* előtt áll. Egymás után olvasva őket soha mélyebb élményt s nagyobb bizonyságot arról, micsoda hangtárjai voltak ennek a léleknek, milyen tökéletességgel tudta megszólaltatni az üveghangot s nyomban rá az orgona mennydörgését.

Erdődről kiindulva kapja az első háborús tapasztalatot. Nem juthat el a székelyekhez.

Nagybányáról vissza kell fordulnia; Erdély már lángokban áll, akár a Délvidék, akár a Felföld. A költő hasztalan futkos fűhöz-fához, megyéhez, alispánhoz, hasztalan szerkeszt jelentést és fölhívást, a tízezres tömegekbe gyülekező románság előnyomulásának nem tud gátat vetni. A küldetés eredménye - mint annyi másé - egy vers, a magyarság, a megsebzett oroszlán felbődülése az ugrás előtt. Az európai tirteusz-költészet remeke:

A Kárpátoktul le az Al-Dunáig
Egy bősz üvöltés, egy vad zivatar!
Szétszórt hajával, véres homlokával
Áll a viharban maga a magyar.

Ha nem születtem volna is magyarnak,
E néphez állanék ezennel én,
Mert elhagyott, mert a legelhagyottabb,
Minden népek közt a föld kerekén.

Idegtépő vers. A vihart, zivatart, bősz üvöltést, az erőteljes rekvizitumait a köznapi, az oly szemléltető, szétszórt haj teszi hitelessé. A költemény itt válik egyszerre fenségessé, s a szabadjára eresztett harag, a következő szakaszok tajtékzó káromkodásain, a „csorda”, a „tetvek” ellenére is az marad. Sőt épp azok által marad az. A szenvedély szédítően magas fölröppenése közben is a költő a talajon áll. S micsoda talajon! A magyar földet, isten kalapján a bokrétát durva lábak tapodják. A vers kegyetlen lázítás a félrevezetett nemzetiségek ellen. Nincs idő a magyarázkodásra, hogy az érvek igazak-e, jogosak-e. A költőt nem a neofiták lelkülete teszi türelmetlen magyarrá, hanem elsősorban az a meggyőződés, amelyet a jövendő is igazol, hogy most a magyar a szabadság népe. A szabadságharc vezetői sok hibát követtek el, nyíltan megállapítottuk. Hogy a nemzetiségek akkori vezetői mért követtek el még több hibát, azt a megértés érdekében mostani fiaiknak kell megállapítaniok. A költő - kell hivatkoznunk az *Egy gondolat*-ra? az Egyenlőségi Társulat első kiáltványára? - az egész emberiség védelméért dobja magát harcba.

A gondolatoknak ugyanaz a láncolata, a szenvedélynek ugyanaz a villám-villódzása fut át itt a versen, ami az Egyenlőségi Társulat kiáltványán.

Szegény, szegény nép, árva nemzetem te,
Mit vétettél, hogy így elhagytanak,
Hogy isten, ördög, minden ellened van,
És életed fáján pusztítanak?
S dühös kezekkel kik tépik leginkább?
Gazúl, őrülten a zöld ágakat?
Azok, kik eddig e fa árnyékában
Pihentek hosszu századok alatt.

Te rác, te horvát, német, tót, oláhság,
Mit marjátok mindnyájan a magyart?
Török s tatártól mely titeket védett,
Magyar kezekben villogott a kard.
Megosztottuk tivéletek hiven, ha
A jószerencse nékünk jót adott,
S felét átvettük mindig a tehernek,
Mit vállatokra a balsors rakott.

Föl, nemzetem, föl! jussanak eszedbe
Világhódító híres őseid.
Egy ezredév néz ránk itélő szemmel
Atillától egész Rákócziig.
Hah, milyen múlt! hacsak félakkorák is
Leszünk, mint voltak e nagy ősapák,
El fogja lepni árnyékunk a sárba
És vérbe fúlt ellenség táborát!

A kocka végre eldőlt. Nem a kormány, nem is Jellasics döntötte el, hanem egy hidegfejű, katonának kitűnő, fiatal őrnagy, aki föl mert köttetni egy hazaárulót, annak ellenére is, hogy az grófnak született. A kormányt Görgey ütötte nagykorúvá azáltal, hogy megbízott benne, s rendelkezéseit úgy vette, mint egy igazi, önálló kormányéit. Mindenki érzi: nincs visszafelé út. A magyar seregek megindulnak. Sorra megtorpannak. Árulás, gyanakvás; a nemzetőrség Schwechatnál, Bécs előtt éppígy megszalad, akár a nemesi felkelés hajdan Győrnél; a módos parasztok nemcsak fiaikat, de lovukat és zabjukat is sajnálják. És a nemzet mégis fölkel, az őrült hangzavart mégis túlharsogja egypár irányt mutató jelszó. A forradalom, mint a hegyekről lerohanó víz, egyik napról a másikra nekilendül, és egész bizonyosan eléri célját, amelyre a történelem rendelte, ha a császár szolgahada után nem kell majd a cáréval is megmérkőznie… A magyarság remekül betölti a feladatot, amelyet helyzete rászabott: semmi kétség, hogyha idő van az események továbbérlelésére, arra, hogy nemesi-polgári mozgalom befusson a parasztság utcájába; a nemzetiségek is ráeszmélnek, merre kell tájékozódniok.

A fiatal költő a történések áradatából hol itt, hol ott üti fel fejét. Szatmárból Pestre, onnan a sereg után állítólag Pandorfba, onnan - az osztrák határtól - Pesten át Erdődre, onnan Debrecenbe megy a századához.

Majd ki, ismét Erdődre.

Innen írja Aranynak, rengeteg keserűsége közepette szokott tréfás levelező-hangján:

„Fiam Jankó! Egy hónap kéne rá, hogy az utolsó egy hónapi eseményeimet leírjam csak vázlatban is. Bejártam Tolnát, Baranyát. Pestről el, Pestre vissza, meg onnan ide. A dolog vége az, hogy katonává lettem, s most itt vagyok búcsút venni Juliskámtól. Folyó hó 23-án Debrecenben leszek, hova, remélem, te is kompareálsz búcsút való vétel végett, mert ki tudja, hova vet a sors, és mikor látjuk megint egymást? pedig lásd, nagyon szeretlek téged, s szeretnék nagyot ölelni rajtad a hosszúra terjedő viszontlátásig."

A romantikus, gyermekes dilemma; a szabadság-szerelem komoly valósággá válik. Egyszerre három-négy helyen is egész embernek való feladatot kellene teljesítenie. Akkor szakad nyakába a másokkal való törődés gondja, amikor a maga sorsával sem volna szabad gondolnia, hogy könnyen, frissen ismét az események fölé szökkenhessen. Ki gondoskodik az öregekről, ha ő csatatérre megy? Júlia, az elnehezült járású Júlia sem az a küzdelemre buzdító Múzsa többé, aki még Szabadszálláson is volt; ijedt, nyűgös, kis asszony, mindig maga mellett szeretné látni a férjét. Sokáig tart az elválás.

Sirass, sirass, egy kis vigasztalás
A bús sziveknek a könnyhullatás,
Sírj, s könnyeid megkönnyebbítsenek.
Miért ne sírnál? férfi vagyok én,
S véres csatáknak állok küszöbén,
És mégis néha én is könnyezek.

38.

Szabadság, szerelem… a két nagy élmény, a forradalmári és férji kötelesség szavai csak a lélekben kelnek vitára. A költészetben nem akaszkodnak össze, egymást váltogatva különkülön oly tisztán hangzanak, mintha nem is egy szájról csengenének. Amit az erős érzelmi kapcson Júlia szeszélye meglazít, azt százszorosan pótolja az, hogy Júlia anya lesz. De új lobogást ad a szerelemnek a szerelem nagy növelője, a messzeség is. A távoli asszonyhoz éppoly melegséggel ömlenek a vigasztaló sorok, akár a nemzethez a korholó vagy buzdító versek. Nem a szerepjátszás: az őszinteség tökélye ez; a költő egyik pózban sem merevedik meg. Debrecenben születnek a *Szeretlek, kedvesem!* testet-lelket simogatva befutó folyondársorai.

A költészet a vers sodrásában van, ezúttal is remek formaérzékkel; mivel lehet jobban megvigasztalni s meghódítani egy asszonyt, mint a szinte zuhogó meleg szavakkal. A vers egyetlen mondandó pihegő ismétlése.

Szeretlek, kedvesem,
Szeretlek tégedet,
Szeretem azt a kis
Könnyű termetedet,
Fekete hajadat,
Fehér homlokodat,
Sötét szemeidet,
Piros orcáidat,
Azt az édes ajkat,
Azt a lágy kis kezet -

És így tovább, mint a bűvölő ráolvasás, nyolcvan soron át, a lélegzet, de nem a hév fogyásáig.

Itt Debrecenben kelt az *Itt a nyilam, mibe lőjjem?* pompás uszítása egy kis királytáncoltatásra, mert közben a királyokról való vélemény dolgában mégis őt látszik igazolni az idő.

Arany pálca a markában,
Csavarjuk ki hamarjában;
Ásót, kapát a kezébe,
Ássa meg a sírját véle!
Éljen,

s megint szinte a tömeget szólítva fel, hogy vele mondja:

Éljen a köztársaság!

Most már egyre többen vele mondják. A költő itt Debrecenben ismét kedvező légkört érez eszméi s így a maga számára is. Részt kér a munkából. Költészetét nyújtja eszközül. „Agitációs” céllal ír verset.

Forradalmár-költőben nincs hiány. Politikai költő - forradalmár vagy maradi - azért van kevés, mert a vers mondandójának nem az elmén, hanem a szíven át kell az ajakig jutnia, mégpedig mindig azon frissiben, az indulat melegével: szándéktalanul. Holott a politikai mondandó hovatovább mindig: szándék. Az ő szíve percenként fel tud forrni a közügy hevétől is. A mindenkori magyar költők előtt nem alacsony ugróléc, hogy a tizenkilencedik századnak - nem tudom, nem minden századnak-e - legnagyobb ilyen lírai-politikai költője magyarul írt, s adott valóban utolérhetetlen példát. Buzdító kell a honvédseregnek? Ne is a szavakra figyeljünk, hanem a szavakban tomboló vérlüktetésre. A forradalmi-politikai vers az, amelyben a gondolatokon át tud csapni az indulat.

Trombita harsog, dob pereg,
Kész a csatára a sereg.
Előre!
Süvít a golyó, cseng a kard,
Ez lelkesíti a magyart.
Előre!

Föl a zászlóval magasra,
Egész világ hadd láthassa.
Előre!
Hadd lássák és hadd olvassák,
Rajta szent szó van: szabadság.
Előre!

A verset, sajnos, nem honvédek hallgathatják, hanem a képviselőház teljes ülése. Itt sem a költő szavalja el; az elnöki székből Pázmándy olvassa fel, két jelentés között. Azután a honvédelmi bizottmányhoz tétetik át, tekintve a költő óhaját, illetve beterjesztését, hogy a verset röplapokra nyomtatva terjesszék a magyar táborokban; a bizottmányban szabályszerűen aktává szereltetett; csak akkor lett belőle röplap és buzdítás, amikor fél év múlva Bem adatja ki önhatalmúan, Erdélyben.

Júlia még távol van. Itt Debrecenben születik hozzá még egy megrázó vers, a *Hideg idő*.

„Még gondolkodni sem tudok, Lelkemnek szárnya összefagy, Mert te, virágos tavaszom, Te hő nyaram, te messze messze vagy.” Mihelyt Júlia megérkezik, a lanton végképp elnémul a szerelmi húr, átengedi a helyet annak, amely a *citoyen* érzéseit csattogja.

Ismét a harag hangján. Ok van rá elég, külső, belső egyaránt. A szabadság ügye átmenetileg rosszul áll: Bécsben újra Windischgrätz az úr; a lapok tudósítása szerint „a virágzó szép város most egy eleven temető… tízezer ember agyonlövettetett…” Puchner beveszi Kolozsvárt; a feldunai sereg visszavonulóban van. Szegény Ferdinánd Olmützben lemond, helyébe néhány ismeretlen úr egy ismeretlen fiatalembert ültet a magyar trónra, ez kiáltványában ilyen hangon szól a magyarokhoz, a magyarokhoz! Árpád s Attila unokáihoz: „Meghagyjuk… Parancsoljuk… hogy a lázadás megfékezésére… magukat alárendeljék…” Az új „király” fensőségesen és fenyegetőzve várja népei hódolatát. Az első ódát Magyarországból kapja; életében soha többé nem írtak olyan jó verset hozzá. (Széptani értelemben persze.)

Ha az *Akasszátok föl a királyokat!* ugyanolyan hévvel a királyok megkoronázását ajánlja, a kritika bizonyára a költő legjobb versei közé sorozza. Az olyan olvasónak, aki csak a mű szépségét nézi, eredeti formájában is azok közé kell soroznia. A vers magas hangon kezdődik, a költőnek van ereje hozzá, hogy a hangot minden szakasz után egyre magasabbra és magasabbra emelje. A gyűlölet shakespeare-i szavakat kap; a remek enjambement rögtön a dühöt köpi:

Lamberg szivében kés, Latour nyakán
Kötél, s utánok több is jön talán,
Hatalmas kezdesz lenni végre, nép!
Ez mind igen jó, mind valóban szép,
De még ezzel nem tettetek sokat -
Akasszátok föl a királyokat!

Végre kimondhatta a legkeményebbet. Van része ebben a kitörésben annak is, hogy tavaly úgy belefojtották a szót? A haraggal együtt forr ki az elégtétel. Kinek lett igaza? A drágalátos szőke olmützi ifjú - I. Ferenc József - címén az ellenversek lojális szerzői is megkapják végre a választ.

Szivöknek minden porcikája rossz,
Már anyja méhéből gazságot hoz,
Vétek, gyalázat teljes élete,
Szemétől a levegő fekete,
S megromlik a föld, melyben elrohad -
Akasszátok föl a királyokat!

A vers - mely nyomtatásban csak a költő halála után jelent meg - hétszer egymás után tud egy kis mennydörgést összegyűjteni, hogy a refrént mindannyiszor a villám erejével csattantsa ki.

Ezerfelé bús harcmező a hon,
Arat rajt a halál irtóztatón,
Itt egy falu, amott egy város ég,
Százezrek jajától zúg a lég;
S halál, rablás mind a király miatt -
Akasszátok föl a királyokat!

Van benne példabeszéd, okfejtés, pontos helyzetismertetés (mint a fenti szakasz), dicséret, buzdítás és mindez az indulatnak olyan szélsodrába vetve, hogy a szem zökkenő nélkül siklik át az utolsó szakasz ízléskibicsaklásán, mikor a költő, szinte józanságát vesztve a gyűlölettől, lantot, kardot eldobva a hóhérságra maga vállalkozik.

Keserűségre okot a közügyeken kívül a költő magánügyei is bőven szolgáltattak. Zászlóalját Debrecenből elvezénylik, nem a harctérre, csak más állomáshelyre. Júlia mindent elkövet, hogy a válságos napokon férjét maga mellett tartsa. A költő marad is, de a kapkodásban későn kér szabadságot. Amire észreveszi magát, már megvan a feljelentés ellene; legalábbis azt hiszi. Orlay azt írja neki - azt a pesti pletykát -, hogy a honvédelmi bizottmány törölni akarja a tisztek sorából mint katonaszökevényt! Majdnem igaz. A költő a gyalázattól megmenekszik, de nem az újabb rágalomhadjárattól.

A legnagyobb zaj közepette írja, leghangosabb dalai közé fűzi költészete legcsendesebb, legfinomabb sarait. Az őszi láthatár szélén az égő falvak lobognak, ágyúk és félrevert harangok döngnek.

Én ujjam, hegyével halkan
Lantomat megpenditem,
Altató dalod gyanánt zeng
Méla csendes énekem. -

Kedvesem, te űlj le mellém,
Űlj itt addig szótlanúl,
Míg dalom, mint tó fölött a
Suttogó szél, elvonúl.

Közben a románok Erdődöt is fenyegetik, az egész Szendrey-család Debrecenbe menekül. Így születik meg, március 15-e után pontosan kilenc hónapra, a gyermek, aki ugyan apja felől „maradt volna, mint született, becsületes pogány embernek; de ipam és napam kedvéért, kik igen buzgó keresztények, meg kellett kereszteltetnem.”

Néhány hónap múlva - élete utolsó prózai műveként - megírja egy-két oldalon fia születésének körülményeit. Ezt azért is érdemes elolvasnunk, mert ennek egy mondatában leleplezödik le, mi is lett végül abból a kínos Vörösmarty, illetve a Vörösmarti-afférból, mert ha a babértól nem is, nemesi y-tól véglegesen megfosztotta nagy mesterét.

„December 14-én este Tacitusról beszélgettem feleségemmel, midőn hirtelen rosszul lett. Egész másnap délig a legirtózatosabb kínokat szenvedte, minek visszagondolása most is megrázkódtatja lelkemet, már eszem ágában sem volt, hogy a szülést túl fogja élni szegényke, mert különben is oly kicsiny, vékony és gyönge, vagy legalább ennek látszik, hogy szellő is könnyen elbánhatnék vele. Fiam is oly gyönge, oly hideg, oly kicsiny, mondhatnám oly alaktalan volt, hogy az első pillanatban halvaszületettnek véltem. Harmadnapos korában megbetegedett s a betegség még inkább elcsigázta; de nemsokára fölgyógyult, s azután folyvást szemlátomást gyarapodott.

…Két összetett karos szalmaszék volt az ágya, s ott, ha elálmosodott, minden ringatás nélkül szépen elaludt; de később Vörösmartiné és Vahot Sándorné mindig ölbe vette és hurcolta, s ezáltal úgy megszokta a ringatást, hogy azóta néha példanélküli vesződségekkel lehet csak elaltatni. Más bajunk is volt vele mindjárt születése után, az, hogy semmi szín alatt sem akart szopni néhány hétig. Mindig elfáradt az egész háznép, míg valahogy nagy nehezen a szájába tukmálhattuk az emlőt.”

A költő nem akarja kivonni magát a háborúból; de ha akarná sem tudná. A jóakarat azt a két-három hetet is alig bírta kivárni, amivel a költő elhalasztotta, hogy a golyók elé álljon. A fia megvan, a késlekedés oka elmúlt, tessék azonnal indulni! - ahány arcra tekintett, ezt olvasta le. Csak az a kérdés még, melyik frontra menjen. A választék bő.

Vesztett csaták, csufos futások!
Bármerre nézek, mást nem látok…

Schlick bevette Kassát, Kiss Ernőt a szerbek verik meg, Perczelt a németek, Görgey föladja Budát… a kormány Debrecenbe menekül.

Buda várán újra német zászló!
Hova legyek lelkem haragjától?
Arcunk piros, de nem zsarnok-vértül,
Hanem saját szivünk szégyenétül!

Kossuth, aki eddig a nemesség harci képességeit és hazafiasságát akarta felkelteni azzal, hogy „adassék meg a nemességnek az, mire méltán számot tarthat, miszerint legyen kedve a hazát ezen nagy veszélyben védeni” - most a parasztságba veti reményét: guerillaharcot hirdet, patetikus fogadalommal tíz hold ingyenföldet ígérve azoknak, kiket „ily csatározás közben szerencsétlenség érne”. Az ellenség már a következő fogásnál tartott, nemcsak ígért, adott is; ahova bevonult, a *Marczius Tizenötödike* jelentése szerint a „só árát lejjebb szállítá”. Windischgrätzet nem a nép, a jó hazai sár késlelteti, hogy - amint kiáltványában a hatalom mindenkori szójárásával mondja - a „törvényeknek anarkikus fondorlatok által megdöntött uralmát, a semmivé lett személyi és vagyonbiztosságot helyreállítsa”. Fenyegetőzik s nem eredmény nélkül. A gyávák és kétkedők félreállnak, a pesti-debreceni út hatalmas szűrő. A forradalom megszabadulva nehezékeitől, most érkezik következő új szakaszába.

És Európa, a nagy példamutató?

Európa csendes, újra csendes,
Elzúgtak forradalmai…
Szégyen reá! lecsendesűlt és
Szabadságát nem vívta ki.

„Ami engem illet - írja a költő -, én e csapástól nemhogy kétségbe esném, sőt örülök rajta… Most minden félbarátunk és titkos ellenségünk átmegy a győzedelmesekhez, s hogy eddig is mi nem vagyunk a győzők, onnan van, mert ezek közöttünk voltak.”

A forradalmár-lelkület első és legfontosabb tartozéka - adunk még majd példát rá -, hogy soha, semmi körülmények között nem fér hozzá a reménytelenség. Aki reménytelen, az már a dolog természetétől folyólag éppúgy nem forradalmár, ahogy a halott nem élő. Épp ezekben a napokban írja naplójegyzeteibe a költő, minden megjegyzés nélkül: „A képviselők konferenciája. Nyári azt nyilatkoztatta, hogy Magyarország el van veszve.” Ő maga ezt nyilatkoztatta még a cikkben, amelyből idéztünk:

„Eddig csak egyes emberek, vagy egyes nemzetek állattak föl a szabadság mellett, s lenyomták őket; a múlt évben egész Európa egyszerre kiáltotta el ama nagy és szent szót, mely az emberiségnek új megváltója, s Európát nem fogják lenyomhatni…

Vigyázzatok rá, egy pár hónap múlva vagy talán előbb, talpon lesz ismét minden élő a művelt világban, s egethasító robajjal fogják ostromolni a poklot, mely nem a föld alatt van, hanem itt a földön uralkodik a zsarnokság képében, s uralkodik annál kegyetlenebbül, minél közelebb van halála. Hisz a légy is akkor csíp legmérgesebben, ha vesztét érzi.

Azért félre az aggodalommal, mert az alaptalan, és félre a csüggedéssel, mert az férfiatlan. Bízzunk az istenben és még inkább a magunk erejében, s harcoljunk fáradatlanul. Jó szerencsében a gyáva is neki bátorodik; az a férfi, az a vitéz, aki ha veszt is, úgy tartja fejét, mintha ő volna a győző. S nekünk két okunk van vitézéknek lennünk: hogy életünket és szabadságunkat megtartsuk, és hogy ne piruljanak miattunk a másvilágon őseink, kik hajdan naggyá és tiszteltté keresztelték szívök vérével a magyar nevet!

Csak tavaszig ne hagyjuk magunkat, akkor segítségünkre lesz Európa, ámbár én jobb szeretném, ha nem lenne, hogy azt mondhassuk: a magunk emberségéből vívtuk ki a szabadságot!

Föl tehát, nemzetem, minden erejével karodnak és lelkednek, melyet eddig nagyobb veszedelmek sem bírtak megtörni. A tíz parancsolatból csak egyet tarts meg, annak az egy parancsolatnak is csak egy szavát, azt, hogy »ölj!«, mert ha te nem ölsz, téged ölnek. Válassz. Mutassuk meg, hogy az ellenséget csak azért hagytuk bejőni hazánkba, hogy innen többé ki ne menjen; itt vesszenek el egy lábig, ha még annyian volnának is. Mutassuk meg, hogy igaz a magyar példabeszéd: »aki másnak vermet ás, maga esik bele.«”

Győzelmi hírek egyedül Erdélyből érkeznek, Kolozsvár ismét a miénk!… Más hírek is terjednek az ottani magyar seregről? A sereg szelleméről és vezéréről? A költő azt a kegyet kéri, hogy helyezzék át az erdélyi hadsereghez. „…gyalázat nélkül csak Bem oldala mellett lehet az ember”. Kossuthhoz fordul; Vetter tábornokkal, akihez az ügy tartozik, „egyszer beszéltem és többször nem fogok beszélni, nehogy hamisnak tapasztaljam azon hitemet, hogy a bakonyi kanászok a legcivilizálatlanabb emberek a világon. A história bizonysága szerint némely emberek arra vannak kárhoztatva, hogy minél többet tesznek a hazáért, annál több lealáztatást és méltatlanságot szenvedjenek s én ezek közé tartozom.”

„Úgy hiszem, van jogom némi öntudattal tekinteni vissza pályámra, mert (nem pretenziót, hanem tényt mondok) a magyar köznép között az én dalaim voltak a szabadság első leckéje, megjelenésem előtt hírét sem hallotta ennek az eszmének, amelyért most harcol; és ezért nem volt egyéb jutalmam, mint a folytonos megalázások, de soha még csúfabbul senki nem bánt

velem, mint Vetter” Vetter ugyanis kidobta; állítólag már ő is azért, mert a költő nyakravaló és kesztyű nélkül jelent meg előtte.

Ez már a második levele volt Kossuthhoz; az elsőre, mely a címzetthez épp Pest kiürítése napján érkezhetett meg, ha megérkezett, nem kapott választ. Kevés az adatunk, hogy a másodikra mi volt az intézkedés. Vágya teljesült, ahogy ezt az Aranynak írt következő levele tanúsítja: mehetett a kedve szerinti csatatérre. Erdélybe. A levél humoros. Már megszokhattuk, valahányszor hullni kezd a baj, ő kamaszosan tréfálkozni kezd. Most csőstül hull rá.

„Kedves Jánoskám, te nagy papirosra írtál nekem, én még nagyobbra írok, te keveset írtál, én még kevesebbet írok. Nem is reméltem, hogy valaha még írunk egymásnak, mert már bizonyosnak hittem, hogy Windischgrätz elcsípett Pesten s besorozott cserepárnak. Hál’ istennek, nem úgy történt. A haza elveszett ugyan, de te legalább megmaradtál. Bizony, ad vocem kapanyél, kedves barátom, kutyául vagyunk… de ne búsulj, én még élek, s kardomat nem húztam ki hüvelyéből, és ki fogom húzni, s ki tudja, kardommal együtt mit húzok ki hüvelyéből, milyen diadalmak fognak ragyogni e kard élén! De mielőtt hazámat menteném meg, meg kell mentenem családomat, és ezt a ti segítségtek nélkül talán nem tehetem. Azért figyelj. Nem kérlek, mert ha barátom vagy, kérelem nélkül is teljesíted, ami tőled telik, ha barátom nem vagy, kérelmemre sem fogsz tenni semmit, és én nem csak hiszem, de tudom, hogy barátom vagy, tehát minden kérelem nélkül előadom szándékomat. Feleségemet, mihelyt egy kicsit fölépül, gyermekével együtt hozzád szállítom jobb idők bekövetkeztéig, bízván őket a ti gondjaitokra. És ebben úgy hiszem, semmi nehézség sincs, ez megtörténhetik, de a fődolog az; ami következik. Nekem, meglehet távoznom kell, s nem tudom mikor? tán ha ma nem, holnap. Napam is haza fog menni, mert tegnap úgy összevesztünk, hogy csaknem pofozásra került a dolog, sőt ennél is többre. Feleségem tehát egyedül maradhat itt gyermekével, s egyik oly tehetetlen, mint a másik, és nem lesz senkiök egész Debrecenben. Azért (ha engedik körülményeitek!) küldd vagy hozd ide komámasszonyt, hogy együtt legyen feleségemmel vagy két hétig, mikor aztán Szalontára mehetnek mind a ketten, sőt hárman vagyis harmadfelesen. Ha nem jöttök, nem fogok zúgolódni, mert tudni fogom, hogy teljesen lehetetlen jőnötök; ismerlek benneteket. Sőt még azt is hozzáteszem: ha jöhettek, de csak igen nagy áldozattal, úgy ne jőjetek, mert nem tudom, leszek-e valaha képes nektek ilyen nagy áldozatot meghálálni? legfölebb annyit ígérhetek, hogy a költségeket levonom abból a pénzből, mellyel én tartozom nektek. Többet nem szólok erről. A huszonöt pengőt eltagadom, hogy nem kaptam meg; megkaptam ugyan, de én eltagadom; hírét sem hallottam annak a levelednek, melyben az a pénz volt.”

Január 15-én indul Bemhez. Szilvesztert, mint mindig, most is verssel ünnepli meg. Nem számadást csinál; nem hátra, hanem előre néz, szorongva.

Adj ki minden hangot, lantom,
Ami benned még maradt…
A nap is, midőn lemégyen,
Pazarolva földön égen
Szétszór minden sugarat:
S szólj erősen, lantom, hogyha
Már utósó e dalod;
Hirtelen ne haljon ő meg!
Zengjék vissza az időnek
Bércei, a századok.

A lant az alatt a kevés idő alatt, ami még hátra van, mind ritkábban szólal meg.

39.

A világtörténelemben roppant kevés a forradalom, a szó klasszikus értelmében. Az országlási rendszer erőszakos megváltoztatása még nem azonos ezzel a fogalommal, holott hovatovább már váratlan megváltoztatásának is ezt a nevet adják. A szókép, amely a fogalom magyar nevében rejlik, szerencsésen érzékelteti a lényeget. A forrni igéből lett forradalom azt idézi, hogy az emberi társadalom egy bizonyos edénye - legtöbbször egy országra való anyaga - melegedni kezdett, s a fűtő erő következtében lassanként annyira fölhevült, hogy bugyborékot vetett, vagy ahogy vidéken vízre is mondják: lobogott; azaz alakot váltott: a mennyiség növekedése minőségi változást okozott, hogy a dialektika kifejezésével éljünk. A társadalomról szólva ez a folyamat nem jelentkezik általánosan, vagyis minden föltörekvő réteget egyformán áthatva.

Még nemzeti forradalom esetében is kezdetben rendszerint csak egy vagy két réteg forrósodik át; de az egész „lobogása” nélkül a szó nem felel meg a klasszikus fogalomnak.

Az 1848-i magyar forradalom fűtő ereje, mint láttuk, első soron gazdasági volt: az alsó társadalmi rétegekből izzott. A képviselők összehívása óta a forradalom megmutatkozását, a hevülés tüneteit, a bugyborékokat a világ, az udvar, de még Kossuth is az országgyűlés hangulatában vélte látni. Az valóban meglepő módon hevült és lobogott. De voltaképpen még csak egy réteg alakulását fejezte ki. S csak kezdete lehetett az egész edény, az egész nemzet átforrósodásának.

Kossuthot nem lehet hibáztatni azért, hogy még teljes forradalmi útjához is a társakat ebből a rétegből választotta. Abból, amelyből maga is származott. Kitűnő segédeket talált. De egynek fölemelésével végzetes hibát követett el. Megzavarta a forradalmi erők természetes kifejlését.

Alig van alkalom, mely úgy megvizsgáltatna belső erejéből egy nemzetet, mint a forradalom; ilyenkor a régi fegyelem lehulltával az erénynek és bűnnek egyaránt szabad a vásár. Az az amőba-mozgás; amelybe ekkor az ország kezd, még egyformán lehet a széthullás és a megújulás tünete. Milyen hajlamait ereszti föl, s milyeneket nyom el, vagyis milyen új teremtményt alakít magából - a nemzet most árulja el, mit rejtett a molekuláiban.

Az az „erő”, amelyet Görgey a forradalom mozgásába hozott, azért lett ártalmas, függetlenül szinte Görgey akaratától, mert nem ilyen molekulákból eredendő, benső erő volt. Görgeyt a forradalom vetette föl, nem ok nélkül: kitűnő szervező és fegyelmező volt, erős akaratú, hidegvérű, bátor katona, imponáló egyéniség. Bár ne lett volna. Mert épp csak forradalmár nem volt; főleg nemzeti forradalmár nem. Noha annak hitte magát.

A forradalmár lehántja magáról a meglevő rend jogszabályait; ezért cselekszik forradalmian, már egy eljövendő új rend szabályai szerint. A meglevő rend jogszabályait a bűnösök is levetik; ők azért nem forradalmárok, mert nem egy eljövendő rend szabályai szerint cselekszenek, hanem saját természetük szerint. Így cselekszenek a terheltek is, azaz azok a bűntevők, akiknek ártalmas cselekedeteire eleve találunk mentséget.

Kossuth új protagonistájának, Görgeynek nagy perét úgy kellene kezdeni, mint a bűnpereket: az elmeszakértő jelentésének meghallgatásával. Igaz, a történelem úgynevezett ítélőszéke nemigen veszi tekintetbe az egyéni fogyatékosságot; minél több embernek árt a bűn, annál nehezebb rá a bocsánat. De nem is bocsánatot akarunk mi; tisztánlátást.

Görgey terhelt volt; kár, hogy tetteinek ezt az egyik legfontosabb rugóját megemlíteni legelszántabb híveinek legtöbb esetben egyúttal jó barátainak - sem volt figyelmük vagy bátorságuk. Nyilván még több adat támogatná, amit így is elég támogat.

Két gyermeke volt; fia nyála-folyós imbecillisként Gyulai jóvoltából afféle múzeumi aktahordozóként tengette életét, mert szellemi képessége erre sem futotta; lánya, csaknem hasonló szellemi állapotban, fél évet az utcasarkon áll; fél évet a prostituáltak kórházában fekszik, Bécsben. Apja őt éppoly kevéssé segíti, mint fiát vagy feleségét. A volt vezér őt szintén távol tartja magától, a visegrádi kényelmes úrilaktól, ahol Magyarországba való visszatérte után élt, öccse családjában. Öccse felesége volt a szeretője, valószínű az öcs tudtával, aki őt bálványozásig tisztelte. Az embernek az ujja bögye is benyomással telik, a nyugdíjas hadastyán hátrahagyott levelezésének bécsi borítékjait nyitogatva: egy jajsikoly, hogy papa, csak öt forintot, utoljára, s egy hideg udvarmesteri köszönetnyilvánítás őfelsége részéről az ismét felkínált kosár szőlőért, ez váltakozik esztendő számra.

A nemes arcélű, hideg-kék tekintetű öregúr mindvégig szinte betegesen tudta élvezni az uralkodhatnékot, a hajthatatlanságot és a bátorságot; illetve azt, amit ő annak tartott. Egyszer egy alföldi parasztváros állomásán, miközben csatlakozásra várt, fölismerték s tüntetni kezdtek ellene, végül elég veszélyes méretekben s hangulatban. Még az odaérkező néhány csendőr is arra kérte, utazzon tovább az első vonattal. Nem hajlott rá. Végigfeküdt a peron egyik padján, s a kerítésen túlra szorított tömeg szüntelen abcúgolása közben állítólag még aludt is egyet.

Ami nyolcvanon fölül fogyaték, az harminc körül erény lehet. Semmi kétség: a Kossuth által vezérré ütött fiatal tiszt nem illetődött meg a halál közelétől, semmi körülmények között sem. Tudott ölni, hideg fővel, mondhatni mesterségszerűen. Ütközet közben közvetlenül csapatai mögött nyargalt föl- s alá, s a hátrálókat, a fegyelembontókat saját maga vágta le. Innen a lehetséges szellemeskedés, hogy csatái közül csak azt nyerte meg, amelyekben több magyart ő, sajátkezűleg ölt meg, mint ellenséget. Azt az elhatározó „forradalmi” tettét, amellyel a legszélsőbb jakobinusok tiszteletét is kivívta, sőt kezdetben csak azokét vívta ki, nyilván azért vitte oly gyorsan, határozottan véghez, mert ölés dolgában az arisztokrata származásra sem nézett. Lehet elméletet fölállítani arra, hogy egész későbbi szereplését ennek a tettnek - nem az ölésnek, hanem az arisztokrácia szándéktalan megsértésének - jóvátétele irányította. Bizonyos, hogy tisztikarában föltűnő sok volt az arisztokrata. Ott volt még annak a hazaárulásért kivégzett Zichynek a testvéröccse is.

Amikor Görgeyben vélte fölismerni a forradalmárt, akkor még Kossuth sem volt forradalmár. Másképp nyilván nem akármiféle erő megtestesítőjét hívja első munkatársul. A történelemnek szögezve hiú kérdés, hogy mi történt volna, ha Kossuth időben fölismeri a forradalom irányának igazi mutatóit, s már 48 őszén a *Március 15-e* csoportja, s e csoport egykori vezére, a most egyre jobban elmagánosodó költő felé fordul? Ez a hasztalan kérdés valamiben mégis hasznos.

A fiatal költő forradalmiságát is próbálták „szertelenségeivel”, egyéniségének különös sajátságaival magyarázni. Hogy egyéniségnek sajátságos és rendkívüli volt: minden betűnkkel mi magunk is ezt fejtegetjük. De hogy forradalmisága a józan elme, a nagyon is józan elme működéséből - a forradalmiság egyedül elfogadható humuszából fakadt, az is bizonyos. A forradalmi eseményeket s az események alakítóit mindig a logika hibátlan fénykévéjével világítja meg. Még a hozzá látszólag legközelebb állókat is tárgyilagosan nézi és bírálja. Sőt ítéli el. Van egy pillanat, amikor épp a forradalmi fegyelem kedvéért Kossuth és Görgey mellé áll, Perczel ellenében.

Nézzük meg ezt a naplójegyzetét:

„Perczel Mórt fölszólította a honvédelmi bizottmány, hogy gazdálkodjék hadserege pénzével, s ő azt felelte: »Engem mer a kormány gazdálkodásra inteni! ötszáz ezer pengőt fogok tőle kérni, s nem bankóban, hanem ezüstben és aranyban, és ha nem ád, majd meglátja, mit

teszek!« Hisz ez zsiványkapitány. Máskor ismét így nyilatkozott vezérkara s más jelenlevők előtt: »Én velem követte el az országgyűlés azt a méltatlanságot, hogy alárendelt Görgeynek, kit már Pákozdnál agyon akartam lövetni, s bánom, hogy agyon nem lövettem. Szétkergetem az országgyűlést pokolba, s kezembe ragadom a diktátorságot, mert csak én vagyok méltó Magyarországot kormányozni; én bennem egyesül a hadvezéri talentum s politikai képzettség!« Hisz ez őrült."

Az *Egyenlőségi Társulat* egyik tekintélyes tagja, a radikálisok egyik nagy reménysége, Perczel Mór valóban az eszelősség határán járt.

Föllépésében Perczel is „forradalmi"; jelentékeny szerephez jut; nem kis részben ezért, mert - bár különc - igen gazdag és befolyásos nemesi család sarja.

Látnivaló, a forradalomnak bizonyos időre van - volna - szüksége, hogy tajtékjait leforrja. Ezt az időt azonban a történelem nem adja meg. Hogy 1848-ban mi volt a teendő, azt Kossuth jószerivel csak húsz év múlva látta meg. Hogy 1848-ban kiket rendelt társaiul a sors, azt sose ismerte föl: öregedő elméjében eltörlődtek az arcok.

Választása csak egy volt szerencsés: Bem. Akit különben a fiatal költő is vezéréül választott. Az ő révén mégis találkozhattak volna? Ők hárman megmenthették volna a forradalmat? Miképp?

A festőiskolában még a frakkba öltöztetendő testet is úgy festetik meg a növendékekkel, hogy először is a csontvázat rajzoltatják meg velük. Vessük csak papírra alapul a magyar forradalom még hátralevő idejének csontszerkezetét.

A forradalmat szociális okok érlelték már első kitörésére. Vívmányát - a jobbágyság fölszabadítását - a forradalom vezetői természetszerűen az ország minden nemzetiségére kiterjesztették. Az udvar a forradalom fókuszát, Pestet, a nemzetiségek maga mellé sorakoztatásával akarta leverni. A szabadságharccá növekedett forradalom ezt Jellasics visszahőköltetésével oly szerencsésen meghiúsítja, hogy csapatai Bécsig, azaz a magyar-osztrák határig nyomulnak. Ott végzetes késedelem után a magyar sereg képtelen csatát nyerni és - a hirtelen kinevezett Görgey vezérlete alatt - hátrálni kezd, a Prágából odaért Windischgrätz elől vissza Pestig. Görgey Pestet nem tudja tartani, a kormány - már Perczel hibájából is - kénytelen Debrecenbe menekülni. A hadsereget Görgey nem a kormány után és annak fedezésére vezérli, hanem önkényes elhatározással északra fordul, miközben politikailag is elkülöníti magát. Debrecenben a tovább radikalizálódó kormány erőt gyűjt, Bem magyar seregeivel visszaszerzi Erdélyt, majd az önkényes útja végén hozzákanyarodó Görgey csapataival egyetemben ellentámadásban az osztrákokat ismét Bécsig űzi, ismét Görgey főparancsnoksága alatt, s ezzel a végső csapással - Bécs bevételével - ismét késlekedik. A háborút a forradalom lényegében megnyeri; az udvar nem tud a maga erejéből a magyarokkal megbirkózni. Ferenc József erre személyesen fölkeresi Varsóban I. Miklós orosz cárt, s arra kéri, verje le az a magyar forradalmat. A cár 1849 júniusában Paszkievics Iván herceg fővezérlete alatt 194 000 katonát küld Magyarországba. A magyar kormány képtelen egységet teremteni vetélkedő tábornokai között, hogy a csapatait döntő ütközetre összegyűjtse. Az egyik nagy sereggel Dembinszky csatát veszít, erre Görgey - aki erről az ütközetről is elkésett - feltétel nélkül leteszi a fegyvert az oroszok előtt. Kétségbeesett erőfeszítés után Bem kihátrál; Komárom - tisztességes föltételekkel - kapitulál. Az udvar, amelynek nevében Windischgrätz januári előretörésekor még az állami élet visszaállításával kecsegtette és vezette félre a nemzetet, példátlanul gyilkos bosszúhadjárattal vadítja el magától a magyarokat. „A magyarok elnyomói valóban a legnagyobb vadállatok azok közt, akik valaha a civilizált ember meg nem érdemelt nevére igényt tartottak; kegyetlenkedéseik csak az afrikai és haiti négerfajok eljárásához

hasonlíthatók" - mondta Palmerston angol miniszterelnök, visszamenőleg is igazolva, hogy ilyen ellenfelekkel szemben a legforradalmibb, a legkonokabb harc volt indokolt.

Görgey és Bem csaknem ugyanazokban a napokban lépnek színre, amikor Széchenyi megtébolyultan, higgadt hívei - a centralisták - nagy megfontoltan, a fiatal költő pedig megalázottan és gondokba merülve eltűnik a közszereplés előteréből. Hogy néhány hónap múlva ő mégis hol, kinek környezetében bukkan föl ismét, pusztán ez is jelzi, merre kereste útját előre a forradalom. A fiatal költőnek, mint láttuk, ha magatartása érdes volt is a följebbvalókkal, ösztöne érzékeny-finoman működött.

40.

A kutyaarcú kis lengyel nemes, aki nemesi rangját mellesleg sohasem említi, ért valamit a forradalomhoz, a néphadsereghez, e szakmában kijárt egypár iskolát. Tanult katonatiszt, de sikereit kezdettől fogva lázadó seregekkel aratja. 1826-ban, harmincéves korában otthagyja a cári szolgálatot, ahol több időt töltött börtönben, mint szabadon. Az 1830-as lengyel forradalom kezdetén kilencezer emberrel szétver huszonegyezer oroszt; Ostroskánál tüzérségével ő menti meg a lengyel csapatokat; erre a hadsereg tüzérségi főparancsnokává teszik. A forradalom leverése után Párizsba megy, onnan a portugál forradalom hírére Lisszabonba. Onnan megint Párizsba, majd pár évi kényszerű szünet után Lembergbe, mert akkor ott készült valami; onnan Bécsbe; itt a fölkelt város védelmét irányítja. Windischgrätz bevonulása előtt két nappal Pulszky is Szontágh biztatására Magyarországba szökik. Varsóban egy robbanás sántává teszi; Iganyicnál bénává lövik a bal karját; Portugáliában egy lengyel emigráns ereszt bele két golyót, Bécsben ismét a bal karját találják el. Minden országban otthagy egy darabot a testéből. Magyarországnak majd a jobb keze középső ujját áldozza. De előzően még, Pestre érkeztének másodnapján egy honfitársa itt is szemközt lövi, mert szokásos emigráns-türelmetlenségével ennyi próba után sem tartja igazi forradalmárnak. Mellesleg az öreget akkor a fiatal költő lapja, az *Életképek* is árulónak nevezi. Amikor a merénylőt felmentik, a közönség éljenzéssel fogadja az ítéletet. A kormány kedvetlenül, meggyőződés nélkül küldi az öreget az amúgy is elveszett Erdélybe. S a kis öreg, aki egy kukkot sem tud magyarul, sőt a németet is lehetetlen lengyel kiejtéssel beszéli, halmozni kezdi a csodát. A veszett fejsze nyelével rendre páholja az osztrák generálisokat, s amíg a magyar csapatok az ország többi részében hátrálnak és hátrálnak, ő egyszerre csak úgy néz maga körül Erdélyben, mint a csárdában a nótabeli legény; már az asztal alatt kell keresnie az ellenséget.

Mivel érte el mindezt? A nemzetiségi felkelésnek Erdélyben is társadalmi gyökerei vannak. A parasztok a nyelvi és vallási különbség ellenére egyetértenek, ha földszerzésről van szó. Hiteles történelmi kútfőből tudjuk, hogy „az izgatottsága a székelyeknek különösen élénk volt. Udvarhelyszéken a nép széltében rabolta saját urait, s hogy a formaság is meglegyen, olykor helységenként összegyűlve tanácskoztak a fosztogatás ügyében." A nemzetgyűlés egyik székely képviselő tagja állítja, hogy a Székelyföldön máris „a föld népe keze között van minden birtok; a földbirtokos nem tudja, mi lesz az övé; mindent kezében tart a nép és aggódva várják a birtokosok a pillanatot, vajon fog-e maradni valamijük".

Aggódva várhatták tehát ugyanezt a parasztok is, amikor a magyar csapatok megjelentek. Bem a nyerendő csaták előtt a parasztokat nyeri meg a magyar ügynek; a Kamarillát azzal teperi le, hogy először is kirántja alóla a demagógia gyékényét. Már Csucsáról kiáltványt intéz Erdély népeihez: nemzetiségi és vallási teljes jogegyenlőség, a polgári és katonai hivatalokat születés, nyelv és hitfelekezet tekintetbe vétele nélkül fogják betölteni, belügyeiben mindegyik

nemzetiség a maga nyelvével élhet, a hadi szolgálatban bénultak vagy elestek özvegyeiről és árváiról a haza gondoskodni fog…

Nyilván ennél is többet tett. Felkelő sereg a lakosság támogatása nélkül nem boldogul. Az erdélyi falvak nagy gondja szintén a közlegelők, az allodiális kétes földek ügye volt; valószínű, ezt tárták a parasztok az ürgeszemű kis generális elé, amikor az a vidék hangulatát szimatolni kezdte. „A tiétek, édes fiaim, csak védjétek meg, csak gyertek hozzám katonának” - ezt felelte nekik a tapasztalt öreg? Az agyafúrt góbék, akiket puszta jelszavakkal már régóta nem lehetett orruknál fogva vezetni, rajongva, hipnotizáltan csatlakoztak hozzá, és vakon, engedelmeskedtek neki. A sánta kis ember szédítő hadászati bravúrokat tudott véghez vinni katonáival, akik - Piski, Dés, Szászsebes - százszámra dobták oda érte életüket. Lelkesen harcoltak és haltak meg érte a nemes származásúak is. Az öreg megértette velük, hogy hol kezdődik az igazi hazafiság?

Ott megy ő, az ősz vezér; szakálla
Mint egy fehér zászló lengedez;
A kivívott diadal utáni
Békességnek a jelképe ez.

Ott megy ő, a vén vezér, utána
A hazánk ifjúsága mi,
Igy kisérik a vén zivatart a
Tengerek szilaj hullámai.

Görgey, mint minden forradalmárt s „függetlenségit”, a kis öreget is gyűlölte. Híres tisztogató terve értelmében legelőször is vele akar leszámolni. Emlékirataiban - még mindig gyűlölködve és torzítva - elmondja, mit rótt fel ő neki: „…az ország közigazgatásába való illetéktelen beavatkozásait, Székelyföldön a só árának önkényű leszállítását, oláh falvaknak az elűzött régi lakosság helyébe erőszakkal odatelepített magyar paraszt családokkal való benépesítését…” Szóval az öreg telepített; nem hihetjük, hogy a parasztokkal erőszakoskodva. Ez ellentmondana kiáltványának; de taktikai érzékének is.

Szigorú fegyelmet tartott, ám ő nem a nyakkendő- és kesztyűviselet terén. Előtte akár mezítláb megjelenhettek azok a tisztek, akik hajlandók voltak ugyanígy a halál elé is odaállani. Örömmel fogadta a költőt, bár az itt adta fegyelmezetlenségének igazi jelét. Rögtön az első csatában, a vízaknaiban, nem tudva; hogy az egyik század vezéri utasításra vonul vissza, a hátrálókhoz vágtat, kitartásra, aztán rohamra buzdítja és vezeti őket, majd a fölháborodottan odarohanó parancsnokkal, Bethlen Gergellyel élénk stratégiai vitába ereszkedik, miközben a golyók kedélyesen fütyölnek, a székely bakák pedig fejüket kapkodva várják, hogy hát végül is miben állapodnak meg az urak…

Az öreg remek jellemismerő, tudja, hogy ilyen emberekből lesznek a jó katonák. Legszorosabb környezetébe rendeli a költőt. Miért? Mert a nagy Kosciusko is egy hadsegéd-költővel, Nyemcevicz-csel ékesítette magát? Vagy a forradalmár ismerte föl a forradalmárt? Bem a rövid idő alatt annyira átvette a magyar helyzetet, hogy tisztában volt a költő népszerűségének jelentőségével? (Ennek legszebb mozzanatát épp Erdélybe utaztában élte meg a költő. A sötét országúton másfélezer fáradt székely huszárral találkozik; amikor azok megtudják, kit tisztelhetnek a kocsi utasában, soraikat megbontva hozzá tolongnak. Sorra kezet szorítanak a szekerében meghatottan álló költővel. Egy fénypont a magyar éjszakában.) Január 25-én Szelindeken csatlakozott Bem szüntelenül mozgó seregéhez. Február 3-án Vízaknáról afféle haditudósítást küld a debreceni *Közlöny*nek.

„Bem táborában vagyok. Alkalmasint nekem van az egész táborban legkevesebb dolgom, s mégis csak annyira érek rá, hogy a történteket és történendőket csupán rövid vázlatban futólag közölhetem. A januárius 21-ki Szeben alatti véres csata után, melyben nem az ellenség, hanem a fátum kényszerített hátrálni, seregünk Szelindekre vonult, s onnan két ízben verte vissza diadalmasan a császáriakat. Soha vezér, soha sereg dicsőbb hősiséget nem fejtett ki, mint a mieink a két alkalommal. Most csak annyit mondok rólok: később amennyire tollamtól telik, örökíteni fogom őket. Szelindekről január 31-kén ide jöttünk át Vízaknára, amennyire én értem, azért hogy Temesvár és Szeben közötti közlekedését a császáriaknak megszakítsuk, s ez tökéletesen sikerült. Egy osztály Kemény alezredes vezérlete alatt előnyomult Déva felé, hogy az Aradról jövő Beke őrnaggyal egyesüljön, s a Temesvárról Szebenbe érkező ember- és lőszerbeli segítséget elfogják, ami ezóta megtörtént. A lefoglalt szászsebesi posta leveleiből, miket Kemény már megküldött tábornokunknak, kitűnik, hogy a szebeni lakosok és a császári katonák igen gonoszul vannak. A császáriaknak sem pénzök, sem kenyerök, sem lőszerök, s a lakosság kétségbeesett félelmek közt.

Útban van hozzánk Háromszékből 8000 és Csíkszékből 3000 székely, de ezeket be sem várva, mihelyt Beke őrnagy megérkezik, azonnal megrohanjuk Szebent, s Bemtől az utolsó honvédig reméljük, hisszük, hogy urai leszünk Szebennek, amivel annyi van mondva, hogy Erdélyben tönkre lesz téve a reakció az utósó íziglen. Akkor aztán megyünk vezérestül seregestül a Tisza partjaira, hogy a rónák hazájának is megmutassuk diadalmas zászlóinkat… megyünk bérci folyamok gyanánt, mint hajdan a Betlenek, Rákócziak, Tököliek, s hullámainkon visszük a szabadság bárkáját.”

A jó öregnek fogalma sem lehetett a költő nagyságáról; eredetiben egy sorát sem olvasta. De lelkületét mégis hamar megismerte. Úgy bánik vele, mint édes gyermekével, aggódik érte, igyekszik távol tartani a veszélytől. Finom tapintattal begyógyítja az égő-fájó sebet, amelyet azon a gyávaság vádja ütött: hadi vitézségéért kitüntetést tűz mellére. Futári, hivatalos küldetéssel újra és újra Debrecenbe meneszti, az egyszerű tigrisek közül a marakvó oroszlánok barlangjába.

A következő haditudósítást február 15-én egy ilyen útja alkalmával Debrecenben írja:

„A magyar haditörténet nem legszerencsésebb, de legdicsőbb napjai után írom e sorokat. Az erdélyi táborból érkezem; a kiállott óriási fáradalmak után jól esnék egy kicsit melegednem és pihennem családi tűzhelyemnél, de kiszakítok drága perceimből néhányat, hogy tudassam a hazával, ha csak röviden is, az erdélyi utósó eseményeket, melyek a gyávákat talán el fogják csüggeszteni (ami különben semmi veszteség), de a bátrakat még inkább lelkesíteni fogják, mert a valódi férfira nézve nem lehet lelkesítőbb példa, mint a balsorsban is meg nem tört, sőt meg nem hajlott emberek működése. - Bem februárius 1-én, mint már előbb megírtam, seregével Vízaknára vonult át, s ott 4-kéig csendesen voltunk. Február 4-én kijött elénk az ellenség Szebenből, hol erdélyi minden, de minden erejét összpontosította, Vízakna előtt megtámadott bennünket; a szó betű szerinti értelmében 10-szer, mondd tízszer nagyobb ereje volt, mint nekünk. Négy óráig tartó ütközet után, mely egyike volt a legvéresebbeknek, miket e korban vívtak a magyar seregek, kénytelenek voltunk hátrálni. Kölcsönös ágyúzás közt értünk Szerdahelyre, az első állomásra; az ellenség csaknem odáig követett. Szerdahelyt megpihenvén, éjfél után indultunk Szászsebes felé, hova virradatkor értünk, s hol a gyulafejérvári garnizon, mely értesítve volt visszavonulásunkról, ágyúszóval fogadott. Egy órai ágyúzás és csatártüzelés után rohammal vettük be Szászsebest, melyet a fejérváriak eszeveszett futással hagytak el; zsákmányunkul egy pár töltényes szekér jutott, mi nekünk igen jól esett. Dél tájban utolértek bennünket a szebeniek, csatárainkat egy pár órai harc után beszorították a városba, s ágyúztak ránk késő estig, de sikertelenül. Másnap reggel az éjen át ismét tetemesen szaporodott ellenség csaknem egészen körülvett; egyszer jelentik Bem

tábornoknak, hogy parlamentaire jött: Bem azt felelte, hogy küldjék őt vissza. A parlamentaire lengyel, mondja a jelentő. »Annyival inkább, felelt Bem, olyan lengyellel nem beszélek, ki most ausztriai szolgálatban van.« Mindamellett eléje vezették a parlamentaire-t, de a tábornok röviden csak azt mondta neki: »Nem alkuszom«, s ezzel kikísértette őt. Ezalatt mi is vonultunk ki a városból Szászváros felé. Fél órányira haladtunk, midőn az ellenség észrevette kitakarodásunkat, s ekkor egész erejével utánunk rugaszkodott, s így jöttünk szakadatlan ágyúzás között, mely azonban semmi veszteségünkbe nem került, valami egy órányira Szászvárostól, hol egy falut fölgyújtottunk, mi által ketté lett vágva az út köztünk s a császáriak között. Este volt mikor oda értünk. Azt gondoltuk, egész békével húzódhatunk be Szászvárosba, de csakhamar megdördültek előttünk az ágyúk; a szász és oláh népfelkelés fogadott bennünket. Szászvárost is rohammal kellett bevennünk. Virradat előtt jött a jelentés, hogy a szebeniek utolértek. Visszamentünk eléjök, s mintegy két óráig harcoltunk velök, nem a diadalért, mely lehetetlen volt, hanem a becsületért, melyet annyi bajnak utána is épségben hoztunk még aznap délben Dévára, hol a Magyarországból érkezett segédseregekkel egyesültünk. Ez volt 7-én; 8-án én elhagytam (de csak rövid időre) a tábort, s azóta mi történt? nem tudhatom, csak annyit tudok a tábornoktól, hogy ő másnap azonnal indult visszafelé, s hiszem; hogy seregünk most ismét, ha Szebenben nincs is, bizonyosan Szeben alatt van, és nemsokára benn lesz. Azon sereg, mely négy napi szinte szakadatlan csatatűzben úgy viselte magát, azon sereg, melyet Bem vezérel, lehetetlen, hogy ne győzzön! Szeretném Bemet egész nagyságában fölmutatni a nemzet, a világ előtt, de ahhoz több és nyugodt idő kellene, hogy lelkem minden erejét összeszedhessem - most csak e puszta vázlatban leírt tények szóljanak mellette. Bármily derék hősi volt e sereg; az, hogy egy csomóban és épségben maradt e viharos napok után, egyedül tábornokának érdeme.”

Feleségét épp csak átölelheti, barátaival épp csak végigkezelhet. Kutyafuttában ír ezúttal még Aranynak is.

„Kedves öcsém, illetőleg bátyám! élsz-e még? Én még élek, pedig ott jártam, ahol a halál kézzel-lábbal dolgozott, s dőlt belé az ember, mint a bőgőbe a húszas. Bem táborába tetettem át magamat, s Bem adjutánsává tett, s csak az tudja, mi a csata, aki Bem oldalánál van, mint én voltam öt véres ütközetben. Hadi tetteimről szerényen hallgatok, csak annyit jegyzek meg, hogy hozzám méltólag viseltem magamat; ez, úgy hiszem elég. Jelenleg mint futár vagyok Debrecenben, s egypár nap múlva ismét lódulok vissza. Feleségemet s fiamat, mikor Erdélybe mentem, hozzátok akartam vinni, csak az utósó napon határoztuk el, hogy itt maradnak Debrecenben, és ez volt mindnyájunk szerencséje, mert Szalontáig mind a ketten elfagytak volna. Itt laknak Vörösmartiéknál, mind a kettő egészséges: feleségemtől ne vegyétek rossz néven, hogy nem tudósított benneteket, szegény semmit sem tudott csinálni bújában. Képzelhetitek napjait, melyeket itt töltött, míg én a csatatéren voltam. S hogy én nem írtam nektek Erdélyből, azon sem fogtok fölakadni, ha megmondom, hogy feleségemnek is csak egyetlen egy levelet írhattam az események rendkívüli összetolulása miatt. Hogy szeretlek benneteket, bizonyítja e levelem, bármily rövid lesz… nem gyerekség csak néhány percet is kiszakítani időmből, midőn az oly rövid, s a boldogság szárnyain oly gyorsan röpül. Tudod, mindig édes volt előttem a családi élet, de soha oly édes, mint most, midőn elmúlt csaták után és új csaták előtt ölelhetem feleségemet, fiamat.”

Mielőtt a csatatérre visszaindul, sietve családi ügyét is rendeznie kell. Apósával is újból kitört a háborúság, s a fiatalasszony nem akar a zilált Debrecenben maradni. Hova lehet ilyen időkben elhelyezni egy tehetetlen gyerekasszonyt s egy csecsemőt? Oly közvetlenül fordul Aranyhoz, mint egy idősebb testvérhez:

„Kedves komám, rövid, de nagy fontosságú lesz levelem. Feleségemnek minden áron hozzátok kell mennie; magam szeretném őt Szalontára kísérni, de ő holnap még nem indulhat,

s nekem holnap mennem kell Erdélybe. Ha egy kis barátság van bennetek, megteszitek értünk, hogy bejöttök, mihelyt jöhettek e levelem kézbekerülte után, s elviszitek magatokkal feleségemet és gyermekemet. Igen-igen kérlek erre; hogy őket aztán gondjaitokba ajánljam, az fölösleges. Én Bemhez megyek vissza. Tisztelünk, csókolunk benneteket!

A nemsokárai viszontlátásig! barátod."

Aranyék bejönnek, a várkisasszony a szalontai parasztszobába kerül. A költő ezúttal Medgyesen éri utol az Erdélyben viharfelhőként száguldó s villámló hadsereget.

Alig lép le az úti szekérről, máris nyeregbe száll, s üget az ütközetbe. Egy szemtanú, Imreh Sándor, aki még Vízaknán látta, így írja le: „…tajtékzó lován hol előre a csatárlánchoz, hol egyetlen ágyúnkhoz, hol mihozzánk vágtatott… lelkesített, bátorított mindenütt," noha „katonák közül akkor még kevesen ismerték"… nem katonatiszti öltönyt visel, „hanem magyar öltönyt minden jelvény nélkül". Versei kéziratában Medgyes - ahol két napig tartott a csata - ezek alatt a sorok alatt áll:

A földön is harag,
Az égen is harag!
Kifolyt piros vér és
Piros napsugarak!
A lemenő nap oly
Vad bíborban ragyog!
Előre, katonák!
Előre, magyarok!

Komoly felhők közül
Bámul reánk a nap,
Rettentő szuronyok
Füstben csillámlanak,
A sűrű lomha füst
Sötéten gomolyog,
Előre, katonák,
Előre, magyarok!

Ropog, hosszan ropog
Csatárok fegyvere,
Ágyúk bömbölnek, hogy
Reng a világ bele;
Te ég, te föld; talán
Most összeomlotok!
Előre, katonák,
Előre, magyarok!

Szilaj lelkesedés
Foly bennem, mint tüzár,
A vérszag és a füst
Megrészegíte már,
Előre rontok én,
Ha élek, ha halok!
Utánam, katonák,
Utánam; magyarok!

Ilyenformán vehetett részt - már uniformisba öltözve - a sereg további harcaiban; egész megbetegedéséig. A gondos Bem - március elején - Kolozsvárra küldte. Útközben, lázasam, tán épp Segesvár környékén járva forgatta fejében ezeket a sorokat, amelyeket aztán Marosvásárhelyen ágyban fekve vetett papírra, az *Egy gondolat bánt engemet* hangulatának megtöprengtető kiegészítéseképpen:

Bizony mondom, hogy győz most a magyar,
Habár ég s föld ellenkezőt akar!
Azért nem győzött eddig is e hon,
Mert sohase volt egy akaraton;
Most egy a lélek, egy a szív, a kar…
Mikor győznél, ha most sem, oh magyar?…
...S én bátran állom a csaták tüzét,
Tudom, hogy a golyó nekem nem vét,
Tudom, hogy a sors őriz engemet,
Hogy engemet megölni nem lehet,
Mert én leszek, nekem kell lenni, ki
Ha elleninket mind a föld fedi,
Megéneklem majd diadalmadat,
Szabadság, és a szent halottakat,
Akiknek vére volt keresztvized
S halálhörgése bölcsőéneked;...

Néhány nap múlva ismét talpon van. Tavaszodik, az idő enyhül, a téli táborozást országosan hadvonulatok váltják föl. A szekérdübörgés, az ágyúdörgés egy kis szünetéből valók, azt érzékeltetik feledhetetlen finomsággal - az alig hallható sóhaj finomságával - ezek a sorok:

Pacsírtaszót hallok megint!
Egészen elfeledtem már.
Dalolj, tavasznak hírmondója te.
Dalolj, te kedves kis madár.

Oh istenem, mi jólesik
A harci zaj után e dal,
Mikéntha bérci hűs patak füröszt
Égő sebet hullámival.

Dalolj, dalolj, kedves madár,
Eszembe hozzák e dalok,
Hogy nemcsak gyilkos eszköz, katona,
Egyszersmind költő is vagyok.

Ezt Betlenben írta március 8-án. De március 15-ét, a nagy nap első évfordulóját már Kolozsváron ünnepli. Egy nap múlva Debrecenben van. Aztán Szalontán, felesége s legjobb barátja társaságában. Rá tíz nap múlva ismét a táborban buzdít, lelkesebben, mint valaha.

Mi ne győznénk? hisz Bem a vezérünk.
A szabadság régi bajnoka!
Bosszuálló fénnyel jár előttünk
Osztrolenka véres csillaga.

Ezt Bánfihunyadon írta. A következőt egy másik helységben. A sereg állandóan vonul, állandóan harcol. Ő hol vele, hol külön megbízatással utazik. Az Aranyhoz írt következő levél már az országrész másik feléből, Lugosról kelteződik. Ebben kapunk képet akkori hangulatáról. Csupa remény.

„Kedves barátom, tennap és tennapelőtt a feleségemnek írtam; kérd meg őt szépen nem az én nevemben, hanem a tiedben, hogy bocsássa meg, hogy a harmadnapi alkalmat a te néked való írásra használom; már csak veled is óhajtok szóba állani. De nem ez a fődolog, hanem az; hogy elkezdtem a levelet, s nem tudom, mit írjak. Egy pár nap óta tökéletes szélcsend van a háború tengerén, s mi ülünk és unatkozunk. Be kell itt várnunk seregünknek egy és nagy részét, csak miután egyesültünk, fogunk ismét verekedni, ha ugyan lesz kivel, mert az ellenség minden felől infamiter nyargal előlünk. Te Jankó, vigyázz egy kicsit azokra az én kis enyéimre, »ne quid respublica detrimenti capiat«; még azt is megengedem, hogy a nevemben megcsókold őket, csak vigyázz rájok, ámbár amilyen ügyefogyott fellownak ismerlek, inkább őnekik kell reád vigyázniok. Írtál-e már verset a keresztfiadra? - Dolgom lesz, hínak be a generálishoz, nem folytathatom tovább. Tisztelem a tisztelendőket! Isten veletek!”

Közben ismét Debrecenbe kellett futárként utaznia.

A gyakori helycsere nem tesz jót a költőnek: alkalma van összehasonlítani a tettek és a szavak embereit. Bem táborában a katonák közt, rövidesen példás katona, kitűnően beleilleszkedik a sereg szellemébe, semmi kifogás ellene, még fegyelmi vonatkozásban sem, noha vezérkari tiszt létére a bakáknak is szaval, s noha minden oka megvolna az önhittségre; valahol csak felvonulnak, Bem után most a legtöbb vivátot ő kapja. A reglamát Debrecenben, a politikusok és miniszterek között téveszti el; nem is a reglamát, hanem az etikettet! Erdélyben a honvédek rohama és a „rendíthetetlen agg” vitézsége ihleti versre. Debrecenben egy hiányzó nyakkendő. Mert a különben derék és igazságos Mészáros sem a hozott jelentésre, hanem a futár adjusztírungjára figyel; ő is rápirít a költőre, az „à la Hamlet”-öltözék miatt, mégpedig véletlenül olyan pillanatban, hogy ingerültségében az végre is visszavág a győzelem helyett divatkérdésekkel foglalkozó generálisokra. Aztán lemond. A bölcs Bem úgy-ahogy elsimítja az ügyet, a leköszönt századost őrnaggyá nevezi ki…

Sőt - már ismert bölcsességével - még a megsebzett szívre is talál tapaszt. A politika mezeiről földúltan megérkezett költő a csatatér eseményei közt nyeri vissza lelki egyensúlyát. Szászsebesről, április 11-i kelettel veti papírra az alábbiakat:

„Nehány heti betegeskedésem után visszatértem e hó elején azon hadsereghez, melynek hogy tagja vagyok, büszkeségem, mert vezére Bem; és boldogságom, mert Bem nekem barátom, atyám. A sors úgy akarta, hogy részt vegyek e hadsereg annyi fáradalmaiban, veszélyeiben és szerencsétlenségében, s hogy diadalmánál ne legyek jelen. Nem zúgott az ágyú, nem csengtek, csörögtek, ropogtak a fegyverek, midőn Szebenbe bementem, csend és béke volt - az ellenség akkor már Oláhországban bujdosott, német és muszka. Szebenben találtam Bemet; mint egyszerű közember mentem hozzá, mindén igény és vágy nélkül; ő visszaadta a kapitányságot s kinevezett segédének; az elsőt közönyösen, a másodikat gyönyörrel fogadtam el. Másnap Gyula-Fejérvár alá mentünk, s azt még aznap mintegy 3 óra hosszat ágyúztuk, s föladásra szólítottuk föl; a várbeliek egyikre is, másikra is huszonnégy fontosokkal feleltek. A tábornok annyi sereget hagyván a vár körül, mennyi elegendő annak teljes bekerítésére; ide jött Szászsebesre, s azóta itt vagyunk. Holnap vagy holnapután indulunk Magyarországra.”

S egy darab tiszta kék a felhőfutásban:

„A napokban voltak itt a hadügyminiszternek s a nemzetgyűlésnek küldöttei, kik meghozák Bemnek az elsőrendű érdemjelt. Az átadás csak szobában, néhány tiszt jelenlétében történt, mert helyben nincs sereg, s különben is a mi vezérünk nem szokott az efféle sallangos és

csattogó ceremóniákhoz. Volt ennek a kis szobai ünnepnek mindamellett sok pedanti és táblabírói oldala, de volt olyan momentuma is, mely megható, megrázó, mondhatni nagyszerű volt, midőn az öreg Németh alezredes e szavakkal adta át tábornokunknak az érdemjelet: »Én nem vagyok szónok, s ha az volnék sem tudnék most beszélni; engedje meg ön, hogy megcsókoljam önnek jobb kezét, mely az én hazámért vérzett!« és sírva csókolta meg a tábornok csonka kezét, s mi, kik jelen voltunk, mindnyájan sírtunk - de ezt nem olvasni kell, ezt hallani és látni kellett volna. - Tennap küldötte szét Bem a kisebb érdemjeleket serege jobbjainak. E sorok írójának szerencséje van ezek közé tartozni. S így meg vagyok végre jutalmazva is, pedig túlságosan, nem azáltal, hogy érdemjelt kaptam, hanem azon mód által, mellyel azt nekem átadta Bem. Legyen gyöngeség tőlem, vagy akármi, én meg nem állhatom, hogy e jelenetet ki ne írjam. Saját kezével tűzte mellemre az érdemjelt Bem, bal kezével, mert jobbja még föl van kötve, s ezt mondá: »bal kézzel tűzöm föl; szívem felőli kezemmel!« s midőn elvégezé, megölelt, hosszan és melegen ölelt! - az egész világ tudja, hogy én nem vagyok szerény ember, de istenemre mondom, ennyit nem érdemeltem. Oly megilletődéssel, melytől, ha eszembe jut, most is reszket a lelkem, ezt feleltem: »Tábornokom, többel tartozom önnek, mint atyámnak: atyám csak életet adott nekem, ön pedig becsületet:«”

Most vagyunk a szabadságharc legderűsebb pillanatában. A forradalmi hadsereg, legyűrve a tábornokai viszálykodását, remekül végzi az ellenség legyűrését: átlépi a Tiszát, Pestet keríti. Délről most már hozzácsatlakozik a leglendületesebb erejű hadtest is: Bemé.

„Kijöttünk Erdélyből - írja a büszke hadsegéd - még pedig jó ómennel, mert első lépésünk is diadal. Vaskapun innen, Vaiszlova határőr falunál várt bennünket az ellenség. Megtámadtuk, megvertük. Veni, vidi, víci. Két zászlóalj volt ellenünk, seregünkből csak négy század (a 78. számú székely zászlóaljból) volt a tűzben, s e négy század a legalább 2000 emberből álló ellenséget mintegy két órai harc után oly kétségbeesett futásnak lódította, hogy Karánsebesig meg sem állt, s onnan is még aznap tovább futott, úgyhogy tegnap reggel, midőn ide értünk, a városiak fejér zászlókkal fogadtak. Az ellenség elesetteinek számát nem tudjuk bizonyosan; láttunk valami húsz agyonlőttet s mintegy ötven vízbe fúltat, kik a Tuneten keresztül akarták életüket a hegyekbe vinni. Minekünk - ami talán hihetetlen, magam sem hinném, ha jelen nem lettem volna - még csak sebesültünk sincs egy sem. Két ágyújok is nálunk maradt; az egyiket négy székely a szemem láttára vette el példátlan bátorsággal. Tábornokunk ma jutalmazta meg őket érdemjellel és pénzzel, de méltók, hogy neveiket is tudja a haza: Deák Máté, Nagy József, Nagy Imre, Szabó Márton közlegények. Átaljában csak annak lehet fogalma a székely vitézségről, aki maga látja. Ezek valóban csodagyermekek, mert nagy részök jóformán gyermek még. Nyugodt bátorsággal, mondhatni kimért lépésekkel haladnak a csatában előre folyvást biztosan, mint a réten a kaszások, s még énekelnek, mikor már ropognak fegyvereik. A lövöldözést hamar megunják, szuronyt szegeznek, s rohannak, és velök rohan az enyészet; az ellenségnek nem marad más; mint futni vagy meghalni. De a székely csak egy feltét alatt ily vitéz: ha vezére még vitézebb, mint ő, s azért szükséges, hogy Bem legyen a vezérök. De amily hódító a mi tábornokunk rettenetes fegyvere, tán még hódítóbb hasonlíthatatlanul szelíd bánásmódja a harc után. A környékbeli lakosság, amely eszeveszetten futott el előttünk, jövöget visszafelé, látván, hogy a honnmaradtaknak semmi bántása sincs.”

De a költő fölött ismét felhő gyűl; újabb fegyelemsértés.

A következő ügyet, a Klapka-félét, hiába mesterkedik, Bem sem tudja elhárítani; begyógyítani sem. Ez a szúrás a legkegyetlenebb, amelyet „kedves fia” egész katonai pályafutása alatt kapott. A költő utolsó hónapjai emiatt telnek tragikus keserűségben. Ez idézi elő a nagy lelki törést, amely után megint üldözött vadnak érzi magát. A vérbeli forradalmár a helyzet-teremtette forradalmárok közül is kirekesztődik.

Igaz, a dolog felidézésében a felelősség az öreget terheli. Temesvár alatt, felsőbb utasításra meghagyja Vécseynek, hogy a megkezdett támadásban legyen segítségére. Vécsey nem engedelmeskedik, sőt ellenkező parancsokat osztogat. A kudarc miatt felizgult öreg ezért a hadügyi bizottmánynak küldött levelében Vécseyt hazaárulónak és gyávának nevezi; a levelet a költővel lefordíttatja, sőt közzététeti a lapokban…

A botrány a legdicsőségesebb napokban tör ki és fojtogatja a költőt. A magyar seregek országszerte diadallal hajtják kifelé az ellenséget. A nemzetgyűlésben felülkerekedik a forradalmi párt: április 4-én a követek kimondják a Habsburg-ház detronizálását - Magyarország respublica! Itt a várva-várt szent pillanat! Most volna alkalom nagy szerepre, most amikor teljesen szószerint igazolta őt az idő; a buzdítás nagy költője most zenghetné leglelkesebb dalait. Nagysalló, Isaszeg, Vác, Komárom a győzelem nagy hónapjai alatt a költő alig ír egy-két verset, azok közt is, a roham-dobpergésű *Csatában* című után valóban az a legszebb, amelyben egy percre elfeledkezik arról, hogy katona. A keserűség torkába rekeszti a szót.

Ahova most ő tekint: bomlás, megalázás, reménytelenség, őrjítően összekuszált ügyek. Magánügyei is olyanok, hogy azokba is belebolondulhat az ember. Szüleiről semmit sem tud. Júlia a kisfiúval biz elég kelletlenül húzza meg magát Aranyéknál. A pénz kevés, annyi, amennyi a tiszti fizetés. Honorárium alig jő. Ráadásul a táborban a költő ismételten megbetegszik. Egy időre a visszafoglalt Pestre szeretne menni, hogy talpra álljon, dolgait egy kicsit rendbe hozza. Bem készségesen ad szabadságot, sőt ajánlólevelet is Kossuthhoz, az őrnagyi kinevezés biztosabb elintézése végett. A költő gyanútlanul siet Szalontán át Debrecenbe; Júliát is magával viszi, de a kisfiút a keresztszülőknél hagyja - míg valamerre el nem dől a sorsuk. Május 6-án érkezik Debrecenbe „…egyenest Pestre kell mennünk - írja ezen a napon Aranynak -, holnap korán reggel megyünk. Sok okunk van rá, legfő az, hogy szegény jó apám meghalt, s édesanyámról semmit sem tudok”.

Édesanyja napjai is meg vannak számlálva.

Ilyen körülmények között jelentkezik még aznap Kossuthnál; a kormányzó hidegen s kicsinylőleg fogadja, s a helyettes hadügyminiszterhez küldi. Klapka ettől függetlenül is már parancsot adott, hogy a költő azonnal jelenjék meg előtte. Nem az őrnagyi kinevezés megerősítése ügyében. Ahogy a költő elébe lép, a Vécseyről szóló Bem-levél közzététele miatt esik neki:

- Hogy merte azt tenni?

- Mert parancsom volt rá.

- S ki parancsolta?

- Bem tábornok.

- Az nem igaz.

Hogy igaz, annak kétségtelen bizonyítéka, hogy ezt a jelenetet a költő franciául épp Bem számára írta le. Klapka, a miniszter (csak két évvel idősebb a költőnél), nem éri be egy sértéssel.

- Debrecenben marad, amíg Bem tábornok válasza meg nem érkezik erről a dologról.

- Szívesen maradnék, de fontos tennivalóm van Pesten s holnap indulnom kell. Azt hiszem, elég, ha becsületszavamat adom…

- Nem elég!

S ki mondja? Olyan, akinek ő adott forradalmi leckét a Radical Körben! Nem felel a gorombaságra; azokra sem, melyek ezután következnek. De ahogy kilép a szobából, megírja ismét lemondását. Pestre utaztában, Szolnokról pedig - már mint magánember - megfelel Klapka sértéseire is: „…békés időben személyes elégtételre hívtam volna, s tán lelőttem volna önt, mint a verebet, mert én meglehetősen lövök…” E kellő bevezetés után őrnagyi kinevezésének rögtöni megerősítését kéri, jogosan. Lemondásával kapcsolatban megindult kósza híreket csak ez hallgattathatja el, vagy az, ha becsületét ő maga védi meg, és az egész ügyet, a beszélgetést is, megírja.

Tragikus a szabadság legjobb katonáinak e veszekedése épp a legnagyszerűbb napokban. A viszály utolsó, megrázó jelenete csak most következik. A fiatal költő után rövidesen a fiatal hadügyminiszter-tábornok is Pestre érkezik. Görgey táborában véletlenül egymásra akadnak.

Klapka később, amikor már ráeszmélt, hogy az egykori „aljasul vádaskodó népköltő” személyében kivel is volt dolga, szépíteni igyekszik az esetet. De ellentmondó mentegetődzésein át is jól odalátni arra a távoli, arcpirító tumultusra, a Svábhegy májusi lombjai alatt, amidőn a Budát ostromló magyar sereg főhadiszállásán egy csapat magyar katona közreveszi a szabadság legnagyobb magyar költőjét, és egy izgatottan kiáltozó tábornok parancsára letartóztatja.

Tehát arról sem írt verset, hogy Buda várán újra magyar zászló.

„Meghagytam neki, hogy menjen szobájába s maradjon ott szobafogságban” - írja Klapka. - Il me laissa arreter - elfogatott! - írja Bemnek németes franciasággal, de félreérthetetlenül a költő, akinek mellesleg nem is volt szobája a hegyen, látogatóba ment föl, gyönyörködni a honvédek hősi támadásaiban. Nem úgy ismerjük őt, mint aki ártatlansága és igazsága tudatában csak úgy, az első szóra magát letartóztatni engedi, és hang nélkül elvonul. Erőszakkal vitték el? A szemtanúk szemérmesen hallgatnak. Klapkának három nappal azelőtt kelt jelentése bizonyítja, hogy komolyan tervbe vette a költő elfogatását, aki szerinte, a forradalom egyik fővezetője szerint, „saját kényéből hajhászkodik Pesten, hihetőleg vétkes szenvedélyét a nép izgatásával kielégítendő”. A jelenetről a költő is öt sorban csak épp annyit jegyzett föl, amennyit levelében Bemmel akart tudatni.

Klapka azt mondta, ha nem nézné, kivel van dolga, „il me ferait pendre dans vingt quatre heures!” - huszonnégy óra letelte előtt fölakasztatna!

A költőt bizonyára az oda, majd Görgeyhez rohanó tisztek szabadították ki - nem merjük azt mondani: mentették meg - a tábornok keze közül, akinek fényes nevén íme egyedül az ejtett eltávolíthatatlan foltot, hogy nem jól olvasott verseket. Görgey szerencsére idejében közbelép. Ő bírja rá Klapkát, érje be azzal, hogy a költő nevében két tiszt fogja „megkérlelni”. Vagyis a költő nem volt hajlandó személyesen megkövetni? „Bocsássam meg a fogoly költőnek elhamarkodását…” Szóval itt már fogoly. De végül kiszabadul. „…elbocsátva szobafogságából hozzám jött, hogy köszönetet mondjon, én kezemet nyújtám, ő azonban nagyon szófukar volt, és eltitkolá fölindulását…”

Ez a mondat ellentmondás. Hogy megy az köszönetet mondani, aki a „szófukarságig” eltitkolja fölindulását?

41.

Bem előtt nem titkolja. „Nem is tudom, mit fogok csinálni - írja neki a már említett francia levélben -, lelkem egészen föl van kavarva, egészen ki van forgatva, egyrészt ezek miatt a kiáltó igazságtalanságok miatt, másrészt kedves jó apám és drága anyám hirtelen halála miatt, mindkettejöket imádva szerettem. Egy hete értesültem apám haláláról, és ma meg anyám költözött el az élők sorából."

A jó öreg mészárost ötvennyolc éves korában a háború egyik ragálya, a tífusz vitte el, még március 21-én. A magyar költészetben a „legszeretettebb anyá"-vá dicsőült hajdani kis tót cselédlányt Buda ostroma alatt, május 17-én a háború másik iszonyata ragadta el, a kolera. Haláluk órájában egyik gyermekük sem volt mellettük. A kisebbik, István, az ostromló seregben szolgált. A nagyobbik, mint most mindenüvé, hozzájuk is földúltan és elkésve érkezik, zihálva és remegő térddel, gondjai hínárjából. Karját, a segélykérőt, Bemen kívül már csak Arany felé tudja kitárni. Anyja halála hírét is csak avval közli, de sikoltva: „oly csapások érnek, melyek megsemmisítenének, ha csupán fiú volnék s nem férj és apa is". Ez a férfi-jaj szakad ki a versből is:

Végre megtörtént a
Rég várt viszontlátás!
Nincs köszönet benne.
Nincsen istenáldás.
Láttam jó atyámat… vagy csak koporsóját;
Annak se látszott ki csak az egyik széle,
Ezt is akkor láttam kinn a temetőben,
Mikor jó anyámat tettük le melléje.

Rövidesen más bajok is szakadnak rá. Egy hét múlva újra ír Bemnek. Mint hajdanában Bajza előtt, most az öreg lengyel előtt tárja ki szívét. „A lovamat - szememben könnyekkel teszem ezt a vallomást -, amely oly kedves volt nekem, mert ön adta, a lovamat kénytelen vagyok eladni, hogy kenyeret vehessek, mert abban a zsold elvesztésével tökéletes szükséget szenvednék…" A két temetés és az új lakás költségei után elhihetjük, hogy egy fillérje sem maradt. Szerencsére, hogy a kis Zoltán el van Aranyéknál…

Ekkor érkezik Aranytól „egypár szó, a legőszintébb barátsággal", tekintve a rengeteg szolgálatot, amellyel a fiatal költőtárs segítette: „…tán ki is olvastad a fejér sorokból, hogy a szokatlan állapotban, melybe feleségemnek 9 évi csendes és nyugalmas házi élet után jutnia kell, nem fog ő elegendő lelki nyugalommal, de nem fog elegendő anyagi eszközökkel sem (minőek szállás, ház- és cselédtartás) bírni a végre, hogy leggondosabb ápolást igénylő kisdedetekre anyai gondot fordíthasson s e tekintetben azon felelet terhét hordozhassa, mely ily esetben reá hárul. Az atyai szeretet fog veled eszközt és módot találtatni, mely által e bajon segítve legyen." A jóbarát olvas a fejér sorokból és azonnal elhozza a fiát; ami kettőnek kevés, abból annyi a harmadiknak is jut.

Teljesen egyedül áll. Semmi adatunk rá, hogy felesége ha csak egy percre, most is úgy simult mellé, mint egy éve, a képviselői bukás idején. Valamivel későbbi adataink szerint Júliának már ekkortájt ruhagondjai voltak, garderobe-jából a sok vándorlás alatt ugyancsak kifogyott.

Barátaival sem érintkezik: hogy Jókaival legalább egy koccintás erejéig kibékült, azt csak Jókai mindent megszépítő emlékezete állítja.

Ekkor jelentkezik az öreg lengyel. Kétszáz forintot küld, útiköltségre. Magához, saját táborába hívja a költőt: ismét Erdélyben verekszik.

A költő rögtön válaszol neki, ezúttal is franciául. Nem tökéletes franciasággal; de mégis tiszteletre indító tudás birtokában. Adtunk ízelítőt német ismeretéről. Ilyen céllal másoljuk ide ezt a levelet azonmód, ahogy ő sietve és minden segítség nélkül - akár a Szalontáról írottat - papírra vetette. Íme, így írt franciául 1849. június 20-án Pesten egy huszonhat éves magyar fiatal ember, aki soha francia nyelvterületen nem járt, s kétséges az is, vajon beszélt-e valaha élő franciával.

Monsieur le Général!

J'ai recu aujourd'hui la lettre écrite par Mr Kurz, dans laquelle Vous daignez me rappeler et m'envoyer 200 fl. m. c. pour faire le voyage. Vous êtes, bon, Vous êtes génereux, comme toujours, oh mon Général chéri, et je me prosterne devant Votre noble et adorable coeur; seulement (quoique Vos bienfaits surpassent déjà beaucoup mes mérites, si j'ai quelques uns) je Vous prie de m'accorder encore une bonté, c'est de me pardonner que je n'accepte pas Vos touchantes et délicates offres. Vous le savez, Vous le devez savoir, les chaudes larmes de mes yeux à l'heure de mon départ Vous le faisaient voir, combien je Vous aime, et Vous le pouvez imaginer que mon plus ardent désir serait de Vous réjoindre, d'être toujours avec Vous, mon bienfaiteur, mon père! mais hélas, le sort veut que ce soit absolument impossible. C'est avant quelques jours que j'ai publié mon abdication entière pour toujours dans les journaux et ce serait de démentir brusquement mes propresparoles en entrant de nouveau dans l'armée. Et puis cette uniforme, dans laquelle j'ai souffert innocemment de tels criants injures et affronts, je ne la peux plus porter sans rougir de rage et sans rouvrir violemment mes plaies qui m'ont causé des douleurs mortels. Je servirai ma patrie avec la plume, et pas avec l'épée, avec cette épée, qui était peut être sans gloire, mais aussi sans opprobre, et qu'on a arraché de mes mains. Je ne peux plus être soldat surtout, parceque c'était de la vengeance, qu'on avait exercé envers moi, une vengeance calculée et ignoble, qui ne cesserait jusqu'à ce que je serais soldat et peut être Vous auriez aussi des désagréments en me protégeant. C'est une chose, que ma conscience m'ordonne d'éviter de toute mon âme. Recevez donc l'argent, je Vous prie que Vous avez eu bonté de m'envoyer pour faire le voyage, et laissez moi vivre dans ma paisible retraite, ou je vis pour trois chose: pour servir ma patrie en silence, pour aimer ma petite famille, et pour garder un immortel et reconnaissant souvenir de Vos bienfaits paternels envers moi et mon pays. J'ai reglé passablement mes affaires, et nous vivrons en amis avec mon vieux compagnon, la pauvreté… si Vous voudriez bien m'enrichir, jetez quelquefois un rayon de souvenir sur mon âme… alors je serais assez riche. Soutenez la cause de ma patrie, et n'oubliez pas, oh mon Général ce jeune homme, qui, par son estime profonde et son amour sacré envers Vous, s'ose appeler

Votre fils

A minden árnyalatában félreérthetetlenül érthető levél magyar fordítása különben ez:

„Tábornok úr!

Ma kaptam meg Kurz által írt levelét, amellyel magához hívni szíveskedik s útiköltségül kétszáz forintot küld. Ön jó, nemeslelkű, mint mindég, drága tábornokom s én leborulok nemes és imádandó szíve előtt (ámbár jótéteményei máris sokkal túlhaladják érdememet, ha van valami), csak arra kérem, tetézze jóságát még eggyel, bocsássa meg, hogy gyöngéd, megindító ajánlatait nem fogadom el. Tudja, tudnia kell; szemeim forró könnyei öntől való elválásom óráján láthatóan mutatták, mennyire szeretem; elgondolhatja, legforróbb vágyam volna, hogy ismét önnél legyek, mindig ön mellett maradjak, jótevő atyám! Sajnos a sors úgy akarta, hogy ez teljességgel lehetetlen legyen; csak néhány napja, hogy teljes és örökös lemondásomat a hírlapokban közzé tettem; és saját szavaimnak a legkiáltóbb meghazudtolása lenne, ha ismét a hadseregbe lépnék.

S azután az egyenruhát, melyben ártatlanul a legkiáltóbb bántalmakat szenvedtem, nem ölthetem fel ismét, anélkül hogy dühtől ne piruljak, s erőszakosan fel ne szaggassam sebeimet, melyek nekem halálos fájdalmakat okoztak. Hazámat tollammal fogom szolgálni s nem karddal; talán dicsőség nélküli kard volt, de mocsok nélküli is; kicsavarták a kezemből. Nem lehetek többé katona, főképp azért, mert bosszúállásból jártak el ellenemben, kiszámított és nemtelen bosszúállással; az pedig nem szűnnék meg, amíg csak katona volnék; s miattam talán önnek is kellemetlenségei lennének, amért pártfogol. Ezt pedig lelkiismeretem, teljes erőmből kerülnöm parancsolja. Vegye hát vissza a pénzt, melyet szíves volt útiköltségül küldeni számomra; s hagyjon engem ebben a csendes visszavonultságban, ahol majd három dolognak élek: hogy némán szolgáljam hazámat, szeressem kisded családomat, s örökös és hálás emlékben tartsam az ön jótéteményeit irántam és hazám iránt. Ügyeimet tűrhetően rendbe hoztam, s majd csak megélek barátságos lábon régi pajtásommal - a szegénységgel. Ha gazdaggá akar tenni, vessen olykor-olykor egy emléksugárt lelkemre: akkor elég gazdag leszek. Védje hazám ügyét, s ne feledkezzék meg, tábornokom, arról az ifjúról, aki ön iránti mély tisztelete, s szent szeretete érzetében így meri magát nevezni:

fia.”

A költő hosszú hallgatás után - költői működésében sose volt még ilyen hosszú csönd - megír ismét egy „propaganda”-verset; elküldi a belügyminiszternek azzal, hogy minden honvéd számára, tehát legalább ötvenezer példányt megrendelhet belőle a haza. Annyival inkább, mert egy példány ára csak egy bankó garas lesz. „Ezáltal egyrészt talán szaporodni fog a hadsereg lelkesedése, másrészt segítve lesz egy írón, ki buzgó és szakadatlan hazafiúi fáradozásáért még nem kapott egyéb jutalmat, mint lelki sebeket és naponkénti nehéz gondokat a fölött, hogy lesz-e holnap mit ennie, neki és családjának?” Akinek jövedelme most az Emichtől kapott száz forint előleg. A szerkesztői székekben a régi pajtások ülnek, s ezekhez a költő a régi összekülönbözések miatt nem akar fordulni, s akik talán maguk se látnák szívesen. „De e nyilatkozatomat ne vegye ön koldulásnak - írja mégis Szemerének -, erre egy kicsit magas a fejem és kemény a derekam… Szerénytelenségnek se vegye… ha más nemzet tagja volnék, nem szorultam volna rá, hogy én tegyem ez ajánlatot, mert nekem tette volna azt a nemzet.”

Szemere nem koldulásnak: alkudozásnak veszi. Jól érezve, hogy kell takarékoskodni, a felajánlott mennyiségnek pontosan csak a felét vásárolja meg, ötszáz forinton. Ezt is az ő jóbarátai biztatására; fúrná őket a lelkiismeret, ha épp a szó szoros értelmében nélkülöző költőnek nem szereznének valami örömet az általános diadalmámor, a lelkes éljenek és bankettek napjaiban. A kormány nemrég vonult be ünnepélyesen Pestre, a díszmenet első hintaján Kossuthtal, aztán a gyermekei körében királynőként pompázó Kossuthnéval és csak azután a hátraszorítás miatt méltán dörmögő hadvezérekkel.

A költő feje valóban magas ahhoz, hogy az egyéni bántalmak felérjenek oda; az elvek világába. Nem kedvelte Kossuthot, de nem esett a hibába, amelybe a megsértett hadvezérek egy részével oly sokan estek: a forradalmat, a haza ügyét ő nem tekinti a kormányzó egyéni dolgának. Valahányszor szükség van reá, önzetlenül előáll. Az utolsó pillanatokban is azt kell bámulnunk benne, amit ismerkedésünk elején: a lángelméjűség mellett a jellem acélkeménységét.

Nemsokára szükség lesz rá. A dicsőség rövid ideig, jóformán csak addig tart, hogy Kossuthné végig üljön egypár színházi előadást a nádor páholyában, s elkészíttesse a díszegyenruhát öt- és hatéves fiai számára, akiket, mint valami kis főhercegeket, katonai rangra emeltetett. A *pragmatica sanctio*, a császári, királyi s minden elképzelhető alkotmányos jogok nagyobb diadalára itt van máris a cár hadserege. A forradalom, a szabadságharc kockája most dől el,

amikor a hóhérok állítják élre. Jó irányba lehetne még billenteni? Általános fölkelés, keresztes háború! kiáltja Kossuth: most a vihar előtti légnyomás és villámsorozat fényében egyszerre csaknem mindent fölismer. Most jó volna a bolond Táncsics, talán még a fölkötött Oláh István is. A nép, igen, az még talán segíthetne.

Itt a forradalom utolsó korszaka, vagy inkább az első, amelyet igazán forradalomnak lehet nevezni. A külföldre küldött követek csak még egy-két hónapi kitartásért könyörögnek: Nyugat bele fog avatkozni a magyar-ügybe! De nem is az a legfontosabb.

Csak félév kellene még, talán csak egy negyedév, hogy a parasztság milliói megértsék: reájuk került a sor. A haza megvédésében éppúgy, mint a szabadság kivívásában. Kossuth látta ezt, s mindent elkövet, hogy a lélegzetvételt az utolsó pillanatig biztosítsa, hátha épp akkor éled fel a tespedő, hatalmas test. Látta ezt a másik nagy rehabilitált, Görgey is? A forradalmosodott nemzetgyűléssel szemben most a hadsereg és főleg az ő hadosztálya lesz a népuralomtól idegenkedő nemesség; a nemes származású tisztek utolsó mentsvára és politikai fóruma. Egyévi vérontás után Görgey hirtelen most retten el attól, hogy még több vér ömöljön.

A legválságosabb s a magyarokra nézve legkedvezőbb napokban Windischgrätz bekerítése helyett a debreceni függetlenségiek, a republikánusok, a forradalmárok bekerítésén töri fejét - ahogy maga szó szerint írja -: „egy katonai ellenforradalom által”. Később azzal mentegeti magát, hogy a magyar ügyet már tavasszal vesztettnek látta. Akkor mért nem állt félre, átengedve a helyét olyanoknak, akik hittek még? Milyen ember az, aki azért akar vezér lenni, mert sejti, hogy megverik? Miért tör fővezérségre az, aki el van szánva a megadásra? Görgey viselkedésében, akár Júliáéban, a nagy tisztáramosás után is vannak homályos pontok. Nem a kegyelem és a pénz, amelyet elfogadott; el, igenis és fölöslegesen, az ellenségtől. Kossuth túlzó vádjaiból könnyen tisztázta magát. De ha egyéni becsülete még makulátlan is - mert a pénz nem volt nagy összeg -, a történelem még elmarasztalhatja. Kitűnő katona volt, ezt bebizonyította. De bebizonyította azt is, hogy nem volt forradalmár; s mégis olyan sereg és ország élére állt, amelynek a győzelem felé csak egy útja volt: a forradalom. A történelem menetét árulta el, anélkül, hogy tán maga is sejtette.

Nagy ügy bukását fenségesnek, azt is valamiképp nagynak óhajtja az érzelgős önvigasz. A szellemi szervezetek a történelmi vállalkozások, a nagy ügyek pusztulása, akár a hús-vér organizmusoké: bomlás, csúnya szétesés. Ez pedig - ha a legdalibb atléta, a legédesebb asszony testén megy is végbe - bűz és iszonyat; nem nézni, nem vizsgálni való.

Vessünk mégis egy közeli pillantást a magyar ügy 1849-i elbukására. Förtelmes gonosztett történt: az áldozatot, az élő kedvesnél is kedvesebb és szeretett ügyet nemcsak ledöfték, hanem azon véresen meg is gyalázták. Nem is gyilkosok: kéjgyilkosok kaptak rá szabad kezet. Ezt nem kell teljesen, csak képes kifejezésként érteni. A helyszíni Habsburg-megbízott, Haynau, aki szabad óráiban is hulladarabolást járt nézni, a bécsi hullaházba, a följegyzések szerint éppoly kétségtelen perverz volt, akár a császárt minisztráló Schwarzenberg, akinek úgynevezett magánszenvedélyeiről még különb följegyzések maradtak ránk. Az önkényuralmaknak nem elhajlása, hanem egyenes, mintegy természetes - a maguk emberi természetéből kivetkezők - iránya, mondhatni kivirágzása: a nérói és caligulai forma.

A magyar ügy 1849-es elbukását azért vizsgálhatjuk közelről, mert hisz a nemzet, mely másvolta miatt most valóságos körtámadást kapott, ezt a csapást - megfogyatkozva bár és megtörve - még úgy-ahogy túlélte. Mi segítette át ezen a próbán, mi tartotta rokkantan is életben? A forradalom amőba-mozgása, mondtuk, a nép rejtett képességeinek vizsgája. Természetes, hogy ha a megújult népet erőszakkal verik le, a leverés ténye nem az újító erő próbája, azaz nem a forradalomé. A népé.

A magyar szabadságharc sorsa, a tíz utolsó hónap alatt két ember, Kossuth és Görgey kezében volt. Ha a magyar tanulékony nép, örök életére hasznosíthatná a leckét, hova vezet, ha a gyeplő két szárát nem csatoljuk össze, hanem külön-külön nyomjuk haragosok markába. Ez a két férfi egymás meggyőzésére csaknem annyi erőt fordított, mint az ellenség legyőzésére. Mit érhettek volna el, ha az ily módon semlegesedett erővel is a nemzet harci erejét fokozzák? A háborúnak nem egy olyan perce volt, amikor még csak tíz százalékkal hevesebb magyar lökés, és a kocka véglegesen eldől, jó irányban. Ki a felelős kettejük közül, hogy ez nem történt meg? A pör még ma is tart.

Bajvívásában Görgeyvel szemre eddig Kossuth vesztett, kétszer is. Először saját miniszterei és tábornokai, azután a történetírók zsürije előtt. Az ésszel mérlegelendő adatok végül mindkét esetben ellene szóltak. A hadvezér Görgey éles eszének, hegyes tekintetének hatását nem tudjuk megváltoztatni. De az emlékíró Görgey jóhegyű tollának, hűvös-éles mondatainak hatásával ma is síkra szállhat minden jószemű olvasó.

Görgey összehasonlíthatatlanul jobb író, illetve emlékíró, mint Kossuth; ez csak szenvedéllyel tudott írni: leírni tehát nem tudhatott; a kitűnő vezércikkíró mindig elnyomja benne a beszámolót; tollal kezében is szónokol. Az utókor előtt, amely már csak a betűn át fogadja a közlendőt, vagyis szemmel s nem füllel, nem fölhangolt idegzettel: szükségszerűen gyengébb hitelű. A mindenkor széles karmozdulatú, a színészhajlamú Kossuth már a küzdelem elején gyakran „beállítja” magát, hogy így mondjuk, elsősorban saját alakját nézi. Görgey, a tanult vívó, először az ellenfél alakját figyeli meg és lesi ki; ezért aztán könnyűszerrel le is döfi: saját magát csak ezután „állítja be”. Stílusa hideg és száraz. Sőt pontos.

Tévedés azonban azt hinni, hogy aki hidegen és szárazon, sőt a részletekben pontosan ír, az föltétlenül igazat mond. A szertelen, a pontatlan, a meggondolatlanul és a részletekben igaztalanul vádaskodó Kossuthtal szemben Görgey hűvös taktikával védekezik, higgadt hangon vádol, s a részletek kellő felvonultatása után egy-egy egészben katonai fegyelmezettséggel hazudik. Ilyenképp nemcsak hadvezérek győznek; írók is. De neki még a megalománok szerencséje is megvan: eszébe sem jut, hogy ferdít; logikájának szárazsága, hidegségének dölyfe saját eszét is lefegyverzi. Sose kezdi ki a lelkifurdalás. A kétely sem. Föltétel nélkül kapitulál, meneszti katonáit osztrák zászló, legjobb tisztjeit osztrák bitó alá; ostobán, mert hisz Klapka két hónap múlva is szabadon vonul el - de álma s mondatai nyugalmát ez sem zavarja soha egy percre, noha a főbelövetés szigorával kényszerítette embereit a fegyverlerakás rituáléjára, s nem egy áldozat - Vécsey például - az ő szavának s fönntartásainak határozottságában bízva a határról szinte váltott lovakkal nyargalt vissza, a kivégző osztag elé. Görgey fölénye kérgén ez sem üt át, önhittségét ez sem rendíti meg: ajkáról csak úgynevezett „tények” dőlnek. De néha elszólja magát. A kemény páncélzat ilyenkor hanyattvágódik; épp azért oly föltámaszthatatlanul, mert oly kemény volt.

Ám még azok szemében is, akik változatlanul talpon látják, Kossuth nem őelőle kényszerül hátrálni, hanem a mögötte magasodó árny elől, akinek jelvényét utólag ellenfele sisakjára tűzték: Széchenyi elől. Párbajában Görgeyvel Kossuthnak, be kell látnunk; igazánból két ellenfele volt, s igazánból azzal küzdött mindvégig, aki jelen sem volt. De ezt elfogadva, azt is el kell fogadnunk - ahova ez az egész gondolatsor sarkallik -, hogy ily módon Görgeynek sem csupán Kossuth az ellenfele; sőt a voltaképpeni nem is ő az, nem a kormányzó. Hanem a költő. Mért nem ment Görgey a képviselőkkel Debrecenbe? Mert ők, ő és serege - ahogy Vácott kiáltványba is foglalja - alkotmányos és királyhű. Mi tette Magyarországon már akkor legjobban nevetségessé őfenségét és híveit? Egy csomó kitűnő vers, említettük már őket. Mi háborította föl legmélyebben Görgeyt a 48-as fejleményekben, mi vitte őt mind határozottabban külön útra? Az „idétlen republikánus” izgatás és az, ami akkor elválaszthatatlanul vele járt: a jakobinizmus, a pórok előnyomulása. Ki volt ennek fő hangadója? Ki testesítette

meg ezt? Volt alkalmunk taglalni az *Itt a nyilam, mibe lőjjem*, a *Forradalom*, *Az apostol*, az *Akasszátok föl a királyokat* című verseket. Később Görgey, már nem a hevesen politizáló hűvös hadvezér, hanem a precíz emlékíró e versek szerzőjét „kedvenc poétájának" nevezi. Egyik legenyhébb elszólásaképpen.

Jellemvizsga-sorozat, hogy kik s milyen sorrendben tartanak ki egy jó eszme mellett. De az eszmébe is aranypróbát üt, hogy ki s meddig marad vele. Széchenyi, aki elsőnek hagyta el a forradalom színterét, nem önszántából állt ki: betegsége buktatta ki az ügy mellől. Görgey utolsónak hagyta el a színteret, holott az ügy mellől már a fejlemények elején elállt. Ez a benső ellentmondás, ez a tán öntudatlan kettősség mállasztja szét történelmi alakját, s törpíti egyéni esetté; ez a kettősség rontatja el vele még azt is; amihez jószándékkal nyúl. Volt képessége bármi, alkotása nincs; így helye kora hősei közt sem lehet.

Hőssé utólag válik bárki. A korszak hőse az, akit igazol az idő. Széchenyi, akinek színeibe később a lelkeszíntelen Görgeyt öltöztetni akarták, mutatott egy utat. A nemzet nem ezt választotta. A „tragikus"-at. Nem kétséges mégsem, hogy 1848 magyar hősei közül kire mondjuk legtöbbször: mennyire igaza volt! De hát igaza volt-e magának 48-nak? Nem kellett volna-e mégis a békés megalázkodás útját választani? Erre csak némi kitéréssel tudunk felelni.

Ha valaki egy mondatba akarná foglalni, milyen nagy történelmi tanulságot adott az a máig tartó század, amely a társadalmi szabadság megvalósulásának csillagjelében indult, ezt mondhatná: a nemzeti szabadság mindent megelőz.

1848-49-ben a magyar nép diadalra vitte a forradalmat: azonosult vele. Buda 1849. májusi visszavétele után a nemzet és a forradalom egy. Magyarország független és szabad. A beözönlő idegen hadak nem a forradalmat verik le; a nemzetet.

42.

Kerestük a forradalmár lelkület ismertetőjegyeit: Láttuk, mi rész jutott a fiatal költőnek a magyar dicsőség rövid, de annál emlékezetesebb vigadalmán. Szegénység s megrovás; majdnem börtön. Minderről egy rímje sincs. Ellenben, míg a többiek mámorosan koccintgatnak, így ír:

Jött a halál, hogy elsöpörjön minket
A föld szinéről, jött a döghalál,
Reánk lehelte rothadó lelkéből
Azt sátándühhel a gonosz király,
Tombolt a vész irtóztató erővel
A végitélet végórájaként,
És ím mi élünk még és nem halánk meg,
Csak meghajoltunk, de el nem törénk!

Él a magyar még, áll a hon, s hol egykor
Olyan halotti volt a hosszú csend,
Minő zajt üt most ott a harcoló kard!
Minden csengése egy világra cseng!
Oh népem, eddig önmagad se tudtad,
Hogy létezel, s most tudja a világ;
Utósó voltál, s íme a legelsők,
Most még ők is bámulva néznek rád.

De béfejezve nincsen még a munka,
Amelyet néked béfejezni kell,
Csak félig van még a csomó elvágva,
Mit szét kell vágnod kardod élivel.
Majd akkor illet a koszorú téged,
Ha e munkát végkép bevégezéd,
S akkor nem én foglak megkoszorúzni,
Hanem az egész nagy emberiség!

Valószínű, hogy ezt épp a budai Vár visszahódításának napján írta, május 21-én.

Európa valóban Magyarország felé nézett; tagadhatatlan érdeklődéssel készült a látványra, hogy marcangol szét két tigris egy gazellát. A külföld már bizonyosan tudta, amiről a magyaroknak csak hitetlen híreik voltak: a kontinens két legerősebb nagyhatalma megindította hadait. Palmerston, aki majd oly forró könnyeket ejt, most azt üzeni Bécsbe: a magyaroknak igazuk van; épp azért jó, ha minél gyorsabban hajtják végre rajtuk a hóhérmunkát; másképp még komoly nyugtalanság támad.

A fiatal költő, akinek vére máskor Európa pulzusa szerint ver, éppen ebben az időben rázódik egy paraszt szekerén, gondcsüggesztette fővel, át az Alföldön, el egész Szalontáig, majd vissza; jövet egy csecsemőt tart a térdin, a fiát. Annyira tájékozatlan a hadi helyzetről, hogy ott Szalontán írja meg lemondását őrnagyi rangjáról. Ott eszmél rá, hogy emberi méltóságán esett sebét úgy-ahogy bekösse.

Lemond, s Pestre megérkezve ismét a legnagyobbra vállalkozik.

A veszély végre teljes nagyságában a köztudatban van. A város izzik. A levegő olyan, mint a forradalmak előestéjén. A közbiztonság lazul. A műhelyek és boltok népe az utcákon rajzik: csoportosul, vitázik, jelet vár. A fiatalság a harcterektől érkező hírek szerint bízik vagy szorong, s vár ugyancsak valami csodás fordulatot. Ha azt nem: útmutatást. Vagyis a köz-hangulat ismét eleven hatóerő.

Itt van hát megint a népszónokok, a népköltők ideje. A költő pillanata! S ez nem is neki jut eszébe. Hanem a politika legfőbb intézőjének végre, az ország kormányzójának.

Kossuth nagysága, hogy nemzetéért minden tudott lenni, s meglátta azt is, hogy egy-egy pillanatban mi legyen. De amikor a népiesek jelentőségét felismerte - akkor már ő sem tehetett semmit; az irányítást már kiejtette kezéből. Akkor már a katona politizált.

Ha egy évvel előbb hívatja magához a népieseket, a republikánusokat, élükön a *János Vitéz* és a *Toldi* szerzőjével, hogy tartsanak népgyűléseket és „fanatizálják” a népet! Most, június végén, hiába bízza rájuk Pestet, hogy a nép élén védelmezzék utolsó leheletükig, s a kormány velük lesz - ha kell, a város romjai alá temetkezik. Ez torlasz-harcot jelent, a néptömegek fölfegyverzését. A fiatal költő erre is készen áll. A forradalmár törhetetlen optimizmusával ő is hisz a jövendőben.

Eljött tehát az utósó
Itélet,
De én attól sem magamért
Sem hazámért nem félek.

Mint minden eszményi forradalmár, a jövőnél is jobban hisz az erkölcsben, az igazság diadalában.

Miért félnék az itélet
Napjátul?
Féljenek ők, kik viselik
Magokat oly galádul.

Így beszél az igazi forradalmár. Érv is kell? Olvassuk el egyvégtében a költeményt. Rekedt, de idegeket tép. Oly elszánt.

És ha volnánk kevesebben;
Mint azok:
Hála isten, minket hí ugy
A világ, hogy magyarok!

Így ír utolsó lelkesítő költeményében; ennek olyan helyet szán a népgyűléseken, mint amilyen a *Nemzeti dal*nak volt annak idején. A népgyűlésből semmi sem lett. Amire a falragaszok megjelentek, kiragasztották a kormány kiáltványt is: ha a hadimunkálatok úgy kívánnák, esetleg egy időre újra elhagyja a fővárost… Kossuth - illetve Dembinszky - tervet változtatott. A hadseregnek, tehát a tényleges hatalomnak vezére kiadja a parancsot a menekülésre, Pestet nem tudja többé fedezni. A költő az eseményeknek csak külső tüneteit látja, a belsőket nem; a haragtól és kétségbeeséstől remegve jár a fölfordult városban. A döntő, utolsó nagy ütközet helyett mindenki a futásra készülődik. Ez hát a nép, ezek a nemzet bátor vezetői, ezek a szabadság bajnokai, akik most a kard helyett koffer után kapkodnak? A kiábrándulás iszonyú: őneki a forradalom és szabadság valóban személyes ügye volt. Egyedül maradt. Ha a magyar kormány nem is, az osztrák annál többet gondol vele és elismeri a jelentőségét: a legelsők között körözteti. Mit tehet még? A pohár, úgy látszik, betelt.

„…teljes erőm és tehetségem szerint dühbe jövén, s megemlékezvén még előbbi sebeimről is, kaptam magamat, fölszedtem sátorfámat, s másnap családommal együtt ide e békési magányba bujdokoltam azon óhajtással, vajha soha többé a nyilvános életnek még csak küszöbére se kényszerítene sorsom…” Megrázó vallomás. „…most itt vagyunk, s mely percben végkép felejtem, hogy hazám is van, tökéletesen boldog vagyok.”

Mezőberény a mélypont, amely után új emelkedésnek kell következnie. A költő nem a halálra, egy új korszakra van felkészülve. Je servirai ma patrie avec la plume, et pas avec l'épée. „Tollal fogom szolgálni hazámat…” nem a halálra készül, hanem a munkára. A közéleti harcok, az utolsó két esztendő tapasztalatai most szűrődnek le; minden amellett szól, hogy a régóta készülődő lelki fordulat most fog bekövetkezni. Ahogyan a természeti jelenségekre való lírai, gyors visszahatás korszakát a természet átérzésének, a lírai elmélyülésnek korszaka követte: most az eleven külvilág, a társadalom jelenségeire való közvetlen és azonnali visszavágások idejét újra egy befelé forduló korszak váltja fel. A lélekbe taposott élmények bizonyára ismét gyorsan kiforrják mérgüket a csöndes falusi órák alatt, s a termés, mint ilyenkor mindig, újra nagyszerű lesz, különb valamennyi eddiginél. A koraérett költő most érett igazán férfivá; ami eddig volt: Sturm und Dranggá törpül majd a következő korszak magas férfiszólama mellett. Minden megvan hozzá: töretlen tehetség, tudás, tapasztalat - mennyi tapasztalat! - kedv s hit, mért a költő nem az eszményekből ábrándul ki, csak az emberekből.

Azokból sem. Csak a közvetlen közszerepléstől fordul el, nem eszményeitől. Azokhoz jobban ragaszkodik, mint valaha.

Egy nagy eszme és egy nagy tapasztalat: ezek párosodásából szoktak születni a remekművek.

Pályafutásában betetéző, glóriás csúcsnak a hirtelen szörnyű véget csak az nevezheti, aki a merész úton tovább már nehezen követte volna. Még tovább, hová? Aki ezen gondolkozik, az a dicsőségesnek egyáltalában nem nevezhető véget iszonyú törésnek érzi.

A költő nem a halálra készül. Tanulmányokat végez, jegyzeteket készít, nagy drámába fog, arról a korról, amikor egy bécsi pribék vadállati vérszomjjal százszámra küldte halálba a nemzet legjobb fiait… Megírja Zoltán életrajzát. Mintegy lábadozva tíz-tizenkét nap múlva már verset ír.

A végre ismét műhelyhez jutott mesterember szorgalmával kezd dolgozni. Van mit pótolni. Ő, aki hajdan - három-négy éve - csaknem naponta papírra vetett valami maradandót, 1848-ban csak százhat verset írt, 1849 eddig eltelt hat hónapjában pedig mindössze tizenkilencet.

Íme a huszadik vers. Hiába csukja be ajtaját a „nyilvános élet” elől, a világ benyomul az ablakon. A mezőberényi - a szívbéli - csöndben is a feledni vágyott haza hangját fogja ki és szólaltatja meg:

Szörnyű idő, szörnyű idő!
S a szörnyüség mindegyre nő.
Talán az ég
Megesküvék,
Hogy a magyart kiirtja.
Minden tagunkból vérezünk
Hogy is ne? villog ellenünk
A fél világnak kardja.

És ott elől a háború
Csak a kisebb baj; szomorúbb,
Mi hátul áll,
A döghalál.
Be kijutott a részed
Isten csapásiból, o hon,
Folyvást arat határidon
Két kézzel az enyészet.

Egy szálig elveszünk-e mi?
Vagy fog maradni valaki,
Leirni e
Vad fekete
Időket a világnak?
S ha lesz ember, ki megmarad
El tudja e gyászdolgokat
Beszélni, mint valának?

S ha elbeszéli úgy, amint
Megértük ezeket mi mind:
Akad-e majd
Ki ennyi bajt
Higgyen, hogy ez történet?
És e beszédet nem veszi
Egy őrült, rémülésteli,
Zavart ész meséjének?

Ez az utolsó verse.

Aztán újból visszaül a drámához; ez - nem olyan kutyafuttában, mint a régiek - nagy műgonddal s alapossággal készül. A második jelenetnél szakad félbe, ott, ahol Karaffa harminc hóhérjával társalog.

A dráma - amelyben a szókimondó karakán magyart egy ismerős vonású, vérmes mészáros testesíti meg - elszántan forradalmi. Soha nem foglalkoztak vele, holott igen fontos, mint lélektani adathalmaz is. Arra vall, hogy a költő a végsőket illetően mégis változatlanul reménnyel nézte a magyar ügy alakulását. Látta a veszélyt, de eszeágában sem volt, hogy eszméi terén csak egy lépést is hátráljon. Nyilván sokat föltételezett; személyére vonatkozóan nem hitegette magát; de azt az eszeveszett bosszút, amelyre az udvar vetemedett, kortársaihoz hasonlóan ő sem tudta elképzelni. Hogy a Habsburgok a magyar államiságot megszüntessék - vagyis pontosan azt az ágat fűrészelje el, amelyen ültek -, ezt a tébolyt nemcsak Kossuth, de még ő sem látta előre.

Holott még ennél is iszonyúbb, ostobább - megbocsáthatatlanabb történt.

A cári seregek lassan leereszkednek az Alföldre.

Mezőberény sem biztonságos hely többé; előbb-utóbb belekerül az orosz harapófogóba. Az ezerszámra kinyomatott elfogató parancsból és személyleírásból egy-két példány az orosz tábori rendőrséghez is eljuthatott. De ha az oroszok bajokozás nélkül vonulnának is el, nyomukban ott jönnek szimatolva a császár betanított kopói.

Magyarországon magyar férfi már csak a csatatéren érezheti biztonságban magát. A költő Bemre gondol. Híreket akar. Damjanich Aradon van, hozzá készül. Feleségével már szekérre is ül, de a lovak megbokrosodnak, a rúd eltörik, az utat el kell halasztani. Húzódjanak az aradi várba? Másnap épp, ahogy elindulnának, a ház előtt kocsizik el Egressy és Kiss Sándor, Bem futárja, akit az öreg egyenest az ő kedves fiáért küldött. De a költő - érthetetlenül - most egyszerre habozni kezd. Nem jobb volna-e mégis Berényben meghúzódni? De aztán enged az unszolásnak és útnak indul. Szerdán nősült, szerdára esett március tizenötödike, most is szerda van, szerencsés nap.

Júliától Tordán válik el, július 22-én.

A református papéknál, Miklóséknál hagyja. De még aznap, ahogy Marosvásárhelyre érkezik, ír neki:

„Kedves lelkem, Juliskám, késő este van. Az imént értünk ide. Holnap korán reggel indulunk Udvarhelyre. Bem utósó levelét Brassótól félnapi járóföldre írta ide, ezelőtt három nappal. Nem tudom, hol kapjuk meg? talán Brassóban vagy már azon is túl.

Tisztelem Miklósékat.

Csókollak titeket, szentségeim.

Írni fogok, valahányszor lehet.

Légy nyugodt és béketűrő, amennyire lehetsz.

Higgy!

Remélj!

Szeress!

a sírig és a síron túl örökre
hűséges férjed
Sándor."

Nem készült a halálra. Júliával vidám beszéd és tervezés között még elsétál megnézni a híres Tordai-hasadékot. Bemmel Bereckén találkozott össze, július 25-én. Amikor az öreg kocsijából megpillantja a költőt, elkiáltja magát s karját feléje nyújtja.

- Mon fils, mon fils, mon fils - ismételgeti sírva, amiközben egymás nyakába borulnak és összecsókolódznak.

- Fia ez a generálisnak? - kérdi valaki a körülállóktól.

A gyász és veszély pillanataiban meglett férfiak is elsírják magukat, ha kedves ismerőssel találkoznak. A helyzet komoly. Az oroszok ellepték Erdélyt is. Bem épp itt Bereckén kapja a hírt, hogy Szászrégennél megvertek egy magyar csapatot; vágtat hát oda az Erdővidéken át; viszi magával a költőt, akit ismét őrnaggyá nevez ki, állandóan maga mellett tart és - útközben, Udvarhelyen főbelövet miatta egy idegen nyelvű honvédőrmestert, mert az nem hitte el, hogy a polgári ruhás fiatalemberben őrnagyot kell tisztelnie, s kezet emelt rá. Iszonyú kaland: a költő hiába akarja megmenteni támadóját a haditörvényszéktől; minél nagyobb a veszély, a fegyelemnek annál erősebbnek kell lennie…

29-én értek Marosvásárhelyre. A költő szeretné maga után hozatni Júliát, jövőjükkel foglalkozik. „…írtam, hogy Csík-Szeredának és Kézdi-Vásárhelynek gyönyörű vidéke van; Sepsi-Szentgyörgyé talán még szebb, a város is jobban tetszik. Majd körülményesebben megvizsgáljuk, ha együtt utazzuk be Háromszéket, mint a fészket rakni akaró fecskék…” Erdélyben akar megtelepedni.

Bízik Bemben.

„Most még sokkal nyájasabb, szívesebb, atyaibb irántam; mint eddig, pedig addig is az volt. Ma azt mondta a másik segédtisztnek: »Melden Sie dem Kriegsministerium, aber geben Sie Acht, melden Sie das wörtlich: Mein Adjutant, der Major Petőfi, welcher abgedankt hat wegen der schändlichen Behandlung des General Klapka, ist wieder in Dienst getreten.« Szinte ma az útban mondta, hogy neked itt Maros-Vásárhelyt csináljunk szállást, s ide hozzalak. Nekem is ez a fő vágyam, de míg erősebb lábra nem állunk a szomszédban levő oroszok irányában, addig ezt tenni nem merem. Csak két mérföldnyire vannak innen, s az idevalók a napokban is szétfutottak, mint a csirkék. De mihelyt némileg biztos lesz e hely, az lesz első dolgom, meg lehetsz felőle győződve. Hogyan vagytok, kedves imádott lelkeim? ha én hallhatnék valamit felőletek! ha lehet, ha valahogy szerét ejtheted, írj, ha csak egy szócskát is, édes angyalom. Én nem mulasztom el az arra menő alkalmakat. Szopik-e még a fiam? válasszátok el minél elébb, s tanítsd beszélni, hogy meglepjen. Csókolom a lelketeket és szíveteket miljomszor számtalanszor! imádó férjed.” Új életre készül.

Ez az utolsó levele Júliához.

Másnap, hogy megakadályozza az északi és déli orosz seregek egyesülését, a 2700 főnyi csapat megindul Segesvár felé.

Bem föladata, hogy az Erdélyben működő oroszokat ne eressze ki az Alföldre, Görgey hátába. Több csapata is van, de mind szinte csak különítményi. Tud ide vonni még több katonát? akárhogy lesz, csatát kell vállalnia, meg kell jelennie az ellenség előtt, ha csak úgy is, ahogy a fészkét mentő énekes madár kirepül a ragadozó elé. Illúziója nincs, de félelme sem. Akit félt, eltávolítja magától. A tisztek parasztszekereken döcögtek. Hajnal volt. „A kandi nép - írja egy szemtanú -, a házak ablakaihoz s az utcára tolult, tiszteletteljesen köszönt, s útközben egy-egy éljent hangoztatott, mert a kocsik egyike fölött az öreg úrnak fehér tolla lebegett.”

43.

Az oroszok - a honvéd hadijelentés szerint 16 000 gyalogos és lovas 24 ágyúval - meglepetésükben húzódnak vissza a merész kis öreg elől úgy, ahogy a ló megtorpan az egértől. A vezérek, Lüdersz és Szkárjatyin, cselt sejtenek; emberi ésszel a magyarok fölfejlődését csak színlelt támadásnak tudják felfogni, és egész nap, reggel 9-től délután 5-ig nyugtalanul várják, már-már a föld alól vagy a felhők közül is az igazi ellenséget. Bemnek nem ez az első csínyje. Nem lévén más választása, abban reménykedik, hogy az elámult Góliátra addig hányja dávidi parittyakavicsait, amíg valahogy csak halántékon nem találja. A székelyek, bár érzik az istenkísértést, remekül inaskodnak neki. A huszárok Fejéregyháztól Segesvárig kaszabolják a kozákokat, és egy sereg fogollyal térnek vissza. Az ágyúkat kezelő 15-16 éves fiúk ingre vetkőzve, diákos versenyzéssel az orosz tüzérség minden két lövésére hárommal felelnek. Az öreg mozsarakkal mozgó alakokra, lehetőleg tisztekre célozgatnak, a legenda szerint, mert a valóságban ez képtelenség. Az egyik tábornokot, Szkárjatyint mégis eltalálják. A csata jól indul.

Bem Fejéregyháza romjai körül, a dombokon foglal állást. Egymás után küldi fiait rohamra; merészen az ellenség ágyú-telepeit akarja elfoglalni. Az oroszok ingerülten védekeznek. Öt óra felé az óriás végre ráeszmél, hogy ez a liliputi tábor az egész ellenség - egyik markában összeroppanthatná. A hatalmas sereg jobbról-balról kinyújtja karját; a kukoricák és cserjék fedezete alatt a kozákok bekerítésre indulnak. Ugyanakkor nekilendül a gyalogezred szuronyseprője is. Az ütközet keserű öldökléssé válik.

A későbbi magyar stratégák és hadtörténeti írók közül nem egy váltig azt bizonygatta, hogy a túlerő nem volt dermesztően nagy. Ezzel Bemet a meggondolatlanság, kimondva a szót: a felelőtlenség vádjából akarták kimosdatni. Föltevésük szerint Lüdersznek csak tízezer embere volt, Bem viszont méltán remélhette, hogy Kemény és Dobay alvezérei a nap folyamán néhány ezer katonával hozzá csatlakoznak. A túlerő tehát nem hatszoros volt, hanem háromszoros; legrosszabb esetben - s Bem tudatában - kétszeres. Mi enélkül is fölmenthetjük az öreget. Mert mi a különbség? Mintha arról vitáznánk, hogy a repülőgép nem tíz, hanem csak háromezer méter magasból zuhant le. Azokban a napokban Bem nem a hadiakadémiák stratégia-professzorainak elméjével, hanem egy földretepert, már rettentő szúrásokat szenvedett nemzet ösztönével cselekedett. Ha gyilkos fogja a torkunk, s még üthetünk, nem nézzük, hány is még mögötte a briganti. Lüdersz, Paszkievics, akár Haynau és Schwarzenberg a gyilkosok, még a nemzetközi jog értelmében is a bérgyilkosok teendőjét végezték Magyarországon. Az ember száz év távlatából is nyálát nyeldekli a látványra, ahogy a nemzet utolsó erejével a kemény kis öreg egy-egy percre még letépi ezeket a horgas ujjakat szinte a saját torkunkról. Bár Görgeyben is efféle ösztön dolgozott volna, s nem a minden áron való rendszeretete. Bem nem kis mértékben ezt az ösztönt követve lett lángelméjű hadvezér Erdélyben. Megverten is, ő diktál az ellenségnek, a győzelemnél is följebb néz, az ügyig. Ezért győz még futtában is, mert végeredményben Segesvárnál is győzött: az Erdélyen át a magyar ellenállás központja ellen rendek orosz csapatok sose értek célba. A cári hadtörténész, Iván Oreusz ámulattal és szédülten számol be a remek sakkhúzásokról, amelyekkel őket az öreg egy holt pont körül kerengette, merészen, a maga bőrét sem féltve.

De a „fiát" félti, azt igen. Magyarország összes tábornoka közt egyedül az ő ösztöne ismerte föl - akár egy jó hadihelyzetet -, hogy mi érték rejlik abban a fiatalemberben, a főhősben az ügy számára. Érte felelősséget érez.

Bem még Maros-Vásárhelyen megparancsolta a költőnek, hogy maradjon hátra; tudta, hogy mire vállalkozott. A költő a parancs ellenére indult a sereg után, kocsin; se lova, se fegyvere, még egyenruhája sem volt. Amikor a csata kezdetén Bem megpillantja, haragosan rákiált, hogy térjen vissza azonnal legalább a tartalékhoz.

Aztán a csatatér különböző pontjain látták.

Ahogy a csata, a csatatér is könnyen elképzelhető. Van egy széles, hosszú, buja-növényzetű folyóvölgy. Húzzunk bele hosszába egy folyót s egy országutat. Tegyünk ezekre három lakott helyet, egymástól szemmel is látható távolságra, ebben a sorrendben: Segesvár, Fejéregyháza, Héjasfalva. A soktornyú Segesvár a hegyre rakott középkori várával igen szép látvány messziről is. Az előtt áll föl Lüdersz. A magyarok Fejéregyháza előtt foglalnak állást, baloldalt egy hegyvonulatra, jobboldalt a folyóra, a Nagyküküllőre támaszkodva. Délután öt óráig ez a színtér. Azután helyeződik a falu mögé, majd Fejéregyháza és Héjasfalva közé. Az országút Segesvár és Fejéregyháza közt csaknem nyílegyenes és egyszintű. Fejéregyháza után az út a hegyvonulat felé tart és némi magasságba jutva megkanyarodik, nyilván azért, hogy az ott csörgedező forrást - az ősi ivó- és itatóhelyet - érintse. Rögzítsük meg elménkben ezt az útemelkedést; ezt a kaptatót, és ezt a forrást. A falutól körülbelül két kilométerre esik.

Az ütközet elején a költőt a falunak Segesvár felé nyíló végén az országút mellett látták. A leégett falu szélén egy sütőkemencén ült, zsebkönyvébe jegyezgetett. Félóráig egy árokhíd karfáján könyökölt. Később a tüzérekhez ment, egy lecsapódó ágyúgolyó porfellegbe takarta; kabátujjával hosszasan törölgette két szeméből a szemetet. Amikor az orosz támadás vad hurrája egyszerre három oldalról is fölhangzik, gondolataiba merülve a falu gyepűjénél áll, közel a kötözőhelyhez. A sebesülteket ápoló orvos rémülten mutatja neki a jobb oldalon a két ezred dzsidást, akik alig ezer lépésre szétszórják a hasztalanul védekező maroknyi huszárságot. „Potomság” - feleli a költő. Az orvos bal felé mutat. A balszárny is, az egész arcvonal menekült. Kiáltások hangzottak: be vagyunk kerítve! A költő balra pillantott; futott a vezérkar, maga a merész kis öreg is; erre szó nélkül megfordult, és ő is futni kezdett.

Ami ezután következik: mint a megszakadt filmszalag ugráló, ferde képei a hökkentő fehér üresség előtt. Itt már a képzelet is mutat annyit a valóságból, amennyit az utolsó szemtanúk rémülettől vibráló tekintete.

Valamicske remény a menekülésre az összeágyúzott falu és a dombok fölött kezdődő erdőbe nyílott, vagy oldalt a Fejéregyházára vezető út felé, de erre is, arra is csak a lovasok számára; a kozákok gyűrűje villámgyorsan zárult.

Tébolyult vérengzés kezdődött; az oroszok Szkárjatyin és hétszáz bajtársuk eleste miatt nem ismertek hadifoglyot. Aztán iszonyú embervadászat: a katonák az elesetteket kifosztották.

Az orvos a dombról visszapillantva, még látni vélte a költőt; amint az országúton fedetlen fővel, szétterpesztett ingujjakkal, lengő zubbonyában menekült. Aztán utolsóként ő is szem elől vesztette.

Az orosz fegyverkezési oktatás szerint a pikát - vállszíjjal rögzítve, hón alá fogva - a legnagyobb felületet nyújtó, legpuhább testrészbe, az altestbe, a gyomorba kell döfni. „Menekülőt, a kengyelben fölállva, fölülről lefelé irányított szúrással tanácsos harcképtelenné tenni”.

A költő; amikor a lovak már sarkát tiporták, szembe fordult az üldözőkkel. Sebét elölről kapta.

„Beteljesült költői vágya: nem úgy fogyott el, mint a gyertyaláng” - mondta e pillanatról egy nagy akadémikus méltatója. „Halála az istenek költői műve volt, méltó e kedvenczök költészetéhez” - mondta egy még az előbbinél is nagyobb szellem, még fellengzőbben, már-

már alig titkos szadizmussal. A kegyelet e szemforgatása kénytet bennünket, hogy az emberi történet egyik legszégyenteljesebb pillanatának egy-két rezzenetét azon valóságosan, azon szörnyűségesen szemünk elé idézzük.

A csatatéri hősi halált úgy képzeljük: boldog önkívület közepette a suhanó kard hirtelenségével ér utol, s a repülő golyó gyorsaságával ragad el bennünket. A költő délután öt órakor ismerte föl, hogy halálos veszélyben van, akkor hagyta ott a híd melletti kötözőhelyet, s kezdett futni végig a hosszú utcájú falun. A faluból kiérve még két kilométert futott, szinte egyedül, utolsó élőként a seregből. Egésznapi járkálás; talponállás és izgalom után hegynek fölfelé futott, az országúton. Nem bújt el a faluban. Katonai hűségből - nem akarván elhagyni a vezért -, de neki az elfogás a kivégzést is jelenthette. Az országúton rohant. Ha hátra nézett, láthatta a nyomában vágtató lovasokat. Az út két oldalán a mezőségben úgynevezett „tisztogatás" folyt, hat-hét lovas fegyveres kerített egy-egy fegyvertelen gyalogost, magyar ejtésű jajszó és idegen torokhangú kiabálás és röhej közepette. Háromnegyed hat tájban érhetett a kaptatóhoz, amelyre ha följut - ezt hihette -, eltűnik üldözői szeme elől, amelyen túl nyilván magyarokat vélt. Ha mást nem, új látványt várt, új célt, új képet, a háta mögötti rettenet helyett. Hat órakor ért föl pihegve-zihálva az emelkedőre.

Azt látta, hogy nincs menekvés. Az üldözők már-már mindenkivel végeztek, s ő van a soron, egyedüli élő. Kifúlt, hisz fölfelé szaladt. Körbefordult s ösztönszerűleg jobb felé, a forrás melletti fűz-bokrok felé rohant; már hasztalanul.

A hadműveleti jelentésekből pontosan meg lehetett állapítani. A „tisztogatást" itt az odesszai helyőrségű, úgynevezett „Nassau ulánusok" - doni kozákokból toborzott - két százada végezte, egy balti báró, Brevern cári gárdafőhadnagy vezetésével. A költő polgári ruhában volt, semmi fegyver nála. Megpróbált szóval hatni a támadókra? Értett a nyelvükön. A szláv vértestvérek vagy az ugor nyelvtestvérek azonban többre becsülték életénél a rajta levő ruhát; s azt, amit a zsebeiben sejtettek.

Ferenc József jogtalanul, tehát gyilkosként tette lábát Magyarországra. Segítségül hívott cinkosa, Miklós cár, tehát még jogtalanabbul. Ezek felelőssége tehát nyilvánvaló. S azoké, akik e jogosulatlanok szavára tehát velük közösségben öltek? Nagy kérdés merül itt föl ugyanis. A közösség egyéneinek joga, illetve felelőssége.

Ha a hadparancsok alapján oly pontosan meg lehetett állapítani, hogy 1849. július 31-én délután hat órakor Fejéregyháza mellett az útemelkedés forrásánál a Magyarországra küldött cári hadsereg melyik századának emberei fogtak közre egy huszonhat éves magyar fiatalembert, azt sem lett volna különösebb megállapítani, hogy személy szerint ki volt az, aki azon a könnyen fölidézhető helyen azt a futástól kiizzadt, már tehetetlenül pihegő s nyilván csak kapkodva beszélő, nem mindennapi arcú magyart végül is ledöfte. Korunk, mely a társadalmi erők tudatosodásának kora s mindinkább eltávolodik az egyéni felelősség kérdésétől, nyilván már akkor korszerűtlennek találta volna ennek csak a gondolatát is. Mi „haszna"? Elképzelhető azonban magát holmi szellemi előfutárnak hivő különc, aki nem röstelli a vesződést, s ha évtizedek múltán is, de kinyomozza, személynevén ki végzett azzal a fekete polgári ruhás fiatal emberrel, akinél végül semmi értéket nem leltek, s megkérdi: mit szól ahhoz, hogy annak idején oly könyörtelenül, oly buzgón, mondhatni magánszorgalomból megölte ezt a civilt. „Megöltem, mert ellenségem volt." Nyilván effajta lett volna a válasz. S ha a válaszolónak értésére adatnék, hogy az neki nemcsak hogy ellensége nem volt, hanem szívvel, lélekkel, égadta tehetségének minden szikrájával az ő javán működött, sőt működik s működni fog tovább, mert amit alkotott, az örökre hat? Erre mi választ adhat az az embertárs, az a felelősség-mentes *frère humain?* „Ugyan, ha én nem döföm le, ledöfi más!" Ez már igen; erre elnémul az elme.

A fejéregyházi kaptató forrásánál meghalt valaki. De a költő holtteste sose került elő.

A kozákok mögött nem nagy távolságra egy osztrák ezredes lovagolt. Heydte, Erdély jövendő Haynauja. Nem harcolt, teendője a végső „tisztogatás” volt: az elhantolás, elszállítás. Ez az ezredes, a katonai kormányzósághoz küldött jelentése szerint Fejéregyháza és Héjasfalva között, közvetlenül a szökőkútnál eltorzult arcú, elölről leszúrt felkelőt látott; már nadrágjáig le volt vetkőztetve. Mellette vérrel bemocskolt iratok: a rabló kozákok fosztogatás közben szórták el, számukra teljesen értéktelen holmik. A személyleírás ráillik a költőre.

De hátha mégsem ő volt? Hátha csak megsebesült? Másnap Heydte emberei kivonultak a csatatérre, a sebesülteket gondosan agyonverték, és ami érték még volt, azt összeszedték. S ha véletlenül még ezután is életben maradt? Nem mendemonda, hogy az ezerharminc elesett közt sebesülteket is eltemettek. Volt legenda, sőt szemtanú arra, hogy a költőt is elevenen dobták a közös sírba. A gödör aljából még felkiáltott: - Ne temessetek el… élek! - Dögölj meg - hangzott felülről, és gurgatták rá a holttesteket.

Két héttel azelőtt, hogy Görgey a döntő temesvári csatából is elkésvén - letette a fegyvert, Kossuth pedig világgá bujdosott.

Mondhatjátok az édesanyának, hogy legkedvesebb fia valahol messze meghalt. Nem hiszi el. S ha eszével nagysokára beletörődik is, szívében az első ellenkező hírre, a legképtelenebbre is fölébred a remény. A nemzet évtizedek múlva is lázképeket lát. Fényes nappal egyszer Kolozsvár piacán megy el szeme előtt a megelevenedett kísértet, máskor a Balaton partján. Halála után harminc évvel, egy kalandor nagyon is átlátszó hazudozására, gyötrő lidércálomban milliók látják egy szibériai ólombánya mélyén, ősz fejjed, megroppant derékkal. A szeretet arányában nő a vágy: ó, ha visszatérne, ha megtörten, ha némán, ha tébolyodottan is! Ha az emberi élet határa miatt nem volna képtelenség, hogy még élhet, magam is útnak indulnék a legkétesebb hírre is, hogy megmondjam neki… mit is mondhatnék? Hogy „szelleme diadalmaskodott?” Ne áltassuk magunkat, nem diadalmaskodott. Amit legkevésbé várt az utókortól: gondolatai, nagy okai a haragvásra, álmai a szabadságról s a nép jövőjéről változatlanul időszerűek. Kínzó örökség. Orgazdának érezheti magát, aki csak verseinek „szépségét” élvezi, és elzárkózik a bennük rejlő parancstól. Annak teljesítésével válthatunk csak jogot, hogy hívének mondjuk magunkat; csak azok befogadásával, a szépség mellett a szellem átérzésével érthetjük igazán költeményeit is. Ez a követelménye és ismérve: ez a követelmény az ismérve a nagy költészetnek.

Gyánt-Ozora, 1936. szeptember-október.

FÜGGELÉK

Eddig tart a könyv, első kiadásaihoz képest alig bővülve mással, mint versidézettel; alapjában tehát teljesen olyan, ahogy tizenegy éve papírra vetettem, két hónap alatt s mindössze annyi forrásmunka birtokában, amennyi egy távoli pusztára gyalogló utas irattáskájába belefér. A könyv számomra is lezárult; de nem a könyv tárgya. A következő években nemegyszer fordultam vissza e kimeríthetetlen témához. Utólagosan ellenőrizni szerettem volna, hogy a most már alaposabban megismert egykorú adatok és forrásmunkák igazolják-e azt a képet, főleg azt a jelenetet, amelyet annak idején a versek és ösztönöm sugallata szerint rajzoltam. Könyvemen - bármily gyorsan írtam is - e szempontból nem találtam igazítani valót. Amit később e tárgyban írtam, egy-egy részlet bővebb feldolgozása volt. Gondoltam arra, ezeket beolvasztom a könyvbe. Erről azonban letettem. Megbontottam volna a könyv egységét. Számomra - s tán más számára is - e könyvben nemcsak az a kor van benne, amelyről íródott, hanem akaratlanul benne van egy kicsit az a kor is, amelyben íródott; van benne az én életem egy korszakából is valami. Ezt a levegőt hessentettem volna ki belőle.

A könyvtől függetlenül írt tanulmányok leglényegesebbje az, amelyben a márciusi napok eddig nem emlegetett, de szerintem egyik legfontosabb körülményének mozzanatait foglaltam össze: a március 15-i pesti országos vásárra összegyűlt parasztok és vidéki magyar tömegek szerepét az eseményekben. E tanulmány első fogalmazása megjelent a *Magyarok* című kötetemben. Ugyanitt jelentek meg Petőfi és Arany népszemléletének különbözőségéről írt észrevételeim. Ezeket ott találhatja az olvasó.

Ezekhez csatlakozik az itt most függelékül adott anyag.

1950

PETŐFI HALÁLA

A segesvári csata után még harminc évvel is országos megdöbbenést, rengeteg újságcikket, képviselőházi interpellációt idézett elő a hír, hogy Petőfi Sándor nem esett el a végzetes ütközetben, hanem él. Szibériában ólombányában sínylődik. Ezt egy Manasses Dániel nevű ember terjesztette. Azt állította, hogy mint fogoly honvéd maga is Oroszországban raboskodott, 2775 társával egyetemben: „Ezek közt volt egy Petőfi nevezetű - mondta -, akivel többször személyesen beszéltem." A vizsgálat rövidesen kiderítette, hogy Manasses sose beszélt Petőfivel, közönséges kalandor; nem fogoly-honvédként orosz ólombányában, hanem tolvajlások miatt Nagyváradon raboskodott. De sokan még akkor is hittek neki, amikor ez már nyilvánvaló lett. Az ország forrt az izgalomtól, a vágytól, hogy bár feltámaszthatná a költőt, akit könnyelműen a csatatérre, a halálba engedett. A segesvári ütközet után egy-két napra nagyjából már bizonyos volt, hogy a költő ott lelte halálát. De hányan vélték őt látni azután is, midőn már felesége férjhez ment. Voltak, akik Zilahon látták, mint deszkát áruló székely legényt, mások Gőcs vidékén, drótostót álruhában. Egyik hajdani iskolatársa, Kápli Lajos evangélikus pap írásban és férfiszavával erősítve állította, hogy hajlékában vendégül is látta. Nagybánya környékén egy nőegylet hónapokig őrködött fölötte és táplálta, mert akkor ott rejtőzködött. Egy földbirtokosnő a Balaton mellett rejtegette. Egyszer még saját sógornagybátyja, Bathó Ignác is kisegítette húsz forinttal. De adtak neki lelkes hazafiak szállást Hódmezővásárhelyen, a Felvidéken, Londonban, sőt Amerikában is. Még Manasses meséje előtt két lengyel forradalmár, Malinowski és Wisniewski Szibériában találkozott vele. Hasztalan cáfolták meg sorra a híreket, minden új mendemondának azonnal akadt hívője, Ferenczi Zoltán egész könyvet írt róluk. Már ismertem halála körülményeire vonatkozó újabb adatokat, már elvégeztem ezek alapján azt az utólagos nyomozói munkát, amelyről itt beszélni szeretnék, már kétségtelennek tarthattam azt is, hogy pontosan hol és mikor halt meg, amikor egy újabb hír hatása alatt magam is meginogtam. 1936 nyarán egy bécsi lap közölt nagy cikket arról, hogy egy szibériai faluban írásos adatokra bukkantak; ezek szerint a múlt század második felében élt ott egy Petrovics Sándor nevű magyar száműzött, 1864-ben halt meg. Azonnal írtam egy orosz írói egyesületnek, diplomáciai testületekhez fordultam: derítsék ki, mi igaz ebből; szerezzék meg, juttassák el hozzánk azokat az iratokat, minden sort, ami attól a Petrovics Sándortól hátramaradt, hátha magyar betű is akad köztük, hátha vers is akad köztük, mert leghitelesebben a vers után állapíthatnánk meg, valóban Petőfi élt-e ott; a vers a költő legbiztosabb személyi igazoló irata.

Az derült ki, hogy a múlt század második felében valóban terjesztettek kéziratban oroszul olyan forradalmi Petőfi-verseket, amelyeknek nincs magyar eredetije. De az is kiderült végül, hogy ezeket orosz forradalmárok írták, s az akkor már Oroszországban is ismert magyar költő nevét csak álnévként, fedőnévként írták - mintegy engesztelésként vagy tán kihívásként - verseik alá. Lényegében tehát én is becsapódtam.

Nem kaptam semmit. Csak azt, hogy magam is átérezhettem a hajdani Petőfi-várók izgalmát, oly megható hiszékenységét. Meg lehet érteni ezt a majd félszázadig tartó bizonytalanságot, a reményszülte kétkedést. A segesvári csatában bár sokan látták a költőt, elesni senki sem látta. Illetve, akik bajtársai közül esetleg látták meghalni, azok is meghaltak vele együtt a kozákok kardvágásai és lándzsaszúrásai alatt. Voltak szerencsés megmenekültek, akik visszapillantva futtukban az orosz túlerő elsöprő rohama elől; még felismerni vélték őt, amint szintén menekült. Ahányan ekkor még állítólag látták, annyiféleképp mondták el, hogy merre és hogyan látták. Az egyik szerint a sereg felbomlása után Zeyk Domokos vette maga mellé a nyeregbe (az, aki amikor megadásra szólították, az orosz vezérkar előtt főbelőtte magát). A

másik szerint egy kukoricás felé rohant. A menekülésben természetesen mindenki magával törődött; ha az utolsó pillanatok szemtanúi előre tudhatták volna, hogy ők megmenekülnek; a költő pedig elesik, ha tehát módjukban lett volna megfigyelni az eseményeket: tudósításaikat csak akkor fogadhatnánk el megbízható tanúságnak. Tekintetüket azonban azokban a percekben nyilvánvalóan a rémület vibráltatta; jelentésüket tehát csak apró emlékdarabkákból állíthatták össze. Sokan csak később tudták meg; ki is volt az a férfi, akinek alakja akkor egy pillanatra elsuhant előttük. Ezek persze mással is összetéveszthették. Akad tanú, aki azt állította, hogy a költőt is elevenen temették el. Gróf Haller Józsefnek is ez volt a véleménye, mindvégig bizonyítani is igyekezett. Mendemondának is iszonyú. Viszont az bebizonyosodott, hogy valóban temettek el eleveneket, többek közt egy Orosz Ferenc nevű közkatonát. A költő tetemét sem látta senki olyan, aki előzően ismerte, aki tehát kétségtelenül felismerhette a halottak között.

Júlia is hasztalan kereste, egyéni módján; egyéni útjain. E célból is, hogy a csatatereket bejárja, mint tudjuk, külön ruhát csináltatott, erősen férfiruhaszerűt, magyaros zsinórzattal. Mentsége most is van, a különcség, amely még furább dolgokat sugall neki. Szabad ég alatt, réten akar hálni. Aztán egyszerre a színészetre érez tehetséget s vágyat oly sürgetőt, hogy még férje keresése idején is föllép Désen. Aztán teljesen férfiruhában jár. Majd, meghallván, hogy Bem Törökországban megbetegedett, azt akarja ápolni s ezért - herceg Lichtenstein osztrák császári tisztet keresi fel, útlevél végett, többször is; aztán a herceg keresi fel őt néhányszor, a mendemonda szerint már nem útlevél ügyben; mert hisz Júlia nem utazik el. Mihelyt bizonyosra veszi - elsőnek az országban - férje halálát, ismét férjhez megy, így védekezik a rágalmak ellen. Amely most már csak új pletykaanyagul is hirdeti: a tetemet azért nem lelik, mert nincs: a költő él, s csak azért nem áll elő: mert hűtlen feleségét kíméli. S ez akkor sem változik, amikor szegény Júlia 1867-ben ezerszeresen megbűnhődve azért is, amiért nem volt felelős, elpusztul ingerlékenyen, búskomoran, rákban.

Egyetlen szemtanú akadt, aki közvetlenül az ütközet után nyugodtan, tárgyilagosan szemlélő módjára figyelhette az eseményeket és csatateret, báró Heydte osztrák ezredes. Vallomását néhány éve ismerjük. Ő maga személyesen sosem nyilatkozott a nyilvánosságnak. Jelentése, melyet Albrecht főherceg felszólítására írt, csak az összeomlás után vált ismeretessé; dr. Deák Imre találta meg a bécsi császári titkos levéltárban és Mikes Lajos tette közzé 1930-ban, Szendrey Júliáról kiadott könyvében. Petőfi haláláról kétségtelenül ez a jelentés a legpontosabb dokumentum.

A nyolcvan év után napvilágra került adatok megegyeznek az eddig hitelesnek tartott vallomások adataival; vagy helyreigazítják és kipótolják azokat. A hatalmas bűntény világosan áll előttünk. Rekonstruálni tudjuk a színtérre lépő áldozat gyanútlan nézelődését, a gyilkosok kiugrás, aztán a holttest fekvését. Az újonnan megismert és helyreigazított adatok alapján egy rendőrségi nyomozás bizonyosságával állapíthatjuk meg az események lefolyását. Erre vállalkozom.

A költő nem kereste a halált; ezt régebben is tudtuk, de nem felesleges mégegyszer megállapítani. Írt verset arról, hogy csatatéren szeretne meghalni; de most nem akart meghalni. Életének kevés korszaka van, amelyben úgy tele van tervvel, munkavággyal, mint éppen akkor, amikor Mezőberényből Erdélybe indult. Amerre a csapatok vonulnak, ő azt nézi, hol találná meg azt a legmegfelelőbb csendes zugot, ahol kis családjával végre nyugalmas, békés otthont alapíthat. Írt verset ő arról is, hogy ősz nagyapaként unokái körében leheli ki majd lelkét.

De akkor már nem volt csendes zug Magyarországon és még kevésbé Erdélyben.

Az erdélyi magyar hadsereg, mint a bekerített nemesvad védekezik, ugrik ide-oda, osztogatja halálos karmolásait. Egységes hadvezetés már nincs, a magyar sereg körömszakadtáig, már vaktában küzd; stratégiája a kocsmában egyedül verekedő legényé, aki legelőször is a lámpát üti le. A költő július 25-én csatlakozik Bem seregéhez; a sereg Marosvásárhely felé menetel, hogy kiköszörülje a magyar arcvonalon esett csorbát, megmentse a Székelyföldet, megakadályozza az északi és déli orosz hadak egyesülését, s együttes kinyomulását az Alföldre. Ez a magyar csapat, a fővezér serege, a korabeli adatok szerint összesen 2700 ember. Július 31-én, Segesvárnál találkozik az első orosz sereggel - ugyancsak a korabeliek véleménye szerint -, 16 000 gyalogossal és lovassal, akiket 24 ágyú támogat. Bemnek nincs más választása, minden percben nyakába kaphatja a második orosz sereget is. Fölállítja hadsorait és támadást rendel.

2700 ember és 16 000 ellen, gondoljuk el. A hatszoros túlerőben levő oroszok úgy fogadják ezt, ahogy illik: istensértésnek. Ez is hozzátartozott Bem tervéhez. Számított arra, hogy az oroszok ezt az ő fejlődését csak színlelt támadásnak vehetik, az ő katonai képzeletük szerint az előttük levő magyar csapat csak része lehet a nagyobb seregnek, tehát annak a képzelt csapatnak a rohama ellen is fel fognak készülődni, erejüket arra tartogatják. Jól számított. A zavarba ejtett oroszok reggel 6-tól délután 5-ig tűrik, bár egyre idegesebben, hogy a sebesült vadmacska arcukba ugorjék, torkukat keresse. Bem tervének már már második fele is sikerül: az a hajmeresztő merészségében is egyszerű elgondolás, hogy elveszi az ellenség ágyúit, és azokkal lövi szét a kozákokat. Csinált ő már ilyesmit.

„A magyar seregből mintha minden katona átvette volna az öreg vezér elszántságát és zsenialitását. Az ütközet győzelemmel kecsegtet. A huszárok Segesvárig nyomulnak, a 14-16 éves gyerektüzérek ingujjra vetkőzve mozgó alakokra célozgatnak, az egyik orosz vezért, Szkárjatyint el is találják. De öt óta felé az óriás végre ráébred, hogy a sötétség beállta előtt már sem a földről, sem az égből nem érkezhet több magyar az eddigiek mellé. Megrázkódik, s most ő indul rohamra. A vezérek, hogy a megszégyenített, a nagy veszteség és Szkárjatyin eleste miatt amúgy is felingerelt sereg harci kedvét még fokozzák, elnézik, hogy: nincs hadifogoly! S elnézik, hogy a katonák kifoszthatják azt, akit megölnek.

Amikor az oroszok támadásának vad zsivaja, fegyverropogása három oldalról is felhangzott, a költő a csatatér fölött; a leégett Fejéregyháza falu előtt állt, nem messze a kötözőhelytől. Nem sokkal előbb kabátujjával a szemét törölgette, egy lecsapódó ágyúgolyó arcába vágta a port. Minden valószínűség szerint a sebesülteket kötöző orvos, Lengyel József látta őt életben utoljára.

Ennek tanúvallomását, noha annakidején sokan kétségbevonták, mi az újabb adatok alapján hitelesnek fogadhatjuk el. A költő fegyvertelenül vett részt az ütközetben; katonaruhája sem volt, nem volt ideje csináltatni, csak öt napja csatlakozott a sereghez. A vezérkarhoz, Bem mellé osztották be; előző nap a költő már intézkedett is a hadsereg szervezetét illető dolgokban, magára vállalta: hogy Bem tábornok útján valakinek kifizetteti az állam részére átvett lovak árát. Tehát ténylegesen Bem mellett dolgozott, azzal állandó összeköttetésben volt. E feladatnak átmenetileg polgári ruhában is megfelelhetett. Az orvos szerint fekete pantallót, vitorlavászon zubbonyt, pörge kalapot viselt. Máshonnan tudjuk, hogy inget, mióta módja volt rá, mindig finomat hordott. Meglátjuk, mindez miért fontos.

A kisded sereg nem tudott a túlerőnek ellenállni, a hadrend felbomlott, alig ezer lépésre a kötözőhelytől. Az orvos azonnal felismerte a veszélyt. „Rákiálték - írta később -, odamutaték az eseményre. Ő oda maradt s csak annyit mondott, potomság. Én rámutaték a balszárnyra, hol a tábornok is futott. Petőfi szemét oda veté, szó nélkül megfordult s futni kezdett… Utánunk két ezred dzsidás.” Mikor a faluból már jól kijöttek, látták, hogy egy másik ezred

dzsidás, a Küküllő mentén fölfelé haladva a leégett falu után mintegy másfél mérföldre derékszögben elvágta a menekülés útját. Ebből a gyűrűből csak a lovasok tudhattak még idejében úgy-ahogy kijutni. Az orvos lóháton volt. A költő gyalog. „Engem - folytatja az orvos - lovam a körön kívül segített. Egy dombra érve visszanéztem, s Petőfit hittem felismerni.” Fedetlen fővel, szétteresztett ingnyakkal, lengő zubbonyban futott. Lengyel tehát Fejéregyháza fölött, Fejéregyháza és Héjjasfalva közt látta őt utoljára.

Itt látta őt már holtan nem sokkal később a nyolcvan év múlva jelentkező tanú, Heydte ezredes. De vajon valóban az ő tetemét látta-e? Az ezredessel később az orvos, Lengyel is beszélt, de szavaiban úgy, mint azokat Lengyel közvetítette, volt némi homály.

A bécsi császári titkos levéltárból előkerült egyetlen hiteles jelentése azonban pontos és világos. Magyar fordításban szó szerint így hangzik:

„Azonnal mihelyt a felkelősereg maradványai a bekövetkezett lovassági roham után a július 31-én Segesvár mellett vívott ütközetben Héjjasfalva felé menekültek, kozákrajok keltek át Fejéregyházán és Fejéregyháza fölött a Küküllőn is, ily módon elvágták nagyon sok menekülőnek az útját; ezeket mindjárt le is kaszabolták.”

Tehát pontosan úgy, ahogy Lengyel is mondta.

„Én - folytatta az ezredes - az országúton lovagolva a kozákok után siettem, amikor közvetlenül a forráskútnál Fejéregyháza és Héjjasfalva között, egy leszúrt felkelő tiszt mellett, aki már nadrágjáig le volt vetkőztetve, több, vérrel bemocskolt iratot láttam heverni: valószínűleg a kozákok találták azokat a tiszt kirablása közben, s megint eldobálták, mert rájuk nézve nem volt értékük. Én mégis azt hittem, meg kell néznem az iratokat. A mellém beosztott egyik kozákkal felszedettem az iratokat, és nagyon megörültem, hogy egy akkor igen fontos okmány került a kezembe, mert az egyik irat Kemény Farkas jelentése volt Bemhez…” (csapatai állásáról). „A holttesttől néhány lépésnyire körülbelül 100 darab magyar dekoráció is feküdt, zsineggel összefűzve. Valószínűleg ezt is a halottnál találták a kozákok és a nagy sietségben megint elhullajtották.”

„A lelet, amelyből arra kellett következtetnem, hogy a halott tisztnek Bem mellett volt állása, arra bírt, hogy közelebbről szemügyre vegyem a holttestet, vajon nem ismerek-e rá benne valami régebbi ismerősömre. De a halott előttem teljesen ismeretlen volt, sovány, kicsiny, száraz arcú, nagyon határozott kifejezéssel és nagy fekete körszakállal. Nadrágja fekete pantalló volt.”

„Később, közölve velük ezeket az adatokat, tudakozódtam több felkelő tisztnél ez után a személyiség után, és legtöbbjük úgy vélte, hogy a halott bizonyosan Petőfi volt…”

Bizonyosan Petőfi volt?

Az irományokból, az összefűzött kitüntetésekből maga Heydte is rögtön arra következtet, hogy az elesett tisztnek, Bem szorosabb környezetéhez kellett tartoznia. Az imént kiemeltük, hogy Petőfi valóban már kapott munkát Bem mellett; Bem nem tudott magyarul, németül is rossz kiejtéssel beszélt. A költővel (mint a ránk maradt levelek bizonyítják) viszont könnyen tudott franciául értekezni. Föltehető tehát, hogy Petőfi elsősorban fordítói és tolmácsi munkát végzett mellette. Talán Kemény Farkas jelentését is fordítás vagy a válasz megírása végett adta át neki a vezér. A táborban Bem után, ha ugyan nem előtte, az országos hírű költő volt a legismertebb ember; valószínű, hogy a kitüntetések ünnepélyes feltűzésénél a magyarul nem tudó Bem szintén szerepet szánt neki, a „népköltőnek”, aki nemcsak a nyelvnek, de az ékesszólásnak is mestere volt. Meglehet, hogy a kitüntetések ügyének vezetését teljesen ráruházta; ezért volt a költőnél egy egész köteg dekoráció.

Már ez is eléggé valószínűvé tehetné, hogy az országút mellett heverő tetem valóban a költő volt. De más körülmény is erősíti ezt a feltevést.

Heydte ugyan tisztnek tartja a leszúrt felkelőt, de erre semmi támasztéka nincs; hisz később maga is megjegyzi, hogy a még rajta levő egyetlen ruhadarab „nadrágja fekete pantalló volt". Vagyis polgári ruhát viselt. Azok szerint, akik utolsó napján látták a költőt, az valóban polgári öltönyben volt; sokan még a fekete pantallóra is emlékeznek. Ha kétségtelen, hogy a felkelő tiszt Bem vezérkarához tartozott, még csak azt kellene kideríteni, volt-e a vezérkarban más polgári ruhás katona is. S ha volt, elesett-e az is? S ha igen; ismeretlenül temették-e el őt is? Csak így merülhet fel a kétség, hogy Heydte által leírt tetem mégsem Petőfié volt.

Más polgári ruhás honvédról Bem vezérkarában senki sem tesz említést. Még kevésbé olyanról, aki az ütközetben elesett. Heydte a tetemet már nadrágjáig levetkőztetve találta. A kaszaboló lovaskatonák a többi 1030 holttestet nem vetkőztették le; megelégedtek azok kifosztásával, hisz a bevérzett katonai egyenruháknak számukra nemigen lehetett értéke; azokat nem nagyon adhatták el. De értékesnek tarthatták a mosható, jó minőségű polgári vászonzubbonyt s talán a díszesen kivarrott finom inget.

„A halott… sovány, kicsiny, száraz arcú, nagyon határozott kifejezéssel és nagy fekete körszakállal." Heydte leírása is tökéletesen illik Petőfire; beleértve még a fekete körszakállt is, noha a költő utolsó képén, melyet Orlay július első felében Mezőberényben festett róla, hegyes francia szakállt viselt. Ehhez azonban helyesen fűzi hozzá Mikes Lajos, hogy „július 22-étől a segesvári csata napjáig, vagyis tíz napig Petőfinek nem volt ideje és alkalma szakállát rendbehozatni, mert éjjel-nappal szekéren és lóháton Bemet hajszolta, majd Bemmel együtt rohant vissza Vásárhelyre és onnan Segesvárra. E tíz nap alatt tehát körszakálla is nőhetett. Hogy a fogoly magyar tisztek Heydte leírásából ráismertek Petőfire, ez is arra vall, hogy Petőfinek kinőtt a szakálla, hiszen a tisztek látták Petőfit az utolsó napokban."

A magyar orvos és az osztrák ezredes egymást kiegészítő jelentése alapján magunk elé tudjuk idézni a költő utolsó perceit, azt a rövid időközt, amelynek elején Lengyel még lobogó inggel, végén pedig Heydte már levetkőztetve, vérben, holtan látta.

Lengyel - saját vallomásai alapján mondom ezt -, ha előzően ismerte is a költőt, a csata napján még nem igen lehetett tisztában jelentőségével. Erre bizonyára csak későn ébredt rá. Írásaiban a költőt, amikor szemtől szembe beszél hozzá, őrnagynak szólítja; ez azt bizonyítja, hogy nemcsak barátja, de még közeli ismerőse sem lehetett a költőnek; különben tudta volna, hogy az nem szerette, ha katonai rangján szólították; hisz a tiszti rang jeleit még egyenruhájára sem varratta fel.

Lengyel vallomásait kortársai sokat támadták. Az azonban senkinek sem jutott eszébe, hogy a rendkívüli élménnyel néha már-már dicsekvő orvostól megkérdezze: miért nem vette a nyeregbe maga mellé a költőt? Noha maga is mondja, hogy a halálos gyűrűből csak a lovasok menekülhettek? Megtehette volna, az ellenség akkor még elég messze volt. Azért nem tette meg, mert nem tudta, milyen érték megmentésére adott alkalmat neki a sors.

A költő Fejéregyházán át az ügető orvos mellett szaladt; amikor nem bírta az iramot, amikor a lóháton menekülő orvos őt elhagyta, valószínűleg Héjjasfalva irányába rohant tovább. Az üldöző dzsidások elől az országútról ösztönösen balra, a kukoricás felé igyekezhetett. Ebben a pillanatban száguldhattak elébe a Küküllő mentén a bekerítésre küldött másik dzsidás ezred első lovasai. Vagy már elérte a kukoricást, és abból űzték vissza az országút felé? Mondtuk, a lovasok valószínűleg épp a ruhája miatt nem kegyelmeztek neki. Többre becsülték azt, amit zsebében sejthettek annál, ami szívében és elméjében élt és élhetett volna még évtizedekig; csak huszonhat éves volt. Nem védekezhetett. A szörnyű szúrást, Heydte leírása szerint, elölről kapta.

A magyar hadirend délután öt órakor bomlott meg; a teljes vég, aztán a menekülők lekaszabolása nem késett soká. Hat óra tájban a költő már vérében fetrengett a cár és a császár zsoldosai, három-négy halottrabló között. Utolsó pillantása ezekre esett. Ha azonnal meghalt. Kívánságunk ennyi rettenet közt már csak az a keserű kívánság lehet, hogy bár azonnal halt volna meg valóban. Heydte halottról beszél. De hátha csak eszméletlen sebesültet látott? Tanúvallomásának ezt a részét nem támasztja alá más adat.

Még valamit szeretnék idefűzni. 1945 augusztusában alkalmam adódott, hogy bejárhassam Segesvár és Fejéregyháza környékét, a végzetes csatateret. A helyszínen akartam megbizonyosodni, mi az ellentmondás és mi a valószínű a hajdani kortársak, különösen Haller, Heydte és Lengyel tanúskodásában. A vitát - a szomorú és hiába való pört - végleg lezárhatónak láttam. A tervezett összefoglaló jelentés helyett azonban egy verset hoztam magammal. Ezt:

SEGESVÁRON

Millió kukorica-dárda.
Úgy áll ma is a zöld határ
És fent a néma nap, akár
Akkor, midőn őt halni látta.

És néma, csukott szájként lent
Bezárt föld, a betelt verem,
Mely befalta. Elevenen,
Mint mondja ma is a legenda.

- Élek még! - jajdult fel. - Dögölj meg!
Hangzott (volt erre is tanú)
S rémképnek is bár iszonyú,
A véres hullák rágörögtek.

S most csak a csend, a néma béke.
Állong egy felhő, néz a nap.
S itt az utca, hol átszaladt,
Még szétüvöltve: vége! vége!

Álltam a hídon, hol előre
Nézett még, hol még a jövőt
Látta Bem zászlai fölött,
(délben kitörtek a mezőre).

Szemem az ő szeme nyomában
Siklott síkon, hegy peremén.
Aztán az a kín állt belém,
Mint mikor tébolydában jártam.

Mit ragyogsz felém nevető had:
Füvek, fák! Van sejtelmetek,
Mit tűrtetek, mit tettetek
S ti emberek s te eszelős nap!

Itt hörgött. S itt nézte kacagva
Meghalni a bárgyú világ
Legnagyobb épeszű fiát,
Ki meggyógyítani akarta.

Nem volt kis dolog, amit ottan
Megértettem, akármikép
Tudtam rá eddig az igét,
Amíg kocsinkhoz ódalogtam.

Mint aki azt hiszi, kilábol
Félelméből is, hogyha fut:
Mentem, - mintha volna kiút
Ebből a jókedvű világból.

1948

Vége